भारतमार्तण्ड पण्डित श्रीगट्टुलालाजी(श्रीगोवर्धनशर्मा) विरचित

वेदान्तचिन्तामणिः

(हिन्दी अनुवाद)

सत्सिद्धान्तमार्तण्डः

(गुजराती प्रश्नोत्तर सारांश)

प्रकाशक :
श्रीवल्लभाचार्य ट्रस्ट, मांडवी–कच्छ

प्रकाशक :

श्रीवल्लभाचार्य ट्रस्ट, कंसारा बजार, मांडवी-कच्छ, गुजरात

Email: gosharad@rediffmail.com

Must Visit :

http://www.pushtimarg.net

http:/vallabhacharyvidyapeeth.org/

वेदांतचिंतामणीके पूर्व संस्करण

प्रथम संस्करण : वि.सं. १९७५, सन् १९१८

सम्पादक : श्रीरमानाथ भट्ट

द्वितीय संस्करण : वि.सं.२०६०, सन् २००४

गुज.अनुवादक : श्रीके.का.शास्त्री

तृतीय संस्करण : वि.सं.२०६५, सन् २००९

हिन्दी अनुवादक : श्रीसबलकिशोर चतुर्वेदी

चतुर्थ संस्करण : वि.सं.२०७४, सन् २०१८ सप्टेम्बर

(मूलमात्र) पुनः प्रकाशकः श्रीवल्लभाचार्यविद्यापीठ-

श्रीविठ्ठलेशप्रभुचरण आ.हो.ट्रस्ट, कोल्हापुर, महाराष्ट्र

सत्सिद्धांतमार्तंडके पूर्व संस्करण

प्रथम संस्करण : वि.सं.१९९९, सन् १९४२

संपादक : श्रीहरिकृष्ण शास्त्री

द्वितीय संस्करण : वि.सं.२०५९, सन् २००२

''हरिकृष्ण शास्त्रीजी स्मृतिग्रंथ - कौस्तुभकिरणावली''

(सप्तमप्रश्न पर्यंत गुजराती सारांश)

तृतीय संस्करण : वि.सं.२०७४, सन् २०१८ सप्टेम्बर

(मूलमात्र) पुनः प्रकाशकः श्रीवल्लभाचार्यविद्यापीठ-

श्रीविठ्ठलेशप्रभुचरण आ.हो.ट्रस्ट, कोल्हापुर, महाराष्ट्र

सम्पादक : गोस्वामी मैत्री

प्रकाशनवर्ष : वि.सं.२०७५

प्रतिः १०००

मुद्रकः

पूर्वीप्रेस प्रा.ली., राजकोट.

શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ

શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિદ્યાપીઠ, કુલાભાઈ પાર્ક, હાલોલ, જિ.પંચમહાલ પિન.૩૮૯૩૫૦.
ફોન : ૯૪૨૮૫૧૪૧૩૦, ૦૨૬૭૬-૨૨૫૧૭૧

ગ્રન્થ				પ્રકાશનસહાય

પુષ્ટિમાર્ગની પ્રાથમિક સમજ માટે

૧. પ્રવેશિકા	લેખક :	ગોસ્વામી શ્રીશરદ્કુમાજી	(ગુજરાતી)	૧૦
૨. પ્રવેશિકા	લેખક :	ગોસ્વામી શ્રીશરદ્કુમાજી	(હિન્દી)	૧૦
૩. Praveshika	લેખક :	ગોસ્વામી શ્રીશરદ્કુમાજી	(અંગ્રેજી)	૧૦
૪. પુષ્ટિપ્રવેશ ૧-૨	લેખક :	ગોસ્વામી શ્રીશરદ્કુમાજી	(ગુજરાતી)	૨૦
૫. પુષ્ટિપ્રવેશ ૧-૨	લેખક :	ગોસ્વામી શ્રીશરદ્કુમાજી	(હિન્દી)	૨૦
૬. પુષ્ટિપથ	લેખક :	ગોસ્વામી શ્રીશરદ્કુમાજી	(ગુજરાતી)	૧૦
૭. પુષ્ટિપથ	લેખક :	ગોસ્વામી શ્રીશરદ્કુમાજી	(હિન્દી)	૧૦
૮. પ્રમેયરત્નસંગ્રહ	લેખક :	ગોસ્વામી શ્રીશરદ્કુમાજી	(ગુજ.)	૨૦
૯. Manual of the devotionalpath of Pushti.	લેખક :	ઉપરમુજબ		૬૫

તત્ત્વદર્શનવિષયક રાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં પ્રસ્તુત થયેલ વિભિન્ન શોધપત્રો તથા ચર્ચા નો સંગ્રહ

૧૦. શબ્દખંડીયા વિદ્વત્પરિચર્ચા	(સંસ્કૃત-અંગ્રેજી-હિન્દી)	૨૦૦
૧૧. અન્યખ્યાતિવાદીયા વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	(સંસ્કૃત -અંગ્રેજી-હિન્દી)	૧૫૦
૧૨. કાર્યકારણભાવમીમાંસા વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	(સંસ્કૃત -અંગ્રેજી-હિન્દી)	૨૦૦
૧૩. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	(સંસ્કૃત -અંગ્રેજી-હિન્દી)	૧૫૦
૧૪. અન્ધકારવાદ વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	(સંસ્કૃત -અંગ્રેજી-હિન્દી)	૨૦૦
૧૫. વલ્લભવેદાન્ત લેખકઃ ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી	(સંસ્કૃત -અંગ્રેજી-હિન્દી)	નિઃશુલ્ક

સામ્પ્રદાયિક વિચારગોષ્ઠીમાં પ્રસ્તુત થયેલા વિભિન્ન શોધપત્રો તથા તેના ઊપર થયેલ ચર્ચા નું સંકલન

૧૬. વાર્તાપરિચર્ચા	૧૫
૧૭. અધિકારપરિચર્ચા	૧૦૦
૧૮. સાધનાપ્રણાલી (અપ્રાપ્ય)	૫૦
૧૯. પુષ્ટિભક્તિમાં કથાસાધના વિચારગોષ્ઠી (અપ્રાપ્ય)	૫૦
૨૦. શરણાગતિ વિચારગોષ્ઠી	૫૦
૨૧. શરણાગતિ વિચારગોષ્ઠી (પૂરક પ્રશ્નોત્તરી) (અપ્રાપ્ય)	નિઃશુલ્ક
૨૨. સેવા-સમર્પણ વિચારગોષ્ઠ	૫૦
૨૩. પુષ્ટિભક્તિ અને પ્રપત્તિ સાધનામાં જઘન્યાધિકાર વિચારગોષ્ઠી	૮૦
૨૪. પ્રતિબન્ધ (પુષ્ટિભક્તિ અને પ્રપત્તિ સાધનામાં પ્રતિબન્ધ)	૧૦૦
૨૫. પુષ્ટિભક્તિ અને પ્રપત્તિ સાધનામાં ફળ	૧૦૦

નિત્યસ્તોત્રપાઠ

૨૬. પુષ્ટિપાઠાવલી (ગુજરાતી) પાકું બાઈંડિંગ	૨૦
૨૭. પુષ્ટિપાઠાવલી (હિન્દી) પાકું બાઈંડિંગ	૨૦

૨૮. પુષ્ટિપાઠાવલી (ગુજરાતી) કાચું બાઈંડિંગ ૨૦
૨૯. પુષ્ટિપાઠાવલી (ગુજરાતી) કાચું બાઈંડિંગ ૪''.૩'' નાની સાઈઝ ૧૦
૩૦. પુરુષોત્તમસહસ્રનામ-ત્રિવિધલીલાનામાવલી (અનુવાદ સહિત) ૨૦

અધ્યયનોપયોગી ગ્રન્થો

૩૧. શ્રીભાગવતમહાપુરાણ (૪ ભાગ- શ્રીમહાપ્રભુજી સમ્મત અર્થવાળું) ૪૦૦
૩૨. ષોડશગ્રન્થ. (સરળ ગુજરાતી ભાવાર્થ-વિવેચન સાથે. પેજ સં. ૨૩૦) અપ્રાપ્ય
૩૩. જિન શ્રીવલ્લભરૂપ ન જાન્યો, ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી લિખિત
સર્વોત્તમસ્તોત્રની વિસ્તૃત ભૂમિકાનો ગુજરાતી અનુવાદ,
શ્રીવલ્લભાષ્ટક, સપ્તશ્લોકી,શ્રીવલ્લભસ્તોત્રો, પઞ્ચશ્લોકી,
શિક્ષાશ્લોકી આદિ ગ્રન્થોનું વિવેચન ૪૫૦થી વધુ પાનામાં સંકલન ૭૦
૩૪. કૃષ્ણાશ્રય, શ્રીકલ્યાણરાયજી લિખિત સંસ્કૃત ટીકાનો ગુજ અનુવાદ(અપ્રાપ્ય) ૭૦
૩૫. ભગવદ્ગીતા, અનુવાદક : શ્રીનાનુલાલ ગાંધી. પદચ્છેદ, અન્વય,
શબ્દપરિચય, વૃત્તિપરિચય, શબ્દાર્થ, શ્લોકાર્થ, વિવેચન,પાદાનુક્રમણિકા,
ગીતાતાત્પર્ય તથા ન્યાસાદેશવિવરણ ગુજરાતી અનુવાદ સાથે. ૫૦
૩૬. પુષ્ટિઅસ્મિતા સંવર્ધક શિબિર, રાષ્ટ્રીય સંમેલન-ભરૂચ (પ્રશ્નોત્તરી) ૨૫
૩૭. ષોડશગ્રન્થગત ઉપદેશો અને તેમની ૬૪ વાર્તાઓ, લે. ભૂપેન્દ્રભાઈ ભાટીયા ૫૦
૩૮. ષોડશગ્રન્થગત ઉપદેશો અને તેમની ૨૮ વાર્તાઓ, લે. ઉપર મુજબ(અપ્રાપ્ય) ૫૦
૩૯. ભગવદ્ગીતાનો ભક્તિયોગ, બારમો અધ્યાય, લેખક : ગો.શ્રીશ્યા.મ. નિઃશુલ્ક
૪૦. ભગવદ્ગીતાનો પુરુષોત્તમયોગ, પંદરમો અધ્યાય, લેખક :ગો.શ્રીશ્યા.મ. નિઃશુલ્ક
૪૧. દ્રવ્યશુદ્ધિ. અપરસ-સૂતક બાબતનો નિર્ણય લેખકઃ ગો.શ્રીપુરુષોત્તમજી નિઃશુલ્ક
૪૨. ભાગવત શાસ્ત્ર-સ્કન્ધ-પ્રકરણ-અધ્યાયનો અર્થ. લેખકઃ શ્રીનાનુલાલ ગાંધી ૧૦
૪૩. શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણ.(શ્રીવલ્લભાચાર્ય રચિત તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધાન્તર્ગતનું
પ્રકરણ. શ્રીમદ્ભાગવતના શાસ્ત્ર-સ્કન્ધ-પ્રકરણ અને અધ્યાય ના અર્થોનું
વિસ્તૃત વિવેચન.) અનુવાદક : ગો.વા.શ્રીનાનુલાલ ગાંધી. ૧૫૦
૪૪. શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ (શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધમાંનું પ્રથમ પ્રકરણ.
શ્રીપુરુષોત્તમજીની આવરણભંગ ટીકાના ગુજરાતી અનુવાદ સાથે) ૩૦
૪૫. પુરુષોત્તમ પ્રતિષ્ઠાપ્રકાર (શ્રીગુસાંઈજી રચિત સેવ્ય સ્વરૂપને પુષ્ટ કરાવવાની
વિધિનું વિસ્તૃત ગુજરાતી વિવેચન)લેઃગો.શ્રીશ્યામમનોહરજી નિઃશુલ્ક
૪૬. ગૃહસેવા અને વ્રજલીલા, વ્યાખ્યાતા ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી નિઃશુલ્ક
૪૭. પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ, વ્યાખ્યાતા ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી અપ્રાપ્ય
૪૮. શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર (દશમસ્કન્ધનો સરળ ગુજરાતી ભાવાનુવાદ)
અનુવાદક : ગો.વા.શ્રીનાનુલાલ ગાંધી અપ્રાપ્ય
૪૯. રસદૃષ્ટિની તરફેણમાં. લેખક : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી અપ્રાપ્ય
૫૦. સિદ્ધાન્તનું આચમન પ્રશ્નોત્તરી. ઉત્તરદાતા : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી નિઃશુલ્ક
૫૧. ભક્તિવર્ધિની. વ્યાખ્યાતા : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી અપ્રાપ્ય-નિઃશુલ્ક
૫૨. સેવા : ઋતુ-ઉત્સવ-મનોરથ. વ્યાખ્યાતા : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી નિઃશુલ્ક
૫૩. હમકું ઈતની સમજ ભલી (અમૃતવચનાવલી)પ્રાચીન અર્વાચીન આધુનિક
આચાર્યોના વચનામૃતો નિઃશુલ્ક

૫૪. તત્ત્વાથદીપનિબન્ધાન્તર્ગત સાધનપ્રકરણ.
મૂળ સહિત ગુજરાતી અનુવાદ નિઃશુલ્ક
૫૫. પુરુષાર્થવ્યવસ્થા. પ્રવક્તા : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી નિઃશુલ્ક
૫૬.પુષ્ટિવિધાનમ્-ષ (વ્યાકરણમ્) શ્રીવલ્લભાચાર્ય-શ્રીગોપીનાથજી-શ્રીગુસાંઈજી
રચિત ૨૬ગ્રન્થોંકા પદચ્છેદ-અન્વય-શબ્દપરિચય-વૃત્તિપરિચય ૧૦૦
૫૭.પુષ્ટિવિધાનમ્-૩(વ્રજભાષા) શ્રીવલ્લભાચાર્ય-શ્રીગોપીનાથજી-શ્રીગુસાંઈજી
રચિત ૨૬ગ્રન્થોંકા શબ્દાર્થ-શ્લોકાર્થ-વિવેચન-પાદાનુક્રમણિકા ૧૫૦
૫૮.તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધાન્તર્ગત શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણમ્, (વ્રજભાષાટીકા)
શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત, પેપરબેક/હાર્ડબાઉંડ ૫૦/૭૦
૫૯.તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધાન્તર્ગત સર્વનિર્ણયપ્રકરણમ્ (વ્રજભાષાટીકા)
શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત, પેપરબેક/હાર્ડબાઉંડ ૮૦/૧૦૦
૬૦.વિવેકત્રયમ્, પ્રપञ્ચ-જીવ-મૂલરૂપ (સંસ્કૃત) ૧૦
૬૧.શ્રીપુરુષોત્તમગ્રન્થાવલી - ૫ (દશદિગન્તવિજયી ગો.શ્રીપુરુષોત્તમજી રચિત
દ્રવ્યશુદ્ધિદીપિકા, ભક્તિમાર્ગીય અપરાધનિરૂપણવિવૃતિ તેમજ
ઉત્સવપ્રતાન મૂળ ગ્રન્થો તેમજ તેનો વ્રજભાષા-હિન્દી-ગુજરાતી અનુવાદ) ૧૦૦
૬૨.શ્રીપુરુષોત્તમગ્રન્થાવલી-૬(ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા તથા ન્યાસાદેશતાત્પર્ય ની
દશદિગન્ત વિજયી ગો.શ્રીપુરુષોત્તમજી રચિત સંસ્કૃત ટીકા) ૨૦૦
૬૩.ગૃહસેવા और વ્રજલીલા(વ્રજભાષા)વ્યાખ્યાત: ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી નિ :શુલ્ક
૬૪.ભગવદ્ગીતાકા ભક્તિયોગ. વ્યાખ્યાત: ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી નિ :શુલ્ક
૬૫. સેવા : ઋતુ-ઉત્સવ-મનોરથ, વિવેચક : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી નિઃશુલ્ક
૬૬. સેવાકૌમુદી (નવધાભક્તિ), હિન્દી,લેખક : શ્રીલાલૂભટ્ટજી,
વ્યાખ્યાતા : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી અપ્રાપ્ય-નિઃશુલ્ક
૬૭. બ્રહ્મવાદ (હિન્દી) લેખક : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી નિઃશુલ્ક

ઈતિહાસ

૬૮. આધુનિક ન્યાયપ્રણાલી અને પુષ્ટિમાર્ગીય સાધનાપ્રણાલી નો આપસી ટકરાવ,
લે. : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી (ગુજરાતી) નિઃશુલ્ક
૬૯. આધુનિક ન્યાયપ્રણાલી અને પુષ્ટિમાર્ગીય સાધનાપ્રણાલી નો આપસી ટકરાવ,
લે. : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી (હિન્દી) નિઃશુલ્ક
૭૦. શ્રીગોપીનાથપ્રભુચરણ; શ્રીગોપીનાથજીના વિષયમાં ઉપલબ્ધ (ચિત્રજી,
હસ્તાક્ષર, પદ, ઈતિહાસ, રચના વગેરે) તમામ માહિતિનો સંગ્રહ. ૨૫

સન્દર્ભ ગ્રન્થો

૭૧. પુષ્ટિવિધાનમ્ પાદાનુક્રમણિકા. શ્રીવલ્લભાચાર્ય-શ્રીગપીનાથજી-શ્રીગુસાંઈજી
રચિત ૨૬ ગ્રન્થોંની પાદાનુક્રમણિકા ૧૦
૭૨. હમકું ઈતની સમજ ભલી. એક વાર વાંચવા જેવું. પ્રાચીન-અર્વાચીન-આધુનિક
આચાર્યોના માર્મિક વચનામૃતોનો સચિત્ર સંગ્રહ. નિઃશુલ્ક
૭૩. Summary of Shuddhadvaita Vangmaya. લેખક : ગો.શરદ્
(મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો અભ્યાસ ગ્રન્થ) શ્રીમહાપ્રભુજી, શ્રીગોપીનાથજી તથા

શ્રીભાગવતસુબોધિનીનું શ્રીનાનુલાલ ગાંધીએ કરેલ ભાષાન્તરઃ

પ્રથમસ્કન્ધ

દ્વિતીયસ્કન્ધ

ગૌશાળા : મહિલાબાગ પાસે, માંડવી-કચ્છ તથા શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિદ્યાપીઠમાં, હાલોલ.

જીર્ણોદ્ધાર : શ્રીબાલકૃષ્ણજીના બેઠકજી. ગામ : વિંજાણ, તા.અબડાસા-કચ્છ

શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિદ્યાપીઠ :

શ્રીવલ્લભાચાર્ય નગર, રેફરલ હોસ્પિટલ પાછળ, હાલોલ, જિ. પંચમહાલ.
અધ્યયનોપયોગી ગ્રન્થાલય, અધ્યયનકક્ષ, નિવાસ, ભોજન, અધ્યાપક વગેરે અત્યાવશ્યક સુવિધાઓથી સુસજ્જ.

પુષ્ટિસ્વાધ્યાય : અઠવાડીયાના લગભગ બધા દિવસ આબાલ-વૃદ્ધ બધા પુષ્ટિમાર્ગીઓ માટે સમ્પ્રદાયના મૂળ ગ્રન્થોનું અધ્યાપન વિદ્વાન્ આચાર્યવંશજો દ્વારા ટેલિફોનિક કોન્ફરન્સ્ માધ્યમથી કરવામાં આવે છે : વધુ માહિતિ માટે ફોન સમ્પર્ક : ૯૪૨૬૬૨૩૫૬૫

ગોસ્વામી શ્રીશ્યામ મનોહરજીદ્વારા સમ્પાદિત-પુનર્મુદ્રિત

શુદ્ધાદ્વૈત પુષ્ટિભક્તિ સમ્પ્રદાયકે
મૂલ સંસ્કૃત ગ્રન્થ

૧. સવ્યાખ્યષોડશગ્રન્થ [સંયુક્તપ્રકાશન, દુર્લભ]
- ખંડ ૧. શ્રીયમુનાષ્ટકમ્ સે સિદ્ધાન્તરહસ્યમ્
- ખંડ ૨. નવરત્નમ્ સે ભક્તિવર્ધિની
- ખંડ ૩. જલભેદઃ સે સેવાફલમ્

૨. પ્રકાશ-રશ્મિ સહિત બ્રહ્મસૂત્રાણુભાષ્યમ્
- ખંડ ૧. પ્રથમાધ્યાય [નાથદ્વારા ટેમ્પલબોર્ડ, અતિદુર્લભ]
- ખંડ ૨. પ્રથમાધ્યાય [નાથદ્વારા ટેમ્પલબોર્ડ, અતિદુર્લભ]
- ખંડ ૩. દ્વિતીયાધ્યાય
- ખંડ ૪. તૃતીયાધ્યાય
- ખંડ ૫. ચતુર્થાધ્યાય

૩. શ્રીમદ્‌ભાગવતસુબોધિની
- ખંડ ૧. પ્રથમ-દ્વિતીયસ્કન્ધ
- ખંડ ૪. જન્મપ્રકરણ
- ખંડ ૫. તામસપ્રમાણપ્રકરણ
- ખંડ ૬. તામસપ્રમેય-સાધનપ્રકરણ
- ખંડ ૭. તામસફલપ્રકરણ
- ખંડ ૮. રાજસપ્રમાણ-પ્રમેયપ્રકરણ

खंड ९.राजससाधन–फलप्रकरण

खंड १०.सात्त्विकप्रमेयसाधनफलप्रकरण

खंड ११. गुणप्रकरण तथा यावत्प्राप्य एकादशस्कन्ध

४. तत्त्वार्थदीपनिबन्ध

खंड १. शास्त्रार्थ–सर्वनिर्णयप्रकरण

खंड २. भागवतार्थप्रकरण स्कन्ध १–५

खंड ३. भागवतार्थप्रकरण स्कन्ध ६–१२

५. सव्याख्यषड्ग्रन्थाः संयुक्तप्रकाशन, दुलर्भ

६. वेदान्ताधिकरणमाला–भावप्रकाशिका

७. विविधविवरणोपेत पत्रावलम्बनम्

८. प्रस्थानरत्नाकर

९. विद्वन्मण्डनम्

१०. श्रीबालकृष्णग्रन्थावली

११. श्रीवल्लभमहाप्रभुस्तोत्राणि

१२. श्रीपुरुषोत्तमप्रतिष्ठाप्रकारः

१३. वल्लभाख्यान (सप्तटीकोपेत)

१४. पुष्टिविधानम् गुजराती, व्रज तथा संस्कृत संस्करण

१५. वादावली

ब्रह्मवाद, वादकथा, विग्रहवाद, प्रपंचवाद, प्रपंचसंसारभेदवाद, ब्रह्मजीवतदैक्यस्वरूपनिरूपणम्, विरुद्धधर्माश्रयत्वविवेचनम्, आत्मवादः, प्रश्नोत्तरसाहस्रीपर्यालोचनम्, प्रश्नोत्तरसाहस्रीचर्चित प्रकृत्यधिकरण–समालोचनम्, केवलाद्वैतवादाभिमताविद्यास्वरूपविमर्शः, अक्षरपुरुषोत्तम–द्वैतनिरासवादः

१६. अवतारवादावली

खंड २. भेदाभेदवाद, सृष्टिभेदवाद, आविर्भावतिरोभाववाद, ख्यातिवाद, प्रतिबिम्बवाद, अन्धकारवाद.

खंड ३. ब्राह्मणत्वादिदेवतावादः, जीवव्यापकत्वखण्डनवाद, जीवप्रतिबिम्बत्व–खण्डनवादः, भागवतस्वरूपविषयकशंकानिरासवादः,उपदेशादिविषयकशंकानिरासवादः,भगवत्प्रतिकृतिपूजनवादः, ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणवादः, तुलसीमालाधारणवादः, शंखचक्रधारणवादः,भक्तिरसत्ववादः, भक्त्युत्कर्षवादः, नामफलादिप्रकारवादः,जयश्रीकृष्णोच्चारणवादः, स्ववृत्तिवादः, वस्त्रादिसेवावादः, मूर्तिपूजनवादः, भागवतपाठादेः शंकानिरासवादः.

१७. सत्सिद्धान्तमार्तण्डः. भारतमार्तण्ड–पञ्चनदी श्रीगोवर्धन(गट्टुलाल)शर्मा विरचित.

१८. वेदान्तचिन्तामणी. भारतमार्तण्ड–पञ्चनदी श्रीगोवर्धन(गट्टुलाल)शर्मा विरचित.

१९.प्राभञ्जनः–मारुतशक्तिः भारतमार्तण्ड–पञ्चनदी श्रीगोवर्धन(गट्टुलाल)शर्मा विरचित.

४क्र.१, ष तथा ४/१, ४/ष को छोड कर सभी ग्रन्थ श्रीवल्लविद्यापीठ–श्रीविट्ठलेश्वर–प्रभुचरण आ.हो.ट्रस्ट (कोल्हापुर) द्वारा प्रकाशित.

– वाल्लभवेदान्त निबन्धसंग्रह (हिन्दी)

– विवेक (हिन्दी)

– पुरुषोत्तमयोग (गुजराती–हिन्दी)

– पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेद (गुजराती)

– विशोधनिका (चार खंड) (गुज–हिन्दी)

– नवरत्नम् (गुजराती–हिन्दी)
– श्रीयमुनाष्टकम् (हिन्दी)
– सिद्धान्तनुं आचमन (गुजराती)
– सिद्धान्तसूक्ति (गुजराती)
– भगवद्गीतासु भक्तियोग
– वार्तान्की सैद्धान्तिक संगति
– पुरुषार्थव्यवस्था (हिन्दी–गुजराती)
– चतुःश्लोकी(हिन्दी)
– रसदृष्टिनी तरफेणमां (हिन्दी–गुजराती)
– गृहसेवा और व्रजलीला (गुजराती–हिन्दी)
– ब्रह्मवाद (वादावली सम्पादकीय)
– सेवाकौमुदी/नवधाभक्ति (हिन्दी)
– चिरकुट चर्चा समीक्षा (हिन्दी–गुज)
– पुष्टिमार्गीय पीठाधीश स्वरूप और कर्तव्य
– अणुभाष्य(साधनफलाध्याय) भूमिका (गुज.)
– नवरत्नोपदेशका मानसविश्लेषण(गुज–हिंदी)
– श्रीवल्लभाचार्यके दर्शनका यथार्थ स्वरूप
– शरणागतिविचारगोष्ठी एक पूरक प्रश्नोत्तरी (गुजराती)
– धर्म–अर्थ–काम–मोक्षकी पुष्टिमार्गीय विवेचना(हिन्दी–गुजराती)
– भगवत्सेवानो सिद्धान्तशुद्ध प्रकार : एक प्रश्नोत्तरी (गुजराती)
– साकारब्रह्मवाद (तत्त्वचिन्तन भक्ति और संस्कृति विमर्श) (हिन्दी)
– तत्त्वार्थदीपनिबन्धान्तर्गत शास्त्रार्थप्रकरणोपक्रम(गुज.)
–तत्त्वार्थदीपनिबन्धान्तर्गत संक्षिप्त शास्त्रार्थ–सर्वनिर्णयप्रकरण तथा विवेकधैर्याश्रय, नवरत्न, सिद्धान्तमुक्तावली एवं भक्तिवर्धिनी का गुजराती अनुवाद–विवेचन(गुज.)
– श्रीवल्लभाख्यान : श्रीमद्भागवतको प्रारूप और श्रीवल्लभाख्यान
– सूक्तित्रय : सिद्धान्त, उत्सव, भक्ति.
– पुष्टिभक्तिका व्यापारीकरण (कुशंका, खिलवाड–समाधान)
– ब्राह्मिक याथार्थ्य और ब्रह्मवाद की नानावादानुरोधिता (लघुग्रन्थसंग्रह–२)
– पुष्टिमार्गकी आचार्यत्रयी
– अमृतका आचमन

सम्पर्क : गोस्वामी श्रीश्याम मनोहरजी, व्रजकमल, ६३ स्वस्तिक सोसायटी, ४था रास्ता, जुहु स्कीम, विलेपार्ले(पश्चिम) मुम्बई, ४०००५६

प्राक्कथन

।। श्रीहरिः।।

प्राकृत धर्मानाश्रयम् अप्राकृतनिखिलधर्मरूपमिति ।
निगमप्रतिपाद्यं यत् तच्छुद्धं साकृतिस्तौमि ।।

श्रीगोपीनाथजी साधनदीपिकामें भक्तिमार्गमें प्रवेश करनेवालेको भक्तिके स्वरूपका उपदेश देनेके बाद मार्गमें प्रविष्ट होनेके लिए प्रथम साधनके रूपमें गुरुकी आवश्यकताका निर्देश करते हैं. आप आज्ञा करते हैं कि 'भक्ति'पदका अर्थ है, महात्म्यज्ञानपूर्वक सुद्रढ सर्वतोधिक स्नेह. श्रुति तथा स्मृतियों में आद्योपांत भगवानके उन अलौकिक, निर्धर्मक, निर्गुण, अप्राकृत तथा षड्गुणोंसे परिपूर्ण आनंदात्मक अपरिच्छिन्न स्वरूपका ही निरूपण किया गया है, जिसका ज्ञान प्राप्त करना भक्तिका प्रथम सोपान है. इन शास्त्रोंके सम्यक् पठन–पाठन तथा चिंतनोपरांत ही भक्तके हृदयमें भगवानका स्वरूप स्थिर होता है, तथा तदुपरांत प्रभुमें विशुद्ध स्नेह उत्पन्न हो पाता है.

इसके विपरीत, शास्त्रके तात्पर्यका ज्ञान सम्यक्तया प्राप्त न करनेसे अथवा विपरीत ज्ञान हो जानेपर प्रभुके अलौकिक स्वरूपको न जाननेके कारण ही मार्गीय भक्त विशुद्ध भक्तिमार्गसे भटककर सिद्धांत विपरीत मार्गोंका पथिक बनकर अपना अधःपतन भी कर ही लेता है, जिसका प्रत्यक्ष चित्र शुद्ध भक्तिका वारण करनेवाले शंकराचार्यजीके मायावादका अनुसरण करनेवाले जीवोंसे लेकर अद्यावधि पुष्टिमार्गमें प्रवर्तित सिद्धांतविपरीत कृत्योंमें जुडे हुए स्वमार्गीयोंको देखकर स्पष्ट होता ही है. महाप्रभु तत्त्वार्थदीपनिबंधमें आज्ञा करते हैं : ''अयमेव महामोहो हीदमेव प्रतारणम्। यत् कृष्णं न भजेत् प्राज्ञः शास्त्राभ्यासपरः कृतिः''.

ऐसे महामोहका निवारण करनेके हेतुसे तथा शास्त्रके तात्पर्यका बोध अल्पज्ञ जीवोंको करवानेके लिए संप्रदायके प्रवर्तकाचार्योंसे लेकर पुरुषोत्तमजी, लालूभट्टजी जैसे आधुनिक सांप्रदायिक विद्वानोंने प्रकरणग्रंथ तथा वादग्रंथोंको

प्रकट किया है. गट्टुलालाजी भी, इसी परंपरामें प्रत्यक्ष रूपसे आचार्य परंपरामें न होनेपर भी, महाप्रभुके तथा संप्रदायके सन्निष्ठ सेवक हुए. जैसे पूर्वाचार्योंने तत्कालीन पूर्वपक्षीय मतावलंबियोंका खंडन उनके वादग्रंथोंमें किया, उसी प्रकार शांकरमतावलंबी, दयानंद सरस्वती तथा तत्कालीन पश्चिमी दर्शन एवं संस्कृतिसे प्रभावित वैष्णव संप्रदायके शिष्योंको तथा सनातनधर्मकी जनताको वैदिक सिद्धांतोंका बोध करवाके संप्रदायकी तथा शास्त्रकी सेवा भारतमार्तण्ड पंडित श्रीगट्टुलालाजीने की. प्रज्ञाचक्षु होनेके कारण शारीरिक, सामाजिक, पारिवारिक तथा आर्थिक समस्याओंका सामना करते हुए भी सम्प्रदायके प्रति निष्ठाके बलपर वे अडग रहे तथा प्रत्यक्षरूपसे अनेक सभाओं तथा प्रवचनों द्वारा सभी वैदिक सिद्धांतोंसे प्रमाणित महाप्रभुके सम्प्रदायका जयघोष पूर्वपक्षियों तथा द्वेषियोंके सम्मुख करते रहे. परोक्षरूपसे भी वादी-प्रतिवादियोंके आक्षेपोंका निराकरण अनेक ग्रंथोंकी रचना द्वारा किया, जिन ग्रंथोंमें वेदांतचिन्तामणि तथा सत्सिद्धांतमार्तंड उनके द्वारा विरचित वांग्मयके प्रमुख ग्रंथ हैं.

वेदांतचिंतामणि ग्रंथकी रचना उन्होंने अपने पिता एवं विद्यागुरु श्रीघनश्यामभट्टजीके कहनेपर महाप्रभु द्वारा प्रतिपादित तत्त्वसिद्धांतोका सारांशके रूपमें निरूपण करनेके लिए की थी. इस ग्रथमें गट्टुलालाजीने जगत-जीव-ब्रह्मके परस्पर संबंध विषयक सभी वादोंका प्रतिपादन पूर्वपक्ष द्वारा प्रस्तुत किए गए वादोंका खंडन करते हुए किया है. उसी प्रकार **सत्सिद्धांतमार्तंड** ग्रंथकी रचना पुष्टिसंप्रदायके विद्वेषी द्वारा भेजे गए ६४ प्रश्नोंके प्रत्युत्तरके रूपमें संकलित सम्प्रदायके सिद्धांत तथा साधनाचरणके पक्षोंके शास्त्रसिद्ध होनेके तथ्यका निरूपण करनेके लिए की गई थी. इन दोनों ही ग्रंथोंके द्वारा पंडितजीने भक्तिमार्गके प्रमाण-प्रमेय-साधन तथा फलको अनेक शास्त्रोंक्तियों द्वारा तथा युक्तियों द्वारा सिद्ध करके तत्कालीन आक्षेपोंका दमन करते हुए आधुनिक जीवोंको भी उपकृत किया है. इन दोनों ही ग्रंथोंमें महाप्रभुके सिद्धांतको स्पष्ट करनेके लिए उद्धृत प्रमाणवचनोंका संकलन अभूतपूर्व है. इतनी विपुल मात्रामें प्रमाण वचनोंका संकलन संभवत: किसी भी संप्रदायके ग्रंथमें मिल पाना कठिन है!

प्रस्तुत ग्रंथमें वेदांतचिंतामणिका गोलोकवासी श्रीकेशवराम शास्त्री द्वारा किए गए गुजराती अनुवादका हिंदी अनुवाद मैनें मेरी स्वल्पमति अनुसार किया है. वेदांतचिंतामणीके अंतिम १५वे प्रकरणका शब्दश: अनुवाद श्रीके.का.शास्त्री द्वारा किये गए अनुवादमें उपलब्ध न हो पानेसे गोलोकवासी श्रीसबलकिशोर चतुर्वेदीजी द्वारा किए गए अनुवादका आंशिक संदर्भ लेते हुए अनुवादको संपन्न करनेका प्रयास किया है, जिसमें पू.गो.श्रीश्यामुकाकाजी एवं मेरे पितृचरणका मार्गदर्शन एवं सहयोग अविस्मरणीय है.

इसी ग्रन्थके परिशिष्टमें सत्सिद्धांतमार्तंड ग्रन्थमें चर्चित प्रश्नोत्तरोंके गुजराती सारांश जो कि गोलोकवासी श्रीहरिकृष्ण शास्त्रीजी द्वारा विरचित है उसे भी प्रकाशित किया जा रहा है. सारांशके शास्त्रीजी द्वारा किए गए अनुवादमें अष्टम प्रश्नका अनुवाद उपलब्ध न होनेसे मूलग्रंथके अष्टम प्रश्नका सारांश एवं गुजराती अनुवाद भी मैनें किया होनेसे, सुज्ञ वाचकवर्ग अनुवादमें क्षति प्रतीत होनेपर अवश्य विदित करें. ग्रंथके लेखक तथा सभी पूर्वप्रकाशकोंके प्रति कृतज्ञताज्ञापनके रूपमें सभी पुष्टिमार्गीय वैष्णव इन ग्रंथोंके अध्ययन द्वारा स्वसेव्य तथा सम्प्रदायके विशुद्ध स्वरूपका ज्ञान प्राप्त करते हुए अपनी साम्प्रदायिक निष्ठामें अभिवृद्धि करें ऐसी अभ्यर्थना सह.....

।। श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।।

गोस्वामी मैत्री

शुभ मिति. श्रावण शु.११

(पवित्रा एकादशी)

अनुक्रमणिका

वेदान्तचिन्तामणिः

१. नास्तिक्योच्छेदः १
२. प्रमाणनिरूपणम् १३
३. संक्षिप्तकार्यनिरूपणम् २२
४. प्रपञ्चसत्यत्वनिरूपणम् २८
५. आविर्भावतिरोभावनिरूपणम् ३८
६. अविकृतपरिणामनिरूपणम् ५२
७. जीवोद्गमसंसारनिरूपणम् ६४
८. जीवान्तर्यामीशुद्धाद्वैतार्थनिरूपणम् ७५
९. ब्रह्मसाकारत्वविवेकः ८७
१०. शक्तिधर्माभेदनिरूपणपूर्वकद्वैतमतनिराकरणम् १०१
११. विशिष्टाद्वैतविचारः ११५
१२. शैवशाक्तमतविचारः १३९
१३. शुद्धाद्वैतविशेषविचारः १५०
१४. प्रकृतिपुरुषदिग्दर्शनपूर्वकभगवद्धामोदाहरणम् १६७
१५. साधनफलादिसर्वविवेकः १८३

* टिप्पणीकर्तुः परिचयः
* श्रीरमानाथभट्ट द्वारा लिखित प्रकाशकीय

।। सत्सिद्धांतमार्तण्डः।।

૧. પ્રથમ મુખ્ય પ્રશ્ન :

	તમારો સમ્પ્રદાય ક્યો? તેમાં સમ્પ્રદાય શબ્દનો અર્થ શું?	૨૪૯
૧/૧	સમ્પ્રદાયનાં કેટલા ભેદ છે?	૨૫૭
૧/૨	સમ્પ્રદાયો શા માટે?	૨૫૮
૧/૩	તે સમ્પ્રદાયો કયા કયા વૈલક્ષણ્યથી સમ્મત છે?	૨૫૮
૧/૪	આ ભેદોમાં તમારી સમ્મતિ છે કે નહિં?	૨૫૯
૧/૫	જો સમ્મતિ છે તો તેમ આચરણ કેમ નહિં?	૨૫૯
૧/૬.૧	જો સમ્મતિ નથી તો ભેદ શા માટે માનો છો?	૨૬૦
૧/૬.૨	શું એ ભેદ વર્ણનિષ્ઠ છે?	૨૬૦
૧/૭.૧	જો વર્ણનિષ્ઠ હોય તો સમ્પ્રદાયપૂર્વક વર્ણ છે કે વર્ણપૂર્વક સમ્પ્રદાય?	૨૬૧
૧/૭.૨	શું આશ્રમનિષ્ઠ છે?	૨૬૨
૧/૮	જો આશ્રમનિષ્ઠ હોય તો આશ્રમપૂર્વક સમ્પ્રદાય કે સમ્પ્રદાયપૂર્વક આશ્રમ?	૨૬૩

૨. બીજો મુખ્ય પ્રશ્ન :

	(સમ્પ્રદાયો) કેટલા સમયથી પ્રવૃત્ત છે?	૨૬૫
૨/૧	ઘણાં સમયથી જો સમ્પ્રદાયો પ્રવૃત્ત હોય તો મન્વાદિ ગ્રન્થોમાં દેખાતા ન હોવાથી અને મન્વાદિ ગ્રન્થોથી તે સમ્પ્રદાયોમાં વૈલક્ષણ્ય હોવાથી કેમ પ્રમાણ હોઈ શકે?	૨૬૫
૨/૨	જો સમ્પ્રદાયો થોડા સમયથી પ્રવર્ત્યા હોય, તો ધર્માદિનિર્ણય, તેનો વિધિ અને તેનાં ફલો, સર્વત્ર શાસ્ત્રોમાં મળી આવતા હોવાથી, (સમ્પ્રદાયો) કેમ પ્રવર્ત્યા?	૨૬૬
૨/૩	વળી, વેદ-પુરાણ-ઈતિહાસમાં પુષ્કળરીતે ધર્મનિર્ણય અને તેનાં ફલોનો નિર્ણય છે જે, ફરીથી નવી રીતે અશાસ્ત્રીય રીતે (સમ્પ્રદાયોનું) શું પ્રયોજન છે?	૨૬૬
૨/૪	આચાર્ય કોણ હોય?	૨૬૭

૨/૫ તેમાં (ગુરુપરમ્પરામાં) વર્ણનિર્દેશ, દેશનિર્દેશ અને વંશપરમ્પરાનિર્દેશ પણ જણાવવો. ૨૬૭

૨/૬.૭.૮ બ્રાહ્મણ સિવાય અન્ય વર્ણ પણ નિજ આચાર્યત્વ કરી શકે કે નહિં? ૨૬૭

જો કરી શકે તો તે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે. જો ન કરી શકે તો તેનું આચાર્યત્વ કેમ?

તેણે (બ્રાહ્મણેતર વર્ણે) ઉપદેશ્યો પણ હીન વર્ણનાં જ હોય, તેઓ કલ્યાણભાગી કેમ થાય? ૨૬૮

૩. ત્રીજો મુખ્ય પ્રશ્ન :

તમારા ઉપદેશ્ય ચારે વર્ણ છે, ત્રણ છે કે બે છે? ૨૭૦

૩/૧-૨ ત્રણ વર્ણો દ્વિજ છે, તેમાં ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કારપૂર્વક યજ્ઞોપવીત ગ્રહણ અને સાવિત્રીગ્રહણ મુખ્ય છે. તે વિના દ્વિજાતિત્વનાં અભાવમાં જેમ વ્રાત્યત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તમારા ઉપદેશનાં અભાવે વ્રાત્યત્વ પ્રાપ્ત થાય કે? જો તેમ હોય તો તમારા ઉપદેશનાં અભાવે સ્નાનાદિક વૃથા થાય, પણ તેમ શાસ્ત્રને સમ્મત નથી. જો વ્રાત્યત્વ પ્રાપ્ત નથી થતું એમ કહો તો પછી ઉપદેશ માટે વિશેષ આગ્રહ શા માટે? ૨૭૦

૩/૩ જેમ વર્ણાશ્રમધર્મનું અને તેનાં ફલનું વર્ણન સર્વ ગ્રન્થોમાં છે, તેમ તમારા સમ્પ્રદાયનું અને તેનાં ફલનું વર્ણન કેમ નથી? ૨૭૧

૩/૪ તમારા આચાર્યોથી પૂર્વનાં આચાર્યો વ્યાસાદિક ન્યૂન છે, સમાન છે કે અધિક છે? ૨૭૨

૩/૫ જો વ્યાસાદિક તમારા આચાર્યોથી ન્યૂન હોય તો સર્વધર્મમાર્ગનો વિપ્લવ થાય, જો સમાન હોય તો તમારા ગ્રન્થોનો પ્રચાર સર્વત્ર થાય, તેવું કેમ નથી? ૨૭૩

૩/૬ જો વ્યાસાદિકથી અધિક તામરા આચાર્યો હોય તો તેમાં પ્રમાણ? ૨૭૫

૩/૭ જો શૂદ્રો પણ ઉપદેશ્ય છે તો સત્શૂદ્રો જ કે અસત્શૂદ્રો પણ? સાધારણ શૂદ્રો જ ઉપદેશ્ય હોય તો અધમ કેમ નહિં? તે પણ ઉપદેશ્ય હોય તો વૈષ્ણવત્વે તેમની

સાથે તુલ્યતા છે કે ન્યૂનતા છે? જો ન્યૂનતા છે તો તમારી દીક્ષાથી શું? જો તુલ્યતા છે તો તેમણે (શૂદ્રોએ) કરેલા પાકાદિકનો અંગીકાર કેમ નથી કરતા? જો શૂદ્રે કરેલા પાકાદિકનો અંગીકાર કરો છો તો સર્વવર્ણની સમાનતા કહેનાર તમે ધન્ય છો..!! ૨૭૫

૩/૮ જો સત્શૂદ્રો જ ઉપદેશ્ય હોય તો તેવા સત્શૂદ્રો ક્યા? તેમનું લક્ષણ કહો? ૨૭૬

૪. ચોથો મુખ્ય પ્રશ્ન :

ઉપદેશમાં રામકૃષ્ણાદિનાં મન્ત્રો સમાન છે કે તેમાં પણ ન્યૂનાધિકતા છે? ૨૭૭

૪/૧ જો સમાનતા છે તો તમે અન્ય મન્ત્રને ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ કેમ કરો છો? ૨૭૫

૪/૨ અન્ય મન્ત્રનું દાન તમારા શિષ્યોને કેમ નથી કરતા? ૨૭૭

૪/૩ અન્ય મન્ત્રો જો ન્યૂન હોય તો સર્વ મન્ત્રો મોક્ષ આપનાર છે, એ શાસ્ત્રસમ્મત સિદ્ધાંત હોવાથી ન્યૂનતા શી રીતે? ૨૭૮

૪/૪ મન્ત્રોની પ્રશંસા ઉપરથી જો તમે તમારા ઈષ્ટ મન્ત્રોની ન્યૂનાધિકતાનો વિચાર કરો તો પ્રશંસાથી પ્રાપ્ત થતી ઉપપત્તિ અન્ય મન્ત્રો માટે પણ સમાન જ છે? ૨૭૮

૪/૫ શૈવ, શાક્તાદિ મન્ત્રોનું મોક્ષદાતૃત્વ સ્વીકારો છો કે નહિં? ૨૭૯

૪/૬ જો અન્ય મન્ત્રોનું મોક્ષદાતૃત્વ સ્વીકારો છો તો તેમની નિંદા શા માટે કરો છો? ૨૭૯

૪/૭ જો શૈવાદિ મન્ત્રો મોક્ષ આપનારા નથી, તો તેમ પ્રતિપાદન કરતા શાસ્ત્રની સંગતિ શી રીતે થાય? ૨૮૦

૪/૮ જેને પત્ની નથી, તેવાઓને દીક્ષા આપવાનો અધિકાર છે કે નહિં? ૨૮૦

૫. પાંચમો મુખ્ય પ્રશ્ન :

અત્યાવશ્યક, તમારો ક્યો ધર્મ છે? ૨૮૨

૫/૧ જો હરિધ્યાનાદિકને તમે આવશ્યક કહો ત્યારે તમારે સન્ધ્યાગાયત્ર્યાદિને અનાવશ્યક કહેવું જોઈએ. ત્યારે તમારા મતમાં વર્ણાશ્રમની ગણના છે કે નહિં? ૨૮૨
૫/૨ જો સન્ધ્યાદિવિહીન હોય તેમાં અબ્રાહ્મણત્વ તમને સમ્મત છે કે નહિં? ૨૮૩
૫/૩ સન્ધ્યાવન્દનાદિ ન કરવાથી પ્રાપ્ત થતું પ્રાયશ્ચિત તમને સમ્મત છે કે નહિં? ૨૮૩
૫/૪ ગૃહસ્થાશ્રમીઓને પઞ્ચદેવનું પૂજન આવશ્યક છે કે નહિં? ૨૮૪
૫/૫ પાર્થિવપૂજા વિના ભોજન કરવું ઉચિત છે કે નહિં? ૨૮૫
૫/૬ બલિ-વૈશ્વદેવાદિ કરવું કે નહિં?
૫/૭ ભગવન્નિવેદિતના ગ્રહણમાં વિધિ-નિષેધની સંગતિ શી રીતે થાય? ૨૮૬
૫/૮ અન્યદેવતાઓને નિવેદિત અન્ન ભોજ્ય છે કે નહિં? ૨૮૬

૬. છઠ્ઠો મુખ્ય પ્રશ્ન :

તમારા માર્ગમાં તિલક કેવું છે અને તે શાથી કરવાનું છે? ૨૮૭
૬/૧ તમારા સમ્પ્રદાયમાં શ્રીસ્વામિનીજીને કેવું તિલક કરવાનું વિધાન છે? ૨૮૭
૬/૨ તમારા શિષ્યોને અને તેમની સ્ત્રીઓને સમાનરીતિથી જ તિલક છે કે વૈલક્ષણ્યે? ૨૮૮
૬/૩ દ્રવ્યભેદમાં પ્રમાણ શું છે? ૨૮૮
૬/૪ તિલકનાં આકારભેદમાં પ્રમાણ શું? ૨૮૮
૬/૫ ભારત-મન્વાદિસ્મૃતિ-આચારાદર્શ વગેરે ગ્રન્થોમાં તિલકનું વિધાન છે કે નહિં? ૨૮૮
૬/૬ આથી જ તિલકની આવશ્યકતાનું પ્રયોજન શું? ૨૮૮
૬/૭ જુદા પ્રકારનાં તિલકની નિંદામાં પ્રમાણ શું છે? ૨૮૯
૬/૮ વિજાતીય તિલકનો અંગીકાર કરવામાં દોષ છે, તેમાં પ્રમાણ શું? ૨૮૯

૭. સાતમો મુખ્ય પ્રશ્ન :

સર્વ શાસ્ત્રોને સમ્મત શિવ-વિષ્ણુનો અભેદ તમને સમ્મત છે કે નહિં? ૨૯૧

૭/૧ તેમાં જો અભેદ સમ્મત છે, તો તેવો ઉપદેશ કેમ કરતા નથી?
પ્રત્યુત શિવપૂજાદિનો નિષેધ કેમ કરો છો? ૨૯૧
૭/૨ જો (શિવ-વિષ્ણુમાં) ભેદ હોય તો શાસ્ત્રોક્ત દોષભાગી થાય? ૨૯૨
૭/૩ વળી, પૂર્વનાં આચાર્યોએ જેમ ભારતાદિની ટીકામાં વિરોધનો પરિહાર કર્યો છે તે પ્રમાણ પ્રમાણ છે કે નહિં? ૨૯૨
૭/૪ જો (અન્ય ટીકાકારોનો નિર્ણય) પ્રમાણ છે તો તમારા ગ્રંથોમાં વિરુદ્ધ રીતે વર્ણન કેમ કર્યું છે? ૨૯૩
૭/૫ જો (અન્ય ટીકાકારો) અપ્રમાણ છે, તો તેઓ વિજ્ઞ છે કે અજ્ઞ? ૨૯૪
૭/૬ જો વિજ્ઞ હોય તો તેમનો લેખ પ્રમાણ જ છે. ૨૯૪
૭/૭.૧ જો તેઓ અજ્ઞ હોય તો આખા જગતથી વિરુદ્ધ કહેનારા તમે કેવા? ૨૯૫
૭/૭.૨ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ કેવો હોય? ૨૯૫
૭/૮ 'જે તમારો દ્વેષ કરે છે, તે મારો દ્વેષ કરે છે; જે તમને અનુસરે છે, તે મને અનુસરે છે; જે તમારી ઉપાસના કરે છે, તે મારી ઉપાસના કરે છે'', ઈત્યાદિ વાક્યોનો અર્થ પણ કઈ રીતે થાય, તેનું વિવેચન કરો. ૨૯૬

૮. આઠમો મુખ્ય પ્રશ્ન :

તમારા સમ્પ્રદાયમાં આહ્નિક (નિત્યકર્મ) શું હોય છે? ૨૯૭
૮/૧ પ્રાતઃકાલમાં બતાવેલા સન્ધ્યાવન્દનાદિ કર્મો કઈ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ અનુસાર કરો છો? ૨૯૮
૮/૨ વિધાનગ્રન્થો (માં કયા ગ્રન્થોનો) કેવા? (સ્વીકાર કરો છો?) ૨૯૯
૮/૩ ગાયત્રીમંત્રનાં જપની આવશ્યકતા છે કે અનાવશ્યકતા? ૨૯૯
૮/૪ (કર્મોમાં) ભસ્મ ધારણ તથા રુદ્રાક્ષમાલા દ્વારા (ગાયત્રીનાં) જપની (તમારા સમ્પ્રદાયમાં) આવશ્યકતા છે કે અનાવશ્યકતા? ૩૦૧

૮/૫	ભગવાનની પૂજા કરતી વખતે કયા પાત્રોનો ઉપયોગ સ્વીકૃત છે?	૩૦૫
૮/૬	ગંગાજલ દ્વારા ભગવાનને સ્નાન કરાવવું યોગ્ય માનો છો કે નહિં?	૩૦૫
૮/૭	ભગવત્સમ્પ્રદાય રહિત વિદ્વત્તાનાં ગુણોથી યુક્ત બ્રાહ્મણ દ્વારા જોયેલું અન્ન ખાઈ શકાય કે નહિં?	૩૦૭
૮/૮	તમારા સમ્પ્રદાયવાળાઓ બધા વર્ણનાં લોકો દ્વારા જોયેલું (અન્ન) ખાઈ શકે કે નહિં?	૩૦૭
	ગ્રંથોપસંહારકારિકા	૩૦૭

।। वेदान्तचिन्तमणिः।।

नास्तिक्योच्छेदो नाम

प्रथमं[1] प्रकरणम्।

१.प्रणम्य श्रीमदाचार्यचरणां तत्सुतापि।
कुर्वे स्वल्पीयसीं प्राचां टिप्पणीं विशदाशयाम्।।

अत्र प्रकरणे ब्रह्मास्तित्वसाधने अनुमानं युक्तयश्च प्रमाणत्वेन उपन्यस्ताः. तत्तु परस्वीकृतमेव नास्तिक्योच्छेदाय न पुनः वास्तवं ब्रह्मणि प्रमाणम् इति ज्ञेयं, ब्रह्मणो अलौकिकत्वात् वेदैकवेद्यत्वाच्च.

शुद्धाद्वैतं सर्वशक्तिं जडजीवादिकारणम्।
साकारं सच्चिदानन्दं वन्दे श्रीपुरुषोत्तमम्।।१।।

शुद्ध अद्वैत तत्त्वरूप, सर्वशक्तिवाले, जड-जीवोंके कारणरूप, साकार तथा सत्-चित्-आनंदस्वरूप श्रीपुरुषोत्तमको में प्रणाम करता हूं. (१)

मायावादतमोनाश भक्तिमार्गप्रकाशयोः।
सूर्याचन्द्रमसौ स्तौमि श्रीमद्वल्लभ-विट्ठलौ।।२।।

मायावादरूपी अंधकारका नाश करनेवाला सूर्य तथा भक्तिमार्गको प्रकाशित करनेवाले चंद्र स्वरूप श्रीवल्लभाचार्य महाप्रभुजी तथा विठ्ठलनाथजीका में स्तवन करता हूं. (२)

भक्तो गुरुश्रीव्रजवल्लभस्य पितुर्घनश्यामत आप्तविद्यः।
गोवर्द्धनो बालनिबोधनाय वेदान्तचिन्तामणिम् आतनोति।।३।।

गुरु श्रीव्रजवल्लभजीका भक्त तथा पिता श्रीघनश्यामभट्टजीसे विद्या प्राप्त करनेवाला में गोवर्धन, बालकोंके समान बुद्धिवालोंको बोध करवानेके लिए वेदांतरूपी चिंतामणीका विस्तार करता हूं. (३)

अथ एतद् विश्वम् अखिलं नानारूपं निरीक्ष्यते।
अतीव चित्रम् एतस्य कारणं परिचिन्त्यताम्।।४।।

यह विश्व अनेक रूपोंवाला दिखाइ पडता है, यह बहोत ही आश्चर्यजनक बात है, अतः ऐसे जगतके कारणका विचार करते हैं. (४)

यत् पूर्ववृत्ति नियतं यदुत्पत्तावपेक्ष्यते।

तत् तस्य कारणं प्रोक्तं कार्यम् उत्पाद्यमस्य यत् ।।५।।

जो पहलेसे था ही तथा जिसका होना उत्पत्तिके समय आवश्यक है वही विश्वका कारण है. वह उन पदार्थोंका कारण है जिन्हें वो उत्पन्न करता है तथा जो उत्पन्न होता है वह उसका कार्य हुआ. (५)

यथा मृत्सा कुलालश्च दण्डादिः घटकारणम् ।
तथेदं किम् उपादाय केन वा निर्मितं भवेत् ।।६ ।।

जिस प्रकार मिट्टी, कुम्हार, चक्र, दंड, भ्रमी आदि घटके प्रति कारण है, उसी प्रकार किन पदार्थोंसे किसने इस विश्वको उत्पन्न किया होगा? (६)

चेतनस्य मनुष्यादेः पितरौ [१]तत्[२]तथाविधौ ।
जडस्याप्यथ वृक्षादेः बीजाद्यं यद्यपि स्फुटम्[३]।।७ ।।

१.कारणम्. तच्च द्विविधम्. समवायि-तादात्म्यं वा निमित्तं च. विलक्षण तादात्म्यसम्बन्धेन यदाश्रयं कार्यम् उत्पद्यते तत् समवायिकारणम्. तद्भिन्नं तु निमित्तम्. यत्तु ग्रन्थकर्त्रा कारणं निरूपितं तत्तु कारणस्वरूपम्. न लक्षणम्. २.कार्यानुरूपौ कार्यमेव इति अर्थः. ३.कारणम् इति शेषः.

चेतनरूप मनुष्यादिके कारण उनके माता-पिता है, उसी प्रकार वृक्षादि जड पदार्थोंके बीज आदि उनके स्पष्ट कारणरूप पदार्थ है. (७)

पित्रोः पितामहौ मातामहौ तेषां तथेतरे[१]।
एवं विचारे को वाऽऽदौ किञ्च सर्गोऽस्ति मैथुनात् ।।८ ।।
किम् आदौ पुरुषः स्त्री वोभयं वेत्यपि संशयः।
एवं जडेऽपि वृक्षस्य[२] बीजं तत्फलतः[३] फलम् ।।९ ।।
वृक्षाद् वृक्षाङ्कुरं बीजात् तरुर्वा[४] बीजम् आदिमम् ।
नाध्यवस्यति धीः किञ्चिद् अन्ततः परिचिन्तने ।।१० ।।

१.कारणम् इति शेषः. २.कारणम् इति शेषः. ३.बीजम्. ४.एवम् अन्ततः परिचिन्तने 'तरुर्बीजं वा आदिमम्' इति धीः किंचिद् न अध्यवस्यति.

माता-पिताके कारण दादा-दादी है तथा उनके भी कारण उनके माता-पिता हैं. ऐसा विचार करने पर सर्वप्रथम कौन था? यह सृष्टि यदि मिथुनधर्मसे उत्पन्न हुई है तो सर्वप्रथम पुरुष था या स्त्री थी या दोनों ही थे? इस विषयमें संशय रहता है. इसी प्रकार जड पदार्थोंके विषयमें भी वृक्षका कारण बीज,

तदुपरांत उसमेंसे फल, वृक्षमेंसे वृक्षके अंकुर, अथवा बीजमेंसे ही वृक्ष या बीज ही आरंभमें था? इस प्रकार विचार करनेपर भी बुद्धि किसी निष्कर्ष तक पहोंच नहीं पाती है. (८-९-१०)

तस्मात् सर्वप्रपञ्चस्य निदानं ब्रह्म केवलम्।

आदित्वाद् अद्वितीयत्वात् सर्वरूपत्वशक्तितः[१]॥११॥

१.सर्वरूपत्वं शक्तिः यस्य सः. तस्मात्.

अतः संपूर्ण विश्वके कारण मात्र ब्रह्म ही है, क्योंकि वे आदि हैं, उनसे पूर्व तथा उनके समान और कोइ नहीं है, तथा सर्वरूप होनेकी उनमें शक्ति है. (११)

सर्वधर्मविशिष्टत्वाद् ऐश्वर्यात् तत् प्रसिद्धितः[१]।

स्वयमेव स्वेच्छयेदं स्वरूपाद् उदपादयत्॥१२॥

१.सर्वमतेषु तथाप्रसिद्धेः.

सभी अलौकिक गुणोंको धारण करनेवाले होनेसे, इश्वर होनेसे तथा शास्त्रोंमें उनकी ऐसी प्रसिद्धि होनेसे उस ब्रह्मने स्वयं ही स्वेच्छया अपने ही रूपमेंसे इस विश्वको उत्पन्न किया. (१२)

यथोर्णनाभिः लालात आलयं सृजतीच्छया।

पात्यत्त्येवं त्वस्य सृष्टि स्थितिसंहृतयस्ततः॥१३॥

जिस प्रकार मकडी अपनी लार से अपनी ही इच्छासे अपना जाल बुनती है, उसे सम्भालती है तथा पुनः उसे अपने आपमें समाहित कर लेती है, उसी प्रकार विश्वका सृजन, स्थिति तथा नाश ब्रह्मसे होता है. (१३)

[१]पञ्चभूतात्मकं सर्वं किं न तान्येव कारणम्।

निरास्पदत्वं[२]नैषां चोचितो योगः स्वतो यतः॥१४॥

कालजीवादयो नैतद् मयास्तेषां कुतो भवः।

किञ्च पञ्चैव तान्येवं स्वभावान्येव वा कुतः॥१५॥

१.पूर्वपक्षः.२.उत्तरपक्षः.

शंकाः यह संपूर्ण जगत आकाश, वायु, जल, तेज तथा पृथ्वीस्वरूप है, तो क्या यही पंचमहाभूत जगतके कारण नहीं हैं?

समाधानः नहीं. पंचमहाभूत स्वतंत्र हैं ऐसा नहीं है, तथा उनका एक-

दूसरेके साथ संपर्क भी स्वतंत्रतया नहीं होता है. तदुपरांत काल–जीवादि पंच–महाभूतोंसे निर्मित नहीं है; तो यदि पंचमहाभूत ही कारणरूप हों तो इनकी उत्पत्ति कहांसे हुइ? अथवा वे पंचमहाभूत ऐसे स्वभाववाले कैसे बने? (१४–१५)

अतोऽवश्यं सर्वबीजं स्वतन्त्रश्चैक ईशिता।
प्रवर्तको नियन्ता च यो हेतुः स्थितिनाशयोः ।।१६।।

अतः सभीके बीजरूप स्वतंत्र वे एक सत्ताधारी इश्वर ही हैं, जो प्रवृत्ति करवाते हैं, नियमन भी करते हैं तथा जो विश्वकी स्थिति तथा नाशके भी हेतु हैं. (१६)

तद् ब्रह्म क्वास्ति सर्वत्र व्याप्तं व्योमेव हृद्यपि।
कस्माद् न दृश्यतेऽस्माभिः तिरोभूय यतः स्थितम् ।।१७।।

वह ब्रह्म कहां है? आकाशके समान सर्वत्र है तथा हृदयमें भी अवस्थित है, तो वह दिखाइ क्यूं नहीं देता? क्योंकि वह तिरोहित होकर स्थित हुआ है. (१७)

धर्मं न नाशयेद् वायुः सन्नप्यारुद्धकन्दरे।
व्यजनेनानुभूयेत तथा ज्ञानेन दृश्यते ।।१८।।

(प्रवाहित होनेके स्वभाववाले वायुका) बंध गुफामें स्थित होने पर भी उसके धर्मका नाश नहीं होता है, किन्तु पंखा चलानेसे जैसे वायुका अनुभव होता है, उसी प्रकार ब्रह्मका अनुभव ज्ञान द्वारा ही किया जा सकता है. (१८)

घटादिः न विलोक्येत तिरस्करणिकावृतम्।
मायाजवनिकाच्छन्नं तथा ब्रह्म न लक्ष्यते ।।१९।।

परदेके पीछे छुपे हुए होनेसे जैसे घट आदि पदार्थोंको विद्यमान होने पर भी देखा नहीं जा सकता है, उसी प्रकार (जीवके उपर लगे हुए) मायारूपी परदेके पीछे छिपे हुए होनेसे ब्रह्मका अनुभव नहीं किया जा सकता है. (१९)

अस्त्येव तत् पिकाः काकाः शुका हंसाः कलापिनः।
असिता हरिताः श्वेताः कृता येन च चित्रिताः ।।२०।।
परस्परविरुद्धस्याति विचित्रस्वरूपिणः।
यद् विश्वस्योद्भवे हेतुः नियमेन यथोचितम्[१] ।।२१।।

१.तद् ब्रह्म अस्त्येव इति पूर्वेण अन्वयः.

जिन्होनें कोयल, काक, शुक, हंस, मोर आदि पक्षियोंको काले, पीले, हरे, सफेद आदि रंगोंवाले बनाएं है, परस्पर विरुद्ध तथा विभिन्न स्वरूपवाले विश्वके जो नीयमपूर्वक कारण हैं, वे ब्रह्म ही हैं. (२०-२१)

सूर्यादीनां सुदुर्ज्ञेय-याथात्म्यानां प्रकाशनम् ।
निराधारे स्थितिर्यातिः नियता[१] नित्यता यतः[२] ।।२२ ।।
एवंविधैः श्रुतैः दृष्टैः प्रकारैः बहुभिः स्फुटैः ।
स्थिरेण मनसा स्पष्टं ब्रह्म निश्चीयतां दृढम् ।।२३ ।।

१.गतिः. २.तथैव पूर्वेण अन्वयः.

जिनके स्वरूपका ज्ञान प्राप्त करना अत्यंत कठिन है ऐसे सूर्यादि ग्रह जिनके कारण प्रकाशित हो रहे हैं, बिना आधारके स्थिति कर रहे हैं, गमनशील भी हैं तथा जिनका नित्यत्व भी सिद्ध ही है, ऐसे अनेक स्पष्ट वर्णनों द्वारा सुननेमें आए हुए ब्रह्मका ही समुचित प्रकारसे (कारणतया)निश्चय करना चाहिए. (२२-२३)

कुसुमाञ्जलिमुख्येषु ग्रन्थेष्वीशेऽनुमाशतम् ।
अदर्श्युदयनाचार्यादिभिः तेनोदितं यथा ।।२४ ।।
[१]'कार्या योजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः ।
वाक्यात् संख्याविशेषात् च साध्यो विश्वविदव्ययः' ।।२५ ।।

१.कार्यादिभ्यो हेतुभ्यः. तत्र कृतिजन्यं कार्यम्. सर्गाद्यकालीन-द्व्यणुकारम्भक-परमाणुद्व-यसंयोजनकं कर्म आयोजनम्. गुरुत्ववतो ब्रह्माण्डादेः पतनाभावो धृतिः. 'आदि'पदात् तस्यैव नाशोऽपि ग्राह्यः. 'घटा'दिपदप्रयोगः पदम्. वेदजन्यं धर्मादिज्ञानं प्रत्ययः. वेदाः श्रुतिः. पदसमूहो वाक्यम्. सर्गादौ परमाणुनिष्ठ-द्वित्वादिसंख्याजन्यं परिमाणम् इत्यादि संख्या विशेषः. प्रयोगास्तु 'क्षित्यङ्कुरादि जगद् बुद्धिमदेककर्तृजन्यं, कार्यत्वाद् घटवद्' इत्यादय आकरादौ द्रष्टव्याः.

उदयनाचार्य आदि विद्वानोनें कुसुमांजलि ग्रंथमें इश्वरको सिद्ध करनेके लिए अनेक अनुमान दिये है. उन्होंने कहा है कि कार्यरूप अणु आदिका संयोजन, उनको धारण करना, शब्द, ज्ञान, वेद, वाक्य तथा अणुओंकी संख्या आदि द्वारा विश्वके ज्ञानरूप अव्ययात्मक (अविनाशी) ईश्वरको सिद्ध करना है. (२४-२५)

जडं भूतादिकं जीवान् सृष्ट्वान्यदपि[१] भूततः ।

न्यूनाधिकत्वतो[२] देहाः चित्रा नानाविधाः कृताः ।।२६ ।।

तेषु जीवादि[३] संस्थाप्य मायया मोहयत् स्वया ।

मोहिता न विजानीमो ब्रह्म किं कीदृशो वयम् ।।२७ ।।

१.अन्तर्यामिप्रभृति. २.''पार्थिवानां शरीराणाम् अर्द्धेन पृथिवी मते''त्यादि-वचनैः पञ्चीकरणप्रक्रिया द्योतिता. ३.'आदि'शब्देन प्राणेन्द्रियादीनां सङ्ग्रहः.

पंचमहाभूतरूप जड पदार्थ तथा जीवात्माओंको उत्पन्न करके, महाभूतोंमेंसे अन्य पदार्थोंको भी उत्पन्न करके कहीं अधिक तथा कहीं न्यून, ऐसे अनेक विविध प्रकारके देह उत्पन्न किये. उन देहोंमें जीवोंकी स्थापना करके अपनी माया द्वारा उन्हें मोहित किया. ऐसे माया द्वारा मोहित हुए जीव ब्रह्म कौन तथा हमारा स्वरूप क्या यह नहीं जानते है. (२६-२७)

श्रुतिष्वपि पुराणेषु ब्रह्मादीनां भवस्ततः ।

बहुधा मानवादीनां सर्गोऽस्तीत्यवधार्यताम् ।।२८ ।।

वेदोंमें तथा पुराणोंमें ब्रह्मेमेंसे ब्रह्मा आदि की उत्पत्ति तथा उनमेंसे मानव आदिकी उत्पत्ति बताइ गई है. इन वर्णनोंको ध्यानमें रखना चाहिए. (२८)

एवं सृष्ट्वा प्रवृत्त्यर्थं मर्यादां पापपुण्ययोः ।

सर्वान् ज्ञापयितुं चान्यद् वेदा[१] आविष्कृताः स्वतः ।।२९ ।।

१.स्वस्वरूपकर्मज्ञानभक्त्यादिकम्.

इस प्रकार सृष्टिको रचकर लागोंकी कर्ममें प्रवृत्ति के लिए उस सब लोगोंको पुण्य व पापकी मर्यादाका ज्ञान करवानेके लिए व अपने स्वरूका ज्ञान करवानेके लिए ईश्वरने अपने स्वरूपसे वेदोंको प्रकट किया. (२९)

सोपाया[१] सफला कर्म मर्यादा तत्र रूपिता ।

ज्ञानार्थं स्वस्वरूपञ्च मुक्तिः भक्तिश्च दर्शिता ।।३० ।।

१.प्रायश्चित्तादिः उपायः.

उन वेदोंमें भगवानने प्रायश्चित्त आदि उपायोंवाली सफल कर्म मर्यादा दिखाइ, ज्ञानके लिए अपने स्वरूपका ज्ञान करवाया तथा भक्ति एवं मोक्ष का भी बोध दिया. (३०)

इदं यः सुकृतं कुर्यात् स इदं सुखम् आप्नुयात् ।

इदञ्च दुष्कृतं कृत्वेदं भुञ्जीत स दुष्फलम् ।।३१ ।।

जो यह सत्कर्म करता है उसे यह सुख मिलता है, जो यह दुष्कर्म करता है उसे दुष्फल भुगतना पडता है. (३१)

वेदेषु विद्यमानेषु विविच्योपनिशत्स्वपि ।
यथा–यथा यः कुरुते ददात्यस्मै तथा–तथा ।।३२ ।।
कर्मानुसारतो वंशो देहो विद्या च वैभवः ।
इत्यादि प्राप्यते सर्वं प्राप्तदेहादिसम्भवैः ।।३३ ।।
कर्मभिश्चापरं सर्वं तज्जैस्तैश्चाऽन्यदाप्यते ।
बहुपापास्तु नरकं बहुपुण्याः सुरालयम् ।।३४ ।।
गच्छन्ति यातनादेहं पुण्यदेहञ्च संश्रिताः ।
तत्र भुक्त्वा भुवं याताः प्राप्नुवन्ति तथाखिलम् ।।३५ ।।
[1]अखण्डोऽनन्त [2]एतादृक् प्रवाहोऽयं प्रवर्त्तते ।
यथा प्रावृड्जलैः नद्याः प्रवाहो ह्यपराहतः ।।३६ ।।

१.अविच्छिन्नः. २.समाप्तिशून्यः.

विवेचनपूर्वक उपदेश करनेवाले वेदोंके होते हुए भी संस्कारवश जो देही जैसा जैसा करता है, वैसा ही उसे प्राप्त होता है. कर्मानुसार वंश, देह, विद्या, वैभव इत्यादि सबकुछ प्राप्त होता है. प्राप्त हुए उन देहादिकोंसे होनेवाले कर्मोंसे पुनः अन्य सब वंश देहादि प्राप्त होते रहते हैं. पापाचरण करनेवाले लोग नरकमें जाते हैं तथा पुण्यशाली जन स्वर्ग प्राप्त करते हैं. तत्तद् लोकोंमें क्रमशः यातना तथा सुखोपभोगको भोगकर पुनः पृथ्वीलोकको प्राप्त कर, पूर्ववत् वंश, देह आदिको प्राप्त करते हैं. ऐसा निरंतर चलनेवाला यह पुनः पुनर्जन्मादिरूप प्रवाह प्रवृत्त रहता है, जैसे वर्षाके जलोंसे नदीका प्रवाह अबाधितरूपसे बहता रहता है. (३२–३६)

जगदीशस्य लीलायं प्रपञ्चो निखिलो मतः ।
मृत्पुत्तलेषु राजानम् अमात्यम् अनुगादिकम् ।।३७ ।।
यथा बालः करोत्येवम् अत्रेशोऽपि निजेच्छया ।
क्वचित् सख्यं क्वचिद् वैरम् इत्याद्यप्यखिलं तथा ।।३८ ।।

यह संपूर्ण विश्व भगवानकी लीला है. जिस प्रकार बालक मिट्टीके

पुतलोंमें यह राजा, यह गुलाम ऐसे कहकर क्रीडा करता है, उसी प्रकार भगवान भी अपनी इच्छासे कहीं मित्रता तो कहीं शत्रुताका व्यवहार करते हैं. (३७-३८)

बहुप्रपञ्चा दृश्यन्ते क्रीडा[१] बुद्धिबलादयः।
साश्चर्या अपि जीवानां यद्यल्पविषया अपि ।।३९ ।।
विश्वं त्वनन्तविषयम् ईशक्रीडात्मकं तदा।
अकुञ्चितप्रपञ्चञ्च साश्चर्यं न कुतो भवेत् ।।४० ।।

१.शतरंज इति भाषा.

व्यर्थ क्रिया होने पर भी जैसे जीवोंको शतरंजके खेलमें अनेक प्रपंच दिखाइ पडते हैं तथा बहोत आश्चर्यकारक क्रिया भी लगती है, तो (भगवानकी क्रीडा स्वरूप) जगतका तो कोई अंत ही नहीं है. ऐसे अनेक विषयोंसे पूर्ण तथा भगवानकी लीलारूप जगतका भी बोहोत विस्तार है, तो वह आश्चर्यकारक क्यों न हो? (३९-४०)

केषाञ्चिद् दारुखण्डानां नाम भूपादि कथ्यते।
निर्धारिताश्च गतयः तत्षट्कस्यैव काश्चन ।।४१ ।।
आधारोऽपि चतुःषष्टि निलयोऽकारि नागरैः।
विधीयते युद्धमात्रं यदि तत्रापि अनन्तता ।।४२ ।।
तदात्र किमु वक्तव्यं प्रपञ्चे भगवत्कृते।
तद्वद् अत्राप्यथाधारो ब्रह्माण्डानि बहूनि तु ।।४३ ।।

काष्ठके बने कुछ टुकडोंको शतरंजमें राजा आदि बना दिये जाते है, उन पैदोंकी चालका नाप भी निर्धारित किया जाता है, तथा नगरजनोंकी उस क्रीडा के लिए चौंसठ खंडोंकी चौपड भी रखी जाती है तथा उनके द्वारा परस्पर युद्ध भी किया जाता है. उस लौकिक क्रीडा का भी कोइ पार नहीं पा सकता हो, तो भगवान द्वारा निर्मित इस विश्वकी तो बात ही क्या करनी? उस शतरंज के समान इस क्रीडामें भी अनेक ब्रह्मांड आधाररूप है. (४१-४३)

पाञ्चभौतिकपिण्डानां संज्ञा नानाविधाः कृताः।
अनेकेषाम् इन्द्रियतः कृता नाना प्रवृत्तयः ।।४४ ।।

पंचमहाभूतोंके पिंडोंके अनेक नाम दिये गए हैं तथा उन अनेक कार्यरूपोंकी अनेक प्रकारकी प्रवृत्तियां इंद्रियों द्वारा निश्चित्त की गई हैं. (४४)

प्रवृत्तिजन्यकार्याणि मानसान्यपि भूरिशः ।

सदसत् कर्मभिः बहव्यो गतयोऽपि विनिश्चिताः ।।४५ ।।

प्रवृत्तियोंसे उत्पन्न हो सके ऐसे मानसिक कार्य भी अनेक प्रकारके है. अच्छे-बुरे कर्मों द्वारा अनेक प्रकारकी गतियोंका भी निर्धारण होता है. (४५)

लीलार्थम् ईश्वरत्वार्थम् अचिन्त्यानन्तशक्तिना ।

स्वरूपात् स्वेच्छया तेन प्रपञ्चः प्रकटीकृतः ।।४६ ।।

सर्वसमर्थ होनेसे, जिनकी शक्तियोंको जान पाना तथा पार पाना संभव नहीं है, ऐसे प्रभुने अपनी इच्छासे अपने स्वरूपमेंसे लीलार्थ इस जगतको उत्पन्न किया है. (४६)

अहन्तामममताबद्धा माययान्धः तदिच्छया ।

सर्वएव प्रवर्त्तन्तेऽत्र परम्परयोक्तया ।।४७ ।।

अहंता तथा ममतासे बंधे हुए तथा माया द्वारा अंध बने हुए जीव, भगवानकी इच्छासे उपरोक्त परंपरानुसार इस जगतमें प्रवृत्त होते रहते हैं. (४७)

तदंशा अखिला देवाः सकामा आश्रयन्ति तान् ।

तत्तद् ददाति तद्द्वारा तेभ्यो माहात्म्यबुद्धये ।।४८ ।।

सभी देव प्रभु के अंश हैं. सकाम जीव उन देवोंका आश्रय करते है. अपना महात्म्य प्रकट करनेके लिए उन देवताओं द्वारा तद्-तद् वस्तु भगवान ही जीवोंको फल के रूपमें देते है. (४८)

यस्तु सम्यग् विजानीयात् स संसाराद् विमुच्यते ।

सर्वात्मना भजेद् योऽस्य न किञ्चिदपि दुर्लभम् ।।४९ ।।

जिस जीवको उत्तम ज्ञान प्राप्त हुआ है वह संसारसे मुक्त हो जाता है. संपूर्ण आत्मापूर्वक जो भी जीव उन प्रभुके शरणमें जाकर उनकी भक्ति करता है, उसके लिए कुछ भी प्राप्त करना कठिन नहीं है. (४९)

गर्भेऽवनान्मातृदुग्धादिना चोपकृतं बहु ।

येनेशः सदयाम्भोधिः हरिः कस्माद् न सेव्यते ।।५० ।।

जिन प्रभुने गर्भमें रक्षा करके, तदुपरांत माताके दूध द्वारा जीवोंको उपकृत किया है, उन दयासागर भगवान हरिकी सेवा क्यों नहीं करनी? (५०)

स च स्वल्पेन सन्तुष्येत् स्वस्यापि स्यात् सुखं यतः ।

ऐहिकामुष्मिकं मोक्षः सुलभो यदि वाञ्छ्यते ।।५१ ।।

वे प्रभु अल्पसाधन द्वारा ही संतुष्ट हो जाते है, तथा जीवको भी सुखकी अनुभूति होती है. इस लोकके अथवा परलोकके पदार्थोंकी अथवा मोक्षकी भी इच्छा हो, तो वह भी सरलतासे परिपूर्ण होती है. (५१)

यतन्ते मनुजा लोके राज्ञोऽपि हि समागमे ।
समागमेऽखिलेशस्य यतितव्यं कुतो न वा ।।५२ ।।

लोकमें मनुष्य राजाका समागम प्राप्त करनेकी इच्छा करता है, तो फिर संपूर्ण विश्वके नियामक ईश्वरके समागमको प्राप्त करनेके लिए यत्न क्यों नहीं करना? (५२)

समागमोऽस्य ज्ञानेन तद् ज्ञानं वेदशास्त्रतः ।
समीपस्थगिरा राज्ञोऽपि प्रकृत्यादि बुद्ध्यते ।।५३ ।।

ऐसे प्रभुका समागम ज्ञानसे होता है. वह ज्ञान वेदशास्त्रों द्वारा प्राप्त होता है, जैसे राजाके निकट रहनेवाले अनुचरों की वाणी द्वारा ही राजाकी प्रकृतिका ज्ञान होता है. (५३)

वेदस्य दुर्विबोधत्वात् लोकानुग्रहकारिभिः ।
ईश्वरानुज्ञयोक्तानि सच्छास्त्राणि मुनीश्वरैः ।।५४ ।।

वेदोंका ज्ञान प्राप्त करना कठिन होनेसे जीवोंको उपकृत करनेवाले श्रेष्ठ मुनिओनें प्रभुकी आज्ञासे सत्-शास्त्र प्रकट किये. (५४)

वेदार्थएव बोधार्थं सच्छास्त्रेषु विविच्यते ।
मन्तव्या सावधानैः वाग् वेदशास्त्रमयीशितुः ।।५५ ।।

उन सत्शास्त्रोंमें, वेदप्रतिपादित विषयोंको ही स्पष्ट किया गया है. अतः भगवानकी वेदशास्त्ररूपी वाणीका विचार सावधानतापूर्वक करना चाहिए. (५५)

ऋते गुरुं तयोः अर्थो मननार्हो न बुध्यते ।
परम्पराप्राप्तविद्योऽतः कश्चित् सद्गुरुर्गतिः ।।५६ ।।

मनन करने योग्य शास्त्रोंका भी गुरुके अभावमें अर्थबोध हो नहीं पाता है, अतः जिन्हें परंपरा द्वारा विद्या प्राप्त हुइ है, ऐसे सद्गुरुका आश्रय करना चाहिए. (५६)

वेदज्ञानाद् गुरुप्राप्ताद् उपदेशपुरःसरात् ।
केवलाद् वोपदेशात् चेद् भजेत् तुष्येत् स नान्यथा ।।५७ ।।

उपदेशपूर्वक गुरुसे प्राप्त वेदके ज्ञान द्वारा अथवा मात्र उपदेश मात्रमें श्रद्धा रखके यदि प्रभुका आश्रय किया जाए तथा प्रभुकी भक्ति की जाए, तो ही प्रभु संतुष्ट होते है, अन्य किसी प्रकार से नहीं. (५७)

शीघ्रतद् दर्शकान् प्राप्य महामन्त्रान् सतो गुरोः ।
वेदार्थेऽथ परिश्राम्येत् शक्त्यासक्तो हरिं भजेत् ।।५८ ।।
गुर्वाज्ञया सानुरागं सश्रद्धं पुरुषोत्तमम् ।
शुद्धभावो भजेत् नित्यं यथाशक्त्युपचारतः ।।५९ ।।

त्वरित ही प्रभुका दर्शन प्राप्त हो ऐसे मंत्रको प्राप्त करके वेदके अर्थको समझनेका प्रयत्न शक्तिपूर्वक करना चाहिए तथा श्रद्धाके साथ शुद्धभाव रखके शक्ति अनुसार उपाय करके पुरुषोत्तमका नित्य भजन करना चाहिए(५८-५९)

लोकेऽपि शरणायातान् सर्वस्वविनिवेदकान् ।
यदि तुच्छोऽपि बलवान् कथञ्चिदपि न त्यजेत् ।।६०।।
तर्हि यः सद्गुरुद्वारा तमेकं शरणं व्रजेत् ।
सर्वं समर्पयेत् तस्मै कथं त्यक्ष्यति तं प्रभुः ।।६१ ।।

लोकमें शरणागतका तथा सर्वस्वका निवेदन करनेवालेका, तुच्छ होते हुए भी बलवान मनुष्य त्याग नहीं करता है, तो फिर सद्गुरु द्वारा एकमात्र प्रभुके शरणागत होनेपर तथा उन प्रभुको सर्वस्वका समर्पण करनेपर उसका प्रभु त्याग कैसे कर सकते हैं? (६०-६१)

योगिनामपि दुर्दर्शः साक्षाद् यावद् न दृश्यते ।
शुद्धरूपादि बुद्ध्यर्थं तावत् तत्प्रतिमार्चनम् ।।६२ ।।

भी जिन प्रभुके दर्शन दुर्लभ हैं, ऐसे प्रभुके साक्षात् दर्शन न हों तबतक शुद्ध रूपकी सिद्धि के लिए प्रभुकी प्रतिमाका अर्चन करना चाहिए (६२)

तत्राविश्य स्थितो [१]मन्त्रवशो गृह्णाति सोऽर्पितम् ।
भक्तानां त्वथ तत्रैव साक्षद् अनुभवोऽखिलः ।।६३ ।।

१.मर्यादया इदम् उक्तम्.

उस प्रतिमामें प्रवेश करके अवस्थित तथा मंत्रसे वश हुए भगवान

अर्पित पदार्थका स्वीकार करते हैं तथा भक्तोंको उसी प्रतिमामें साक्षात् प्रभुका अनुभव होता है. (६३)

गोपीचंदनमुद्राभिः तुलसीमालया गले।
गुरूपदिष्टाः शुद्धोर्ध्वपुण्ड्राः तस्यातिवल्लभाः ।।६४।।

गोपीचंदनकी मुद्रा, कंठमें तुलसीकी माला तथा मस्तिष्कमें ऊर्ध्वपुण्ड्र तिलक करनेवाले, तथा गुरुके उपदेश को प्राप्त किए हुए भक्त प्रभुको अत्यंत प्रिय होते है. (६४)

यथावश्यकवस्त्रादि न धृत्वा नृपमन्दिरम्।
तदीया नैव यान्त्येवम् अत्राप्येतत् त्रयं विना।।६५।।

जिस प्रकार उपयुक्त वस्त्रादि धारण किये बिना राजप्रासादमें राजाके सेवक कदापि प्रवेश नहीं करते हैं, उसी प्रकार प्रभुमंदिरमें भी उपरोक्त तीन चिह्नोंके बिना जाना नहीं चाहिए. (६५)

वैष्णवानां चिह्नम् ऊर्ध्व–पुण्ड्रं माला च कण्ठगा।
लोकानां लक्षणं किञ्चिद् राजसम्बन्धिनाम् इव।।६६।।

राजाके संबंधवाले लोगोंकी जैसे अपनी कोई पहचान है, उसी प्रकार वैष्णवोंके चिह्न तिलक तथा तुलसीकी कंठी है. (६६)

गुरूपदेशम् आदाय तस्माद् भूत्वा सुवैष्णवाः।
धृत्वा च स्वामिचिह्नानि सेवन्तां सततं हरिम्।।६७।।

अतः गुरुका उपदेश प्राप्त करके तथा प्रभुके चिह्नोंको धारण करके भगवान हरिकी निरंतर सेवा करनी चाहिए. (६७)

पूर्णानन्दमयं यद् ब्रह्म परं सर्वदैव सेवध्वम्।
बुध्यध्वं स्थिरमनसा तद् वेदादिमनिरन्तराभ्यासात्।।६८।।

आनंदमय परब्रह्मकी सेवा निरंतर करनी चाहिए तथा स्थिर मनसे वेदादिके निरंतर अभ्यास द्वारा ज्ञान प्राप्त करना चाहिए. (६८)

इति श्रीमद्वल्लभाचर्य्यमतवर्त्ति श्रीव्रजवल्लभचरणानुचर पञ्चनदीघनश्यामभट्टात्मज गोवर्द्धनशीघ्रकविरचिते वेदान्तचिन्तामणौ नास्तिक्योच्छेदक–शास्त्रार्थसङ्ग्रहाख्यं प्रथमं प्रकरणम्।।१।।

प्रमाणनिरूपणं नाम
द्वितीयं प्रकरणम्

शाब्दमेव प्रमाणं स्यात् परोक्षब्रह्मनिश्चये।
अलौकिकं स्वतन्त्रं च साक्षात् तत्प्रतिपादकम् ।।१ ।।

ब्रह्म परोक्ष है अतः उनके स्वरूपका निर्णय करनेमें शब्द ही एकमात्र प्रमाण है. वेदरूप शब्द अलौकिक तथा स्वतंत्र है, तथा साक्षात् ब्रह्मका प्रतिपादन करता है. (१)

वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि।
[१]समाधिभाषाव्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम् ।।२ ।।
उत्तरं पूर्वसन्देहवारकं परिकीर्त्तितम्।
अविरुद्धं तु यत्त्वस्य प्रमाणं तच्च नान्यथा ।।३ ।।
एतद् विरुद्धं यत् सर्वं न तन्मानं कथञ्चन।
इत्युक्तम् आचार्यपादैः प्रमाणानां विनिर्णये ।।४ ।।

१.समाधिभाषा श्रीभागवतम्.

ब्राह्मण, उपनिषदादि सहित चारों वेद, गीताजीमें आज्ञप्त भगवद्वाक्य, बादरायण व्यासके ब्रह्मसूत्र तथा भागवतमें प्राप्त व्यासजीकी समाधिभाषा– ये चतुष्टय प्रमाण है. पूर्व–पूर्वके ग्रंथोंमें जहां जहां संदेह उत्पन्न हो, उनका निवारण उत्तरोत्तर शास्त्रों द्वारा होता है. इन चारोंके अर्थसे जो विरुद्ध अर्थ हो वह अप्रमाण है तथा जो अविरुद्ध हो वह प्रमाणरूप है. ऐसी प्रमाण व्यवस्था श्रीमद्–वल्लभाचार्यजीने तत्त्वार्थदीपनिबंधके शास्त्रार्थ प्रकरणके आरंभमें प्रमाणका निर्णय करते हुए निश्चित की है. (२–४)

स्वस्वरूपं हि बोधार्थं वेदेषु एव निरूपितम्।
सर्गादीनां प्रकाराश्च भक्तिः मुक्तिश्च वर्णिता ।।५ ।।

प्रभुने अपने स्वरूपका बोध करवानेके लिए वेदोंका प्रतिपादन किया; सृष्टिके विविध प्रकार तथा भक्ति तथा मोक्षका निरूपण किया है. (५)

[१]परोक्षाचिन्त्यरूपं यद् अस्पष्टं साधनं फलम्।
अतः तैरेव जानीयुः मायामोहितबुद्धयः ।।६ ।।

१.यद् यस्मात् कारणाद् ब्रह्म परोक्षाचिन्त्यरूपं, साधनं फलं च अस्पष्टं अत इत्यादि अन्वयः. विस्पष्टम् इत्यादिपाठः पुरातनः. स च अर्थबोधे सन्दिग्धइव असीदिति मया एवं परिवर्त्तितः. लग्नश्चेत् तथैव रक्ष्यः.

ब्रह्म परोक्ष होनेसे उनके स्वरूपका विचार किया नहीं जा सकता है, तथा साधन और फलका भी निर्णय स्पष्ट नहीं है, अतः माया द्वारा मोहित बुद्धिवालोंको उनके स्वरूपका ज्ञान वेद द्वारा ही प्राप्त करना चाहिए. (६)

वेदाः ते स्वात्मकाः तेनोपदिष्टा ब्रह्मणे पुरा।
तेनर्षिभ्यः स्वशिष्येभ्यः तैस्तैः स्वेभ्यश्च दर्शिताः ।।७।।

आत्मस्वरूप ऐसे उन वेदोंका प्रभुने पूर्वमें ब्रह्माजीको उपदेश किया था. उन ब्रह्माजीने अपने शिष्य ऋषियोंको वेदका उपदेश दिया, तथा उन ऋषिओंने अपने शिष्योंको उपदेश दिया. ऐसे उत्तरोत्तर उन वेदोंका ज्ञान प्राप्त हुआ. (७)

एवं परम्पराप्राप्ता आम्नाया भगवन्मयाः।
''वेदो नारायणः साक्षात् स्वयंभूरिति शुश्रुम'' ।।८।।

इस प्रकार परंपरया प्राप्त वेद भगवद्मय हैं. ''वेद साक्षात् नारायणस्वरूप है तथा स्वयं ही प्रकट हुए हैं, ऐसा हमने सुना है''(श्रीभाग.६।१।४०). (८)

''यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये'' ।।९।।

''जिन्होंने ब्रह्माजीको उत्पन्न किया तथा उन्हें वेद प्राप्त करवाये, ऐसी आत्मबुद्धिका प्रकाश करनेवाले देवकी मोक्षकी इच्छा धारण करनेवाला में शरणमें जाता हुं'' (श्वेता.उप.६।१८). (९)

''कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता।
मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः'' ।।१०।।

''वेद नामक इस वाणीका कालने प्रलयके समय नाश किया था. उस वेदको आरंभमें मैंने ब्रह्माको कहा. इस वेदवाणीमें मेरे स्वरूपात्मक धर्मको कहा गया है''(श्रीभाग.११।१४।३). (१०)

श्रुतिभागवतादौ तत् स्पष्टमेवावगम्यते।
बहुप्रकारैः बोधार्थं तत्र ब्रह्मैव रूप्यते ।।११।।

श्रुति तथा भागवतमें उन वेदोंकी भगवन्मयता स्पष्टतया ज्ञात होती ही

है. वहां अनेक प्रकारसे ब्रह्मका ही निरूपण किया गया है. (११)

'नारायणपरा वेदा' इति भागवतादिषु।
'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति हि स्मृतिः ।।१२।।

वेद नारायणपरक है, ऐसा भागवत आदिमें तथा सभी वेदों द्वारा मैं ही वेद्य हुं, ऐसा स्मृति(गीता) में कहा गया है. (१२)

तत्रावशिष्टं हरिणा विरक्तायार्जुनाय तत्।
तथा तदधिकारेण स्मृतिरूपेण रूपितम् ।।१३।।

जो कुछ भी कहना रह गया था, उस ज्ञान को वैरागी अर्जुनको अधिकारी जानकर स्मृतिके रूपमें भगवानने कह दिया है. (१३)

वेदोऽपि ब्रह्मवाक् साक्षात् तत्रं[१] स्यादेव वेदता।
[२]'गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद् विनिर्गता' ।।१४।।

१.ईश्वरवाचि. २.पाद्मे, गीतामाहात्म्ये.

गीता स्मृतिरूप भी है तथा उसकी वेदरूपता भी है. अतएव गीताका सुगीतीकरण आवश्यक है जो साक्षात् पद्मनाभ भगवान श्रीकृष्णके मुखकमलसे निकली है, अन्य शास्त्रोंके वाग्जालकी क्या आवश्यकता? (१४)

सूत्रेष्वुभयरूपत्वं[१] वाक्यशेषत्वम् उच्यते[२]।।१५।।

१.श्रुतिस्मृतिरूपत्वम् २.वेदवाक्यशेषत्वं गीताया इत्यर्थः.

वेदान्तसूत्रोंमें गीताका वेदरूपसे तथा स्मृतिरूपसे – दोनों रूपोंसे निर्देश हुआ है व गीता वेदवाक्योंका शेषरूप है, क्योंकि वह उनके अर्थको पूर्ण करती है. (१५)

वेदस्य दुर्ज्ञेयार्थत्वात् शास्त्रं सन्देहवारकम्।
व्यासेनाविष्कृतं सूत्रम् अयं ब्रह्मनिरूपकम् ।।१६।।

वेदोंका ज्ञान अत्यंत कठिनाईसे हो पाता होनेसे व्यासजीने ब्रह्मका निरूपण करनेवाले सूत्रोंके स्वरूपके संदेहोंको दूर करनेवाला शास्त्र प्रकट किया. (१६)

तत् शिष्यो जैमिनिरपि वेदैः धर्मं व्यचारयत्।
एवं कृत्स्नो हि वेदार्थो मीमांसातोऽवसीयते ।।१७।।

व्यासजीके शिष्य जैमिनिजीने भी वेदोंकी सहायतासे ही धर्मका विचार किया. इस प्रकार समग्र वेदका अर्थ उत्तर तथा पूर्व मीमांसाके समुच्चित निष्कर्षसे पूर्ण होता है. (१७)

व्यासो निर्णीतवान् ब्रह्मस्वरूपं[१] साधनं[२] फलम्[३]।
श्रुतितः स्मृतितः शास्त्रे न्यषेधत्[४] तद् असम्मतम्[५]।।१८।।

१.द्वितीये अध्याये. २.तृतीये अध्याये. ३.चतुर्थे अध्याये. ४.द्वितीये अध्याये. ५.श्रुतिस्मृत्यसंमतं निरीश्वरसांख्ययोगादिमतम्.

व्यासजीने श्रुति तथा स्मृतिके प्रमाणों द्वारा ब्रह्मके स्वरूपका तथा साधन और फलका निर्णय किया, तथा श्रुति तथा स्मृतिमें जो अर्थ स्वीकृत नहीं था ऐसे अर्थका अपने शास्त्रमें निषेध किया. (१८)

'ब्रह्मसूत्रपदेष्वेव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः'।
प्रामाण्यम् इति गीतासु तस्य भागवतेऽपि च।।१९।।
'जिज्ञासितं सुसम्पन्नम् अपि ते महद् अद्भुतम्'।
कृतवान् भारतं यस्त्वं सर्वार्थपरिबृंहितम्।
'जिज्ञासितम् अधीतं च यत् तद् ब्रह्म सनातनम्'।।२०।।

''हेतुवाले तथा समुचिततया निश्चित किये हुए ब्रह्मसूत्रके शब्दोंसे''– ऐसा कहकर ब्रह्मसूत्रोंकी प्रमाणरूपता गीता तथा भागवतमें निरूपित है. ''जिसे जाननेकी इच्छा प्रकट की, ऐसी महान वस्तु तुम्हें प्राप्त हुई, क्योंकि सभी अर्थोंसे पूर्ण महाभारतकी आपने रचना की''(श्रीभाग.पु.१।५।३) ''आपने सनातन ब्रह्मकी जिज्ञासा प्रकट की तथा अध्ययन भी किया.'' (१९–२०)

अथापि शोचस्य आत्मानम् अकृतार्थ इव प्रभो।
भारतेऽदर्शि वेदार्थः पुराणैः अपि कैश्चन।
सूत्रकर्त्तुः तथाप्यात्मा नात्यतुष्यद् यदा तदा।।२१।।
तस्मै नारदवाग्द्वारोपदिष्टाय समाधितः।
भगवान् दर्शयामास रूपं भागवतात्मकम्।।२२।।

''तथापि मानो कृतार्थ न हुए हों, ऐसे आप शोक कर रहे हो.'' सूत्रकार व्यासजीने महाभारतमें तथा अन्य पुराणों द्वारा वेदके अर्थका निश्चय किया तथापि उनकी आत्माको जब संतोष नहीं हुआ, तब नारदजीकी वाणी द्वारा

उपदेश प्राप्त करके व्यासजीको भगवानने श्रीमद्भागवतके रूपमें अपने स्वरूपका बोध करवाया. (२१-२२)

यथापश्यात् तथैवाविश्चकाराक्षरशोऽखिलम्।

'श्रीभागवतरूपः त्वं प्रत्यक्षः कृष्ण एव हि' ।।२३।।

इति पाद्मे स्फुटं ज्ञानावतारो बादरायणः।

समतुष्यत् तदा [१]कृष्णदशलीलादिकीर्तनात्।।२४।।

१.''अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः, मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः''. 'आदि'शब्दाद् अधिकारः साङ्गश्च श्रवणम्.

व्यासजीने जैसा समाधिकी अवस्थामें देखा, वैसे ही अक्षरशः भागवतको प्रकट किया. ''श्रीमद् भागवतके रूपमें आप साक्षात् कृष्ण ही है'' ऐसा पद्म-पुराणमें स्पष्ट ही है. ज्ञानावतार बादरायण व्यासजीने भागवतजीकी रचना की तथा उसमें भगवानकी सर्ग विसर्ग स्थान पोषण ऊति मन्वन्तर ईशानुकथा निरोध मुक्ति तथा आश्रय -ऐसी दशविध लीलाओंका निरूपण किया.(२३-२४)

भगवान् ब्रह्मणे देवर्षये स मुनये च सः।

प्राकाशयद् इदं व्यासः प्रादुश्चक्रे शुकादिभिः ।।२५।।

भगवानने ब्रह्माजीको, ब्रह्माजीने नारदजीको, नारदजीने व्यासजीको भागवतका ज्ञान कहा. अंततः व्यासजीने इस श्रीमद्भागवतका प्रकाश किया तथा शुकदेवजी आदि द्वारा इस शास्त्रको प्रकट किया. (२५)

[१]''कस्मै येने'त्यादि तत्रानेकत्रैतत् प्रदृश्यते।

अन्यत् स्मृतिपुराणाद्यप्यासीत् तादृग् हरीच्छया ।।२६।।

१.श्रीभागवतद्वादशस्कन्धे परम्परा इयं दर्शिता अन्यत्र च बहुषु स्थलेषु इति अर्थः. (१२।१३।१९)

'जिन्होनें ब्रह्माजीको कहा' इस वाक्यानुसार अनेक स्थानोंमें भागवतकी उत्पत्तिका प्रसंग श्रीमद्भागवतमें वर्णित हुआ है. अन्य स्मृति-पुराणादि भी भगवानकी कृपासे ऐसे ही प्रकट हुए हैं. (२६)

एवम् एतानि चत्वारि संशयघ्नानि च क्रमात्।

प्रकाशितानि हरिणा जीवानुग्रहकारिणा ।।२७।।

इस प्रकार वेद, गीता, ब्रह्मसूत्र तथा भागवत, क्रमशः संशयोंका नाश करनेवाले शास्त्र हैं, जिन्हें प्रभुने जीवों पर अनुग्रह करके प्रकट किया. (२७)

अनादित्वात् च भगवद्रूपत्वात् सर्वनिर्णये।
सर्वथैव प्रमाणं स्याद् एषाम् अक्षरम् अक्षरम्॥२८॥

ये सभी शास्त्र अनादि होनेसे तथा भगवद्रूप होनेसे प्रत्येक वस्तुका निर्णय करनेमें इन ग्रंथोंका प्रत्येक अक्षर प्रमाणस्वरूप है. (२८)

अन्यद् एभ्यो बहुतरम् अविरुद्धं प्रमापकम्।
विरोधीन्यप्रमाणानि मोहशास्त्राणि सृष्टये॥२९॥

इन शास्त्रोंसे विरुद्ध न हो ऐसे अन्य ग्रंथ भी प्रमाण है. परंतु इन शास्त्रोंसे विरुद्ध शास्त्र अप्रमाण हैं. विरुद्ध हों ऐसे सभी मोहशास्त्र सृष्टिक्रम (जन्म-मृत्यु) के लिए ही हैं. (२९)

[१]विरुद्धधर्माचिन्त्यं [२]तत् परोक्षं महद् अद्भुतम्।
अलौकिकेन शाब्देन ज्ञातुम् एतेन[३] शक्यते॥३०॥

१.'अणोरणीयान् महतो महीयान्' 'एकः सन् बहुधा विजायते' इत्यादि श्रुतिभिः 'सर्वतः पाणिपादं तत्' 'अनेक बाहूदर वक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतो अनन्तरूपम्' इत्यादिस्मृतिभिः 'उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत्' 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वाद्' इत्यादिसूत्रैश्च सिद्धान्तितम्. २.ब्रह्म. ३.'वेदाः श्रीकृष्ण' इत्यादि-पूर्वोक्तेन इति अर्थः.

एकदूसरेसे विरुद्ध ऐसे अनेक धर्मवाले, जिनका विचार न किया जा सके ऐसे, परोक्षस्वरूप, महान् तथा अद्भन्नत उन ब्रह्मका ज्ञान अलौकिक ऐसे शब्द प्रमाणसे ही हो सकता है. (३०)

यद्-यदिष्टं तु तत् सर्वं यद् वशे मृत्युरप्यसौ।
अवश्यमेव ज्ञातव्यं तद् दुःखातिनिवृत्तये॥३१॥

जो कुछ भी इष्ट है वो सभी कुछ उन्हीं का है कि जिनके वश मृत्यु भी है. मृत्युरूपी दुःखके सर्वथा नाश के लिए उन ब्रह्मका ज्ञान अवश्य प्राप्त करना चाहिए. (३१)

[१]लब्धवा सुदुर्लभम् इदं बहसम्भवान्ते
मानुष्यम् अर्थदम् अनित्यमपीह धीरः।

तूर्णं यतेत न पतेद् अनुमृत्यु यावद्

निःश्रेयसाय विषयः खलु सर्वतः स्यात् ।।३२ ।।

''अनेक जन्मोंके अंतमें अति दुर्लभ ऐसा अर्थ प्राप्ति करवानेवाला यह मनुष्य-शरीर प्राप्त करनेके बाद धीर पुरुष जो त्वरित ही प्रयत्न कर लेता है, उसका मृत्यु से भी उसका पतन नहीं होता है, क्योंकि ऐसे धीरपुरुष को प्रभुविषयक विषय परम कल्याण प्राप्त करनेके लिए ही सभी ओरसे प्राप्त होते हैं'' (भाग.पुरा.११।९।२९). (३२)

न जन्मनः प्राक् पितरौ नापत्यं मृत्यनन्तरम् ।

न स्त्री स्वीया विवाहात् प्राक् तस्मात् तन्ममता वृथा ।।३३ ।।

जन्म होनेसे पूर्व कोई माता-पिता नहीं थे, मृत्युके बाद कोई संतान नहीं बच जाते हैं, विवाह होनेसे पूर्व कोई पत्नी नहीं थी, अतः इन सभीके प्रति ममता व्यर्थ ही है. (३३)

विक्रीते गृहभूषादौ नष्टे दुःखं न जायते ।

अविक्रीते तु जायेत ममता तत्र कारणम् ।।३४ ।।

घर, आभूषण आदि को बेच देनेके बाद अथवा उनके नष्ट हो जानेके बाद उनका दुःख नहीं होता है. यदि बेचे न हों तो दुःख होता है, उसमें भी कारणस्वरूप ममता ही है. (३४)

देवदत्ताभिधे देहे मध्येऽहम् इति मन्यते ।

क्षणान्तरे मृतौ देहः क्व वा जीवः क्व गच्छति ।।३५ ।।

देव द्वारा दिए गए इस देहमें 'यह मैं हुं' ऐसा माना जाता है. परंतु एक क्षणके बाद ही मृत्यु हो जाने पर देह कहां जाता है तथा जीव कहां जाता है, यह कौन जान पाता है? (३५)

करोत्यघं कुटुम्बार्थं मृते [1]तद् रोदिति क्षणम् ।

न सहायः तदा दूतैः यदा नीयेत यातनाम् ।।३६।।

१.तस्मिन् इतिद्योतकम् अव्ययं तत्. तेन कुटुम्बे मृत इति अन्वयः.

परिवारके लिए मनुष्य पाप करता है, परंतु उसकी मृत्यु हो जानेके बाद परिवार तो क्षणमात्रके लिए विलाप करता है. जब यमके दूत यातना की ओर खींच जाते हैं, तब कोई भी सहायता करने नहीं आता है. (३६)

प्रिया स्त्री तनया गेहं धनाद्यत्रैव तिष्ठति।

देहोऽपि किन्तु यात्येकः पापपुण्यसहायवान्।।३७।।

प्रिय पत्नी, पुत्र, घर तथा धन आदि सभी कुछ यहीं रह जाता है, देह भी यहीं रह जाता है, पाप तथा पुण्यकी सहायतासे मनुष्य अकेला ही जाता है. (३७)

मुनिभिः सर्वगतिभिः खस्थानां ग्रहणादिकम्।

यथा तथाधोलोकस्य गतयोऽपि विनिश्चिताः।।३८।।

जैसे सर्वत्र गतिवाले मुनिओनें स्वस्थजनोंके लिए ग्रहण आदिका निर्णय किया है, उसी प्रकार पाताल लोककी गतिओंका भी निश्चय किया है. (३८)

देहेऽहन्ता च गेहादौ ममता मायया तु या।

ते संसारो वृथैतज्जं राग वैरादिकं त्यज।।३९।।

मायाके कारण जीवोंको देहमें अहंता तथा गृहादिमें ममता होती है. यह दोनों ही संसाररूप हैं तथा मिथ्या हैं. उनसे उत्पन्न राग, शत्रुता आदिका त्याग करो. (३९)

सदासम्बधिनं सर्व दुःखघ्नं नित्यम् ईश्वरम्।

स्नेहाद् भज महानन्दोऽमृतदेहो भविष्यति।।४०।।

नित्यता संबंधी सभी दुःखोंके नाशक नित्य ईश्वरका स्नेहसे आश्रय करनेसे, (संसारिक सुखों) उससे भी अधिक आनंद प्राप्त होगा तथा अमृत देह भी प्राप्त होगा. (४०)

असेवने महान् दोषः पाद्मे यज्जीवलक्षणे।

'दासभूतो हरेरेव नान्यस्यैव कदाचन'।।४१।।

इत्यसौ सहजो दासो जीवः सृष्टः स्वभक्तये।

अभजंस्तं तु तद्दत्तं 'यो भुंक्ते स्तेन एव सः'।।४२।।

प्रभुकी सेवा न की जाए तो बडा दोष होता है. पद्मपुराणमें जीवोंके लक्षणमें कहा है ''भगवान हरिका ही जीव दास है, अन्य किसीका कभी भी नहीं'' इस वचनके अनुसार जीव प्रभुका सहज दास होनेसे प्रभुकी भक्ति करनेके लिए ही उसका सृजन हुआ है. प्रभुका आश्रय नहीं करनेवाला प्रभु द्वारा कथित गीतावचन–''जो मनुष्य खाता है वह चोरीका खाता है'' (अनुसार पापी है.)

[१]''नृदेहम् आद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ।
मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा'' ।।४३ ।।

अतोऽवश्यं सेवनीयो निरपेक्षोपकारकृत् ।
ज्ञातव्यश्च यथार्था स्याद् भक्तिर्ज्ञानं विना न यत् ।।४४ ।।

''(भगवान–) सबल गुरुरूपी सुकानवाले सुदुर्लभ इस आद्य देहको मैं अनुकूल पवन बनकर चलाता हुं. वह मनुष्य फिर भी यदि भवसागर को पार न करे तो वह आत्मघाती है'' (श्रीभाग.पु.११।२०।१७). अतः किसी भी प्रकारकी इच्छाको न रखते हुए उपकार करनेवाले भगवानका सेवन करना तथा ज्ञान प्राप्त करना, क्योंकि ज्ञान प्राप्त किए बिना यर्थाथ भक्ति नहीं हो पाती है. (४३–४४)

वेदादिनिष्ठा मुनयो बहवो ज्ञानचक्षुषः ।
अपश्यन् भक्तियोगेन सम्प्रापुः तं पुराविदः ।।४५ ।।

वेदादिमें निष्ठावाले तथा ज्ञानरूपी नेत्रवाले प्राचीन ज्ञानी मुनिओंने भक्तियोग द्वारा भगवानके दर्शन किये तथा उन प्रभुको प्राप्त किया. (४५)

यतमानो विदे वेदैः शक्त्या दीनो भजेद् रतः ।
माहात्म्यज्ञोऽस्य कृपया सुलभं स्यात् सुदुर्लभम् ।।४६ ।।

ज्ञानके लिए वेदोंकी सहायतासे शक्तिपूर्वक यत्न करते हुए दीन होकर प्रेमपूर्वक प्रभुका महात्म्यज्ञानपूर्वक आश्रय यदि किया जाए तो प्रभुकी कृपासे जो अत्यंत दुर्लभ है वह भी सुलभ हो जाता है. (४६)

सर्वैः अनन्यशरणैः प्रवर्ण्यमानं प्रमाणबन्दिगणैः ।
महतः फलान्तरङ्गं भजामि बीजं प्रपञ्चतरोः ।।४७ ।।

भगवानके अतिरिक्त अन्य किसीका जिसे आश्रय नहीं है ऐसे प्रमाण–रूपी बंदिजनोंके समूहने जिसका अत्यधिक वर्णन किया है ऐसे, तथा ब्रह्मांडरूपी महान वृक्षके अंदर फलवाले बीजरूप प्रभुका मैं आश्रय करता हुं. (४७)

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यमतवर्त्ति श्रीव्रजवल्लभचरणानुचर पञ्चनदीघनश्यामभट्टात्मज
श्रीगोवर्द्धनशीघ्रकवि विरचिते वेदान्तचिन्तामणौ
प्रमाणनिरूपणं नाम द्वितीयं प्रकरणम्।।२।।

संक्षिप्तकार्यनिरूपणं नाम
तृतीयं प्रकरणम्

शुद्धाद्वैतैकरूपाय शुद्धद्वैतप्रदर्शिने ।
[१]शक्त्या सर्गादिलीलाय नमोऽस्त्वद्भुतकर्मणे ।।१ ।।

१.शक्तिप्रसारसमये प्रपञ्चावस्थायां शुद्धं द्वैतमिव दर्शयति इति अर्थः.

शुद्ध-अद्वैत एकरूप शुद्ध द्वैत बतानेवाले, तथा शक्तिसे सर्गादि लीला करनेवाले तथा अद्भन्नत कर्मवाले प्रभुको नमन हो. (१)

स विश्वं लीलयैवेदं सृजत्यवति हन्त्यजः ।
तथा 'यतो वा इमानि भूतानी'ति प्रपठ्यते ।।२ ।।
तैत्तिरीयेषु 'तस्माद् वा एतस्माद्' इति च स्फुटम् ।
तद् अस्य ब्रह्मरूपत्वं ब्रह्मकार्यस्य युज्यते ।।३ ।।

उन प्रभुकी लीला द्वारा ही विश्वका सृजन, पालन तथा लय होता है. इस विषयमें तैत्तरीय उपनिषदमें, ''जिनसे इन सभी पंचमहाभूतोंका जन्म हुआ है'' तथा ''उन ब्रह्मसे आकाश उत्पन्न हुआ है'' यह स्पष्ट है. अतः ब्रह्मके कार्यरूप यह विश्व ब्रह्मरूप है यह योग्य ही है. (२-३)

मृदुद्भूतघटादीनां मृण्मयत्वं निरीक्ष्यते ।
यत् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि'ति हि श्रुतिः ।।४ ।।

मिट्टीसे उत्पन्न होनेवाले घटादि मृण्मय है यह देखा जाता है, उसी प्रकार ''यह सबकुछ ब्रह्म है. उन्हींसे विश्वका जन्म हुआ है, उन्हींमें स्थित है तथा उन्हींमें लय भी होता है.'' यह श्रुतिप्रमाण प्राप्त है. (४)

'सर्वं पुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवच्च सत्' ।
इति भागवते सूक्तं पौरुषं समनूदितम् ।।५ ।।

'भूत वर्तमान तथा भविष्य सभी कुछ पुरुषरूप ही है' इस वचनानुसार भी सभी कुछ पुरुषोत्तममेंसे हुआ है, ऐसा पुरुषसूक्तके अनुसार कहा गया है (५)

यथा घटशरावाद्याकृतिमात्रेण भिद्यते ।
न भिद्यते मृण्मयत्वात् तथैवात्र चराचरम् ।।६ ।।

जैसे घट मिट्टीसे बने अन्य आकारोंसे भिन्न है, परंतु वे भी मिट्टीसे ही

निर्मित होनेसे सभी मृण्मय ही है, उसी प्रकार यह जड-चेतनात्मक जगत है. (६)

मृद् रूपा प्रथमावस्था मध्ये भिद्येत कारणात् ।

घटाद्याकारभेदेन मृत्सा तर्ह्यपि वस्तुतः ।।७ ।।

प्रथम अवस्था मिट्टी की है, मध्यावस्थामें कारणसे भिन्नता नहीं है. घटादि आकारभेद है, तथापि वस्तुस्थितिमें तो सभी कुछ मृण्मय ही है. (७)

लयेऽपि शकलाः सूक्ष्माः सूक्ष्मा जायन्तएव हि ।

ते मृद्येव प्रलीयन्त इत्यन्तेऽप्यस्य मृत्तिका ।।८ ।।

जब (मृण्मय पदार्थ) नष्ट होता है, तब छोटे-छोटे कण बन जाते है, उत्पन्न होते समय भी छोटे-छोटे कण ही थे. वे सभी कण मिट्टीमें लीन हो जाते हैं तथा अंततः मिट्टी, मिट्टी ही रह जाती है. (८)

तथा ब्रह्मैवात्र पूर्वम् अन्ते ब्रह्मैव शिष्यते ।

मध्ये क्रीडार्थभेदार्थं नाना [१]तेनेच्छया कृतम् ।।९ ।।

१. 'एको अहं बहु स्याम्' इत्यादि श्रुतिप्रमाणितया.

उसी प्रकार यहां भी प्रथम ब्रह्म हैं, अंतमें भी ब्रह्म ही बच जाते हैं. मध्यमें भी क्रीडा सिद्ध करनेके लिए ब्रह्म स्वेच्छया ही अनेक भेद उत्पन्न करते हैं. (९)

सर्वाकारं सर्वशक्ति सर्वधर्माश्रयो हि तत् ।

सच्चिदानन्दरूपं च तस्माद् आविरभूद् जगत् ।।१० ।।

उन ब्रह्ममें सभी आकार समाहित है, सभी शक्तियां स्थित हैं, तथा सभी धर्म-लक्षण आश्रय करके रहे हुए हैं. वह सत्, चित् तथा आनंदरूप है. ऐसे ब्रह्मसे जगतका आविर्भाव हुआ है. (१०)

जडजीवान्तरात्मानः पूर्वम् आविष्कृता इमे ।

[१]एकं द्वयं त्रयं तत्र भेदायास्थापयद् विभुः ।।११ ।।

१.तेन अत्र परेषाम् अप्रामाणिकविशेषणदानं शक्तिसंकोचो वादुर्वारः.

जड, जीव तथा अन्तर्यामी को सर्वप्रथम प्रकट किया. प्रभुने भेद दिखानेके लिए एक, दो, तीन ऐसी रचना की. (११)

जडे [१]सदंशः प्रकटश्चिदानन्दौ तिरोहितौ ।

जीवे च सच्चितावन्तर्यामिण्येतत् त्रयं स्फुटम् ।।१२।।

१.सदाद्यंशम्.

जडमें सदंश प्रकट हैं तथा चित् तथा आनंदांश छुपे हुए हैं. जीवमें सत् तथा चित् अंश प्रकट हैं तथा आनंदांश छुपा हुआ हैं. अंतर्यामीमें तीनों अंश प्रगट हैं. (१२)

सन्नाम विद्यते चित् च चैतन्येन प्रकाशते।

आनन्दः प्रियतातीवेत्येषां प्रत्यक्षलक्षणम् ।।१३ ।।

सत् अर्थात् जो यह द्रश्य है वह, चित्का प्रकाश चैतन्यसे होता है, आनंद अर्थात् प्रियता. इस प्रकार इन तीनोंके प्रत्यक्ष लक्षण है. (१३)

जडं सर्वं मृदश्मादि क्रियाशून्यं [१]स्वतो हि यत्।

सत्तामात्रं जडस्यास्ति न प्रीतिः न प्रकाशनम् ।।१४ ।।

१.स्वभावत इति अर्थः.

यह सभी मिट्टी, पत्थर आदि जड हैं तथा स्वेच्छया कोई क्रिया करपानेमें समर्थ नहीं हैं. जडमें मात्र सदंश होनेसे उनका अस्तित्व है, उनमें चेतन तथा आनंद नहीं है. (१४)

तनोर्यत् संबंध एव श्वासादिर्न शवेऽन्यथा।

सोऽणुमात्रश्च हृत्स्थानो जीवो जीवनकारणम् ।।१५ ।।

शरीरमें श्वासादिका संबंध है जो मृतदेहमें नहीं होता है. अणुमात्र तथा हृदयमें स्थित जीव ही जीवनका कारण है. (१५)

स विद्यतेऽखिले देहे चैतन्येन प्रकाशते।

जीवेन विषयानन्दो यद्यप्येषोऽनुभूयते ।।१६ ।।

न्यूनाधिकः स क्षणिको न पूर्णानन्द उच्यते।

'तस्यैवानन्दस्य मात्राम् उपजीवन्ति' हि श्रुतिः ।।१७ ।।

वह है तथा समग्र देहमें चैतन्य द्वारा प्रकाशित हो रहा है. इस विषयका आनंद यद्यपि जीव प्राप्त कर रहा है, तथापि वह आनंद न्यून तथा क्षणिक है; वह पूर्ण आनंद नहीं है. उपनिषदमें कहा है कि–''वे सभी ब्रह्मकी आनंदकी मात्राके आधार पर ही स्थित है.'' (१६–१७)

भिन्नः प्रतिशरीरं योऽणुर्हृत्स्थानो 'हंस'शब्दभाक्।

साक्षी सोऽन्तःस्थितः स्पष्टं तत्र तत् त्रयमेव हि ।।१८ ।।

हृदयमें स्थित, 'हंस' नामसे प्रसिद्ध अणुरूप जो स्थित है, वह साक्षी-रूप अंतर्यामी है. अतः जड, जीव तथा अंतर्यामी-ये तीनों स्पष्ट ही हैं. (१८)

भूतैः नाना तनूः सृष्ट्वा जीवान्तर्यामिणौ उभौ ।
प्रत्येकं संस्थाप्य जीवान्मायया ऽमोहयत् प्रभुः ।।१९ ।।

पंचमहाभूतों द्वारा अनेक प्रकारके देहोंकी रचना करके उनमें जीव तथा अंतर्यामीको स्थित करके प्रभुने अपनी माया द्वारा जीवोंको मोहित किया. (१९)

जडेष्वपीच्छया धर्मान् तिरोभाव्याखिलान् निजान् ।
केचित् क्वचित् क्वचित् केचित् शेषिताभेदसिद्धये ।।२० ।।

जड पदार्थोंमें भी अपने सभी धर्मोंका तिरोधान करके, भेद सिद्ध करनेके लिए किसीमें कहीं कहीं कुछ कुछ न्यून रखा. (२०)

प्ररोहो मार्दवं किंचिद् वृक्षे काठिन्यम् अश्मसु ।
अप्ररोहश्चेति भेदोऽयं मृज्जातेष्वपि गम्यते ।।२१।।

अंकुरित होना तथा कोमलता के गुण जैसे वृक्षमें हैं, तदनुसार वृद्धि प्राप्त न करना तथा कठोरता - ये दोनों ही गुणोंके भेद पार्थिव होने पर भी वृक्ष तथा पत्थरमें पाए जाते हैं. (२१)

अनुष्णाशीतलस्पर्शो भूवाय्वोरप्सु शीतलः ।
स तेजस्युष्ण एवेति धर्माणाम् अप्यनेकता ।।२२।।

पृथ्वी तथा वायुमें समशीतोष्ण स्पर्श है, किन्तु जलमें शीतल स्पर्श है तथा तेजमें ऊष्ण स्पर्श है. ऐसे धर्म अनेक हैं. (२२)

चिदाद्यभावतो रूपे बह्वाकारप्रकारतः ।
परस्परं विभिन्नानां धर्माणाम् अपि दर्शनात् ।।२३ ।।
सज्ञानानाञ्च जीवानां मायया मोहनाद् दृढम् ।
महान् प्रदृश्यते भेदो ब्रह्मत्वं नैव लक्ष्यते ।।२४ ।।

चित् आदिके अभावको लेकर तथा अनेक प्रकारके आकारोंको लेकर भिन्न-भिन्न धर्मोंका दर्शन होता है, ऐसे ज्ञानवाले जीवोंको मायासे अत्यधिक मोह होता है. इस प्रकार भेद दिखाइ देतें है तथा इन सभीमें रही हुई ब्रह्मात्मकताका बोध नहीं होता है. (२३-२४)

युग्मम् ।

वस्तुतस्त्वखिलं ब्रह्म त्रिकालेषु तथा स्मृतिः ।
'वासुदेवः सर्वम् इति स महात्मा सुदुर्लभः ।।२५।।
त्वय्यग्र आसीत् त्वयि मध्य आसीत् त्वय्यन्त आसीद् इदम् आत्मतन्त्रे ।
त्वम् आदिरन्तो जगतोऽस्य मध्यं घटस्य मृत्स्नेव परः परस्मात् ।।२६ ।।

वास्तविकतामें तो तीनों कालमें सभी कुछ ब्रह्म ही है तथा इसके समर्थनमें गीताका वाक्य है – ''सभी कुछ वासुदेवात्मक है ऐसा ज्ञान प्राप्त करनेवाला महात्मा पुरुष मिलना अत्यंत दुर्लभ है.''(२५)

''आत्मतंत्ररूप आपमें ही यह सबकुछ आरंभमें था, मध्यमें था तथा अंतमें भी था. घटके आदि, मध्य तथा अंतमें मिट्टी है, ऐसे आप इस जगतके आदि, अंत तथा मध्य हो, तथा पर से भी पर हो''(श्रीभाग.पु.८।६।१०). (२६)

'भूतानि विष्णुर्भुवनानि विष्णुः' ।
इति भागवते विष्णुपुराणेऽन्यत्र चोदितम् ।
तस्माद् अभिन्नमेवास्ति कारणाद् ब्रह्मणो जगत् ।।२७।।

'महाभूत विष्णु हैं, सभी जीव भी विष्णु हैं'', ऐसा भागवतमें, विष्णुपुराणमें तथा अन्य स्थानोंमें कहा गया है. अतः कारणरूप ब्रह्मसे कार्यरूप जगत अभिन्न ही है. (२७)

आविर्भावे चिदादीनां धर्माणाम् अपि सर्वशः ।
ब्रह्मैव एकं तदा पूर्णं सर्वं स्यादेव केवलम् ।।२८।।

सभी स्थलोंमें चित् आदि धर्मोंका आविर्भाव हो, उस स्थितिमें भी पूर्ण, एकमात्र ब्रह्म ही हैं. (२८)

दृश्येताकारतो भेदो मुद्रिकाकटकादिषु ।
आदिमध्यावसानेषु स्वर्णम् एवेति निश्चयः ।।२९ ।।

अंगूठी, चूडी आदिमें आकारोंका भेद दिखाई देता है. परंतु आदि, मध्य तथा अंतमें सभी कुछ स्वर्ण ही है, यह निश्चित है. (२९)

जीवानां ब्रह्मविज्ञानाद् आनन्दांशप्रकाशनात् ।
सर्वत्र लीलया तादृक् ब्रह्मैवैकं प्रतीयते ।।३० ।।

ब्रह्मका विशेष ज्ञान होनेसे तथा आनंदांशके प्रकट हो जानेसे जीवोंको सभी स्थलोंमें लीला होनेसे ब्रह्मका ही बोध होता है. (३०)

नानात्वम् ऐच्छिकं मध्ये अचिन्त्यत्वाद् दृश्यते महत्।
तमोनाशे शुद्धदृष्टेः 'नेह नानास्ति किञ्चन' ।।३१।।

प्रभुकी लीलाका विचार करना बुद्धिगम्य ही न होनेसे स्थितिकालमें प्रभुकी इच्छासे ही विश्वमें अनेकता दिखाइ दे रही है. अज्ञानका नाश होनेसे शुद्ध दर्शन होनेपर, ''यहां कुछ भी अनेक नहीं है.'' (ऐसा बोध होता है.) (३१)

ब्रह्मरूपः सदा सत्यः प्रपञ्चः तत्कृतोऽखिलः।
निरूप्यते हि वेदादौ शुद्धाद्वैतमतो मतम्।।३२।।

ब्रह्मरूप तथा सदा सत्य यह विश्वात्मक प्रपंच उन्हींका प्रकट किया हुआ है. इसी कारण वेदादि शास्त्रोंमें शुद्धाद्वैत मतका निरूपण किया गया है. (३२)

सत्यस्वरूपम् एतत्स्वस्माद् आविष्कृतं स्वयं येन।
कर्त्तारं भर्त्तारं हर्त्तारं भज सदा ललितलीलम्।।३३।।

जिन प्रभुने सत्यस्वरूपवाले इस जगतको अपनेआपमेंसे स्वयं ही आविर्भूत किया है, ऐसे कर्ता-भर्ता-हर्ता, ललित लीलावाले प्रभुका निरंतर आश्रय कर. (३३)

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यमतवर्ति श्रीव्रजवल्लभचरणानुचर पंचनदीघनश्यामभट्टात्मज
श्रीगोवर्द्धनशीघ्रकवि विरचिते वेदान्तचिन्तामणौ
संक्षेपतस्त्रिविधकार्यनिरूपणं नाम तृतीयं प्रकरणम्।।३।।

d

प्रपञ्चसत्यत्वनिरूपणं नाम
चतुर्थं प्रकरणम्

भगवत् समवायित्वात् तादृप्यात् सत्यएव हि।
प्रपञ्चो, यादृशं स्वर्णं तादृक् स्यादेव कुण्डलम् ।।१ ।।

भगवान जगतके समवायि कारण होनेसे तथा इस प्रकार जगतरूप होनेसे प्रपंच सत्य है. जैसा स्वर्ण होता है, ऐसा ही कुंडल भी होता है. (१)

तन्तुकार्यं पटः तन्त्वात्मकः स्युः तन्तवो यथा।
सूक्ष्माः सिताश्च वस्त्रेऽपि तत् तादृक्षत्वमीक्ष्यते ।।२ ।।

तंतुओंके कार्यरूप वस्त्र तंतुरूप है. तंतु यदि सूक्ष्म तथा श्वेत हों तो वस्त्र भी तथैव ही होगा. (२)

'ऐतदात्म्यम् इदं सर्वं, तत्सत्यम्'इति पठ्यते।
'यद् इदं किञ्च तत्सत्यम्'इत्याचक्षत इत्यपि ।।३ ।।

''यह जो कुछ भी है, वह ब्रह्मरूप है.'', ''यह जो कुछ भी है सब सत्य है'', ऐसा श्रुति कहती है. ''यह जो कुछ भी है वह सत्य है'' ऐसा भी कहा गया है. (३)

'सर्व'शब्देन निर्दिश्य दृष्टश्रुतम् अदोऽखिलम्।
एतस्य ब्रह्मरूपत्वं सत्यत्वं च निरूप्यते ।।४ ।।

'सर्व' शब्द द्वारा यह सभी कुछ द्रश्य तथा श्राव्य जगत लक्षित हो गया होनेसे जगत ब्रह्मरूप है तथा सत्य है ऐसा स्पष्ट कहा गया है. (४)

कालत्रयेऽप्यबाध्यं यत् सत्यम् इत्युच्यते बुधैः।
'त्वय्यग्र आसीत्'पद्येऽपि सदा सत्ताभिधीयते ।।५ ।।

तीनों काल– भूत, भविष्य तथा वर्तमान में जिनका बाध नहीं होता है, ऐसे पदार्थको बुद्धिमान मनुष्य सत्य कहते हैं. 'यह आरंभमें आपमें था', इस श्लोकमें भी सनातन अस्तित्व कहा गया है. (५)

तस्मात् सनातनम् इदम् अखण्डं वर्त्तते सदा।
[१]मध्ये कार्यात्मना पूर्वोत्तरयोः कारणात्मना ।।६ ।।

१.वर्तत इति शेषः.

अतः स्थितिकालमें कार्यरूपमें तथा आदि तथा अंतमें कारणरूपमें, यह जगत सनातन स्थित है तथा अखंड है. (६)

''विश्वं हि ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया।
यथेदानीं तथा चाग्रे पश्चादप्येतद् ईदृशम्'' ।।७।।
उक्तं तृतीयस्कन्धेऽथ सूत्रकर्त्रा श्रुतेर्बलात्।
कारणानन्यताम् अस्योक्त्वा सत्यत्वं प्रपञ्चितम् ।।८।।

'यह विश्व ब्रह्मरूप, उन ब्रह्मकी मात्रारूपमें विष्णुकी मायासे स्थित है. अतः अभी जैसा है ऐसा ही आदिकालमें था तथा भविष्यमें भी ऐसा ही है.'– इस वाक्यानुसार भागवतके तृतीय स्कंधमें तथा सूत्रकार व्यासजीने श्रुतिके बलपर इस कार्यरूप विश्वकी उसके कारणरूप ब्रह्मके साथ अनन्यता– एकरूपता जो दिखाइ है वह सत्य ही है. (७–८)

१४–तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः।। भावे चोपलब्धेः ।।

इन उपनिषदवाक्योंमें 'आरम्भण'शब्द कहे गए होनेसे जगत तथा ब्रह्म की अनन्यता दिखाइ है. हेतु है–'अस्तित्वके विषयमें मिलता होनेसे.' (ब्रह्म.सूत्र २।१।१४–१९)

१५–सत्वाच्चावरस्य ।।

'और जगतका अस्तित्व होनेसे'.

१६–असद्व्यपदेशाद् नेति चेद् न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्।

ऐसा वाक्य प्राप्त होता होनेसे ब्रह्मसे जगत अनन्य नहीं है, ऐसा यदि माना जाता हो, तो उत्तर है कि अन्य धर्मोंको लेकर अंतिम वाक्य भी ऐसा ही प्रतिपादन करते हैं.

१७–युक्तेः शब्दान्तराच्च ।।

यही बात शब्दकी युक्तिसे भी (सिद्ध) है.

१८–पटवच्च ।।

यहां उदाहरण वस्त्रका है. (अ. २. पा. १. सू.)

[१]ब्रह्मानन्योऽस्ति सत्योऽयं भावे सत्युपलभ्यते।
अवरस्य प्रपञ्चस्य सत्वम् उक्तश्रुतौ श्रुतम् ।।९।।

१. इत्यारभ्य द्वादशश्लोकपर्यन्तम् उक्तसूत्राणाम् अर्थः.

'असद्वा इदम्' इत्येतद् अव्याकृतिपरं मतम्।
'तदात्मानं स्वयम्'इति वाक्यशेषस्य सङ्गतेः ।।१०।।
समवेतं भवेत् कार्यं युक्तिर्बीजद्रुमादिवत्।
वाक्यान्तराणि सत्यत्वबोधकानि बहूनि हि ।।११।।
पटोऽनुभूयते सर्वो विस्तीर्णो नानुभूयते।
संकोचेऽल्पतया तद्वत् सृष्टिप्रलययोः जगत् ।।१२।।

(उपरोक्त सूत्रोंके अर्थका विवेचन)

यह प्रपंच ब्रह्मसे अनन्य है तथा सत्य है, क्योंकि जगतका अस्तित्व दिखाइ देता होनेसे. 'वाचारम्भण' श्रुतिमें प्रपंचकी सत्यता का ही निरूपण है. 'असद् वा' श्रुतिमें जो असत् शब्द है वह अव्याकृत रूपसे जगत ब्रह्ममें था, ऐसा कहता है. 'उसने अपनी आत्माको ही जगतके रूपमें बनाया' ऐसे अंतिम वाक्यकी भी वहां संगति प्राप्त होती है. बीज तथा वृक्षकी तरह जो कार्य है वह कारणसे ओतप्रोत है–ऐसी इस विषयमें युक्ति भी है. जगतका सत्यत्व दिखानेके लिए अनेक वाक्य भी प्राप्त हो ही जाते हैं. वस्त्रको यदि फैला दिया जाए तो उसका अनुभव होता है, किंतु यदि उसका संकोच किया जाए तो उसका अनुभव नहीं होता है. ऐसी ही स्थिति स्थितिकालमें तथा प्रलयकालमें जगतकी है. (९–१२)

व्याख्यातम् इत्थं भाष्ये सत्कार्यवादो विविच्यते।
एवं सर्वत्र वेदादौ युक्तिभिश्चानुभूयते ।।१३।।

अणुभाष्यमें इस प्रकार व्याख्या की गइ है, जहां जगतरूपी कार्य सत्य है ऐसा विवेचन किया गया है. इसी प्रकार वेदादिमें तथा युक्तिओंसे भी ज्ञात होता है. (१३)

आविर्भावतिरोभावाभ्यां नैवास्ति ह्यनित्यता।
आविर्भावे प्रतीयेत तिरोभावे तु नेच्छया ।।१४।।

आविर्भाव तथा तिरोभाव होता होनेसे जगतकी अनित्यता सिद्ध नहीं होती है. भगवद् इच्छासे ही आविभार्व होनेसे वहां वस्तुका अस्तित्व दिखाइ देता है, तथा जब तिरोभाव होता है तब दिखाइ नहीं देता है. (१४)

[१]आविष्कृतानि भूतेभ्यः शरीराणीच्छया स्वयम्।

ईश्वरो जीवयुक्तानि निमित्तीकृत्य केवलम् ।।१५ ।।

१.स्वयं भगवता इच्छया भूतेभ्यः शरीराणि आविष्कृतानि इति एको अन्वयः. किञ्च प्रभुः ईश्वरो जीवयुक्तानि तानि इति शेषः केवलं निमित्तीकृत्य भूतेभ्यः (मातृपितृवीर्यरजोभूतेभ्यः) तादृशानि इतराण्यपि आविष्कुरुते इति अपरः. तानि च कर्मानुसारेण जीवान् प्रापयति.

भूतेभ्य आविष्कुरुते तादृशानीतराण्यपि ।
तानि कर्मानुसारेण जीवान् प्रापयति प्रभुः ।।१६ ।।

प्रभुने अपनी इच्छासे महाभूतोंमेंसे शरीरोंका आविर्भाव किया है, ऐसे शरीरमें जीवात्माका प्रवेश करवाके, उस जीवात्माको निमित्त बनाकर अन्य शरीरोंका पंचमहाभूतोंमेंसे आविर्भाव करवाते है. प्रभु उन शरीरोंकी स्थिति कर्मानुसार करवाते हैं. (१५-१६)

युग्मम् ।

देहाः सक्त्येव भूतेषु भागैः कारणरूपतः ।
मध्ये कार्यात्मना भिन्ना लीयन्तेऽन्ते च कारणे ।।१७ ।।

महाभूतोंमें भिन्न-भिन्न प्रकारसे कारणके रूपमें रहे हुए देह हैं ही, स्थितिकालमें कार्यके रूपमें भिन्न-भिन्न प्रकट होते हैं तथा अंतमें पुनः कारणरूपमें समाहित हो जाते हैं. (१७)

जीवस्तु नित्यएवास्ति योगो भगवदिच्छया ।
आविर्भावतिरोभावशालि नित्यमतोऽखिलम् ।।१८ ।।

जीव नित्य है. प्रभुकी इच्छासे उनका योग होता है. अतः आविर्भाव-तिरोभाववाला यह सभीकुछ नित्य है. (१८)

व्यासेन भारते योद्धा ये हताः ते प्रदर्शिताः ।
इति नित्यं तिरोभावेऽपीच्छया दृश्यते क्वचित् ।।१९ ।।

महाभारतके युद्धमें जिन योद्धाओंकी मृत्यु हुई थी, उन्हें व्यासजीने दिखाया था. ऐसे तिरोभावमें भी भगवानकी इच्छासे पदार्थ नित्य (कारणरूपसे) स्थित होते ही हैं, ऐसा देखा जाता है. (१९)

केचिद्ं आहः जगन्मिथ्या भ्रमाद् ब्रह्मणि दृश्यते ।
यथेह रजतं शुक्तौ यथा रज्जौ भुजङ्गमः ।।२० ।।

शंका= कुछ लोग कहते हैं कि जगत मिथ्या है तथा ब्रह्ममें भ्रान्तिवश जगत दिखाइ देता है, जैसे सीपमें रजतका भ्रम उत्पन्न होता है तथा रस्सीमें सर्पकी भ्रांति होती है. (२०)

[१]ब्रह्माऽदृश्यं सर्वथैव निराकारं मते च ते।
साकारे दृश्यएव स्याद् आश्रये निश्चितं भ्रमः ।।२१ ।।
न धूल्याच्छन्नशुक्तौ वा वायौ वा भ्रान्तिरिष्यते।
किञ्च साधर्म्यमूलोऽयं शुक्तौ यत् चाकचक्यतः ।।२२ ।।
किं नान्यथा गजभ्रान्तिः मायिकं सगुणं जगत्।
निर्धर्मकं विमायं तत् साम्यगन्धोऽपि नानयोः ।।२३ ।।

१.पूर्वपक्षः. २.उत्तरपक्षः.

समाधान= मिथ्यावादीओंके मतानुसार ब्रह्म अदृश्य है तथा निराकार है. आश्रय साकार होनेके कारण भ्रम अवश्य होता है, परंतु सीपके ऊपर यदि रज जम गइ हो और वायुमें धूल फैली हुई हो तो रजतकी अथवा मृगजलकी भ्रांति नहीं होती है. सीपमें भी होता रजतका भ्रम चमकको साम्यताके कारण होता है. यदि ऐसा न होता तो हाथीकी भी भ्रांति उत्पन्न हो सकती है. वादीके मतानुसार जगत मायिक तथा सगुण है और ब्रह्म मायाविहीन तथा निर्धर्मक निर्गुण है. अतः दोनोंमें किसीभी प्रकारके साम्यकी कोई गंध नहीं है. (२१-२३)

हट्टादौ रजतं सत्यं वल्मीकादौ च पन्नगः।
दृश्यते तज्जसंस्कारात् कल्पयेद् धीर्मृषाश्रये ।।२४ ।।

दुकानमें रजत सत्य है तथा बिलमें रहा हुआ सर्प भी सत्य ही है. असत् आश्रय प्राप्त करनेके कारण पूर्वके उन-उन पदार्थोंको उनमें देखनेके संस्कारके कारण बुद्धि असत्का दर्शन करती है. (२४)

तथा भिन्नम् अतः सत्यं दृष्टं चेद् ईदृशं क्वचित्।
तदा कल्प्येत संस्कारा दृश्यते श्रूयते न तत् ।।२५ ।।

भिन्न स्वरूपमें सत्य पदार्थ तो रहा हुआ है ही. उसके समान कोई दूसरा पदार्थ देखनेमें आए तो ही उस पदार्थकी कल्पना उत्पन्न होती है, क्योंकि उसके ऐसे संस्कार होते है. अन्यथा उस पदार्थमें भ्रान्तिरूप अन्य पदार्थ दिखाई या सुनाई नहीं देते हैं. (२५)

नन्वसत्यो यथा स्वप्नो गृहवित्तादि लभ्यते।

मिथ्या तत्र[१] न निद्रान्ते [२]तद् असत्यम् इदं तथा ।।२६ ।।

१.स्वप्ने. २.स्वाप्निकं वस्तु.

शंका= स्वप्न असत्य होता है. उसमें घर, द्रव्य आदि जो भी प्राप्त होता है वह सभीकुछ मिथ्या है. निद्राके अंतमें वह सभी वस्तु असत्य है; ऐसा ही इस जगतके विषयमें भी समझना चाहिए. (२६)

इति चेद् न तदोद्भूतेः पापैः पुण्यैः न वै भवेत्।

दुःखं सुखं वा तत् सर्वं जगज्जाभ्यां तु जायते ।।२७ ।।

समाधान= यदि ऐसा कहा जाए तो उचित नहीं है, क्योंकि स्वप्नमें जन्म लेनेसे पाप तथा पुण्यों से जन्य सुखदुःख नहीं होते है, जबकि जगतमें होते पाप तथा पुण्यसे सुख-दुःखकी अनुभूति होती ही है. (२७)

दृष्टं जाग्रद् अवस्थायां यद् यद् घटपटादिकम्।

संस्कारात् कल्प्यते तत्-तद् मोहनाद् मायया मतेः ।।२८ ।।

जाग्रत अवस्थामें घट, वस्त्र आदि जो कुछ भी देखनेमें आता है वह सभी कुछ मायासे मोहित बुद्धिके संस्कारके कारण स्वप्नमें काल्पनिक रूपसे देखनेमें आते हैं. (२८)

अस्य जाग्रद् अवस्था तु मोक्षः तत्र न किञ्चन।

क्वत्यं सत्यं तदा दृष्ट्वाऽत्रासत्यं परिकल्पितम् ।।२९ ।।

इस जगतमें जाग्रत अवस्था भी है और मोक्ष भी है, जबकि स्वप्नमें ऐसा कुछ भी नहीं होता है. कहीं सत्य था, जिसे देखकर स्वप्नमें उस सत्यकी कल्पना की गइ होती है. (२९)

नन्वदृष्टमपि स्वप्ने दृश्यते शृङ्गवाञ्छशः।

चलन् वृक्षो गजः पीत इत्याद्यत्राखिलं तथा ।।३० ।।

इति चेद् न शशो वृक्षो हस्ती शृङ्गगतिक्रिया।

पीतवर्ण इमे दृष्टा योगमात्रं तु कल्प्यते ।।३१ ।।

शंका= कभी न देखे हों ऐसे पदार्थोंका भी स्वप्न तो आता ही है. जैसे सींगोंवाला खरगोश, चलता हुआ पेड, पीला हाथी; ऐसी दशामें इस जगतको भी समझो. समाधान= यदि ऐसा कहा जाए तो भी उचित नहीं है. खरगोश, वृक्ष,

हाथी, सींग, गति, क्रिया, पीलाश ये सभी दृश्य पदार्थ ही हैं. स्वप्नमें दिखाइ देता उनका योग ही काल्पनिक है (पदार्थ नहीं). (३०-३१)

गृहं सत्यं स्वयं सत्यो योगो ममतया मुधा।

जीवः सत्यः तनुः सत्याऽहंता [१]राजत्ववद् वृथा।।३२।।

१.स्वपने ''विप्रस्य राजा अहम्'' इति बुद्धिः यथा व्यर्था तथा.

घर सत्य है, मनुष्य स्वयं सत्य है, उन दोनोंके बीचका योग ही ममता जन्य होनेसे मिथ्या है. जीव भी सत्य है, देह भी सत्य ही है, उसमें स्थित राजा होनेकी अहंता ही मिथ्या है. (३२)

सिद्धान्त इति चेत् तर्हि दृष्टान्त उपपद्यते।

पुराणेष्वप्येतदर्थं स्वप्नाभत्वं क्वचित् कृतम्।।३३।।

यह सिद्धांत है, तभी दृष्टांत सिद्ध हो पातें हैं. इसीलिए पुराणोंमें कितनी बार स्वप्नकी आभाका वर्णन प्राप्त होता है. (३३)

अतः सूत्रेषु 'वैधर्म्यात् च न स्वप्नादिवत्वतः[१]।

निषिध्यते अधिकरणाद् असत्यत्वं तु वस्तुतः।।३४।।

१.अतःअस्माद् अधिकरणाद् इति अन्वयः.

इसी कारण ब्रह्मसूत्रमें 'वैधर्म्याच्च...' इस सूत्रमें दोनोंके धर्म विभिन्न होनेके कारण स्वप्न जैसी भ्रांति नहीं है'- ऐसा कहकर आधारस्थान होनेके कारण असत्यपनेका वस्तुस्थितिमें निषेध किया गया है. (३४)

स्वप्ने भुक्त्यम्बुपानाभ्यां क्षुत्तृण्नैव निवर्त्तते।

तदा देहकृतैः बन्धात् कथं मुच्येत साधनैः।।३५।।

स्वप्नमें भोजन करनेसे और जल पीनेसे किसीकी भूख-प्यास मिटती नहीं है; उसी प्रकार (स्वप्नमें) देह द्वारा किए गए साधनोंसे बंधनसे कैसे मुक्त हुआ जा सकता है? (३५)

तस्माद् असत्यं नैवेदं तादृप्यात् नित्यमेव हि।

श्रुतिष्वनेकत्र सत्यत्वम् उक्तं नान्यथा क्वचित्।।३६।।

इसीलिए यह जगत असत्य नहीं है और ब्रह्मरूप होनेसे नित्य ही है. श्रुतिवाक्योंमें अनेक स्थानोंमें जगत सत्य होनेका कहा गया है, असत्य है ऐसा कहीं नहीं कहा गया है. (३६)

एतत् केचिद् अविद्वांसो मायासंसृतिम् आत्मनः ।
अनाद्यावर्त्तितं नृणां कादाचित्कं प्रचक्षते ।।३७ ।।

''जगतके सत्य होनेका जिन्हें ज्ञान नहीं है, ऐसे अज्ञानीजन, 'आत्मा माया द्वारा निर्मित है, मनुष्य अनादिकालसे विवर्तरूपसे स्थित है', ऐसा कहा करते हैं'' (भाग.पुरा.१२।१०।४१) (३७)

'असत्यम् अप्रतिष्ठं ते जगद् आहुः अनीश्वरम्' ।
इत्यासुरेषु गणिता असत्यत्वप्रवादिनः ।।३८ ।।

'वे आसुरी प्रकृतिके लोग जगतको असत्य, प्रतिष्ठारहित और इश्वरहीन कहते हैं.' इस प्रकार गीताजीमें जगतको असत्य कहनेवालोंकी आसुरीजीवोंमें गणना की गई है. (३८)

दृढाहंतापदं देहो गेहादि ममतास्पदम् ।
यदा सत्यं विजानीयाद् न विरज्येत कश्चन ।।३९ ।।

देह अहंताका स्थान है तथा गृहादि ममताके स्थान है. इन दोनोंको यदि सत्य माने जाएं तो किसीको वैराग्य होगा ही नहीं. (३९)

वैराग्यार्थम्[१] असत्यत्वं पुराणेषु क्वचित् क्वचित् ।
[२]अभिप्रेत्य तिरोभावं कुत्रचित् संसृतिं तथा ।।४० ।।

१.अत इति शेषः. २.मुख्यौ आन्तरभेदाद् अनेकप्रकारा सृष्टिः. सर्वप्रकारापि सा 'प्रपञ्च'शब्देन उच्यते शास्त्रे. तास्वेव मायिकी संसारादिरूपापि सृष्टिः. ततश्च वैराग्यार्थं क्वचित् संसारमेव हृदिकृत्य ''प्रपञ्चो असत्यः'' इति उच्यते न तेन कार्यरूपः प्रपञ्चः तथा ज्ञेयः. क्वचित् च कार्य मध्यपतितानाम् अपि पदार्थानां तिरोभावं (विद्यमानस्य वस्तुनः अनुभवविषयत्वं) दृष्ट्वा तमेव हृदि कृत्वा 'प्रपञ्चः असत्यः' इति उच्यते.

क्रीडामये प्रभोः अस्मिन् संयोगविगमास्पदे ।
तिरोभाविनि नो रागः कर्तव्यः क्षणिके वृथा ।।४१ ।।

अतः वैराग्य होनेके लिए पुराणोंमें कहीं-कहीं जगतको लक्ष्य बनाके तथा विद्यमान वस्तुका कहीं तिरोभाव होता है, ऐसा दिखाके वर्णन किया गया है. ऐसे वर्णनोंमें आशय यह है कि प्रभुकी क्रीडाके रूपमें स्थित, संयोग तथा वियोग देनेवाले, तिरोभाव प्राप्त करनेवाले इस जगतमें निरर्थक आसक्ति नहीं

करनी चाहिए. (४०-४१)

शेषेणाऽप्यस्य नित्यत्वं निश्चितं पस्पशाह्निके।

''नित्यः कार्योऽथवा शब्द'' इत्याकारविचारणे ।।४२ ।।

शेषनारायणके अवतारस्वरूप महर्षि पतंजलिने भी पाणिनि-व्याकरण महाभाष्यमें 'पस्पशाह्निक'में जगत नित्य होनेका कहा है, जहां 'नित्यः...अर्थात् शब्द नित्य है और करने लायक है' -ऐसा विचार किया है. (४२)

''नित्ये शब्दार्थसम्बन्ध'' इत्येतत् तु विवृण्वता।

शब्दश्चार्थश्च संबंधः त्रयो नित्या निरूपिताः ।।४३ ।।

'नित्ये..' अर्थात् नित्यमें शब्द तथा अर्थका संबंध है, ऐसा विवरण करते हुए उन्होंने शब्द, अर्थ तथा उन दोनोंके संबंध, इन तीनोंको नित्य कहा है. (४३)

एवं सर्वत्र शास्त्रेषु नित्यमेव निरूपितम्।

आविर्भावतिरोभावाभ्यां मिथ्या भात्यनित्यता ।।४४ ।।

इस प्रकार सभी शास्त्रोंमें सर्वत्र जगतको नित्य कहा है. आविर्भाव तथा तिरोभाव के होनेसे जो अनित्यता है वह असत्य है. (४४)

असच्छास्त्रेष्वनित्यत्वं न्यायादिषु विविच्यते।

सनास्तिक्येषु मोहाय मुनिभिः निर्मितेष्विह ।।४५ ।।

उत्तरोत्तरसर्गार्थं मोहनाय मनीषिणाम्।

रुद्रादिदैवतैः कैश्चिद् मतेषु रचितेषु च ।।४६ ।।

मुनिओंको मोहित करनेके लिए नास्तिकतासे भरे हुए न्याय आदि असत् शास्त्रोंमें तथा सृष्टि निरंतर चलती रहे इसलिए बुद्धिशाली पुरुषोंको मोह करवानेके लिए रुद्रादि कुछ देवताओं द्वारा प्रकटित मतोंमें जगतको अनित्य बताया गया है. (४५-४६)

तादृक् शास्त्राभ्यसनतो भ्रान्तचित्ताः स्वकर्मभिः।

अप्राप्ततत्वा जायन्ते म्रियन्ते च मुहुर्मुहुः ।।४७ ।।

ऐसे शास्त्रोंका अभ्यास करनेसे चित्तभ्रम हुए लोगोंको ऐसे कर्मोंसे तत्त्वकी प्राप्ति नहीं होती है तथा पुनःपुनः जन्म तथा मृत्युके चक्रमें चलते रहते हैं. (४७)

'ज्ञानिनाम् अपि चेतांसि देवी भगवती हि सा।
बलाद् आकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति' ।।४८।।

'वह भगवती देवी महामाया ज्ञानीओंके चित्तोंको बलपूर्वक मोहित कर देती है.' अर्थात् ज्ञानीजन भी मोहित हो जाते हैं''(मार्कंडेय.पु. अ.८१). (४८)

केचिद् एव तु वेदार्थं प्रसादात् सद्गुरोर्हरेः।
विनिश्चित्य भजन्तस्तं मुच्यन्ते प्राप्नुवन्त्यपि।।४९।।

जबकि कुछ लोग तो गुरु तथा हरिकी कृपासे निश्चयपूर्वक प्रभुका आश्रय करके मुक्त तो होते ही हैं, साथ ही साथ प्रभुको प्राप्त भी कर लेते हैं. (४९)

नित्यं स्वरूपम् अखिलम् आविर्भाव्य स्वयं तिरोभाव्य।
रममाणम् अविहतेच्छं हृत्पदके हीरकं विरचयाच्छं।।५०।।

अपने समग्र नित्य स्वरूपका स्वयं ही आविर्भाव करके स्वयं ही उसका तिरोभाव करके क्रीडाकी अखंड इच्छावाले सुंदर मणिरूप भगवानको हृदयरूपी पदकके ऊपर बिराजमान कर लो. (५०)

इति श्रीमद्वल्लभाचर्यमतवर्त्ति श्रीव्रजवल्लभचरणानुचर पञ्चनदीघनश्यामभट्टात्मज
गोवर्द्धनशीघ्रकवि विरचिते वेदान्तचिन्तामणौ
प्रपञ्चसत्यत्वनिरूपणं नाम तुर्य्यं प्रकरणम्।।४।।

d

आविर्भावतिरोभावनिरूपणं नाम
पञ्चमं प्रकरणम्

ननूत्पत्तिः घटस्यास्ति ध्वंसोऽप्यस्य विलोक्यते।
कथं वाच्या प्रपञ्चान्तःपातिनः तस्य नित्यता ।।१ ।।

शंका= घट उत्पन्न होता है तथा उसका नाश भी दिखाइ देता है, तो इस प्रपंचमें रहा हुआ घट नित्य है ऐसा कैसे कहा जा सकता है? अनादि पदार्थ को अनंत होनेसे नित्य कहा जा सकता है, परंतु नश्वर को नित्य कैसे कहा जा सकता है? (१)

[१]अनन्तं सत्यनादित्वे नित्यम् इत्युच्यते कथम्।
नश्वरं नित्यम् इति [२]चेद् यथैतत् कथ्यते तथा ।।२ ।।
घटे नष्टे तु किं नष्टं नाकारोऽन्यत्र[३] दृश्यते।
न मृत्तिका प्रस्थमिता चैतावत्येव लभ्यते ।।३ ।।
न नष्टा घटसंज्ञाऽपि शब्दानां नित्यता यतः।
सृष्ट्यारम्भाद् अनेके स्युः ध्वस्तास्ते सा तु विद्यते ।।४ ।।

१.पूर्वः पक्षः. २.उत्तरः पक्षः. ३.घटान्तरेषु.

उत्तर यह है कि घटका जब नाश होता है तब वह आकाररूपमें अन्य स्थान पर नहीं है, द्रष्टिगोचर नहीं है, परंतु मिट्टीका तो नाश नहीं होता है. घटके परिमाणके अनुरूप उतनी ही मिट्टी वहां पडी रहती ही है, तथा घट ऐसी संज्ञा का भी नाश नहीं होता है, क्योंकि शब्द तो नित्य है. सृष्टिके आरंभसे अद्यावधि अनेक घट हुए तथा उन सभीका नाश भी हो गया है तथापि घटकी संज्ञा तो रही हुई ही है. (२-३-४)

किन्त्वाकारमृदोर्यो अभूत् संज्ञाया वाचकत्वतः।
तत्राकार तिरोधाने संयोगः स न वर्त्तते ।।५ ।।

मात्र उस संज्ञाको कहनेवालेका तथा आकारका तथा मिट्टीका जो संयोग हुआ था, उस आकारमात्रका तिरोधान हुआ होनेसे वह नहीं है. (५)

सर्वाकारो हरिः पूर्ण एकैकाकारतः पृथक्।
बहत्वम् इच्छन् रूपाणि चकार द्विविधान्यपि[१] ।।६ ।।

१.चराचराणि.

सभी आकारोंवाले भगवान हरि पूर्ण है तथा एक-एक आकारसे भिन्न भी हैं. प्रभुने अनेक होनेकी इच्छा प्रकट की और जड-चेतन (अथवा आविर्भाव-तिरोभाववाले आकार) ऐसे दो रूपवाले हो गए. (६)

सर्ववर्णानुपूर्वीकैः शब्दैः वाच्योऽर्थतः स्वयम्।
व्यवहाराय नामान्यप्येकैकस्येच्छया व्यधात्॥७॥

सभी अक्षरोंवाले शब्दोंसे तथा अर्थोंसे वह स्वयं ही संज्ञा प्राप्त करते हैं तथा जगतके व्यवहारको चलानेके लिए अपनी इच्छासे एक-एक संज्ञाको स्वतंत्र करते हैं. (७)

''सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते''।
'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतम् आसीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत'॥
'नामरूपे व्याकरवाणी'त्याद्याः श्रुतयोऽवदन्।
तच्चित्तौ बृहदारण्ये छान्दोग्येऽन्यत्र च क्रमात्॥८॥

'सभी रूप भिन्न-भिन्न करके उन्हें संज्ञा देकर उन नामोंको कहते हुए धीरपुरुष (प्रभु) बिराजते हैं.', 'पूर्वमें जो कुछ भी था वह अव्याकृत था. उन्हें नाम तथा रूप देकर व्याकृत किया.' 'नाम तथा रूपोंको प्रकट करता हुं' - इन सभी श्रुतियोंमें तच्चिति, बृहदारण्यक तथा छांदोग्य तथा अन्य शास्त्रोंमें भी इस बातकी स्पष्टता की गइ है. (८)

कम्बुग्रीवादिमान् तेष्वाकारो यो नियतः पुरा।
योगः तावन् मृदः तस्य चोत्पत्तिरिति कथ्यते॥९॥

घटमें कपाल, कम्बुग्रीव आदि जो आकार थे, उनका मिट्टीके साथ योग करनेपर हम उन्हें उत्पन्न हुआ कहते हैं. (९)

अयम् अर्थः पदाद् अस्माद् बोध्येत्थं स्वनामसु।
स्वीयेष्वेकैकरूपेषु संकेतो यः पुरा कृतः॥१०॥
तस्मात् परंपराप्राप्तात् तथा[१] व्यवहृतेस्तयोः।
योगं घटेत्यानुपूर्वी वक्ति वाच्यतया तदा॥११॥
व्यवहारा भवन्त्यस्मात् ते जलानयनादयः।
य आकारानुसाराद् वा सृष्ट्वा नियमिताः पुरा॥१२॥

१. प्राप्ताः तथा इति पुरातनः पाठः.

'इस शब्दमेंसे ये अर्थ बताओ' इस प्रकारसे अपने ही एक-एक रूपको अपने उन-उन नामोंको देकर जो संकेत पहले किया था, वह परंपरा चलती रही तथा नाम-रूपका व्यवहार हुआ. जो संयोग हुआ, उसे घट संज्ञा दी; वह उसका नाम हुआ. उस घटसंज्ञायुक्त रूपको लेकर जल भरकर लाना आदि आकारके अनुसारी व्यवहार निश्चित करनेमें आए और तदनुसार उपयोग प्रारंभ हुआ. (१०-११-१२).

अनन्तरं [१]तथेच्छातो निमित्तीकृत्य किञ्चन[२]।
तिरोभाव्यत आकारः क्रियते मृल्लयो मृदि ।।१३।।
घटशब्दस्य[३] वाच्यस्त्व दृश्यो योगो वियोगतः।
तत्राप्रवृत्तेः संज्ञाया नष्टो घट इतीरणा ।।१४।।

१. अदृष्टो भवतु इति मूलेच्छातः. २. पतनदण्डाघातादि. ३. घटशब्दस्य वाच्यो योगस्तु (आकारमृदो योगएव घटवाच्य इति) वियोगतः अदृश्यो (भवति). (अतएव) तत्र संज्ञाया अप्रवृत्तेः 'घटो नष्ट' इति ईरणा (भवति). सर्वत्र 'दृश्य' इत्येव पाठः. तदा तु 'घट'शब्दस्य वाच्यस्तु दृश्यो योगः वियोगतः तत्र संज्ञाया अप्रवृत्तेः घटोः नष्ट इति ईरणा इति अन्वयः.

तदुपरांत उस पदार्थका तिरोधान करनेकी इच्छा होनेपर किसी प्रसंगको निमित्त बनाकर आकारको तिरोहित किया गया तथा मिट्टीका मिट्टीमें लय किया गया. जिस योगके कारण उस आकारको घट कहा गया था, वही वियोगके कारण अदृश्य हुआ और वही घट संज्ञा अनुपयोगी बननेसे घटका नाश हुआ ऐसा कहा जाता है. (१३-१४)

पृथूदरत्वाद्याकारः समग्रस्तु तिरोहितः।
भिन्नभिन्ना य आकारा दृश्यन्तेऽवयवेषु ते ।।१५।।
पूर्वाकाराशभूता हि घटस्य शकला इव।
तेषामपि तिरोधानं यदाणुत्वं भवेत् तदा ।।१६।।

मोटा पेट आदि सभी आकार तिरोहित किये गए. अंगोंमें भी विविध आकार थे, घटके टुकडे, उनके पूर्वके अंश आदि सभी जब अणुरूप हो गए तब उन टुकडोंका भी तिरोधान हो गया. (१५-१६)

वस्तुनो विद्यमानस्य जीवानुभवयोग्यता।

आविर्भावः तिरोभावः अतोऽन्यथेति[१] हि लक्षणम् ।।१७।।

१. विद्यमानस्य वस्तुनो जीवानुभवयोग्यतातिरोभावः इति भावः.

जिस वस्तुका अस्तित्व होता है, उसका अनुभव करनेकी जीवकी जो योग्यता होती है, उसे आविर्भाव कहा जाता है, तथा उस योग्यता का न रह जाना तिरोभाव कहलाता है. यह इनके लक्षण हुए. (१७)

आविर्भावतिरोभावौ उत्पत्तिर्नाश इत्यपि।

शास्त्रविद्भिः विकल्प्येते विदुः ब्रह्मविदस्तु तौ ।।१८।।

शास्त्रको जाननेवाले आविर्भाव तथा तिरोभाव को अनुक्रमसे उत्पत्ति तथा नाश भी कहते हैं. किन्तु ब्रह्मवेत्ता तो आविर्भाव-तिरोभाव ही कहते है. (१८)

'तद् एतद् अक्षयं नित्यं जगन् मुनिवराखिलम्।

आविर्भाव-तिरोभाव जन्मनाश विकल्पवत्' ।।१९।।

[१]इति विष्णुपुराणेऽपि प्रथमांशे निरूपितम्।

उक्तं भागवतेऽप्येतद् दशमे हरिणा स्वयम् ।।२०।।

'हे मुनिवर! यह आविर्भाव तथा तिरोभाव अथवा जन्म तथा नाशवाला यह जगत अक्षय तथा नित्य है'(श्रीभाग.पु.१०।२२।५९) ऐसा विष्णुपुराणके प्रथम अंशमें कहा है तथा भागवतके दशमस्कंधमें तो भगवानने स्वयं कहा है. (१९-२०)

'खं वायुः ज्योतिरापो भूः तत्कृतेषु यथाशयम्।

आविस्तिरोऽल्पो भूर्येको नानात्वं यात्यसौ अपि' ।।२१।।

आकाश, वायु, तेज, जल तथा पृथ्वी- ये सभी प्रभु द्वारा निर्मित है. उनमें कहीं कुछ अधिक तथा कहीं कुछ न्यून, ऐसी विविधतामें आविर्भाव-तिरोभावयुक्त भगवान ही बिराजते है. (२१)

'तस्यैवं विजानतएवं[१] मन्वानस्ये'त्युपक्रम्य,।

आविर्भावतिरोभावौ आत्मनोऽन्नमात्मन इति श्रूयते ।।२२।।

१. छान्दोग्ये.

'इस प्रकारसे ज्ञानको धारणकरनेवाले ऐसा मानते हैं' वचनसे आरंभ

करके 'आविभार्व तथा तिरोभाव अपने ही अन्नरूप है' ऐसा छांदोग्य उपनिषदमें प्राप्त होता है. (२२)

स्पष्टं श्रुत्यन्तरे केन बृहदारण्यकादिमे।
मार्कण्डेयपुराणेऽपि तुर्येऽध्याये निरूप्यते ।।२३।।

केन, बृहदारण्यक आदि अन्य उपनिषदोंमें तथा मार्कंडेय पुराणके चौथे अध्यायमें भी यही तथ्य निरूपित हुआ है. (२३)

[१]आविर्भावतिरोभाव दृष्टादृष्टविलक्षणम्।
वदन्ति यत् सृष्टम् इदं तथैवान्ते च संहृतम् ।।२४।।

१. श्लो.३९

आविर्भाव तथा तिरोभाव, यह देखा हुआ तथा यह नहीं देखा हुआ, ऐसे लक्षणोंवाला यह जगत उत्पन्न हुआ है तथा अंतमें उसे लीन कर लिया जाएगा, ऐसा कहा गया है. (२४)

[१]पुराणे ब्रह्मवैवर्त्ते खण्डे श्रीकृष्णजन्मनः।
एकविंशे तथाध्याये नन्दादीन् कृष्ण आह तत् ।।२५।।

१. श्लो. ९ तथा श्लो.१२१

ब्रह्मवैवर्तपुराणमें श्रीकृष्णजन्मखंडके २१वे अध्यायमें श्रीकृष्णने नंदरायजीको कहा हैः (२५)

'स्थाने स्थाने पृथिव्यां च काले काले यथोचितम्।
ईशेच्छयाविर्भूतं हि न भवेत् प्रतिबन्धकम् ।।२६।।
ब्रह्माण्डं वा कतिविधम् आविर्भूतं तिरोहितम्।
विधेया वा कतिविधाः तस्य भ्रूभंगलीलया' ।।२७।।

पृथ्वीमें स्थान-स्थानपर तथा समय-समयमें ईश्वरकी इच्छाके अनुरूप आविर्भाव हुआ है; अतः उस कार्यमें कोई व्यवधानरूप बनता नहीं है. कितने ही ब्रह्मांडोंका आविर्भाव तथा कितनोंका ही तिरोधान भी; तथा प्रभुकी भ्रूभंगोंको चलाने मात्र से ही कितनी-कितनी ऐसी (जगतरूपी) क्रीडा हो जाती है. (२६-२७)

देहोऽपि पंचभूतेभ्य आविर्भूतः तद् इच्छया।
योगोत्र योग्यभागानां तेषां[१] तत् तादृग् आकृतेः[२] ।।२८।।

१. पंचभूतानाम्. २. सा च तादृग् आकृतिश्च इति.

प्रभुकी इच्छासे पंचमहाभूतोंमेंसे देहोंका आविर्भाव हुआ है. जहां जैसा इच्छित हो, ऐसे अंगोंके संयोगसे उन-उन आकारानुसार उत्पत्ति हुई है. (२८)

कर्मानुसारतः जीवः तावत् कालं भुनक्ति तम्।
व्यवहाराः तदा तस्मिन् स्युः मनुष्यगवादयः ।।२९।।

कर्मोंके अनुसार जीव उतने समयके लिए तदनुसार देहोंका भोग करते है, तब-तब ऐसे देहमें यह मनुष्य है, यह गाय है, इस प्रकारके व्यवहार होते हैं. (२९)

परतन्त्रः स तांस्त्यक्त्वा यदा देहान्तरं व्रजेत्।
वियुज्यन्ते दह्यमाने देहे [१]तान्याकृतिः तथा।।३०।।

१. भूतानि.

पराधीन वह जीव जब अन्य देहमें जाता है, तब देहका नाश हो जानेपर पूर्वके पंचमहाभूतोंके आकार एकदूसरेसे पृथक् हो जाते हैं. (३०)

आकारः तु तिरोधत्ते तेजो लीयेत तेजसि।
श्वासादिरूपो यो वायुः सोऽवशिष्टस्तु तं[१] विशेत्।।३१।।

१. महान्तं वायुम्.

आकारका तिरोधान होता है, तेजका लय तेजमें हो जाता है, श्वास आदिके रूपमें जो वायु बचती है वह भी वायुमें लीन हो जाती है. (३१)

आकारबद्ध आकाशः तत् तिरोधानतो [१]गतः।
जलं तेजसि भूमौ वा भूमिः भस्मादिरूपतः ।।३२।।

१. महाकाशे इति शेषः.

आकाशका जो आकार देहमें बंध गया था, वह भी तिरोहित हो जाता है, जल भी तेजमें अथवा पृथ्वीमें तथा पार्थिव अंग भस्म होकर पृथ्वीमें ही मिल जाता है. (३२)

वियुक्तान्यपि विद्यन्ते संज्ञाया अप्रवृत्तितः।
[१]संयोगस्याभिधेयत्वात् नष्टोऽसौ इति गद्यते ।।३३।।

१.संयोगस्य 'घट'इति अभिधेयत्वात् संज्ञाया अप्रवृत्तेः इत्यन्वयः.

उन सभी महाभूतोंका तथा अंगोंका लय हो जाने पर भी उन महाभूतोंका अस्तित्व तो रहता ही है. जिस संयोग विशेषके कारण उन्हें वह संज्ञा दी गई थी, वह संज्ञा मात्र रुक जाती है और उसकी मृत्यु हो गइ ऐसा व्यवहार देखा जाता है. (३३)

मुक्ताभिः ग्रथ्यते मध्ये निधाय पदकान्यपि।

[१]गुणैः तेषां स संयोगो हार इत्यभिधीयते ।।३४।।

१. मुक्तापदकादीनाम्.

बीचमें गांठ लगाकर तंतुओंमें मोतियोंको गुंथा जाता है. इन सभीका संयोग ही उसे 'आभूषण–हार' की संज्ञा प्रदान करता है. (३४)

मुक्तादीनां वियोगे न हारसंज्ञा प्रवर्त्तते।

संयोगविगमौ एव [१]तौ नैकस्यापि हि क्षयः ।।३५।।

१. व्यवह्रियमाणौ उत्पत्तिनाशौ इति अर्थः.

मोतियोंको पृथक् कर देनेपर उसकी संज्ञा हार नहीं रह जाती है. इसमें संयोग तथा वियोग, यह दो पदार्थ ही हैं, उनमेंसे भेदका भी क्षय नहीं होता है. (३५)

'यथा क्रीडोपस्कराणां संयोगविगमाविह।

इच्छया क्रीडितुः स्यातां तथैवेशेच्छया नृणाम्' ।।३६।।

जिस प्रकार खिलाडीकी इच्छानुसार खेलके साधनोंका संयोग तथा वियोग होता है, उसी प्रकार ईश्वरकी इच्छासे मनुष्योंका संयोग और वियोग होता है. (३६)

इत्युक्तं प्रथमे स्कन्धे 'तृतीयेऽपि विवेचितम्।

''तन्निरोधोऽस्य शयनम् आविर्भावस्तु सम्भवः'' ।।३७।।

इस प्रकार भागवतके प्रथम स्कंधमें कहा है तथा तृतीय स्कंधमें स्पष्ट कहा गया है– ''इस सृष्टिकी प्रक्रियाको रोक देनेकी क्रिया प्रभुका शयन है तथा जो आविर्भाव है, वह जागरण है. (३७)

कार्यं कारणरूपेण तिरोभावे तु विद्यते।

आविर्भावे तु तद् रूपं तदिच्छातः विभिद्यते ।।३८।।

तिरोभावकी अवस्थामें कार्य अपने कारणरूपमें रहा होता है, तथा जब

आविर्भाव होता है तब प्रभुका ही रूप प्रभुकी इच्छानुसार भिन्नताको धारण करता है. (३८)

स एव प्रोयते हारः पुनः प्रोतुं यदीष्यते।
आविष्कुर्यात् तमेवैवं देहम् इच्छेद् यदीश्वरः ।।३९।।

जब हारको पुनः पिरोनेकी इच्छा होती है तब उसी हारको पिरो लिया जाता है, उसी प्रकार ईश्वर जब इच्छा प्रकट करते हैं तब इसी आविर्भावकी प्रक्रियासे उसी देहको आविर्भूत करते हैं. (३९)

मुद्रिकान् इष्टमाणिक्यं कुण्डले जटितं तथा।
परवान् ईशितुः जीवः तनुं याति तथेतराम् ।।४०।।

अंगूठीमें रहे हुए माणिकको जैसे वहांसे हटाकर कुंडलमें जड दिया जाता है, उसी प्रकार ईश्वर जब इच्छा करते हैं तब उसी देहका आविर्भाव करते हैं. (४०)

‘‘[1]वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही’’ ।।४१।।

‘जिस प्रकार मनुष्य पुराने वस्त्रोंको त्यागकर दूसरे वस्त्रोंको धारण करते हैं, उसी प्रकार जीव पुराने देहका त्याग करके नूतन देहोंसे जुड जाता है’(भग. गीता.२।२२) (४१)

मुद्रिकायाम् इन्द्रमणिः तस्यां जड्यत इच्छया।
परकायप्रवेशादौ जीवस्यावस्थितिः तथा ।।४२।।

जडत करनेवालेकी इच्छानुसार अंगूठीमें इंद्रमणिको जडा जा सकता है, उसी प्रकार पराये देहमें स्थित जीवात्माके प्रवेशकी भी स्थिति है. (४२)

तस्या तदेव माणिक्यं शक्यते जटितुं पुनः।
तथाविर्भाव्य तान् एव क्वचिद् दर्शयति प्रभुः ।।४३।।

उसमें स्थित मणिको उसी अंगूठीमें पुनः जडा जा सकता है, उसी प्रकार आविर्भूत करके प्रभु पुनः उन्हीं देहोंको भी दिखाते हैं. (४३)

भारते दर्शिताः सर्वे प्रादुर्भाव्य तएव हि।
व्यास द्वारा तु तत् स्पष्टं पर्वण्याश्रमवासिके ।।४४।।

महाभारतके युद्धके समाप्त होनेके बाद मृतकोंको प्रगट करके पुनः उन्हें

दिखाए जानेका प्रसंग 'आश्रमवासिक पर्व'में स्पष्टरूपसे वर्णित ही है. (४४)

'सर्वे भवन्तो गच्छन्तु नदीं भागीरथीं प्रति ।
ततो द्रक्ष्यथ सर्वान् तान् ये हताः स्म रणाजिरे'।।४५ ।।

'तुम सब गंगा नदीकी ओर जाओ. जो रणसंग्राममें मृत्यु प्राप्त हुए थे, उन भीको वहां देखोगे.' (४५)

ततः सर्वे सदाराः तत्र गत्वावगाह्य रात्रौ व्यासाश्रमं जग्मुः ।
'ततो व्यासो महातेजाः पुण्यं भागीरथीजलम् ।
अवगाह्याऽऽजुहावाथ सर्वान् लोकान् महामुनिः ।।४६ ।।
पाण्डवानाञ्च ये योधाः कौरवाणाञ्च सर्वशः।
राजानश्च महाभागा नानादेशनिवासिनः ।।४७ ।।
ततः सुतुमुलः शब्दः जलान्ते जनमेजय ।
प्रादुरासीद् यथा पूर्वं कुरुपाण्डवसेनयोः ।।४८ ।।
ततः ते पाण्डवाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरोगमाः ।
ससैन्याः सलिलात् तस्मात् समुत्तस्थुः सहस्रशः'' ।।४९ ।।

तब अपनी पत्नीओंके साथ वे सभी गंगाजीके निकट गए, वहां स्नान किया तथा रात्रिको व्यासजीके आश्रममें गए. वहां महातेजस्वी महामुनि व्यासजीने गंगाके जलमें स्नान करके उन सभी लोगोंका आहुतियों द्वारा आह्वाहन किया. वे कौन-कौन थे? पांडवों तथा कौरवोंके पक्षके जो योद्धा, विभिन्न देशोंके महाभाग्यशाली राजा, तब हे जनमेजय! पानीमें भयानक शब्द प्रकट हुआ, पूर्वमें पांडवों तथा कौरवोंकी सेनामें हुआ था तत्समान ही. उस समय भीष्म तथा द्रोण जिनके अग्रभागमें हैं, ऐसे पांडव अपने सैन्यके साथ जलमेंसे हजारोंकी संख्यामें खडे हुए. (४६-४९)

इत्यादिना प्रत्येकं नाम्ना निरूप्य उवाच

''एकां रात्रिं विहृत्यैवं ते वीराः ताश्च योषितः ।
आमन्त्र्याऽन्योन्यमाश्लिष्य ततो जग्मुः यथागतम्''।।५०।।

आगेके श्लोकोंमें प्रत्येकको नामसे तथा वर्ण द्वारा बुलाए भी. 'उस रात्रि उन पुरुषों तथा स्त्रियोंनें विहार करके, जैसे आए थे उसी प्रकार पुनः लौट गए.

एतद् आकर्ण्य जनमेजयो अन्वयुङ्क्त

'कथञ्च त्यक्त देहानां पुनः तद् दर्शन'मिति।

तदानीं वैशम्पायन उवाच

'अविप्रणाशः सर्वेषां कर्मणाम् इति निश्चयः ।।५१ ।।

यह सुनकर जनमेजयने प्रश्न कियाः– 'जिन्होंने देहका त्याग किया है उनका पुनः दर्शन कैसे हो सकता है?' तब वैशम्पायनने उत्तर दिया कि 'सभी कर्मोंका कभी नाश नहीं होता है.' (५१)

कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृप! ।

महाभूतानि नित्यानि भूताधिपतिसंश्रयात्' ।।५२ ।।

शरीर कर्मोंसे निर्मित है उस प्रकार, है राजा! आकृतियां भी कर्मसे ही निर्मित है. भूतोंके स्वामी प्रभुका आश्रय लिए हुए महाभूत नित्य हैं. (५२)

इत्यादि एतद् अग्रे –

'अविनाशी तथा नित्यः क्षेत्रज्ञ इति निश्चयः ।

भूतानाम् आत्मभावो यो ध्रुवोऽसौ सम्प्रजानताम्'।।५३।।

क्षेत्रज्ञ जीव अविनाशी तथा नित्य है यह सत्य है. विशिष्ट ज्ञानवान् भूतोंका जो आत्मभाव है वह भी अचल है. (५३)

इत्यादि भारते प्रोक्तम् अन्यत्रापि स्फुटन्त्विदम् ।

संग्रहीतम् इदं विद्वन्मण्डने प्रभुभिः स्वयम् ।।५४ ।।

यह तथ्य महाभारतमें कहा गया है तथा अन्य स्थलोंमें भी स्पष्ट है. श्रीगुसांइजीने विद्वन्मंडनमें भी इन विषयोंका संग्रह किया है. (५४)

संयोगविगमौ तस्माद् देहादेः भाष्यकृत् ततः ।

व्यधात् क्वचित् च सदसत् प्रपञ्चे गणनाम् अपि ।।५५ ।।

इसीलिए भाष्यकार श्रीमहाप्रभुजीने देहादिका संयोग तथा वियोग कहा है; तथा कहीं सत् तथा असत् प्रपंचको लेकर निरूपण किया भी है. (५५)

क्रीडार्थम् आविर्भवति नानारूपैः निजेच्छया ।

सर्वधर्मान् तिरोधत्ते शक्तिमान् भगवान् स्वयम् ।।५६ ।।

''आविर्भाव–तिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिणः'' ।

इत्याचार्यैः सङ्गृहीताद् वचनात् शक्तिता तयोः ।।५७ ।।

शक्तिवाले भगवान क्रीडा करनेके लिए अपनी इच्छासे अनेक प्रकारके रूपोंसे आविर्भूत होते हैं तथा अपने धर्मोंका तिरोधान भी करते हैं. 'आविर्भाव तथा तिरोभाव मुरारिकी शक्ति हैं' ऐसा आचार्यश्री द्वारा संग्रहीत वचनोंसे भी स्पष्ट होता है. (५६-५७)

''पराऽस्य शक्तिः विविधैव श्रूयत'' इति श्रुतिः।

'यः सर्वज्ञः सर्वशक्ति'रिति सर्वास्विमास्वपि ।।५८ ।।

उपनिषदोंमें कहा है कि- प्रभुकी पराशक्ति अनेक प्रकारकी है. जो सर्वज्ञ है, सर्व शक्तिधारी है, ऐसा दूसरी श्रुतियोंमें भी कहा गया है. (५८)

आविर्भावयतीत्येका तिरोभावयतीतरा।

[१]तत् कार्यम् आविर्भवनं तिरोभवनमप्यथ ।।५९ ।।

१. तयोः आविर्भावतिरोभावयोः कार्यम्.

एक शक्तिसे आविर्भाव होता है, दूसरी शक्ति तिरोभाव करती है. इन दो शक्तियोंके ही कार्य आविर्भाव तथा तिरोभाव है. (५९)

[१]यद्रूपकर्मकमयम् आविर्भवनम् इच्छति।

तयाविर्भावयति तत् तिरोभावेऽप्ययं क्रमः ।।६० ।।

१. ननु तयोः नित्यत्वात् सर्वदा सत्वात् सर्वेषां पदार्थानां सर्वदा प्रत्यक्षम् अप्रत्यक्षं वा कुतो न? इति तर्कयन् परिहरति.

जिन प्रकारके रूप तथा कर्मवाली आविर्भाव क्रिया करनेकी प्रभु इच्छा प्रकट करते हैं, उससे उनका आविर्भाव होता है; तिरोभावमें भी यही क्रम है. (६०)

नित्ये ते भगवच्छक्ती न कार्यं युगपत् तयोः।

सर्वात्मा शक्तिमान् किन्तु यद्यत् कर्मकम् इच्छति ।।६१ ।।

गमनादानशक्ती तु वर्त्तेते चरणे करे।

देहीच्छया तयोः कार्यं तदभावे प्रसुप्तता ।।६२ ।।

यह दोनों ही शक्तियां नित्य हैं, परंतु दोनोंके कार्य एक ही समय नहीं होते हैं. सभीकी आत्मारूप भगवान सर्वशक्तिमान् हैं, तथापि वो कार्य करनेकी इच्छा करते है, तब चरण, हस्त आदिमें अनुक्रमसे गमन करनेकी तथा ग्रहण करनेकी शक्ति ही प्रकट होती है. देहीकी इच्छाके अनुसार इन शक्तियोंका

उपयोग किया जाता है. जब शक्तिका उपयोग नहीं है, तब वह ऐसे ही पडी रहती है, जो उसकी सुषुप्तिकी दशा है. (६१-६२)

ब्रह्मनिष्ठम् इदं सर्वं तस्याविर्भवतीच्छया।
जात उत्पन्न इत्याद्या तस्मिन् व्यवहृतिः तदा ।।६३ ।।

ब्रह्ममें निष्ठा-स्थितिवाला यह जगत उनकी इच्छा से ही आविर्भूत होता है, तब वह जन्मा, उत्पन्न हुआ आदि व्यवहार किये जाते हैं. (६३)

[१]आविर्भावो हि जननं प्रादुर्भावे जनिर्यतः।
उत्पूर्वो वा पद गतौ धातुरुत्पत्तिरुद्गमः ।।६४ ।।

१. शब्दशास्त्रेणापि जन्मोत्पत्ति-नाश-मृतिशब्दाः संयोगविगमवाचका एव सिद्ध्यन्ति इति वैनाशिकार्धवैनाशिकान् कटाक्षयन् आह.

आविर्भाव-प्रादुर्भाव अर्थात् जन्म. उत्पत्ति शब्दमें पद् धातु गतिवाचक है, उसे उद् उपसर्ग लगकर अर्थ उद्गम होता है. (६४)

न दृश्यते तिरोभूतं वस्तु ब्रह्मणि तन्मयम्।
यथा जवनिकाच्छन्नं पटादि न विलक्ष्यते ।।६५ ।।

जैसे पर्देके पीछे रहे हुए वस्त्रादि दिखाइ नहीं देते हैं, उसी प्रकार तिरोहित वस्तु ब्रह्ममें ब्रह्मरूपतासे स्थित होनेसे प्रतीतिगोचर नहीं बनती है. (६५)

नाशमाप्तो नाशमाप्त इति व्यवहृतिः तदा।
वस्तुतोऽदर्शनं नाशो नश्धातुरदर्शने ।।६६ ।।

उस समय पदार्थका नाश हुआ है ऐसा व्यवहार किया जाता है. वस्तुका दिखाइ न देना उसका नाश कहा जाता है. संस्कृतमें नश् धातुका अर्थ है दिखाइ न देना. (६६)

चेतने व्यवहारस्तु मृत इत्यपि जायते।
प्राणत्यागे हि मृङ् प्राणः सङ्घातस्थो वियुज्यते ।।६७ ।।

चेतन पदार्थके विषयमें यह मर गया, ऐसा व्यवहार किया जाता है. संस्कृतमें मृ धातुका अर्थ भी प्राणत्याग है, अर्थात् संघात (देहादिके साथ स्थिति) में रहे हुए प्राणका पृथक् हो जाना. (६७)

जीवोपाधिः स संघातो जीवेन सह गच्छति।

जीवदेहवियोगोऽतो मृतिः इत्यभिधीयते ।।६८ ।।

जीवकी उपाधिवाला संघात जीवके साथ ही चला जाता है, अतः जीव और देहका वियोग ही मरण कहलाता है. (६८)

तौ धात्वर्थविचारे तु व्यवहारेऽपि सिद्ध्यतः ।

नाशोत्पत्ति विकल्पस्तु अपरिनिष्ठधियाम् अयम् ।।६९ ।।

धातुओंके अर्थकी द्रष्टिसे यह स्थिति है, ऐसी ही स्थिति व्यवहारमें भी सिद्ध है, 'इसका नाश' 'इसकी उत्पत्ति' ऐसे विचार जिनकी बुद्धि स्थिर नहीं है, उन्हें आता है. (६९)

नाशोत्पत्तिविदां शोकोऽप्यनित्यत्वधिया भवेत् ।

नित्यत्वज्ञा ब्रह्मनिष्ठा न विमुह्यन्ति कर्हिचित् ।।७० ।।

नाश तथा उत्पत्तिका विचार रखनेवालोंको जो शोक होता है वह 'पदार्थ अनित्य है' ऐसे विचारके कारण होता है. पदर्थोंका नित्यत्व जाननेवाले ब्रह्मनिष्ठ पुरुषोंको कभी भी कहीं भी मोह नहीं होता है. (७०)

नित्यत्वं बोधितं स्पष्टं गीतासु हरिणा स्वयम् ।

अज्ञानस्य विनाशाय ततो नष्टाऽर्जुनस्य शुक् ।।७१ ।।

अज्ञानका विनाश करनेके लिए गीताजीमें प्रभुने स्वयं ही नित्यत्वका उपदेश किया है, जिसके कारण अर्जुनका मोह नष्ट हुआ. (७१)

''न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम्'' ।।७२ ।।

न मैं था न तुं, और न ही ये सभी राजा थे. हम सब होंगे या नहीं, परंतु जो कुछ भी है वह इन सभीसे पर है, नित्य है. (७२)

दृश्यमान प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं सुप्रमाणतः ।

महतैव प्रपञ्चेन भाष्यकारो निरस्तवान् ।।७३ ।।

यह जो कुछ भी जगतमें देखनेमें आता है, उसके मिथ्यात्वका निराकरण भाष्यकार श्रीवल्लभाचार्यजीने विस्तारपूर्वक अनेक प्रमाणों द्वारा सिद्ध किया ही है. (७३)

विस्तृतं रूपम् अनयोः आचार्यचरणादिभिः ।

बालबोधोपयोग्येव सङ्क्षेपेणेह वर्णितम् ।।७४ ।।

श्रीमहाप्रभुजीने आविर्भाव और तिरोभावके स्वरूपका विस्तार किया है. यहां तो बालबुद्धिवालोंको बोध हो इसलिए संक्षिप्तमें वर्णन किया है. (७४)

तस्मात् क्रीडास्पदं विश्वं नित्यं भगवदात्मकम् ।
आविर्भावतिरोभावशालि वेदादिषूदितम् ।।७५ ।।

इसीलिए क्रीडाके स्थानरूप यह विश्व नित्य है तथा भगवत्स्वरूप है तथा आविर्भाव तिरोभाव धर्मवाला है ऐसा वेदादिमें कहा गया है. (७५)

तद्ध्यानमानसः स्या एकोप्यविकारएव यो भवति ।
रमणेच्छया बहुविधः कुर्वंश्चर्यां महाश्चर्याम् ।।७६ ।।

जो प्रभु एक तथा अविकारी होने पर भी रमण करनेकी इच्छासे अनेक प्रकारके बडे-बडे आश्चर्यकारी चरित्र करते हैं, उनके ध्यानमें चित्तको आरोपित कर दो. (७६)

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यमतवर्त्ति श्रीव्रजवल्लभचरणानुचर पञ्चनदीघनश्यामभट्टात्मज गोवर्द्धनशीघ्रकवि विरचिते वेदान्तचिन्तामणौ आविर्भावतिरोभावनिरूपणं नाम पञ्चमं प्रकरणम् ।।५ ।।

d

अविकृतपरिणामनिरूपणं नाम
षष्ठं प्रकरणम्

य आविर्भावयत्यत्ति बाह्यान्तर रतीच्छया।

[१]समवाय्यप्यविकृतः तस्मै भगवते नमः ।।१ ।।

१. तेन अस्मिन् प्रकरणे प्राधान्येन अविकृतपरिणामवादः प्रतिपाद्य इति द्योत्यते. अर्थात् ब्रह्म जगतः समवायिकारणमपि अविकृतम् इति वादः – शास्त्रार्थः. न च यद् यत् कारणं तत् तद् विशेषतश्च समवायिकारणं विकृतमेव दृष्टं यथा मृद् इति कथं पुनः ब्रह्म समवायि न विकृतं च इति उच्यते इति शंक्यम्. युक्त्या तथा असिद्धेः. वेदेनैव तथासिद्धेश्च. तथाहि, स्वरूपान्तरापत्तिः तर्हि विकारः साच मृदो न दृष्टा सुवर्णस्य वा. सिद्धेऽपि घटे कृष्णवर्णगुरुत्वगंधादिमती सा तावत्येव लभ्यत इति. संस्थानविशेषस्तु तस्या धर्मः स च तद्रूपएव. पृथगस्थितेः. सुवर्णं च समवायि अपि अविकृतमेव. अन्यथा शुद्धसुवर्णग्राही शुद्धसुवर्णमुद्रां तन्मुद्रिकां वा न गृह्णीयात्. 'तुष्यतु'न्यायेन लभ्यते वा क्वचिद् लोके समवायि विकृतम्. न तद् दृष्टान्तेन ब्रह्मणि विकार आपादयितुं शक्यः. 'अपहतपाप्मत्वा'दिश्रुतिभिः तस्य तथात्वेऽपि विकार–रहितत्वप्रतिपादनात्. लोकविलक्षणत्वाच्च. न च लोकविरुद्धं वेदोऽपि कथं प्रतिपादयेद् इति आशङ्क्यम्. ब्रह्मणो व्यापकत्वमिव अविकृतमपि लोकविरुद्धं समानम् इति गृहाण. ननु व्यापकत्वम् आकाशादौ दृष्टम् इति न विरुद्धम्. तर्हि लोके सुवर्णादीनां समवायित्वेपि अविकृतत्वम् अपि दृष्टचरम् इति चिरञ्जीव.

बाहर तथा अंदर रमण करनेकी इच्छासे जो आविर्भूत करते हैं तथा जो तिरोहित करते हैं, जो समवायिकारण होते हुए भी अविकारी हैं, उन भगवानको नमस्कार. (१)

सर्वत्र वादत्रितयं तद् अत्र सविस्तरं शास्त्रगणैरवर्णि।

आरम्भवादोऽथ [१]विवर्तवादस्तथा तृतीयःपरिणामवादः।।२।।

१. विवर्तो भ्रमः. विरुद्धं वर्तनं, तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानमिति यावत्.

इस जगतमें सर्वत्र शास्त्रोंके समूहोमें तीन वादोंका विस्तार किया गया हैः आरंभवाद, विवर्तवाद तथा परिणामवाद.

[१]तत्र नित्यं विभु नभो वाय्वादीनां विविच्यते।

चतुर्णां [२]यत्र परमाणुरूपाणां तु नित्यता ।।३ ।।

१. वादत्रयमध्ये. २. यत्र चतुर्णां परमाणुरूपाणां वाय्वादीनां नित्यता, कार्यरूपाणि अनित्यानि (वाय्वादीनि) तेषां (तत्तत्परमाणूनां) आरम्भतोऽभवन् इत्यादि, ''इत्यादिरूप आरम्भवादः तार्किकसम्मत'' इत्यन्तो अन्वयः.

कार्यरूपाण्यनित्यानि तेषाम् आरम्भतोऽभवन्।
ईश्वरस्तु निमित्तं वा ब्रह्माभिन्नम् इदं जगत्॥४॥
न तदंशो विभुर्जीवः कालो द्रव्यान्तरं च सः।
इत्यादिरूप [१]आरम्भवादः तार्किकसम्मतः॥५॥

१. पृथिव्यादि परमाणूनां संयोगारम्भातः सृष्टिः इति नैय्यायिका मन्यन्ते.

इन तीन वादोंमें आरंभवाद तार्किकोंको तथा नैयायिकोंको मान्य मत है. इस वादका स्वरूप–''आकाश नित्य है और विभु है. वायु, तेज, जल तथा पृथ्वी इन चारों भूतोंकी नित्यताका निरूपण किया गया है. उनके आरंभमें जो कार्यरूप हुन्नए थे वे अनित्य हैं. इश्वर कार्यरूपोंके निमित्तकारण हैं. यह जगत ब्रह्मसे भिन्न है. इश्वरका अंशरूप जीव विभु नहीं है. काल एक अन्य द्रव्य है.'' (३–४–५)

तद् अद्वैतश्रुतिशतैः खण्डितं मोहनात्मकम्।
आचार्यैः प्राक्तनैरत्र न विस्तरभियोच्यते॥६॥

मोह उत्पन्न करनेवाले इस वादका पूर्वाचार्योंने अद्वैत निरूपक अनेक श्रुति प्रमाणों द्वारा खंडन किया है. विस्तार हो जानेसे उस विषयमें यहां कुछ भी कहा नहीं जा रहा है. (६)

असत्यं कल्पितं विश्वं भ्रान्त्या रज्जुभुजङ्गवत्।
स शांकराणां विवर्तवादः प्राग् इह दूषितः॥७॥

असत्य है; भ्रमसे रज्जुको सर्प मान लिया जाए उसी प्रकार मिथ्या है' – शांकरोंके इस प्रकारके विवर्तवादका निवारण पूर्वमें ही कर दिया गया है. (७)

प्राचीनाचार्यचरण–वह्निवाग्वार्धिवर्द्धितं[१]।
खण्डितो बहुधा शुद्धाद्वैतचन्द्रोदये मया॥८॥

१. सन्दिग्धः अर्थः.

प्राचीन आचार्योंने तथा अग्नि अवतार महाप्रभुजीरूप वाणीसे, सागरकी लहरोंके समान वृद्धि प्राप्त शुद्ध चंद्रोदय नामक मेरे ग्रंथमें मेरी तरफसे अनेक

प्रकारसे इस वादका खंडन किया है. (८)

सर्वं कार्यात्मना यत्र कारणं मृद्घटादिवत् ।

नाना परिणमत्येष परिणामः प्रकीर्तितः ।।९।।

मिट्टीमेंसे जैसे घट आदिका निर्माण होता है, उसी प्रकार जहां समग्र कारण कार्यरूप अनेक स्वरूपोंमें परिणमित होता है उसे परिणामवाद कहा जाता है (९)

विकृताविकृतत्वाभ्यां परिणामो द्विधा मतः ।

विकृतं सत् परिणमेत् कारणं कार्यरूपतः ।।१०।।

न पुनः कारणात्मत्वं[१] विकृतः सोऽभिधीयते ।

दुग्धाद् दधि यथा जातं पुनः दुग्धं न जायते ।।११।।

१. प्राप्त इति शेषः.

परिणामके विकृत तथा अविकृत ऐसे दो प्रकार हैं. विकृत सत् कारण तथा कार्यरूपमें परिणमित होता है तथा पुनः कारणका रूप प्राप्त नहीं करता है, ऐसे परिणामको विकृत परिणाम कहा जाता है; जैसे दूधमेंसे दही बन जानेके बाद वह पुनः दूध नहीं बन सकता है. (१०-११)

कार्यात्मना परिणमेत् कारणं त्वविकारि सत् ।

पुनः कारणरूपत्वम् एषोऽविकृत[१] उच्यते ।।१२।।

नानाभूषादिरूपेण रजतं परिणामि हि ।

मध्ये तदेव चान्तेऽपि [२]तत्पुनः स्याद् विलापने ।।१३।।

१. प्राप्त इति शेषः. २. रजतम्.

अविकृत ऐसा सत्कारण जब कार्यके रूपमें परिणत होता है तथा पुनः कारणके रूपको प्राप्त कर सकता है, तब उसे अविकृतपरिणाम कहा जाता है. अनेक प्रकारके आभूषणोंके रूपमें रजत परिणमित होता है, स्थितिकालमें भी वह रजत ही रहता है, तथा अंतमें आभूषणोंका आकार नष्ट हो जानेके बाद भी वह रजत ही रहता है. (१२-१३)

असौ वेदान्तसिद्धान्तः शुद्धान्तःकरणप्रियः ।

परिणामो ह्यविकृतः साक्षात् श्रुत्यादिसम्मतः ।।१४।।

इस प्रकारका वेदांतका सिद्धांत शुद्धांतःकरणवालोंको इष्ट है. जगतरूपी

कार्य अविकृतपरिणाम है तथा वेदादि शास्त्रोंको सम्मत मत यही है. (१४)

''तद् आत्मानं स्वयम् अकुरुते''ति परिणामिता।

अतः सूत्रे'प्यात्मकृतेः 'परिणामाद्'इतीरणा।।१५।।

१. 'तदात्मानं स्वयम् अकुरुत' इत्यादौ स्वस्यैव कृतेः ब्रह्मैव जगत्कारणम्. आत्मनएव कृतिः कथं संभवति? इति आशंक्य आह 'परिणामात्' सर्वभवन-समर्थत्वाद् ब्रह्मणएव परिणामाद् हेतोः. (१।४।२३).

'उसने अपनी आत्माको स्वयं ही परिणमित किया.' इसीलिए व्याससूत्रमें 'आत्माकी कृतिरूप परिणाम होनेके कारण यह परिणाम ब्रह्मरूप ही है', ऐसा कहा गया है. (१५)

सुवर्णम् अविकार्येव नाना परिणमत्यदः।

शिष्यते स्वयमेवान्ते मध्ये व्यवहृतिः परा।।१६।।

स्वर्ण अविकृत ही है तथा वह अनेक रूपोंमें परिणत होता है; आभूषणोंके नष्ट होने पर भी स्वर्ण स्थित ही रहता है; मध्यकी अवस्थामें नाममात्रके लिए व्यवहारमें पार्थक्तय आता है. (१६)

सर्वाकारैर्ब्रह्म तथैवैकं परिणमत्यतः।

विकारो निर्विकारस्य कथञ्चित् नैव जायते।।१७।।

इसी प्रकार ब्रह्म अकेले ही सभी आकारोंके रूपमें परिणत होते हैं, तथा इसीलिए निर्विकारक ऐसे उन ब्रह्ममें किसी भी प्रकारका कोई विकार नहीं आता है. (१७)

''यथा सुवर्णं सुकृतं पुरस्तात् पश्चात् च सर्वस्य हिरण्मयस्य।

मध्ये तदेव व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहम् अस्य तद्वत्''।।१८।।

जिस प्रकार आरंभमें शुद्ध स्वर्ण है, अंतमें भी सभी कुछ स्वर्णमय है; मध्यावस्थामें भी अनेक आभूषणोंके आकारमें अनेक नाम प्राप्त करके व्यवहार सिद्ध करते हैं, (प्रभु आज्ञा करते हैं कि) मैं भी स्वर्णके ही समान अवस्थित हुं. (१८)

इत्थं भगवता स्वस्याविकारित्वं समन्वये।

उक्तं सदृष्टान्तम् इदम् अन्यत्रापि बहु स्फुटम्।।१९।।

इस प्रकार समन्वय साधते हुए भगवानने, स्वयं अविकारी हैं ऐसा

द्रष्टांतोंके साथ कहा है. अन्य स्थानोंमें भी स्पष्टतापूर्वक इस तथ्यका विवेचन किया है(१९)

''उभय व्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवद्''इत्यतः।

व्यासोऽधिकरणं प्राहाविकाराय समन्वये ।।२०।।

१.तु पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थकः. अर्थात् न हि ब्रह्मस्वरूपनिर्णयो युक्त्या कर्तुं शक्यः. शब्दैकगम्यस्य ब्रह्मणः स्वरूपनिर्णयः शब्देनैव भवति. वेदे च निर्गुणत्वेन अनन्तगुणत्वेन उभयरूपेण कथनाद् उभयरूपं ब्रह्म इति मन्तव्यम्. ननु एकः कथम् अनेकधा भवति, तत्र आह 'अहि कुण्डलवत्'. यथा हि एकएव सर्प ऋज्वाद्यनेकाकारः कुण्डलाकारश्च भवति तथा. (ब्रह्मसूत्र ३।२।२७).

स निर्गुणो अनन्तगुणः परिणाम्यविकारवान्।

विरुद्धम् इत्याद्युभयं वेदे यद् व्यपदिश्यते ।।२१।।

अतः व्यासजीने भी उपरोक्त वेदांतसूत्रका अधिकरण ब्रह्मकी निर्विकारता केलिए कहा है क्योंकि भगवान निर्गुण भी है तथा अनंतगुणरूप भी हैं. लौकिक-गुण रहित तथापि अनेक अलौकिक गुणोवाले ईश्वर परिणमित होते हुए भी अविकारी हैं; ऐसे विरुद्ध स्वभाववाले ईश्वरका निरूपण वेदमें प्राप्त होता है. (२०-२१)

तस्माद् ब्रह्माखिलाकारं सरलाकृतिरप्यहिः।

स्वेच्छया कुण्डलाकारो अविकार्य्येव प्रजायते ।।२२।।

इसीलिए ब्रह्म ही सभी आकार धारण करते हैं तथापि अविकारी है. सरल आकारवाला सर्प अपनी इच्छासे ही कुंडलाकार धारण करता है, तथापि उसमें किसी भी प्रकारका विकार नहीं आता है. (२२)

तैजसानां तु सर्वेषां भाष्ये भाष्यविकारिता।

दृष्टान्ता बहवः स्पष्टाः सुबोधिन्यादिषूदिताः ।।२३।।

सभी तैजस भावोंका अणुभाष्यमें अविकारीपना कहा गया है. श्रीमद्भागवत, सुबोधिनी आदिमें भी अनेक दृष्टांत दिए गए हैं. (२३)

चिन्तामणेः कल्पतरोः कामधेनोः समुत्थिताः।

पदार्थाः परिदृश्यन्ते विक्रियन्ते न ते क्वचित्।।२४।।

चिंतामणि, कल्पतरु तथा कामधेनु मेंसे अनेक पदार्थ उत्पन्न होते देखे

जातें हैं, तथापि इन तीनोंमें किसी भी प्रकारका विकार देखनेमें नहीं आता है(२४

विकृतः परिणामस्तु न स ब्रह्मणि युज्यते।

वेदाद्यनुपदोक्तस्याविकारित्वस्य[१] बाधनात् ।।२५।।

१.वेदादिभिः अनुपदं किञ्चित् पूर्वमेव उक्तस्य इति.

वेदके पद-पदमें निरूपित अविकृतपनेका बाध होता होनेसे विकृत परिणामकी बात यदि कोई करे तो योग्य नहीं लगता है. (२५)

'तथापि भूमन्[१] महिमाऽगुणस्य ते विबोद्धुम् अर्हत्यमलान्तरात्मभिः।

अविक्रियात् स्वानुभवाद् अरूपतो ह्यनन्यबोद्धात्मतया न चान्यथा' ।।२६।।

१. हे सर्वत्रविद्यमान दुर्बुद्विभिः अज्ञातगुणस्याऽपि!! ते महिमा (तत्वं) तपःप्रवचनानुग्रहादिभिः निर्गतवासनादोषैरेव अन्तःकरणवृत्तिभिः बोद्धुम् अर्हति (योग्य इत्यर्थः). कुत? इति चेद् अन्यैः इन्द्रियादिभिः न बोध्य आत्मा यस्य सः. तस्य भावः तत्ता तया. अन्यथा न. तत्र त्रयो हेतवः, जन्मादिविकाररहितत्वात्. स्वयं प्रकाशत्वात्. रूपरहितत्वात्. (श्रीभाग.१०।१४।६)

'हे सर्वत्र विद्यमान प्रभु! निर्मल अंतरात्मावाले साधुपुरुष निर्गुण एसे आपके गुणोंका ज्ञान प्राप्त करने योग्य हैं. क्यों? क्योंकि आपके स्वरूपका बोध इंद्रियों द्वारा हो पाना संभव नहीं है. कारण? क्योंकि आपमें जन्मादि कोई विकार नहीं है, स्वभावनुरूप हैं तथा आपका कोई रूप भी नहीं है. (२६)

'ब्रह्म ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारम्'इति चान्तिमे।

अनेकत्रापि गीतायाम् अविक्रियम् उदीर्यते ।।२७।।

तेजोमय ब्रह्म निर्गुण तथा निर्विकार है, ऐसा कहकर गीतामें भी निर्विकारताका निरूपण किया गया है. (२७)

प्रलयः किञ्च सर्वेषां न स्यात् तत्र तथा सति।

कार्याणां कारणात्मत्वा[१]सम्भवाद् विकृतौ पुनः ।।२८।।

१. कार्यं यदि विकारः स्यात्, तर्हि लये सर्वकार्याणां कारणात्मकत्वभवनम् असम्भावि स्याद् इति अर्थः.

'तज्जलान्' 'यत् प्रयन्ती'त्यादिश्रुतौ स तु रूपितः।

स्वस्मिन् विलापिते विश्वे ब्रह्मैकम् अवशिष्यते ।।२९।।

विकृत परिणाम है ऐसा यदि माना जाए तो कार्योकी कारणरूपता

असंभवित हो जानेसे उन सभीका प्रलय संभव ही नहीं रह जायेगा. परंतु 'उसमेंमें उत्पन्न हुआ है, उसीमें नष्ट होगा, तथा उसीमें स्थित रहेगा, तथा उसीमें लीन हो जाएगा', इन सभी उपनिषद्वाक्योंमें प्रलय कहा गया है, वह सत्य ही है. 'अपनेमें जब विश्वका लय करवा देते हैं तब मात्र ब्रह्म ही बच जाते हैं.' (२८-२९)

''[१]नष्टे लोके द्विपरार्द्धावसाने महाभूतेष्वादिभूतं गतेषु।
व्यक्तेऽव्यक्तं कालवेगेन याते भवान् एकः शिष्यतेऽशेषसंज्ञः' ।।३०।।

१. कालवेगेन हिरण्यगर्भायुः अवसाने लोके जगति महाभूतादिषु लीने, महाभूतादिषु च तन्मात्रासु लीनेषु, व्यक्ते तन्मात्रादिजगति च अक्षरे भगवदंशे तद्धाम्नि वा लीने, भवान् अशेषसंज्ञाधिष्ठानभूतः अवशिष्टो भवति. (भाग.१०।३।२५)

'दो परार्ध कालके अंतमें लोकका नाश होनेपर महाभूतोंका आदि भूतमें लय हो जाता है तथा कालके वेगके कारण व्यक्त जगत अव्यक्तमें लीन हो जाता है. 'अशेष' जिनका नाम है ऐसे आप ही स्थित रह जाते हो.' (३०)

क्रीडार्थम् आविष्कृतवान् बहुत्वेच्छुः स्वरूपतः।
ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून् तैर्गेहम् अविकारवान्।।३१।।

जिस प्रकार मकडी अपनी लारसे निर्मित तंतुओं द्वारा स्वयं अविकृत रहकर जाल बुनती है, उसी प्रकार अनेक होनेकी इच्छावाले प्रभुने क्रीडाके लिए अपने स्वरूपसे अनेकविध भावोंको प्रकट किया है. (३१)

आविर्भावे रतीच्छैव हेतुः श्रुत्यादिसम्मतः।
यथा काण्वश्रुतौ पूर्वं रमणाऽभाव उच्यते।।३२।।
'स वै नैव रेमे' 'तस्माद् एकाकी न रमते'
'स द्वितीयम् ऐच्छत्' 'स हैतावानास'।
एकाकिनो रत्यभावाद् द्वितीयेच्छा विभोरभूत्।
वस्तुतो न द्वितीयं तु शुद्धाद्वैतस्य वर्त्तते।।३३।।

जगतको आविर्भूत करनेमें रमण करनेकी इच्छा ही हेतुरूप है ऐसा वेदादि वाक्योंका अभिप्राय है. जैसे दृष्टांततया काण्वश्रुतिमें प्रथम रमणका अभाव कहा गया है; 'उन्होंन कभी रमण नहीं किया था, अतः वे अकेले ही होनेसे रमण नहीं कर पाते थे, उन्होंने दूसरेकी इच्छा की, और वे इस जगतके रूपमें हो गए.' एकाकी रहनेपर रमण संभव न होनेसे उन विभुने (ब्रह्मने) दूसरेकी

इच्छा प्रकट की. शुद्ध अद्वैत के साथ वस्तुस्थितिमें अन्य कोई विद्यमान है ही नहीं (३२-३३)

इति स स्वयम् एवास रूपनामविभेदतः ।

अनेकधाथ वैचित्र्यं तत्-तद् धर्म तिरोभवात्[१] ।।३४ ।।

१. तत्तद्धर्माणां तिरोभवनाद् इति अर्थः.

इस प्रकार प्रभु स्वयं ही नाम तथा रूपके भेदसे अनेक प्रकारसे हुए हैं. जगतमें जो चित्रविचित्रता है वह उन कार्योंमें (भगवद् इच्छासे) उन उन गुणधर्मोंका तिरोभाव हुआ होनेके कारण हुई है. (३४)

सर्वधर्मतिरोधानात् तद्धर्मस्यैव दर्शनम् ।

अन्यत्रान्यस्य धर्मस्य चेति भेदो [१]महान् इह।।३५।।

१. ब्रह्मरूपत्वाद् यद्यपि सर्वं सर्वमयं, तथापि घटादिषु जलानयनादिधर्मस्यैव दर्शनं तद् इतरेषां तु तदिच्छया तिरोधानम् इति महान् भेद इत्याद्यन्वयः.

अन्य सभी गुणधर्मोंका तिरोधान करके, आवश्यक धर्मोंका ही आविष्कार किया जाता है, तथा आवश्यकतानुसार अन्य पदार्थोंमें दूसरे धर्मोंका आविष्कार किया जाता है. इस प्रकार पदार्थोंके धर्मोंमें परस्पर महान भेद इस जगतमें दिखाई देता है. (३५)

एवंविधप्रपञ्चेन स्वात्मना क्रीडति प्रभुः।

'क्रीडार्थम् आत्मन इदं त्रिजगत्' ते कृतं यतः ।।३६ ।।

ऐसे जगत्स्वरूप अपनी आत्माके साथ ही प्रभु क्रीडा कर रहे हैं, क्योंकि 'हे प्रभु! आपकी क्रीडाके लिए इन तीनों लोकोंकी आपने रचना की है.' (३६)

'क्रीडाभाण्डम् इदं विश्व'मित्यादिष्विदम् उच्यते ।

ऊर्णनाभिर्हि रमते तन्तुभिः गेहतोऽथवा ।।३७ ।।

'यह विश्व प्रभुकी क्रीडाका पात्र है' आदि वाक्योंमें भी यही कहा गया है कि जैसे मकडी अपनी लारसे जाल बुनती है, उसी प्रकार यह जगत है. (३७)

सर्वशक्तेस्तथेच्छातो मूढैर्नानेव दृश्यते ।

ब्रह्मैवैकम् इदं सर्वं वस्तुतस्तु विचारणे ।।३८ ।।

सर्वशक्तिमान प्रभुकी इस प्रकारकी इच्छाके कारण मूढपुरुषोंको जगतमें अनेकरूपता दिखाइ दे रही है. यर्थाथरूपसे विचार किया जाए तो जो

कुछ भी है वह मात्र ब्रह्म ही है. (३८)

'यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद् यद् यथा यदा।

स्याद् इदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरूषेश्वरः'[१] ।।३९।।

'जहां, जिसके द्वारा, जिससे, जिसका, जिसके लिए, जो कुछ भी, जब-जब जहां-जहां होता है, वो सभी कुछ प्रधान पुरुषेश्वर ब्रह्म, आप ही हैं' (भाग.१०।८५।४) (३९)

इत्यादिना भागवतेऽखिलस्य ब्रह्मता मता।

'एवं चात्मा कात्स्न्र्यम्'इति सूत्रेऽप्येतन् निरूप्यते ।।४०।।

इस भागवतके वचनमें सभी कुछ ब्रह्मरूप है ऐसा कहा गया है. 'यह आत्मा ही सबकुछ है' ऐसा व्याससूत्रमें भी निरूपित है. (४०)

कटकं मुद्रिकां हेम्नः कुण्डलं खण्डकान् अपि।

हेमत्वेनैव गृह्णाति यथा बुद्धिस्तदर्थिनः ।।४१।।

तथा ब्रह्मविदो बुद्धिः यत्वियद् भेददर्शनम्।

एकस्योक्तं भागवते तथा जानन्ति तद् दृढम् ।।४२।।

जिस प्रकार आवश्यकता अनुसार मनुष्यकी बुद्धि हार, चूडी, अंगूठी, कुंडल आदि सभी आभूषणोंको स्वर्ण निर्मित होनेसे स्वर्ण के रूपमें ही स्वीकार लेती है, उसी प्रकार ब्रह्मवेत्ताकी भी बुद्धि होती है. जो भी भेद दिखाइ दे रहे हैं, उन सभीको श्रीमद्भागवतमें उन एक ब्रह्मके ही भेद बताए गए हैं, यह तथ्य दृढतापूर्वक विद्वान जानते ही हैं. (४१-४२)

यथा हिरण्यं बहुधा[१] समीयते

नृभिः क्रियाभिः व्यवहारवर्त्मसु।

एवं वचोभिर्भगवान् अधोक्षजो

व्याख्यायते लौकिकवैदिकैर्जनैः ।।४३।।

व्यवहारमें जैसे विविध क्रियाओं द्वारा मनुष्य स्वर्णको अनेक प्रकारसे प्राप्त करते हैं, उसी प्रकार अधोक्षज भगवानको भी विद्वान लौकिक-वैदिक ऐसे अनेक वाक्यों द्वारा निरूपित करते हैं(भाग.१२।४।३०). (४३)

एवं क्रीडन् प्रपञ्चात्मा यदान्ता रतिम् इच्छति।

तदात्मनि विलाप्येदं रमते कारणे वशी ।।४४।।

इस प्रकार प्रपंचरूप बने भगवान जब आंतररमण करनेकी इच्छा करते हैं तब इन सभीको अपने स्वरूपमें लीन करके स्वाधीन बनाकर प्रभु कारणरूपमें स्थित रहकर रमण करते हैं. (४४)

सुखार्थं सर्वजीवानां करोति लयम् आत्मनि ।
व्यधाद् यथेह क्षणदां सुख्यन्त्यात्मरतौ हि ते ।।४५ ।।

प्रभु सुखके लिए अपनी आत्मामें सभी जीवोंका लय करते हैं. प्रभुने इस प्रकार रात्रिका आविष्कार किया है तथा जीव इस प्रकार ब्रह्मकी आत्मरतिमें सुख प्राप्त करते हैं. (४५)

आहुः वेदा हि 'यत्रैतत् पुरुषः स्वपिती'त्यतः ।
चिति लीनास्तदा जीवा न विदन्ति तु किञ्चन ।।४६ ।।
दुःखात्ययो यथा पुंसा सुषुप्तावनुभूयते ।
नानन्दानुभवस्तत्र स तु मोक्षे[१] प्रवक्ष्यते ।।४७ ।।

१. स्वमतप्रसिद्धे मोक्ष इत्यर्थः. सर्वे हि मोक्षं दुःखाभावमात्रं मन्यन्ते. दुःखाभावश्च चिद्रूप आत्मनि ज्ञाते भवति. न तु सुखानुभवः स तु भगवत्साक्षात्कारेण भवति सएव च वस्तुतो मोक्षः. न च दुःखात्ययएव सुखानुभवो अस्तुः, द्वयोः भेदेनैव लोके प्रतीतेः.

सुषुप्तजीवकी आत्मरतिको वेद बतलाते हैं, 'यत्रैतत्पुरुषः' इत्यादि बृहदारण्यकमें 'स्वमपीतो भवति' इत्यादि संदर्भसे स्पष्ट होता है कि सुषुप्ति दशामें जीव चिद्रूप ब्रह्ममें लीन हो जाते हैं तथा उस अवस्थामें वे कुछ भी जानते नहीं हैं. सुषुप्तिमें पुरुष दुःखाभावका अनुभव करता है, आनंदका नहीं. आनंदका अनुभव मोक्षकी अवस्थामें होता है. इस तथ्यका यथावत् निरूपण आगे किया जाएगा. (४६-४७)

'अन्ने प्रलीयते मर्त्य' इत्याद्युक्तप्रकारतः ।
जडानां प्रलयस्तत्र सर्वेषां सर्वकारणे ।।४८।।

'जीवका अन्नमें प्रवेश होता है', आदि वाक्योंमें निरूपित विषय अनुसार सभी जड पदार्थोंका सर्वकारणरूप प्रभुमें लय होता है. (४८)

आनन्दांशान्तरात्मान आनन्दे चिति चेतनाः ।
जडाः सदंशे वर्त्तन्ते विलीनाः सुप्तशक्तयः ।।४९ ।।

जिनकी अंतरात्मा आनंदके अंशरूप है उनका आनंदमें, चेतन पदार्थोंका चित्में तथा जड पदार्थोंका सदंशमें लय होता है, जहां उसकी सभी शक्ति सुषुप्त अवस्थामें स्थित हो जाती है. (४९)

उद्गच्छन्ति तदिच्छातः पुनस्ते तत्–तद् अंशतः ।
तत्–तद् अंशेषु लीयन्त उर्णनाभ्यास्यतन्तुवत् ।।५० ।।

वे सभी अंश पुनः उनकी इच्छासे प्रकट होते हैं तथा मकडीके लारके तंतुओंके समान पुनः वे सभी अंश लीन भी हो जाते हैं. (५०)

'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा
पृथिव्याम् ओषधयः सम्भवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि
तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्' ।।५१।।

जैसे मकडी जालेको बुनती है तथा पुनः उसे निगल जाती है, उसी प्रकार पृथ्वीमें वनस्पति उत्पन्न होती है. जिस प्रकार सत्पुरुषमेंसे बाल तथा रोमावलियां उत्पन्न होती हैं, उसी प्रकार अक्षरब्रह्मसे यह संपूर्ण विश्व उत्पन्न हुआ है. (५१)

मुण्डकोपनिषद्येतद् बृहदारण्यकादिषु ।
श्रुतं भागवते चेदं स्कन्ध एकादशे स्फुटम् ।।५२ ।।

मुंडकोपनिषद्में, बृहदारण्यकादि उपनिषदोंमें तथा श्रीमद्भागवतके ११ स्कंधमें यह स्पष्टरूपसे निरूपित हुआ है. (५२)

'यथोर्णनाभिर्हृदयाद् ऊर्णां सन्तत्य वक्त्रतः ।
तया विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवम् अधीश्वरः' ।।५३ ।।

जिस प्रकार मकडी जालेमेंसे तंतुओंको अपने मूंहमें निगल जाती है, उस जालेमें स्थित होकर क्रीडा करके उसे निगल जाती है, उसी प्रकार भगवान विश्वको अपनी आत्मामेंसे उत्पन्न करके, उसका पालन करके पुनः उसे लीन कर लेते हैं. (५३)

तस्मात् सर्वलयस्थानं सर्वाविर्भावकारणम् ।
चित्ते स्थिरं परंब्रह्मास्त्वचिन्त्यानन्तशक्तिमत् ।।५४ ।।

इसीलिए सभी लयोंके स्थानरूप, सभी प्रकारके आविर्भावोंके

कारणरूप; अचिंत्य तथा अनंतशक्ति वाले परब्रह्म चित्तमें स्थिर हों. (५४)

यस्मात् जीवाः स्वांशा अणवोऽन्तर्यामिणो जडाश्च आसन्।
साकारं श्रुतिसारं वारं वारं स्मराखिलाधारम्॥५५॥

जिनमेंसे अंशरूप जीवात्माएं, अणु, अंतर्यामी तथा जड पदार्थ उत्पन्न हुए है, उन सभीके आधाररूप तथा श्रुतिके साररूप साकारब्रह्मका में पुनः पुनः स्मरण करता हुं. (५५)

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यमतवर्त्ति श्रीव्रजवल्लभचरणानुचर पञ्चनदीघनश्यामभट्टात्मज गोवर्द्धनशीघ्रकवि विरचिते वेदान्तचिन्तामणौ अविकृतपरिणामनिरूपणं नाम षष्ठं प्रकरणम्॥६॥

d

जीवोद्गमसंसारनिरूपणं नाम
सप्तमप्रकरणम्

[१]अंशा जीवा यतो वह्नेः विस्फुलिंगवद् उद्गताः ।
संसरन्ति च मुच्यन्ते नमोऽस्मै सर्वशक्तये ।।१ ।।

१. स्वांशाः करपदादिवत्. नतु विभिन्नांशाः पुत्रादिवत्. विभिन्नांशत्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं श्रुत्युक्तं न स्यात्. ननु निरवयवस्य ब्रह्मणो अंशा जीवा इति तु विरुद्धमिव उच्यते. स्याद् विरुद्धमिव यदि श्रुत्या न उच्येत. उच्यतेतु तया ब्रह्मणो निरवयवत्वं विस्फुलिंगवद् उद्गमनं च जीवानाम्. तत् श्रुतिप्रामाण्यवादिना तथैव मन्तव्यम्. अतएव उक्तं सूत्रकर्त्रा 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्'. येतु अत्र पूर्वं वेदानुरोधाद् विरुद्धधर्माश्रयं ब्रह्म इति स्वीकृत्यापि पश्चाद् लोकानुरोधेन 'ननु शब्देना'पीत्यादिना स्वकौशलं दर्शयन्ति तेषां मते युक्तनुरोधेन स्पष्टं वेदाप्रामाण्यं स्वीकृतं भवति. ननु 'ग्रावाणः प्लवन्ते' इत्यादीनाम् असम्बद्धानां वेदोक्तानामपि अर्थानां कथमिव प्रामाण्यं स्वीकृतं स्यात्? न एष दोषः. प्रामाण्यं नाम लोकानधिगतार्थावगाहित्वे सति स्वबुद्धिकार्श्यहेतुककादाचित्कायोग्यताज्ञानान् अपनोद्यो भाव इति.

जिनमेंसे विस्फुल्लिंगकी तरह अंशरूप जीवात्माएं उत्पन्न हुई हैं, जिनमें संचार कर रही है तथा जिनमें मोक्ष प्राप्त करेंगी, वे सर्वशक्तिमान ब्रह्मको नमस्कार. (१)

व्योमेव व्यापकं ब्रह्म सर्वत्रैकरसं सदा ।
सच्चिदानन्दरूपञ्च पूर्णं निर्बाधम् अक्षयम् ।।२ ।।

आकाशकी तरह सर्वत्र व्यापक ब्रह्म हमेंशा एकरस, सत्-चित्-आनंदरूप, पूर्ण, व्यवधानरहित तथा क्षयरहित है. (२)

'यच्च किंचित् जगत् सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।
अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' ।।३ ।।

जितना भी जगत अंदर तथा बाहर दिखाइ देता है तथा सुनाइ देता है, उतने सबको व्याप्त करके नारायण अवस्थित है. (३)

'सत्यं विज्ञानम् आनन्दं ब्रह्म' 'पूर्णमदः' श्रुते ।
सर्वक्रियाभिः सर्वत्र नित्यैर्धर्मैस्तथाखिलैः ।।४ ।।
'सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वम् आवृत्य तिष्ठति' ।।५।।
मायया सर्वतः सांशं स्वशक्त्याचिन्त्यरूपधृत् ।
तस्याप्रतिहतेच्छस्य बहुत्वेच्छोदिताभवत् ।।६ ।।

'सत्य, विज्ञानरूप तथा आनंदात्मक ब्रह्म', 'वह पूर्ण है' इन श्रुति-वाक्योंके अनुसार सर्वत्र, सभी क्रियाओंसे तथा सभी नित्य धर्मोंसे 'सर्वत्र हस्त तथा चरणवाले, सर्वत्र नेत्र, मस्तक तथा मुखवाले, सर्वत्र कानोंवाले, लोकमें सर्वत्र सभीको व्याप्त करके अवस्थित हैं'(भग.गीता.१३।१३); माया नामक स्वशक्ति द्वारा सर्वत्र अंशोंके साथ स्थित है तथा अपनी शक्तिसे अचिंत्य रूपोंको धारण किये हुए हैं. जिनकी इच्छामें कोई व्यवधानरूप नहीं बन सकता है ऐसे ब्रह्मको अनेक होनेकी इच्छा हुइ. (४-५-६)

सा 'बहुस्यां प्रजायेये'त्यादि श्रुत्यादिसम्मता ।
तदेच्छया प्रदेशे तद् उद्गमार्थं तिरोदधे ।।७ ।।

'में अनेक हो जाउं, प्रजनन करुं', इन श्रुतिवाक्योंका इस इच्छाको समर्थन है, तब स्वेच्छया जगतका उद्गम करनेके लिए अपने स्वरूपका तिरोधान किया. (७)

सृष्टिकाले त एवान्ताः परिच्छेदा निरूपिताः ।
तथा 'हन्त तिरोसानी'त्यादिवाक्यैर्निरूपितम् ।।८।।

सृष्टि को उत्पन्न करते समय इन अंतिम परिच्छेदोंका वर्णन किया गया है 'में तिरोहित हो जाउं', आदि वाक्यों द्वारा कहा गया है. (८)

काण्वाद्युपनिषत्स्वेतत् तथा स्मृतिपुराणयोः ।
'विभक्तिरप्रतर्क्यस्याविभक्तस्यापि युज्यते' ।।९।।
'अविभक्तं' विभक्तेषु विभक्तम् इव च स्थितम्' ।
चित्प्रधाना परिच्छिन्ना अंशा व्युदचरंस्ततः ।।१०।।
जीवाः क्षुद्रा विस्फुलिंगाः सुदीप्तात् पावकाद् यथा ।
मुण्डकोपनिषत्स्वेष दृष्टान्तोऽन्यत्र चोदितः ।।११।।

काण्वके बृहदारण्यक उपनिषदमें तथा स्मृति पुराणोंमें भी यह बात कही गइ है. 'जिनके विषयमें तर्क भी न हो पाता हो ऐसे उन अविभक्तने अपनेमें ही विभाग प्रकट किये. 'अविभक्त ऐसे वे ब्रह्म विभक्त पदार्थोंमें मानों विभक्त

होकर स्थित हैं' (भग.गीता.१८।२०) तब चित् जिनमें मुख्य है ऐसे परिच्छेदवाले अंशरूप जीव सम्यक् प्रकारसे प्रज्वलित अग्निमेंसे छोटे-छोटे तिनकोंकी तरह बाहर आ गए. मुंडकोपनिषदमें तथा अन्य शास्त्रोंमें भी यही दृष्टांत प्राप्त होता है. (९-१०-११)

तद् एतत् [१]सत्यं यथा सुदीप्तात् पावकाद्
विस्फुल्लिंगाः सहस्त्रशः प्रभवन्ते सरूपाः।
तथाऽक्षराद् विविधाः सोम्य भावाः
प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ।।१२।।

'यह बात सत्य है कि जैसे सम्यक् प्रकारसे प्रज्वलित अग्निमेंसे एकसमान रूपवाले तिनखे हजारोंकी संख्यामें निकलते हैं, उसी प्रकार हे सौम्य! अक्षरब्रह्ममेंसे अनेक प्रकारके भावोंका जन्म होता है तथा उन्हीमें उन सभीका लय भी हो जाता है' (द्वि.मुण्डके १ खण्डः.)(१२)

'यथा[१] सुदीप्तात् पावकात् क्षुद्रा
विस्फुलिंगा व्युच्चरन्त्येवं तस्माद् आत्मनः सर्वे
प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वएव आत्मनो व्युच्चरन्ति
[२]रमणीयचरणाः [३]कुपूयचरणा इति' ।।१३।।

१. मुण्डके.२।१।१. २. पुण्यचरित्राः. ३. पापचरित्राः.

जिस प्रकार सम्यक् प्रकासे प्रज्वलित अग्निमेंसे छोट-छोटे तिनखे निकलते हैं, उसी प्रकार उस आत्मामेंसे सभी प्राण, सभी लोक तथा उत्तम आचरणवाली और दुष्ट आचरणवाली आत्माएं प्रकट हुइ. (१३)

सर्वेऽन्तर्यामिणो जाता आनन्दांशस्वरूपतः।
सदंशेन जडा[१] येभ्यः कृता देहा अनेकधा ।।१४।।

१. पञ्चतन्मात्राभूतप्रभृतयः.

आनंदांशमेंसे सभी अंतर्यामिओंका तथा सत् अंशमेंसे सभी जड पदार्थोंका जन्म हुआ है जिनमेंसे अनेक प्रकारके देह प्रकट किये गए है. (१४)

तिरोभावयद् आनन्दं जीवे तं च चितं[१] जडे[२]।
आनन्दांशतिरोधानात् निराकारावुभावपि[३]।।१५।।

१. आनन्दांशम्. नानात्वाय इति सर्वत्र शेषः. २. चिदंशम्. ३. जडजीवौ

भगवदाकाररहितौ इति अर्थः. आनन्दएव आकारसमर्पकः तस्य च तिरोभावात्.

जीवमें आनंदांशका तथा जडमें चिदंश और आनंदांशको तिरोहित किया है. दोनोंमेंसे आनंदांशका तिरोभाव होनेके कारण जीव तथा जड दोनों निराकार (आनंदाकार रहित) हुए. (१५)

चतुर्भुजादिर्न तयोस्तादृग्भगवदाकृतिः।
आनन्दरूपमेवाऽस्य हस्तपादादिकं यतः ।।१६ ।।

ये दोंनों चार भुजा आदिवाले भगवानकी जैसी आकृतिवाले नहीं है. प्रभुके हस्त–चरणादि तो आनदंरूप ही हैं. (१६)

'प्रजायेय' प्रकृष्टोऽहं जायेयेतीष्टवांस्तु यत्।
ऐश्वर्यादेः सविषयत्वाय धर्मांस्तथाऽकरोत्[१] ।।१७ ।।

१. तिरोऽभावयत्.

'में प्रकृष्ट हुं, जन्म प्राप्त करुं', इस प्रकार प्रभुने इच्छा प्रकट की और ऐश्वर्यादि धर्म सविषय होनेके कारण सृष्टिको उत्पन्न करनेके हेतुसे उन धर्मोंका तिरोधान किया. (१७)

षट्धर्मा 'भग'शब्देन ऐश्वर्यं वीर्यं यशस्तथा।
श्रीर्ज्ञानञ्च विरागश्च नित्या भगवतोऽखिलाः ।।१८।।

'भग' शब्दसे ऐश्वर्य, वीर्य, यश, श्री, ज्ञान, वैराग्य – ये ६ धर्म भगवानके नित्य धर्म हैं. (१८)

'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य[१] वीर्यस्य यशसः श्रियः।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां 'भग' इतीरणा' ।।१९ ।।

१. अपरिच्छिन्नस्य. ऐश्वर्यादौ इदम् अन्वेति. विष्णुपुराणस्थं पद्यम्.

ऐश्वर्य, वीर्य, यश, श्री, ज्ञान, वैराग्य – इन ६ गुणोंको 'भग' कहा जाता है. (१९)

ऐश्वर्यादि तिरोभावाद् जीवानां दीनतादिकम्।
तिरोहितं[१] ततो ह्यस्य सूत्रे बन्ध–विपर्ययौ[२] ।।२० ।।

१. ऐश्वर्याद् इति शेषः. २. उक्तौ इति शेषः.

ऐश्वर्यादि गुणधर्मोंका तिरोधान हो जानेके कारण जीवोमें दैन्य आदि गुण आते हैं, जीवका ऐश्वर्य तिरोहित हो जानेके कारण व्याससूत्रमें जीवको बंध

तथा विपरीत ज्ञान होता है, ऐसा कहा गया है. (२०)

[१]बन्धश्चतुष्टयाभावाद् द्वयाभावाद् विपर्ययः[२]।
'पराभिध्यानात्[३] तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ'।
अत्रत्ये श्रीमदाचार्यैः भाष्ये तत् सुप्रपञ्चितम्॥२१॥

१. ऐश्वर्यादिचतुष्टयम्. २. ज्ञानवैराग्यद्वयतिरोभावात् 'स्थूलो अहम्' इत्यादि देहाध्यासादि विपर्ययः. ३. कथम् अस्य दुःखित्वम् इति आशंक्य परिहरति, तु शब्दः. अस्य जीवस्य ऐश्वर्यादि तिरोहितम्. तत्र हेतुः पराभिध्यानात्. परस्य भगवतो अभिध्यानं तस्मात्. ततः बन्धविपर्ययौ भवतः.(३।२।५)

प्रथमके चार गुणोंके तिरोधानके कारण बंध तथा अंतिम दो गुणोंके तिरोधानके कारण विपरीतज्ञान होता है. 'सृष्टि उत्पन्न करनेके लिए परब्रह्मने ध्यान किया, परिणामस्वरूप ऐश्वर्य तिरोहित हुआ तथा परिणामस्वरूप जीवको बंध तथा विपरीत ज्ञान हुआ' – इस विषयका श्रीमहाप्रभुजीने विस्तृत विवेचन किया है. (२१)

मायया निर्मिते विद्याविद्ये शक्ती प्रभोः स्वयम्।
जीवस्यैव ततो बन्धो मोक्षो नांशान्तरस्य सः॥२२॥

प्रभुकी विद्या तथा अविद्या दोनों ही शक्तियां प्रभु द्वारा स्वेच्छया निर्मित है. उन्हींके कारण जीवको बंध होता है; तथा वह प्रभुके अंश होनेपर भी उसे मोक्ष प्राप्त नहीं होता है. (२२)

'विद्याविद्ये[१] मम तनू विद्युद्धव! शरीरिणाम्।
मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते'॥२३॥

हे उद्धव! विद्या और अविद्या मेरे देह हैं. मनुष्योंको ये दोनों ही मोक्ष तथा बंध करवानेवाली है जिन्हें मेरी मायाने बनाया है(भाग.११।११।३४). (२३)

''[१]एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते।
बन्धोस्याविद्यया नादिर्विद्यया च तथेतरः'॥२४॥

हे महाबुद्धिमान्! मेरे अंशरूप इस एक जीवको अविद्यासे बंध होता है, विद्यासे नहीं. विद्यासे तो मोक्ष होता है(भाग. ११।११।४). (२४)

सुखदुःखाद्यनुभवोऽपि जीवस्यैव केवलम्।

चिद् अभावाद् जडेऽन्तर्यामिण्यानन्दातिरोभवात् ।।२५ ।।

चित्के अभावके कारण जडमें तथा आनंदके तिरोधानके कारण अंतर्यामिको छोडकर मात्र जीवको ही सुख-दुःखका अनुभव होता है. (२५)

स्वरूपाज्ञानम् एकं हि पर्व देहेन्द्रियासवः ।
अन्तःकरणम् एषां हि चतुर्द्धाऽध्यास उच्यते ।।२६ ।।
पञ्चपर्वा त्वविद्येयं यद् बद्धो याति संसृतिम् ।
इत्यस्याः पञ्चपर्वाण्याचार्यपादा न्यरूपयन् ।।२७ ।।

स्वरूपका अज्ञान, देहाध्यास, इंद्रियाध्यास, प्राणाध्यास तथा अंतःकरणाध्यास - ऐसे अविद्याके पांच पर्व हैं, जिनके कारण जीवको जन्म-मृत्यु होते हैं. अविद्याके इन पांच पर्वोंका निरूपण आचार्यचरणने (शास्त्रार्थप्रकरण) किया है. (२६-२७)

अहन्तामम्तारूपः संसारो यो मृषोदितः ।
अविद्योपाधितो मिथ्या मृगतृष्णेव दृश्यते ।।२८ ।।

अहंता-ममतारूप जिस संसारको मिथ्या कहा गया है. वह अविद्यारूप उपाधिके कारण मृगजलके जैसा दिखता है. (२८)

विपरीत क्रमेणोक्तम् अध्यासानां[१] चतुष्टयम् ।
एवं पर्वसु सिद्धेषु देहेऽहंभाव इष्यते ।।२९ ।।

१. अन्तःकरणाध्यासः प्रथमः. सर्वतो बलवान् इति दर्शनायैव तु चतुर्थ उक्तः. एवं विपरीत क्रमेण उक्तम्.

उपरोक्त चारों अध्यास विपरीत क्रममें निरूपित हुए हैं, उनका योग्य क्रम अंतःकरणाध्यास, प्राणाध्यास, इंद्रियाध्यास तथा देहाध्यास है. इन पांच पर्वोंके सिद्ध होनेपर देहमें अहंभाव होता है. (२९)

तत् सम्बन्धिनि गेहादौ ममतापि ततो मता ।
स संसारो भ्रमः स्वप्नो मायेत्यादीह[१] कथ्यते ।।३० ।।

१. वेदपुराणादौ.

देहके संबंधमें आते ही गृहादिमें ममता भी हो जाती है. इसी ममत्वको संसार, भ्रम, स्वप्न, माया आदि नामोंसे जगतमें कहा जाता है. (३०)

अविद्योपाधितो ह्येषोऽज्ञानात्मेह प्रतीयते ।

[१]कामलोपहिताक्षस्य शंखे पीतत्ववन् मृषा ।।३१।।

१. रोगविशेषो वैद्यके प्रसिद्धः.

अविद्याकी उपाधिके कारण यह जीव अज्ञानात्मक प्रतीत होता है. पीलियेके रोगसे ग्रस्त मनुष्यको जैसे शंखमें भी पीला रंग दिखाइ देता है, जो भ्रान्तिमात्र है. (३१)

उपाधेः साधनैर्नाशे यथावस्थितम् ईक्ष्यते ।
ब्रह्मत्वं क्रीडनार्थत्वं तथाविद्यानिवर्त्तने ।।३२ ।।

साधनों द्वारा जब इन उपाधियोंका नाश होता है, तब यथार्थ ज्ञान प्राप्त होता है. अविद्याके नष्ट हो जानेपर सभी पदार्थोंकी ब्रह्मात्मकता तथा प्रभुने क्रीडाके लिए जगतकी रचना की है, ऐसी प्रतीति स्पष्ट हो जाती है. (३२)

'यथाम्भसा[१] प्रचलता तरवोऽपि चला इव ।
चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते चलतीव भूः' ।।३३ ।।

'प्रवाहित जलके साथ मानों प्रतिबिंबित होते वृक्ष भी प्रवाहित होते हों तथा घूमती आंखोंके साथ पृथ्वी भी मानों घूम रही हो, ऐसा दिखाइ देता है' (श्रीभाग.७।२।२३). (३३)

देहादीनां विरागार्थं[१] सदृष्टान्तम् असत्यता ।
संसारम् एव तन्निष्ठम् अभिप्रेत्य कृता क्वचित् ।।३४ ।।

१. ननु प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रतिपादकानां पुराणादिवाक्यानां कथं सङ्गतिः ? तत्र आह 'विरागार्थम्' इत्यादि. वस्तुतस्तु देहादिप्रपञ्चो ब्रह्मकार्यत्वात् सत्यएव, तथापि जनः तथा जानीयान् न विरक्तः स्यात् तदर्थं तथाविधमपि वैराग्यार्थम् असत्यम् इति उक्तं क्वचित्. ननु सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वे देहादौ अपि रक्तिः एव अपेक्ष्यतां न पुनः विरक्तिः. न एतत् सारम्. ''एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं'' प्रतिज्ञातम् इति देहादौ ब्रह्मत्वेन यदि रक्तिः स्यात् को वारयति. नतु तथा. लोके हि सर्वेषां भौतिकः अयं मम देह इति एव असक्तिः भवति न तु ब्रह्मत्वेन इति तत्र विरागता अपेक्षिता एव.

देहादिमें विराग होनेके उद्देश्यसे, देह आदिमें रही हुइ सांसारिकताको लक्ष्यमें रखके, कहीं दृष्टांतपूर्वक देहादिकी असत्यताका निरूपण किया गया है. (३४)

विप्रोऽपि मायया स्वप्ने राजाऽहम् इति मन्यते ।
तत्तद् देहगतो नैवं ब्रह्मांशत्वं स्मरत्यसौ ।।३५ ।।

ब्राह्मण होनेपर भी यदि वह अपनेआपको स्वप्नमें जैसे 'मैं राजा हुं', ऐसा मानता है; उसी प्रकार तद्-तद् देहमें रहा हुआ जीव स्वयं ब्रह्मका अंश है, ऐसी स्मृति नहीं रख पाता है. (३५)

''[१]स्वप्ने यथा पश्यति देहम् ईदृशं मनोरथेनाभिनिविष्टचेतनः।
दृष्टश्रुताभ्यां मनसाऽनुचिन्तयन् प्रपद्यते तत् किमपि ह्यपस्मृतिः' ।।३६।।

चित्तमें मनोरथ भरे हुए हों, ऐसी स्थितिमें जो कुछ भी देखा-सुना हो उसका विचार करते हुए मनुष्य विस्मरण हो जानेसे स्वप्नमें उन उन प्रकारके देहोंको देखता है(भाग.११।१।४१). (३६)

इत्यहंभावम् आपन्नो देहे मिथ्यावियोगिनि।
अवशः कार्यते सर्वम् ईश्वरेण विमूढधीः ।।३७।।

इस प्रकार मिथ्या वियोगवाले देहमें अहंभाव प्राप्त किया हुआ जीव, प्रभुने उसकी बुद्धिको मोहित किया हुआ होनेसे, परवश होकर सभी कार्योंको करता है. (३७)

देहात्मभावो देहेनेशेच्छया कृतकर्मसु।
'अहंकारविमूढात्मा कर्त्ताहम् इति मन्यते' ।।३८।।

किये हुए कर्मोके बारेमें भगवानकी इच्छासे देहात्मभाव होनेपर देहकी सहायतासे,'अहंकारसे विशेषरूपसे मूढ हुआ आत्मावाला (देह) में कर्ता हुं, ऐसा मान लेता है.' (३८)

वस्तुतस्त्वीश्वरेणेह तत् तद् द्वारेच्छयाखिलम्।
कार्यते क्रीडया तत्राहंकर्त्तेति मतिर्मृषा ।।३९।।

यथार्थतया तो इस जगतमें प्रभु उन उन जीवों द्वारा रमणार्थ ही सबकुछ करवाते हैं. अतः 'में कर्ता हुं', ऐसी जीवकी बुद्धि है वह मिथ्या है. (३९)

फलसाधनयोः प्रोक्तः 'कर्त्ता कारयिता हरिः'।
'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते' ।।४०।।
'यथा[१] दारुमयी योषा यथा यन्त्रमयो मृगः।
एवं भूतानि मघवन् ईशतन्त्राणि विद्धि भोः' ।।४१।।
यथा भ्रमरिकादृष्ट्या भ्राम्यतीव महीयते।
चिते कर्त्तरि तत्रात्मा कर्त्तेवाहंधिया स्मृतः ।।४२।।

फल तथा साधनके विषयमें, ''करनेवाले तथा करवानेवाले भगवान' ऐसा कहा जाता है. 'मैं सभीका उत्पत्तिस्थान हुं, मुझसे ही सभी कुछ प्रवर्तित हो रहा है.' ''जैसे कठपुतली, जैसे यन्त्रमय मृग, उसी प्रकार हे इंद्र! इन सभी भूत-प्राणियोंको प्रभुके तंत्रमें रहे हुए जानना''(भाग.पुरा.६।१२।१०). जिस प्रकार भ्रमरीकी दृष्टिसे पृथ्वी मानो घूमती हो ऐसा दिखाइ देता है, उसी प्रकार चित्त कर्ता हो, ऐसे कार्योंमें भी जीवात्मा,'मैं कर रहा हुं', ऐसा अहंभाव रखता है. (४०-४२)

उदिद्श्य संसृतिपदम् अहन्तामते अपि।
सर्वत्र तन् निवृत्त्यैव मुक्तिर्नैवान्यथोच्यते ।।४३ ।।

यहां संसारको तथा अहंता-ममताको लक्ष्यमें रखकर सर्वत्र इन तीनोंके निवृत्त होनेपर ही मुक्ति कही गइ है, अन्य किसी प्रकारसे नहीं. (४३)

''[१]एतद् द्वारो हि संसारो गुणकर्मनिबन्धनः।
अज्ञानमूलोऽपार्थोऽपि पुंसः स्वप्न इवेयते' ।।४४ ।।

इस अविद्याके कारण गुणकर्मके बंधनवाला, अज्ञानमूलक तथा अर्थहीन संसार होने पर भी मनुष्यको स्वप्नकी तरह प्राप्त होता है. (भाग.पुरा. ७।७।१७). (४४)

[१]त एतद् अधिगच्छन्ति विष्णोर्यत् परमं पदम्।
अहंममेति दौरात्म्यं न येषां देहगेहयोः ।।४५।।

जिन्हें देहमें 'मैं' और घरमें 'मेरा', ऐसी दुष्ट बुद्धि नहीं है, वे जीव ही विष्णुके परमपदको प्राप्त करते हैं(भाग.पु.१२।६।३२). (४५)

इत्यादि वचनैः तादृङ् मुधाप्रत्यय एव सः[१]।
तन्निवृत्या मता मुक्तिः देहादिस्तु न संसृतिः ।।४६ ।।

१. देहात्मभावो अध्यासः इति यावत्.

ऐसे अनेक वचनोंमें देहमें अध्यासमूलक आत्मभाव को मिथ्या बताया गया है. ऐसी बुद्धिके निवृत्त होने पर ही मोक्ष होता है. देहादि मिथ्या-संसारूप नहीं है. (सत्य है). (४६)

नैवात्मनो न देहस्य संसृतिः [१]सुविविक्तयोः।
अविवेकस्तयोः योसावथ तस्यैव संसृतिः ।।४७ ।।

१. अहन्तामममतयोः संसृतित्वात् तस्याश्च चित्युपलभ्यमानत्वात् तस्य चेतनस्य तु ब्रह्मरूपत्वातत् सा न संभवति. न च देहस्यैव सा वाच्या इति वाच्यं, जडत्वात्. अतः पृथक्-पृथक् विद्यमानयोः देहात्मनोः अविवेकवतो अर्थाद् देहात्मभाववतः आत्मनि च देहभाववतएव संसारः इत्यर्थः.

अत्यंत भिन्न ऐसे आत्माको प्राप्त हुआ देह संसाररूप नहीं है. परंतु इनके संयोगमें रही हुइ अविवेक बुद्धि (पृथक् होनेके बोध बिनाकी) है, उसे संसार कहते है. (४७)

एकादशस्य अष्टाविंश इति भेदेन रूपणात्।
देहादेः संसृतित्वे तु जीवन्मुक्तिर्न युज्यते ।।४८।।

श्रीमद्भागवतके दशमस्कंधके २८वें अध्यायमें स्पष्ट भेदका निरूपण किया गया है. क्योंकि यदि देहादिक मिथ्या (भ्रांतिरूप) संसारमूलक हों, तो जीवन्मुक्ति ही संभव नहीं रहेगी. (४८)

प्रत्यक्ष एव देहादिः मुक्तस्यापि तु जीवतः।
सति संसरणे मुक्तिः कुतः शास्त्रविरोधिनी ।।४९।।

मुक्त हो ऐसे जीवको भी देहादि प्रत्यक्ष हैं हीं, यदि वे संसाररूप होते तो मुक्ति की अवस्थामें भी कैसे स्थित होते? ऐसी मुक्ति तो शास्त्रोंमें कहीं भी कही नहीं गइ है. (४९)

तस्माद् अहंता देहादौ अध्यासाभावतो न[१] हि।
ममताहन्त्वमूला तु तन्निवृत्त्या निवर्त्तते ।।५०।।

१. नश्यति इति अर्थः.

अतः देहादिमेंसे अध्यासका अभाव होनेपर अहंताका नाश हो जाता है, तथा अहंताका नाश हो जानेपर अहंतामूलक ममताका भी नाश हो जाता है. (५०)

'आत्मलाभे तु विद्यातो मुक्तो जीवन् भविष्यति'।
देहसंसारभेदोऽतः सिद्धान्तः श्रुतिसम्मतः ।।५१।।

'विद्या द्वारा आत्माकी प्राप्ति होनेपर जीव जीवन्मुक्त हो जायेगा'. इस प्रकार देह तथा संसारका भेद प्रतिपादित करनेवाला सिद्धांत वेदसम्मत है. (५१)

सम्यक् प्रकारं सरणं स्वरूपात् च्यवनं दृढम्।

ब्रह्मांशस्यान्यथाभावः तत् संसरणम् उच्यते ।।५२ ।।

सम्यक् प्रकारसे संसारमें चलते रहना, अपने स्वरूपसे भ्रष्ट हो जाना, स्वयं ब्रह्मका अंश है उससे विपरीत ज्ञान प्राप्त करना, इन्हें संसार कहा जाता है. (५२)

असत्या संसृतिः सत्यः प्रपंच इति निर्णयः ।
ऐंद्रजालिकवत् स्पष्टं साऽसत्याऽपि प्रतीयते ।।५३ ।।

संसार असत्य है, प्रपंच सत्य है यह निष्कर्ष है. इंद्रजालकी तरह असत्य होनेपर भी संसारकी प्रतीति होती है. (५३)

जीवा यस्य स्वांशा न प्रतिबिम्बा न चाभासाः।
यत्कृतसंसरणास्तत् चरणं शरणं व्रजामि भवतरणम् ।।५४ ।।

जिन प्रभुके जीव अंश हैं, प्रतिबिंब अथवा आभास नहीं हैं तथा प्रभुकी इच्छासे ही जीव संसार प्राप्त करते हैं, ऐसे प्रभुके भवतारक चरणोंकी शरणमें मैं जाता हुं. (५४)

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यमतवर्त्ति श्रीव्रजवल्लभचरणानुचर पञ्चनदीघनश्यामभट्टात्मज गोवर्द्धनशीघ्रकवि विरचिते वेदान्तचिन्तामणौ जीवोद्गमसंसारनिरूपणं नाम सप्तमं प्रकरणम् ।।७ ।।

d

जीवान्तर्यामिशुद्धाद्वैतार्थनिरूपणं नाम
अष्टमं प्रकरणम्

जीवान्तर्यामिणौ स्वांशौ अणुकौ भोक्तृसाक्षिणौ ।
येनान्तःस्थापितौ ज्ञाज्ञौ नमस्तस्मै कृपालवे।।१।।

अपने अंशरूप, अणुरूप, भोक्ता तथा साक्षीरूपमें स्थित 'ज्ञ' और 'अज्ञ' रूप जीव तथा अंतर्यामीको जिन्होनें अपनेमें स्थापित किया है, उन परम कृपालु प्रभुको नमस्कार. (१)

'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
एकस्ततयोः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन् अन्यो अभिचाकशीति'।।२।।

दो जुडवा पक्षी एक ही वृक्षके उपर बैठे हुए थे. उन दोनोंमेंसे एक स्वादिष्ट फल खा रहा है, तथा दूसरा बिना खाए उसे देख रहा है(मुण्डकोप ३।१।१). (२)

'सुपर्णावेतौ सहजौ सखायौ यदृच्छया कृतनीडौ च वृक्षे ।
एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नम् अन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान्।' ।।३।।

एकसाथ जन्मे हुए ये दोनों ही पक्षी किसी अचिंत्यको प्राप्त करनेकी इच्छासे एक ही वृक्षके ऊपर अपना घोंसला बना रहे हैं. उनमेंसे एक फल खा रहा है, तथा दूसरा बिना खाए भी बलवान है(भाग. ११।११।६). (३)

'हंसावहं च त्वं च आर्य सखायौ मानसायनौ ।
गुहां प्रविष्टावात्मानौ सूत्रेऽप्येतद् गुहा तु हृत्'।।५।।

'हे आर्य! मानसमें रहे हुए तू और मैं, दोनों मित्र हैं. 'गुहामें प्रविष्ट दो आत्मा', इस व्याससूत्रमें प्रयुक्त गुहापदका अर्थ हृदय है(भाग.४।२८।५४). (५)

'यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाक–
तण्डुलो वा एवम् अयम् अन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मयः'।।६।।

जैसे चावल, जौ, सांव आदिके दाने बाहरी आवरणके अंदर रहे हुए हैं, उसी प्रकार वह हिरण्मय पुरुष अंतरात्मामें रहा हुआ है(वाजसनेयिशाखायाम्). (६)

इत्यादिश्रुतिभी(?) रूपं तस्योक्तं स्मृतिभिस्तथा ।

'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन! तिष्ठति'।।७।।

हृदि हृदि धिष्ठितम् आत्मकल्पितानाम्'।

स विद्यमानानन्दत्वाद् ऐश्वर्याद् ज्ञानतस्तथा।

न दुःखसुखभोक्तृषां साक्षी द्रष्टैव किं तु सः।।८।।

इन उपनिषद्वाक्योंमें तथा स्मृतिवाक्योंमें भी इसी रूपका वर्णन किया गया है. गीतामें जैसे – हे अर्जुन! ईश्वर सभी भूतोंके हृदयमें बिराजमान हैं'. 'प्रभु द्वारा प्रकट किये गए सभी जीवोंके हृदयमें प्रभु बिराजमान हैं'(भाग.पु.१।९।४२). उस अंतर्यामीमें आनंद गुणधर्म होनेसे, ऐश्वर्य तथा ज्ञानके कारण उसे सुख-दुःखका भोग नहीं करना पडता है; वह मात्र जीवकी क्रियाओंका साक्षीवत् दर्शक है. (७-८)

तद् वेदवाक्ये 'द्वावीशानीशौ ज्ञाज्ञा'विति स्फुटम्।

'सम्भोगप्राप्तिरिति' चेद् न वैशेष्यात् च सूत्रतः।।९।।

१.ननु जीववद् यदि भगवानपि हृदि तिष्ठेत् तर्हि तस्यैव अस्यापि सुख-दुःखादिभोगः प्राप्तिः इति चेद् न इदम् उचितम्. ईश्वर आनन्दादिधर्मस्य विशेष इति तस्य न भोगः (ब्रह्मसूत्र १।२।८).

श्रुतिवाक्योंमें 'एक ईशज्ञ तथा दूसरा अनीशज्ञ' तथा 'उसे भी सुख-दुःखका अनुभव होता है', ऐसा यदि कहते हो तो नहीं; उस अंतर्यामीमें स्थित विशेषके कारण वह सुख-दुःखका भोग नहीं करता है.' ऐसा व्याससूत्रमें स्पष्ट कहा गया है. (९)

वैशेष्यं जीवतस्तत्रानन्दधर्माविलोपनात्[१]।

द्वैतं सृष्टौ तयोरेव न जीवब्रह्मणोः क्वचित्।।१०।।

१.आनन्दश्च ऐश्वर्यादिधर्माश्च तेषाम् अविलोपनम् अतिरोभाव इति यावत्. तस्मात्.

जीवसे अधिक प्रभुमें विशेषता यह है कि आनंद गुणधर्मके तिरोभाव-अभावके कारण सृष्टिमें जो द्वैत है, वह जीव तथा अंतर्यामीका है. जीव तथा ब्रह्मका नहीं. (१०)

अन्तर्यामिब्राह्मणेऽन्तर्यामिपादे च विस्तृतम्।

रूपं तस्य ततः स्पष्टं भाष्यादेरवधार्यताम्।।११।।

अंतर्यामीब्राह्मणके अंतर्यामीपादमें उसके स्वरूपका विवेचन विस्तारसे किया गया है. अणुभाष्य आदिमें भी इस विषयकी स्पष्टता है, अतः विशेष निरूपण वहां दृष्टव्य है. (११)

सच्चिन्मात्रश्चित्प्रधानो ब्रह्मस्वांशो हृदि स्थितः।
विसर्पिचैतन्यगुणोऽणुर्जीवो विद्यया सितः[१]।।१२।।

१.बद्धः।

सदंश तथा चिदंशमें, चित् जिसमें मुख्य है ऐसा, हृदयमें स्थित ब्रह्मके अंशरूप, जिसमें चैतन्य गुणका प्रवाह चलता रहता है, ऐसा अणु जीव अविद्यासे बंधा हुआ है. (१२)

''[१]एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पंचधा संविवेश'।
इत्यादिश्रुतिभिः तस्याणुमात्रत्वं निरूप्यते।।१३।।

'इस अणुस्वरूप आत्माको चित्त द्वारा जान लेना चाहिए, कि जिसमें प्राण पांच प्रकारसे प्रवेश करके रहा हुआ है'(मुण्डकोप.३।१।९) इन श्रुतिवाक्योंसे जीवका अणुत्व द्योतित होता है. (१३)

''[१]नाऽणुरतच्छ्रुतेरिति चे[२]तराधिकारात्' ।
इत्यादिसूत्रतो व्यासचरणैर्निरणायि तत् ।
'स एष आत्मा हृदिहीत्यादिभिः श्रुतिभिरीरितम्।।१४।।

१. ननु जीवो अणुः न अणुत्वविरुद्धा 'एष महान् अज आत्मा' इति व्यापकत्वश्रुतिः मिलतीति चेद्, न, सा व्यापकत्वश्रुतिः ब्रह्मप्रकरणे पठितेति न जीवाणुत्वबाधिका.

श्रुतिमें अणु परिमाण कहीं कहा नहीं गया है, अतः जीव अणु नहीं है, ऐसा यदि कहते हो, तो ऐसा नहीं है. जहां 'महान अज' आदि कहा गया है, वहां तो परब्रह्मकी बात है. इन व्याससूत्रोमें भी बादरायण व्यासजीने निर्णय किया है. 'यह आत्मा हृदयमें' आदि श्रुतिवचनोंसे भी यह सिद्धांत सूचित होता है. (१४)

''[१]अवस्थिति वैशेष्याद् इति चेन्नाभ्युपगमाद् हृदि हि'।
व्यासोऽप्यसूत्रयदिति तस्माद्धृद्येव संस्थितिः।।१५।।

१.ननु चन्दनादेः अवस्थितिः एकत्र निश्चिता न पुनः जीवस्य इति द्रष्टान्त वैषम्यात् न अणुः स इति चेद्, न, वेदे जीवस्य स्थितिरपि हृदि स्वीकृता इति.

‘जीवकी स्थिति साथ ही होनेसे, वह विशेष होनेसे अणु नहीं है ऐसा यदि कहते हो, तो नहीं ऐसा नहीं है. वेदमें जीवकी स्थिति भी हृदयमें स्वीकारी गइ है, ऐसा व्यासजीने सूत्रमें कहा है. अतः जीवकी हृदयमें सहस्थिति है. (१५)

हृत्स्थो गुणात् [1]स चैतन्यां सम्पूर्णां तनुते तनुम् ।
कोणस्थितो यथा दीपोऽखिले गेहे प्रकाशते ।।१६।।

१.चेतनवतीम् इति अर्थः. विधेयविशेषणम् एतत्.

जैसे एक स्थानमें रखा हुआ दीपक, पूरे आलयमें प्रकाश फैलाता है, उसी प्रकार हृदयमें स्थित जीवात्मा अपने चैतन्यगुणसे संपूर्ण देहको चैतन्यवान् बनाता है. (१६)

कस्तूरिका स्थितैकत्राभिव्याप्नोति स्वगन्धतः ।
देशं महान्तं, देहं स चैतन्येन तथाखिलम्।।१७।।

एक ही स्थानविशेष में रही हुइ कस्तुरी अपनी गंधसे जैसे बडे विस्तारको व्याप्त करती है, उसी प्रकार चैतन्यगुणसे आत्मा संपूर्ण देहमें व्याप्त है. (१७)

व्यासो विसर्पिगुणतां ‘गुणाद् वालोकवत्’[1] तथा ।
‘व्यतिरेको[2] गन्धवच्चे’त्यादि द्रष्टान्ततोऽवदत्।।१८।।

१.दीपप्रभादिवत् स्वगुणेन जीवः सर्वदेहे चैतन्यं करिष्यति इत्यर्थः (ब्रह्म-सूत्र२।३।२५). २.विशेषण अतिरेको अधिकदेशविसर्पित्वम् इति यावत्. यथा पुष्प-लशुनादिसगन्धपदार्थानां गुणो अधिकदेशवर्ती तथा जीवस्यापि इति न दोषः. (ब्रह्मसूत्र २।३।२६)

‘गुण दीपककी तरह’, तथा ‘गंध जैसे व्यतिरेक स्वरूप’, इन दृष्टांतोंमें व्यासजीने भी जीवके गुणका देहव्यापी होना निरूपित किया है. (१८)

शांकरास्तार्किका जीवम् एकं व्यापकम् आलपन् ।
जीवैकत्वे सर्वमुक्तिरेकम् उक्त्या भविष्यति।।१९।।

श्रीशंकराचार्यजी तथा नैयायिक, एक ही जीवको व्यापक कह रहे हैं. परंतु एक ही जीवकी व्यापकता स्वीकारने से एक जीवकी मुक्तिसे सभीकी मुक्ति हो जानेकी आपत्ती खडी होगी. (१९)

सति बन्धे नैव मोक्षो यात्येकः पुण्यतो दिवम् ।

अन्यः पापेन नरकम् इति श्रौतं न युज्यते।।२०।।

(अविद्यासे) बंधे हुए होनेके कारण मुक्ति हो नहीं सकती है. 'पुण्यसे एक स्वर्गमें जाता है तथा दूसरा पापसे नर्कमें जाता है' – यह वेदसिद्ध व्यवस्था भी व्यर्थ हो जायेगी. (२०)

'सर्वे जीवा'[१] बहवचः श्रुत्युक्तं च विरुध्यते ।

व्यापकस्योद्गमो नैव, नोपाधेर्जीवकल्पनात्[२]।।२१।।

१.सर्वे जीवा व्युच्चरन्ति इत्यादि बहुवचनम् इति यावत्. २.प्राणाद्युपाधेरेव उद्गमः इति तु न वक्तुं शक्यम्. त्वन्मते तस्य जीवभ्रान्तिकल्पितत्वाद् इति अर्थः.

'सर्वे जीवाः' आदि श्रुतिके शब्दोंमें बहुवचन कहा है, उसका भी विरोध होगा. जो व्यापक हो उसकी उत्पत्ति नहीं होती है. आप कहोगे कि 'उपाधि व्यापक है', तो ऐसा भी संभव नहीं है, क्योंकि जीवके उद्गमकी बात तो स्पष्ट ही है. (२१)

'यत् प्रयन्ति' इति जीवानां प्रलयो नेह सम्भवेत् ।

ज्ञानात् तत्र प्रवेशोऽपि विशते तदनन्तरम्।।२२।।

'जिनमें प्रविष्ट हो जाता है', – इस वचनमें जो जीवका प्रलय कहा है, वह भी संभव नहीं रह जाएगा. ज्ञानसे प्रभुमें प्रवेश होता है, ज्ञान होनेके बाद प्रवेश होता है. (२२)

किञ्च जीवः स्वतन्त्रो वा ब्रह्मैवोपहितं तथा ।

आद्ये द्वैतं बन्धमोक्षौ नापि[१] ब्रह्मात्मता भवेत्।।२३।।

१.देहली दीपकन्यायेन पूर्वोत्तरपदयोः इदम् उभयोः अन्वेति।

जीव स्वतंत्र है या ब्रह्मका उपधान है? यदि स्वतंत्र है ऐसा कहेंगे तो द्वैत हो जाएगा और ऐसा होनेसे बंध, मोक्ष तथा ब्रह्मात्मकताका सिद्धांत भी व्यर्थ हो जाएगा. (२३)

न स्यात् कस्यापि मरणं व्याप्तेर्जीवस्य [१]तादृशः।

द्वितीये[२] तु न [३]तद्व्याप्तिः किन्तु स्याद् ब्रह्मणो हि सा।।२४।।

१.षष्ठ्यन्तम्. २.उपहितं ब्रह्मैव जीवः इति पक्षे. ३.तस्य जीवस्य व्याप्तिः इति भावः।

व्यापक कहनेसे किसी भी जीवकी मृत्यु भी नहीं होगी. ब्रह्मके

उपधानवाला जीव है ऐसे पक्षमें जीवकी व्यापकता ही संभव नहीं रह जाएगी क्योंकि वह व्यापकता तो ब्रह्मकी मानी जाएगी. (२४)

आकाशं व्यापकं व्याप्तिः घटाकाशस्य न क्वचित् ।

उपाधिनाशो मोक्षश्चेत् जीवनाशः[१] स कथ्यताम्।।२५।।

१.उपाधियुक्तस्यैव जीवत्वात्.

आकाश व्यापक है, परंतु घट व्यापक है, ऐसा तो कभी सुना नहीं है. 'जैसे ही उपाधिका नाश होगा, त्वरित ही मोक्ष होगा' ऐसा स्वीकारनेपर, जीव उपाधियुक्त होनेसे जीवका नाश ही मानना होगा. (२५)

सर्वज्ञं निर्गुणं पूर्णं ब्रह्म बद्धम् उपाधिना ।

तदेवोपाधितो मुक्तं साधनैर्विप्लवो महान्।।२६।।

'सर्वज्ञ, निर्गुण, पूर्ण ब्रह्म उपाधिसे बंधा हुआ था तथा वही साधनबलसे मुक्त हुआ, ऐसा कहने से तो बहुत विप्लव हो जाएगा. (२६)

उत्क्रान्तिगत्यागतयो वेदसूत्रादिसम्मताः ।

व्यापकस्य न युज्येरन् चेद् उपाधेः प्रवक्षि[१] ताः।।२७।।

'तं प्राणोऽनूत्क्रामती'तिश्रुतिस्तर्हि विरुद्ध्यते ।

श्रुतेः स्मृतेश्च सूत्राणां न व्याप्तिः तस्य[२] सम्मता।।२८।।

१.वदसि. २.जीवस्य.

वेद, व्याससूत्र आदिमें जीवका उत्क्रमण, गति तथा अगति कहे गए हैं. ये सभी क्रिया व्यापक जीवमें तो हो नहीं सकती है. यदि कहें कि उपाधियुक्त जीवमें ये सभी क्रियाएं हैं तो 'उसका अतिक्रमण प्राण नहीं करता है', इस उपनिषद्वाक्यमें विरोध आयेगा. श्रुति, स्मृति तथा सूत्रोंमें जीवकी व्यापकता मान्य नहीं है. (२७-२८)

'नित्यः सर्वगतस्थाणु'र्ब्रह्म सर्वत्र यद् गतम् ।

सह तिष्ठति तेनाणुरचलैकार्थतान्यथा[१]।।२९।।

१.'नित्यः सर्वगतस्थाणुः' इति गीताश्लोके तु सर्वगतं ब्रह्म तेन सह हृदये तिष्ठति इति अर्थः ज्ञेयः. अन्यथा (स्थाणुरिति भिन्ने पदे स्वीकृते तु) अचल इति पदेन एकार्थता तेन पौनरुक्त्यं स्याद् इति अर्थः.

'नित्यस्वरूप, सभीमें स्थित, अणुस्वरूप ब्रह्म सभीमें अवस्थित होनेसे

वह जीवके साथ रहा हुआ है.' इस गीतावाक्यमें 'अणु' शब्दका स्वीकार न किया जाए तो स्वतंत्र 'स्थाणु' शब्द लेनेसे तो 'अचल' अर्थ होता है, परंतु ऐसा करनेसे 'सर्वगत' पदसे विरोध आयेगा. (२९)

शरीरे गुणतो व्याप्तेः क्वचिद् व्यापकतोदिता ।
ब्रह्मवद् व्यापकत्वे तूक्तान्यश्रुत्यादिबाधनम्।।३०।।

हां! जीव देहमें उसके उन गुणोंके साथ व्यापक है, ऐसी व्यापकता कहीं भी कही नहीं गइ है. यदि ब्रह्मकी तरह जीव व्यापक है, ऐसा कहा जाए तो दूसरी अनेक श्रुतियोंके साथ विरोध होगा तथा श्रुतिवचनोंसे बाध प्रकट होगा. (३०)

शाङ्करानां मते कर्तृ न प्रपञ्चस्य भोक्तृ च ।
धर्माकारक्रियात्यन्ता भाववद् ब्रह्म कथ्यते।।३१।।
मायायां प्रतिबिम्बोऽस्य तत्कर्ता शबलाभिधः ।
प्रतिबिम्बस्त्वविद्यायां तस्य जीवोऽभिधीयते।।३२।।

श्रीशंकराचार्यजीके मतानुसार ब्रह्म जगतके कर्ता तथा भोक्ता नहीं है. उनका कोइ आकार, धर्म, क्रिया आदि भी नहीं है. ब्रह्मका जिस मायामें प्रतिबिंब पडता है, ऐसे 'मायाशबलित ब्रह्म' के अविद्यामें पडते प्रतिबिंबको जीव कहा जाता है. (३१-३२)

[१]तद्रूपोपाध्यवच्छिन्ने चैतन्ये ब्रह्मरूपिणि ।
अथवा तौ घटमठोपहिताकाशवत् कृतौ।।३३।।
सत्वे तु शुद्धमलिने मायाविद्ये अनादिमे ।
तत्रावच्छिन्नपक्षस्तु संक्षेपेण निराकृतः।।३४।।

१.मायाविद्यारूपोपाधियुक्तं यद् ब्रह्मरूपं चैतन्यं तस्मिन्नेव जीवेशौ इति कृतौ. यथा आकाश एकस्मिन्नेव घटमठोपाधियुक्ते घटाकाशमठाकाशौ इति व्यवहारः इति वा पक्षः इत्यर्थः.

माया तथा अविद्याकी उपाधिसे युक्त चैतन्य ब्रह्मरूपी है तथा घटाकाश और मठाकाशके साथ जैसे व्यवहार होता है, उसी प्रकार इस ब्रह्ममें यह जीव है तथा यह ईश है ऐसी मान्यता है. ऐसी परिस्थितिमें शुद्ध और मलीन ऐसी माया और अविद्याको अनादि माना गया है. इसमें उपाधियुक्त होनेका जो पक्ष है, उसका पूर्वमें संक्षेपमें निराकरण कर दिया गया है. (३३-३४)

दृश्यते प्रतिबिम्बस्तु न [1]वाय्वादेर्निराकृतेः ।
न द्रष्टो मलिनेऽप्येष मृदादावन्यथा भवेत्।।३५।।

१.रूपाकारप्रयोजकएव प्रतिबिम्बो द्रष्टः इति.

प्रतिबिंब भी निराकार वायु जैसे पदार्थोंका दिखाइ नहीं देता है. मिट्टी आदि मलीन पदार्थ हैं, उनमें भी प्रतिबिंब नहीं दिखता है, क्योंकि मलीन पदार्थमें प्रतिबिंब पडता है, यह मत स्वीकारनेसे मिट्टी जैसे पदार्थमें भी प्रतिबिंब पडना चाहिए, तभी यह पक्ष सिद्ध हो पाएगा. (३५)

चेत् तादृग् ब्रह्मणस्तत्र किं न स्याद् वायुदारूणोः ।
अलीकं प्रतिबिम्बं न जीवस्यालीकता क्वचित्।।३६।।
श्रौतो [1]गुहायां नैकस्यां प्रवेशो युज्यते द्वयोः।
इत्यादि तत्त्वदीपे चोक्तं विद्वन्मण्डने बहु।।३७।।

१.'द्वासुपर्णे'त्यादिश्रुत्युक्तः।

यदि कहोगे कि ऐसे ब्रह्मका वहां प्रतिबिंब पडता है, तो वायु तथा लकडीका अलीकप्रतिबिंब क्यों नहीं पडता है? यह तो स्पष्ट ही है कि जीवका मिथ्यात्व कहीं भी कहा नहीं गया है, क्योंकि एक गुहामें दोनोंका प्रवेश उपनिषदमें कहा गया है, यह भी असिद्ध हो जाएगा. इन्हीं तर्कोंको तत्त्वार्थदीप-निबंधमें और विद्वन्मंडनमें निरूपित किया गया है. (३६-३७)

अविद्योपाधिरहितं जीवत्वम् इति ते जगुः।
पारतन्त्र्यं भगवतो द्वैतापत्तिश्च तन्मते।।३८।।

उन लोगोंने जीवत्व अविद्यारूप उपाधिसे होना मान्य किया है. ऐसे मतमें भगवानकी परतंत्रता तथा द्वैत सिद्ध होता है. (३८)

अंशानां जीवभावस्त्वीशेच्छयोक्तप्रकारया ।
शक्त्याऽविद्योपाधिना तु संसार इति वैदिकम्।।३९।।

वैदिक सिद्धांत तो यह है कि बृहदारण्यकादिमें कहे गए सिद्धांतानुसार भगवानकी इच्छासे अंशरूपी जीवोंमें जीवत्व होता है; अविद्यारूप उपाधिवाली शक्तिसे होती भ्रांतिसे तो जीवको संसार होता है. (३९)

तस्माद् एवोद्गमस्तस्मिन् लयो मध्ये च दृश्यते ।
कार्यात्मनेच्छया भेदो जडजीवान्तरात्मनाम्।।४०।।

उन्हीं ब्रह्ममें उद्गम होता है तथा लय भी तथा मध्यावस्थामें स्थितिकालमें कार्यरूपमें स्वेच्छया प्रकट जड-जीव तथा अंतर्यामीका भेद देखने मिलता है. (४०)

शुद्धाद्वैतमतः[१] सिद्धं श्रुतिस्मृत्यादिसम्मतम् ।
द्वीतं तयोरितं[२] (?) ज्ञानं[३] तद्द्वैतं द्वीतमेव यत्।।४१।।

१.शुद्धस्य मायासम्बन्धरहितस्य कार्यस्य कारणेन ब्रह्मणा सह अद्वैतं ऐक्यम् इति अर्थः. २.अयनं इतं भावे क्तः। ३.'ये गत्यर्थकाः ते ज्ञानार्थका' इति स्वीकारात् ज्ञानम् इत्यर्थः।

इस प्रकार सिद्ध किया गया शुद्धाद्वैतमत श्रुति-स्मृति संमत है. द्वीत अर्थात् दो का ज्ञान. जो द्वीत है वही द्वैत है. (४१)

कार्यकारणरूपं तद् ईशजीवात्मकं तथा ।
नामरूपात्मकं चेति त्रिविधं समुदाहृतम्।।४२।।

यह द्वैत कार्यकारण के रूपमें, जीव-ईशके रूपमें तथा नाम-रूपके रूपमें, ऐसे तीनों प्रकारसे कह गया है. (४२)

द्विविधं दूषितं तत्राप्यग्रे तद् दूषयिष्यते ।
नामरूपात्मकं द्वैतं शाङ्कराणां यथोदितम्।।४३।।

इनमेंसे प्रथम दो के दोष तो पूर्वमें बता दिए गए हैं. शांकरों द्वारा कथित तीसरे नाम-रूपके द्वैतमें दोष अब दिखा रहे हैं. (४३)

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यर्थपञ्चकम्[१]।
आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं मायारूपं ततः परम्।।४४।।
अस्तिभातिप्रियत्वं तु जातं कार्यात्मनेच्छया ।
सच्चिदानन्दरूपस्य व्याकृतिर्नामरूपयोः।।४५।।

१.सिद्धान्ते तु पञ्चापि कार्यकारणयोः अंशपञ्चकम्.

अस्ति अर्थात् है, भाति अर्थात् दिखाइ देता है, प्रिय, रूप तथा नाम - ऐसे अर्थके पांच प्रकार हैं. इनमेंसे प्रथम तीन ब्रह्मरूप है, अंतिम दोनों मायारूप हैं. सच्चिदानंदरूपमेंसे स्वेच्छया कार्यके रूपमें अस्ति, भाति तथा प्रिय प्रकट हुए तथा नाम और रूपके आकार हुए. (४४-४५)

'स सर्वनामा स च सर्वरूप' इति कीर्त्यते ।

'नामरूपे व्याकरवाणी'तीच्छाऽस्याभवत् पुरा ।।४६।।

'वह सर्वनाम तथा सर्वरूप है', ऐसा कहा गया है. 'मैं नाम तथा रूपोंको व्याकृत करुं', ऐसी पूर्वमें प्रभुको इच्छा हुई. (४६)

विभिद्य रूपम् एकैकं शब्दजालात् स्ववाचकात् ।
तत् तद् वाचीनि नामानि व्यवहाराय निर्ममे ।।४७।।

अपने अपने वाचक शब्दसमूहोंमेंसे उन-उन रूपोंके भेद पृथक् करके व्यवहारार्थ तत्तद् नाम उनके वाचक बने. (४७)

'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीर' इति पौरूषम् ।
सूक्तं श्रुत्यन्तराण्येवं तत्कौर्मे चोपबृंहितम्।।४८।।

'धीरपुरुष सभी रूपोंको एकत्र करके.....' ऐसा पुरुषसूक्तका वाक्य तथा अन्य उपनिषद् के वाक्य भी यही विधान करते है, जिसका समर्थन कूर्मपुराणम किया गया है. (४८)

सर्वेषां तदधीनत्वात् तत्तच्छब्दाभिधेयता[१]।
अन्येषां व्यवहारार्थम् इष्यते व्यवहर्तृभिः।।४९।।

१.प्रथमतः सर्वेषां (पदार्थानां तद्व्यवहाराणां वा) भगवत्कृतव्याकरणा-धीनत्वात् घटपटादि शब्दवाच्यता जाता. तद् अर्वाचीनेतु काले यथाबुद्धिव्यवहर्तृभिरेव तत्तन्नामनियमनं कृतम् इति अर्थः. यथा 'रेल' इति।

सभी प्रभुके अधीन होनेके कारण दूसरोंके साथ व्यवहार करनेवाले अपने व्यवहारार्थ तत्तद् शब्दोंसे तत्तद् नामोंको चाहते हैं. (४९)

[१]अनामरूपता तस्यालौकिकत्वाय वर्णिता ।
माहात्म्यबोधनायैव, लौकिकोऽस्ति घटो यथा ।।५०।।
रूपं नियतम् एवास्य तत् तिरोभावशालि च ।
द्वित्राण्येव च नामानि न [२]तथास्येति निश्चयः।।५१।।

१.ननु ब्रह्मतु अरूपनामि श्रूयते कथमिव उच्यते तस्यैव सर्वाणि नामानि? इति तत्र आह अनामरूपता इति. २.ब्रह्मणः।

जहां कहीं भी ब्रह्मको अनाम तथा निरूप कहा है, वहां सर्वत्र उनकी अलौकिकता वर्णित हुइ है. उद्देश्य भगवानके महात्म्यका वर्णन करना है. उदाहरणतया जैसे घट लौकिक होनेसे उसका रूप निश्चित है. उस आकारका

तिरोभाव हो; ऐसा घटका स्वभाव भी है अतः उसके दो-तीन नाम हैं. ब्रह्ममें ऐसा कुछ भी नहीं है, यह निश्चय है. (५०-५१)

व्याकृतिः सृष्टिकालेऽतः पूर्वम् अव्याकृतिस्तयोः।
द्वयोर्ब्रह्मैकनिष्ठत्वं बृहदारण्यके स्फुटम्।।५२।।

सृष्टि उत्पन्न करते समय आकार उत्पन्न हुए, संज्ञा उत्पन्न हुई. उससे पूर्व तो नाम-रूप स्पष्टतया व्याकृत नहीं थे. 'नाम तथा रूप ब्रह्ममें ही स्थित हैं', यह तो बृहदारण्यक उपनिषदमें स्फुट ही है. (५२)

'तद् वेदं तर्ह्यव्याकृतम् आसीत् तन् नामरूपाभ्याम् ।
व्याक्रियते असौ नामायम् इदंरूपोऽयम् इति ।
[1]एतन्मते सु निष्पन्नं सांकर्यं कार्यकारणे ।
तन्निवृत्त्यर्थम् आचार्यैः पदं शुद्धं विशेषितम्।।५३।।

१.शांकरमते।

जिस समय सब कुछ अव्याकृत था तब, 'इसका यह नाम है, यह रूप है', ऐसी ब्रह्मकी इच्छासे नाम तथा रूपकी आकृति प्रकट हुई. श्रीशंकराचार्यजीके मतमें कार्य तथा कारणके विषयमें जो सांकर्य आ गया है उसे दूर करनेके लिए श्रीमहाप्रभुजीने शुद्ध पद अद्वैतके विशेषण के रूपमें दिया है.(५३)

'शुद्धाद्वैत'पदे ज्ञेयः समासः कर्मधारयः ।
अद्वैतं शुद्धयोः प्राहुः षष्ठीतत्पुरुषं बुधाः।।५४।।
मायासम्बन्धरहितं शुद्धम् इत्युच्यते बुधैः ।
कार्यकारणरूपं हि शुद्धं ब्रह्म न मायिकम् ।।५५।।
इति श्लोक त्रयेणात्राद्वैते शुद्धविशेषणम् ।
गोस्वामिर्गिरिधरैर्मार्तण्डे[1] विवृतं स्वके।।५६।।

१.शुद्धाद्वैतमार्तण्ड इति ग्रन्थे।

शुद्धाद्वैत पदमें कर्मधारय समास है. बुद्धिमान पुरुषोंने यहां षष्ठी तत्पुरुष समास भी कहा है. शुद्ध कार्य तथा कारणका अद्वैत ही शुद्धाद्वैत है. मनीषी पुरुष कहते हैं कि मायाके संबंधरहित जो है वह शुद्ध है. यह अर्थ तीन श्लोकों द्वारा काशीवाले श्रीगिरिधरजीने अपने 'शुद्धाद्वैतमार्तण्ड' नामके ग्रंथमें शुद्ध विशेषण

के विवरणमें दिये है. (५४-५५-५६)

अद्वैते शुद्धता श्रीमद् वल्लभाचार्यरूपिते ।

मतान्तरेषु सर्वत्र दृश्यते द्वैतमेव यत्।।५७।।

श्रीवल्लभाचार्यजी द्वारा कथित अद्वैतमें शुद्धता है, अन्य मतोंमें द्वैत ही देखने मिलता है. (५७)

दुर्मतनिरासकृतिनाम् आचार्य्याणां हुताशनाख्यानाम् ।

अन्तःकरणविभूषणसुरपतिरत्नं[१] तमः[२] स[३] मे हन्तु ।।५८।।

१.नीलमणिः. २.अज्ञानान्धकारम्. ३.श्रीकृष्णः.

दोषदुष्ट मतोंका निराकण करनेवाले, 'अग्नि' नामक आचार्य श्रीवल्लभाचार्यजीके अंतःकरणके भूषणरूप नीलमणि श्रीकृष्ण मेरे अज्ञानरूपी अंधकारको नष्ट करो. (५८)

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यमतानुवर्ति श्रीव्रजवल्लभचरणानुचर पञ्चनदीघनश्यामभट्टात्मज श्रीगोवर्धनशीघ्रकवि विरचिते वेदान्तचिन्तामणौ जीवान्तर्यामिस्वरूपविवेकपूर्वकशुद्धाद्वैतार्थनिरूपणं नाम अष्टमं प्रकरणम्।।८।।

d

ब्रह्मसाकारत्वविवेको नाम

नवमं[१] प्रकरणम्

१.अस्मिन् प्रकरणे परब्रह्मणः साकारत्वनिरूपणम्. निराकारत्वोक्तिस्तु तन्माहात्म्यबोधायएव इति कथ्यते. आनन्दएव ब्रह्मणि रूपस्थानीयः. अतएव उक्तं सूत्रकर्त्रा 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वाद्' इति. रूपवद्भिन्नं तद् ब्रह्मेति तत्र अर्थः. अरूपि ब्रह्म इति विवक्षितं चेद् 'अरूपमेव हि' इत्यादि सूत्रं कुर्यात्. न तु तथा. तस्मात् साकारमेव परंब्रह्म सूत्रकर्तुः अभिमतम्. गीतायां तु सर्वत्रैव प्रायो ब्रह्मणः साकार-व्यापकत्वम् अभिहितम्. इदं सर्वं हृदिकृत्वा आह भगवती श्रुतिः 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' 'आनन्दं ब्रह्मणोरूपम्' इत्यादि.

स्वाभिन्नाऽप्राकृतैर्धर्मैः श्रितं सर्वैर्विरोधिभिः ।

शक्तीभिस्ताद्रूप्यशीभिस्तं वन्दे निर्दोषम् अद्वयम्।।१।।

१.स्वाभिन्नाभिरप्राकृतीभिः।

स्वयंसे अभिन्न तथा परस्पर विरुद्ध ऐसे अनेक अप्राकृत धर्मों और शक्तियों के आश्रय, निर्दोष तथा अद्वितीय प्रभुको में वंदन करता हुं. (१)

अप्राकृताखिलाकारः श्रुतिभिः प्रतिपाद्यते ।

माहात्म्याय[१] स्फुटं भक्त्यै प्राकृतं तु निषिध्यते।।२।।

१.माहात्म्यज्ञानपूर्वकसुदृढस्नेहस्यैव भक्तित्वात्.

महात्म्यज्ञानके लिए तथा भक्तिके लिए श्रुति अप्राकृत आकाररूप प्रभुका प्रतिपादन करती है, तथा उनकी प्राकृततताका निषेध करती है. (२)

यत् पाञ्चभौतिकं तस्येच्छया षड्भावदर्शनम्[१] ।

मितं[२] नियतकार्यं च तत् प्राकृतम् उदाहृतम् ।।३।।

१.जायते अस्ति वर्धते अपक्षीयते विपरिणमते नश्यति इत्येवम्. २.परिच्छिन्नम्.

जो पंचमहाभूतोंसे उत्पन्न हैं, जन्म, अस्ति, वृद्धि, क्षय, विपरिणाम और नाश –ऐसे ६ भावविकारोंसे ग्रस्त हैं, जो परिच्छिन्न हैं तथा जिसकी क्रिया भी परिच्छिन्न है, उसे प्राकृत कहा जाता है. (३)

यथा देहोऽस्मदादीनां पञ्चभूतेभ्य उत्थितः ।

अस्मिन् जायत इत्याद्या द्रष्टा विकृतयोऽपि षट्।।४।।

जैसे हम सभीका देह पंचमहाभूतोंसे बना है, तथा उस देहमें 'यह उत्पन्न हुआ' आदि षड्भावविकार भी दिखाई देते हैं. (४)

मलिनोऽम्यनियम्यश्च मितः सप्तवितस्तिभिः।

श्रवसा श्रूयते मात्रं द्रश्यते मात्रमीक्षया ।।५।।

वह मलीन है, अन्योंसे उसका नियमन होता है, नापा जा सकता है, कर्ण द्वारा सुना जा सकता है, आंखोंसे देखा भी जा सकता है. (५)

नित्या धर्मा निजाऽभिन्नाः सर्वे सर्वत्र तस्य तु ।

'सर्वकामः सर्वरस' इति छान्दोग्यरूपणात्।।६।।

'वह समस्त इच्छाओंवाला, समस्त रसवाला है.' – ऐसे वाक्यानुसार छांदोग्य उपनिषदमें कहा गया है कि प्रभुके धर्म नित्य और अभिन्न है. (६)

'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात्'।

[१]सम्बाहभ्यां धमति सम्पतत्रैः द्यावाभूमी जनयन् देव एकः।।७।।

१.आब्रह्मतृणस्तम्बान्तानां चक्षूंषि अस्य इति विश्वतः चक्षुः. अन्यदपि उन्नेयम्. उत अपि. सर्वेन्द्रियोपलक्षणम् एतत्. एवं विघोषः द्यावाभूमी जनयन्. पतनसाधनैः पादैर्वा. संधमति संयोजयतीत्यर्थः।

उनकी आंखें सर्वत्र हैं, सर्वत्र मुख, सर्वत्र बाहु, सर्वत्र चरण हैं. वे एक ही देव आकाश तथा पृथ्वीको उत्पन्न करते हुए दोनों बाहुओं द्वारा तथा चरणों द्वारा सुंदर शब्द करते हैं. (७)

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

सर्वतः पाणिपादान्तम् इति श्रुत्यादयोऽवदन्।।८।।

उस पुरुषको हजारो मस्तक, हजारो आंखें, हजारों चरण हैं.' 'उस पुरुषके सर्वत्र हस्त तथा चरण हैं', ऐसा श्रुति तथा स्मृतिमें कहा गया है. (८)

सर्वत्र सर्वेन्द्रियाणां तस्य [१]तत्कार्यम् ईर्यते ।

सर्वज्ञस्याखिलं ज्ञानं[२] सर्वकर्तुः[३] क्रियाखिलाः।।९।।

१.दर्शनादिकम्। २.चाक्षुषादि। ३.गमनादानादिका।

उनकी सर्वत्र सभी इन्द्रियोंमें दर्शनादि कार्य रहे हुए हैं. सर्वज्ञ ऐसे उनमें संपूर्ण ज्ञान, सर्वकर्तृत्व तथा सभी क्रिया आदि रही हुइ हैं. (९)

न पांचभौतिकं[१] तानि सर्गार्थं स [२]स्वतो व्यधात् ।

अजत्वाद् अमृतत्वाच्चाविकारित्वाद् न विक्रियाः।।१०।।

१.इन्द्रियादि इति शेषः। २.स्वरूपस्तानि इन्द्रियादीनि व्यधादित्यर्थः।

वे सभी इंद्रिय पंचमहाभूतात्मक नहीं है; सृष्टि उत्पन्न करनेके लिए ऐसी इंद्रियोंको भगवानने अपनेमें बनाया है. प्रभु अजन्मा, अमृत, तथा अविकारी होनेसे उनमें कहीं भी कोइ विकार नहीं है. (१०)

त्वं ब्रह्म पूर्णममृतं विगुणं विशोकम् आनन्दमात्रमविकारमनन्यदन्यत् ।
विश्वस्य हेतुरुदयस्थितिसंयमानामात्मेश्वरश्च तदपेक्षतयानपेक्षः ।।११।।

आप पूर्ण, अमृत, निर्गुण, शोकरहित, आनंदमात्र, अविकारी, अनन्य होते हुए भी पृथक् ऐसे ब्रह्म हो. आप विश्वके कारणस्वरूप, उदय, स्थिति तथा लयरूप क्रियाओंकी आत्मा, ईश्वर तथा विश्वके सृजनकी आपकी इच्छा होते हुए भी आप अपेक्षारहित हो. (११)

अत एव न मालिन्यम् ऐश्वर्याद् न नियम्यता ।
व्याप्तेः [१]परिमितिः नैवम् एतद् अप्राकृताकृति।।१२।।

१.लोकवत् परिच्छेदः।

इसीलिए आपमें मालिन्य नहीं है, आप ऐश्वर्यवाले होनेके कारण आपके ऊपर किसीका नियमन नहीं है. आपकी व्यापकताकी कोइ सीमा नहीं है. इन्हीं गुणोंके के कारण आपका अप्राकृत आकार है. (१२)

सर्वाकाराश्रयत्वं च श्रुतयोऽवर्णयन् [१]'समः।
मशकेन समो नागेने'त्याद्यास्तद्विभुत्वतः।।१३।।

१.'समो मशकेन समो नागेन'बृहदारण्यकश्रुतिः. साम्यं च तत्तन्निष्ठाकारवत्त्वेन।

'आप मच्छरके जितने हो, हाथीके जितने हो', इस उपनिषद्वाक्यमें आपके विभुत्वपनेके कारण ही सभी आकारोंका आश्रय लिए हुए आप हैं ऐसा वर्णन किया गया है. (१३)

प्राकृतं परिमाणादि पांचभौतिकतादिकम् ।
तस्या'ऽस्थूलमनण्वा'दिश्रुतिभिः प्रतिषिध्यते।।१४।।

''स्थूलतारहित, अणुत्वरहित'' आदि श्रुतिवचन पंचमहाभूतोंके संबंधी प्राकृतपरिमाणादिका आपमें निषेध करते हैं. (१४)

क्रियासु फलसन्देहो देहेऽभिमतिरज्ञता ।

[१]ऊर्मयो लोकनिष्ठानां दोषा इत्यादयो मताः।।१५।।

१.कामक्रोधादयः।

क्रियाओंमें फलका संदेह, देहमें अभिमान, अज्ञता, लोकमें आविष्टोंको काम, क्रोध आदिके आवेगरूप दोष बताए गए हैं. (१५)

'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' ।

इत्यादिश्रुतयः सर्वं न्यषेधंस्तत्[१] सदूषणम्।।१६।।

१.ब्रह्मणि क्रियादिकम्।

कलारहित, क्रियारहित, शांत, अकथनीय और निरंजन – ये श्रुतिवचन ऐसी दोषयुक्त क्रियाओंका प्रभुमें निषेध करते हैं. (१६)

तस्य प्राकृतशून्यत्वं तथा भागवतादिषु ।

[१]'गृह्यमाणैस्त्वम् अग्राह्यो विकारैः प्राकृतैर्गुणैः'।।१७।।

१.अन्यत्र त्वयि वा दृश्यमानैः विकारैः प्राकृतैः गुणैश्च त्वम् अग्राह्यो असि इति अर्थः. स्वबुद्ध्या दृश्यन्ते तथापि लौकिका देहेन्द्रियादयो गुणाः त्वयि न सन्तीति भावः. किंवा लोके ये दृश्यन्ते अतएव प्राकृताः तैः गुणैः त्वं गृहीतुं न शक्यसे. तेन श्रुत्युक्तैः अप्राकृतैः त्वद्गुणैः तु त्वं ग्राह्यएव इत्यर्थः. (श्रीभाग.१०।१०।३२)

'गृहीत विकार तथा प्राकृत गुणोंवाले आपको ग्रहण नहीं कर पाते हैं', – इस श्रीमद्भागवतके वाक्यमें प्रभुमें प्राकृतता नहीं है, ऐसा कहा गया है. (१७)

'अपाणिपादो [१]जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स श्रुणोत्यकर्णः ।

'स वेत्ति वेद्यं न च तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्'।।१८।।

१.गन्ता. (श्वेताश्वतरादौ।)

'हाथ–पैर न होने पर भी गति करता है, नेत्र न होने पर भी देखता है, कर्ण न होने पर भी सुनता है. जानने योग्य पदार्थको वह जानता है, परंतु उन्हें जाननेवाला कोइ नहीं है. ऐसे आदि पुरुषको महापुरुष कहते हैं.' (१८)

पाणिपादनिषेधेऽपि गमनग्रहणोक्तितः।

अस्मदादिसमं न्यूनं प्राकृतं प्रतिषिध्य [१]तत्।।१९।।

विधीयन्ते श्रुतौ सर्वाः सर्वशक्तेः क्रिया ध्रुवाः।

सर्वत्राबाधितं ज्ञानं चैवं सर्वविदोऽखिलम्।।२०।।

१.पाण्यादिकम्।

इस वाक्यमें हस्त-चरणका निषेध होने पर भी गति तथा गृहण कहे गए होनेसे हमारे जैसे अपूर्ण प्राकृतपनेका निषेध करके श्रुतिओंमें सर्वशक्तिमानकी सभी क्रियाओंको ध्रुवस्वरूप बताइ गइ है. ऐसे सर्ववेत्ता उन प्रभुका ज्ञान सर्वत्र बाधरहित है. (१९-२०)

निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः।

आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः सर्वत्र च [१]त्रिविधभेदविवर्जितात्मा।।२१।।

नियताकारकार्यत्वान्योन्यबाधक्षयादयः[२]।

दोषा गुणेषु देहेषु प्राकृतेषु [३]तदिच्छया ।।२२।।

१.पञ्चरात्रस्थं वचनम्. सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहित आत्मा स्वरूपं यस्य. २.नियते आकारकार्ये यस्य तद्भावः स च अन्योन्यबाधश्च क्षयश्च ते. ते आदिर्येषां ते तदादयः. ३.'बहुस्याम्' इति भगवदिच्छया.

दोषरहित, पूर्णगुण देहवाले, स्वाधीन तंत्रवाले, चेतनारहित शरीरके गुण बिनाके, जिनके हस्त, चरण-मुख-उदर सभी कुछ आनंदमात्र है, तथा सजातीय-विजातीय और स्वगत, ऐसे तीन भेदोंसे रहित सर्वत्र जिनका आत्मा है ऐसे निश्चित आकार तथा कार्य, परस्पर बाध, क्षय करना आदि दोष प्रभुकी इच्छासे प्राकृत गुणोंमें तथा देहोंमें रहे हुए हैं. (२१-२२)

आनन्दमात्राकारः स निर्दूषणगुणाश्रयः ।

निर्दोषविग्रहः स्याद् निश्चेतना प्रकृतिर्जडा।।२३।।

उन प्रभुका आकार आनंदमात्र है. निर्दोष गुण उनका आश्रय करके रहे हुए हैं, अतः उनका देह भी निर्दोष है. चेतना हीन प्रकृति जड है. (२३)

न प्राकृता गुणाः तस्य न शरीरेन्द्रियादिकम्[१]।

इत्युक्तं भगवच्छास्त्रे[२] याज्ञवल्क्यस्मृतावपि।।२४।।

१.एतद् अपि न प्राकृतम् इत्यर्थः। २.'निर्दोषपूर्णे'ति पञ्चरात्रवचने।

प्रभुके गुण प्राकृत नहीं हैं, देहेन्द्रियादि भी प्राकृत नहीं हैं. ऐसा निर्णय भगवत्शास्त्र, नारदपंचरात्र और याज्ञवल्क्यस्मृतिमें किया गया है. (२४)

'अथवा परमात्मानं परमानन्दविग्रहम्।

इत्यानन्दमयाकारः सर्वत्राप्राकृताखिलः ।।२५।।

'परमात्मा परम आनंदमय देहवाले हैं' इस प्रकार उनका आकार आनंदमय है तथा अप्राकृत है. (२५)

निषिध्य प्राकृतं तत्र[१] विधत्तेऽप्राकृतं श्रुतिः ।

सार्वत्रिकत्वकथनात् तास्याप्राकृतता[२] स्फुटा ।।२६।।

१.'अपाणिपादो'इत्यादिश्रुतौ। २.भगवतश्चक्षुरादेः।

वेद प्राकृतताका निषेध करके अप्राकृत हस्त-चरणादिका विधान करते हैं. ऐसे सर्वत्र होनेके निरूपण द्वारा प्रभुकी इंद्रियोंकी अप्राकृतता स्पष्ट की गइ है. (२६)

सामान्योक्ते[१]र्निषेधेषु लोकसिद्धांशसेधनम् ।

निषिध्य धर्मान्[२] सर्वत्र प्रायो धर्मान् हि वक्ति सा[३]।।२७।।

१.लोकतुल्यावयवकरणादिनिषेधः. युक्तं च एतत्, प्रतीतमेव निषेद्धुं शक्यते, न अप्रतीतम्. नहि 'शशविषाणो नास्ति' इति केनापि उच्यमानं प्रामाणिकं भवति. तस्य अवस्तुत्वात्. न च श्रुत्युक्तं निषेद्धुं शक्यते प्रमाणान्तरेण श्रुत्यैव वा, सर्वप्रमाण-बलिष्ठत्वात्. तद्भागस्य अप्रामाणिकत्वापातात्. तस्माद् भगवति प्राकृतधर्माणामेव निषेधः. २.उपनिषत्सु. ३.श्रुतिः.

सामान्य वचनोंसे जहां निषेध किया गया है वहां लोकसमान इंद्रियोंका निषेध किया गया है. उपनिषदोंमें (प्राकृत) धर्मोंका निषेध करके वेद अलौकिक धर्मोंकी बात करता है. (२७)

नन्वानन्दमयं ब्रह्माप्राकृतं प्राकृतं जगत् ।

निरानन्दं कथं ब्रह्मकार्यं तद्रूपम् अद्वयम्।।२८।।

आनंदमय ब्रह्म अप्राकृत हैं तथा जगत प्राकृत है. तो ब्रह्मरूप तथा ब्रह्मसे अभिन्न, ब्रह्मके कार्यरूप यह जगत आनंदरहित कैसे हो सकता है? (२८)

इति चेद् उक्तम् एवैतद् बहुत्वायाखिलं कृतम् ।

आनन्दांशोऽखिला धर्माः ते तिरोभाविता इह।।२९।।

यदि ऐसा पूछते हो तो उत्तर यह है कि, 'मैं एक अनेक हो जाउं' ऐसी अनेक होनेकी इच्छा के कारण ही सृष्टिकी रचना की गइ है, यह कहा ही गया है.

आनंदांशयुक्त सभी धर्मोंका जगतमें तिरोधान किया गया है. (२९)

ब्रह्मधर्मतिरोभावाद् अन्योन्याभावदर्शनात् ।

आविर्भावतिरोभावाभ्याम् इदं [१]दृश्यदूषणम्।।३०।।

१.एतद् हेतुभ्यो द्रश्ये जगति दूषणं भेद एव।

ब्रह्मके धर्मोंका तिरोधान हो जानेके कारण एकदूसरेमें अभाव दिखानेके लिए और आविर्भाव तिरोभावकी प्रक्रियाओंके कारण जगतमें दोष देखने मिलते हैं. (३०)

रागमात्रं घटे मृत्स्ना सर्ववर्णा विलक्षणा ।

द्रश्यो न वास्तवो भेदस्तथात्राप्यवधार्यताम्।।३१।।

'घट' शब्दमें प्रयोग करनेवालेकी आकांक्षा है. जो मिट्टी है उसके अनेक प्रकारके रंग हैं तथा ऐसे वह विलक्षण भी है. घट तथा मिट्टीमें फिरभी ऐसा कोई वास्तविक भेद नहीं है. उसी प्रकार जगतके विषयमें भी समझना चाहिए. (३१)

जगत् तु ब्रह्मणो भिन्नं न ब्रह्म जगतः पृथक्।

सृष्टिकालेऽपि हि घटो मृदो भिन्नो न मृद् घटात्।।३२।।

जगत ब्रह्मसे भिन्न है, परंतु ब्रह्म जगतसे भिन्न नहीं है. जब सृजन किया जाता है तब घट मिट्टीसे पृथक् होकर बनता है, तथापि मिट्टी घटसे भिन्न नहीं होती है. (३२)

करस्त्ववयवत्वेन शरीराद् भिद्यतेंऽशकः[१]।

शरीरं न करात् भिन्नं तस्यावयवितांऽशिता।।३३।।

१.हेतुगर्भं विशेषणम्. अंशक इति हेतोः।

हाथ शरीरका एक अंग होनेके कारण अंशके रूपमें वह शरीरसे पृथक् होता है, परंतु शरीर हाथसे भिन्न नहीं है; क्योंकि हाथका अंगत्व अंशात्मक है. (३३)

कार्याणि भिन्नाभिन्नानि तथात्वात् तस्य[१] वीक्षया[२]।

प्राकृतानि विबुद्ध्यन्तां यथासामान्यदर्शनम्[३]।।३४।।

१.तिरोहितचिदानन्दत्वात्. २.'बहुस्याम्' इति इच्छया. ३.सामान्यानां दर्शनम् अनतिक्रम्य. सामान्यजनाएव जगत्प्राकृतं पश्यन्ति विशेषदर्शिनस्तु ब्रह्मवेत्तारः

तदिदं ब्रह्मात्मकम् इत्यर्थः।

चित् तथा आनंदका तिरोधान हुआ होनेसे और प्रभुकी एकसे अनेक होनेकी इच्छाके कारण प्रभुके भिन्न-भिन्न कार्योंको सामान्य लोगोंके दर्शनके समान प्राकृत जानने. (३४)

सर्वात्मकम् अनुस्यूतं सर्वत्र ब्रह्म कारणम्।

सर्वधर्माश्रयत्वेनातथात्वात् तद् अलौकिकम्[१]।।३५।।

१.प्राकृतभिन्नत्वात्.

कारणरूप सर्वात्मक ब्रह्म सभी स्थानोंमें ओतप्रोत है. ब्रह्ममें सभी धर्म आश्रय करके स्थित होनेसे तथा स्वयं अप्राकृत होनेसे ब्रह्म अलौकिक तथा अप्राकृत है. (३५)

[१]उक्तवाक्येऽप्यतो रूपं निरूप्याऽशंक्य भिन्नताम्।

सर्वत्र च स्वगतभेद विवर्जिततोच्यते।।३६।।

१.'निर्दोषे'ति पञ्चरात्रवाक्ये.

'निर्दोषत्व...'- इस उपरोक्त पंचरात्रके वाक्यमें रूपका निरूपण करके भिन्नत्वकी शंका करके, तदुपरांत व्यापकताके कारण स्वगत भेद नहीं है, ऐसा कहा गया है. (३६)

[१]व्याप्तेर्दशम [२]वाक्येऽपि गुणानां [३]गृह्यमाणता।

निरूपयन्ति श्रुतयः तस्माद् उक्तव्यवस्थया[४]।।३७।।

१.इदं पदं पूर्वस्मिन् श्लोके अन्वेति. २.'गृह्यमाणैस्त्वमग्राह्य' इत्यस्मिन्. ३.गुणानामेव गृह्यमाणता उच्यते न तु गुणैः हेतुभिः ब्रह्मणो गृह्यमाणता. किंवा गुणैः कर्तृभिरपि ब्रह्मणो गृह्यमाणता नोच्यते. गुणाएव ब्रह्म गृहीतुं न शक्नुवन्ति कथं पुनः एवंविधैः तैर्जनो ब्रह्म गृहीतुं शक्नुयाद् इत्यर्थः. ४.तस्मात् प्राकृताप्राकृतगुणव्यवस्थया सविशेषनिर्विशेषोभयवादिन्यः श्रुतयो ब्रह्म निरूपयन्ति इति अर्थः।

'गृह्यमाणैः...' इस भागवतदशमस्कंधके वाक्यमें भी 'श्रुतियोंमें प्राकृत तथा अप्राकृत गुणोंकी व्यवस्थासे गुणोंका ग्रहण किया गया है', ऐसा ब्रह्मके विषयमें कहा गया है. (३७)

अत्राहुः शंकराचार्य्या निराकारं परं भवेत्।

गुणक्रियाविशेषाणाम् अत्यन्ताभाववद् मतम्।।३८।।

श्रीशंकाचार्यजी यहां कहते हैं कि – परब्रह्म निराकार है, क्योंकि उनमें विशिष्टगुण और क्रियाओंका अत्यंत अभाव है. (३८)

तन्मायोपहितं सत् स्याद् ईश्वरः शबलाभिधः ।
मायासम्बन्धतः कर्त्ता भोक्ताऽस्य श्रुतिभिः कृतः।।३९।।

सत् जगत मायाकी उपाधिवाला है. इस जगतके कर्ता ईश्वर माया शबलित हैं. इस जगतके कर्ता–भोक्ता ईश्वर हैं, ऐसा जो श्रुतियोंमें कहा गया है, वह भी मायाके संबंधवाले होनेके कारण ही कहा गया है. (३९)

तदुपाधिगतं धर्माद् यत्राध्यारोपयन्ति ताः।
वस्तुतोऽपवदन्त्येता निर्विशेषे निषेधकाः।।४०।।

माया शबलित ब्रह्म मायाकी उपाधिवाले हैं. श्रुतियां उन धर्मोंका ब्रह्ममें अध्यारोप करती है. यथार्थ तो यह है कि श्रुतियां निर्विशेष ब्रह्ममें उन धर्मोंका निषेध करती है. (४०)

[१]अध्यारोपापवादाभ्यां श्रुत्योः स्यात् संगतिर्द्वयोः ।
लोकप्रदर्शनायेन्दोर्यथा शाखाऽपि दर्श्यते ।।४१।।

१.उपासनासिद्ध्यर्थम् अन्यत्र द्रष्टानां धर्माणां ब्रह्मणि आरोपो अधिकत्वाय (माहात्म्याय). वस्तुतस्तु उपासनया चित्तशुद्ध्यनन्तरं, ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात् तान् धर्मान् निषेधन्त्येव इति अर्थः.

(उपासनाकी सिद्धिके लिए अन्य धर्मोंका महात्म्यज्ञानके लिए ब्रह्ममें आरोप किया जाता है. उपासना द्वारा चित्तकी शुद्धि हो जानेके बाद ब्रह्म निर्धर्मक होनेसे पूर्वक्त धर्मोंका श्रुति निषेध करती है.) अध्यारोप और अपवादसे धर्मसमर्थक तथा धर्मनिषेधक श्रुतिओंका समन्वय सिद्ध हो जाता है. उदाहरणतया, उस डाली पर चंद्रमा देखा? ऐसा दिखाकर शाखा द्वारा चंद्रमा दिखाया जाता है. वस्तुस्थितिमें तो शाखाके उपर चंद्र नहीं है. (४१)

[१]ज्ञानार्थ–चित्तशुद्ध्यर्थोपास्तये प्रथमं तथा ।
निरूप्यते सधर्मत्वं जाते ज्ञाने निषिध्यते।।४२।।

१.निर्धर्मकात्मज्ञानार्थं या चित्तशुद्धिः तस्यै च या उपासना तस्यै इत्यर्थः।

निर्धर्मक ज्ञान होनेके लिए चित्तकी शुद्धि तथा उपासनाके लिए प्रथम ब्रह्मको सधर्मक कहा गया है. ज्ञान हो जानेके बाद उसका निषेध कर दिया जाता

है. (४२)

इति चेत् श्रूयतां माया सादिः सानादिरेव वा ।

आद्ये[1] कर्ता तु को ब्रह्मातिरिक्ताभावतः परम्[2] ।।४३।।

कर्तृत्वं निर्विशेषस्य पुनः प्राप्तं द्वितीयते[3] ।

द्वैतापत्तिः[4] सदेवेति प्रभृतिं श्रुतिबाधनम्[5] ।।४४।।

१.सादित्वे पक्षे. २.परं मुख्यमेव ब्रह्म कर्तृ स्याद् इति अर्थः. ३.अनादिः माया इति पक्षः इति अर्थः. ४.माया अनादिः इति पक्षे तु सा च तच्चेति द्वैतम् इति अर्थः. ५.'सदेव सौम्य इदम् अग्र आसीद्' इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यर्थः.

यदि ऐसा कहते हो तो सुनो : माया सादि है या अनादि? सादि पक्षमें ब्रह्मसे अतिरिक्त कोइ नहीं होनेके कारण ऐसी मायाका कर्ता कौन? कर्ता मुख्य ब्रह्म ही होनेसे निर्विशेष ब्रह्मकी कर्तृता हो गइ. अनादि पक्षमें माया और ब्रह्म दोनोंका द्वैत माना जाएगा, जिसके कारण, 'हे सौम्य! आरंभमें एकमात्र सत् ही था' आदि अनेक श्रुतिवचनोंका बाध हो जाएगा. (४३-४४)

ब्रह्माप्यनाद्यनादिः सोपहितस्याप्यनादिता ।

सर्गोऽविरतमेव स्याद् न जातु प्रलयो भवेत्।।४५।।

नित्यबद्धं भवेद् ब्रह्म मुक्तिस्तन्नाशने यदि ।

श्रूयेत क्वापि तस्यापि जीववद् मुक्तिसाधनम् ।।४६।।

ब्रह्म भी अनादि, सृष्टि भी अविरत होती ही रहती है, प्रलय कभी भी होता ही नहीं है, ब्रह्म नित्यबद्ध हो जायेगा और ब्रह्मके नष्ट होने पर ही मुक्ति होगी; तथा जीवके समान ब्रह्मको भी कहीं मुक्तिका साधन बताया गया है. (४५-४६)

व्यासाचार्यैः प्रतिज्ञाय निर्गुणस्य विचारणम् ।

'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्यत्रैतस्यैव लक्षणम्।।४७।।

'जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वाद्'इति कथ्यते ।

प्रतिज्ञोपक्रमौ[1] भग्नौ स्फुटं व्यासस्य ते मते ।।४८।।

१.प्रथमसूत्रे निर्गुणस्य प्रतिज्ञा अपरस्मिन्नेव च सगुणस्य अप्रतिज्ञातस्य लक्षणम् उक्तम् इति प्रतिज्ञाभङ्गः. अतएव उपक्रमस्य पूर्वप्रक्रान्तस्य निर्गुणसम्बन्धिनो भङ्गश्च.

व्यासजीने 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इस सूत्रमें निर्गुणके विचारकी जो प्रतिज्ञा करके ब्रह्मका ही लक्षण 'जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्' इस दूसरे सूत्रमें बताया है. श्रीशंकराचार्यजीके मतानुसार यहां व्यासजीकी प्रतिज्ञा तथा उपक्रममें संगति नहीं है, क्योंकि पहले सूत्रमें निर्गुण ब्रह्मकी जिज्ञासा की गइ है तथा दूसरे सूत्रमें सगुण ब्रह्मके निरूपणका उपक्रम किया गया है. (४७-४८)

निषेधत्येव[१] कर्तृत्वं प्रकृत्युपहितस्य तु ।
गौणश्चेद् आत्मशब्दाद् इत्यादिनां सूत्रकृत् स्वयम्।।४९।।

१.ननु मायोपहितं गौणमेव ब्रह्म जगत्कर्तृः भवतु तत्र आह निषेधत्येव इति.

सूत्रकार 'यह तो गौण है' ऐसा यदि कहें तो वह गौण नहीं है. क्योंकि 'आत्मन्' शब्दका प्रयोग किया गया है- इन सूत्रोंसे प्रकृति-मायाकी उपाधिवाले इश्वरके कर्तृत्वका निषेध किया गया है. (४९)

न 'सोऽकामयते'त्यादिरूपिताः कामनादयः ।
सम्भवन्ति[१] जडाया निर्द्धर्मत्वाद् ब्रह्मणो न ते।।५०।।

१.उपाधिभूताया मायाया न सम्भवन्ति इति अन्वयः।

श्रीशंकराचार्यजीके मतानुसार 'सोऽकामयत-उन्होंने कामना की' आदि वाक्योंमें निरूपित कामना ब्रह्म निर्धर्मक होनेसे उनमें संभव न होनेसे जड मायामें ही होनी चाहिए. (५०)

तस्योपाधिवशात् तत्त्वे[१] निर्विशेषविकल्पताम् ।
ब्रह्मणो बाधते या सा नश्येत् तज्ज्ञानतः कथम्।।५१।।

१.कामादिमत्त्वे. ब्रह्म स्वतो न कर्तृ किन्तु मायावशतः इति उक्ते तु निर्विशेषत्वहब्री(?) सा निर्विशेषज्ञानतः कथं नश्येद् इति उच्यताम् इति अर्थः.

ब्रह्म स्वयं कर्ता नहीं है, किंतु मायाके कारण कर्ता है, ऐसा यदि मानें तो उन्हें मायाके कारण उत्पन्न होती कामना यदि हो तो उसी मायाका नाश ब्रह्मज्ञान द्वारा कैसे हो सकता है? (५१)

न्यायात् 'प्रक्षालनाद्धी'ति ह्यध्यारोपापवादतः ।
धर्माणां लोकसिद्धानाम् अपवादोऽस्तु केवलम्।।५२।।

'लगे हुए कीचडको धोनेसे अच्छा है कि कीचडका स्पर्श न करें' - इस न्यायके अनुसार अध्यारोप और अपवाद करनेसे अच्छा है कि लौकिक धर्मोंका

ही अपवाद किया जाए. (५२)

मायागुणोपासनात् चेद् मुक्तिः स्याद् हेयता कुतः ।
ज्ञानोद्भवेऽपराद्धं वा किं मायारूपया स्त्रिया ।।५३।।

मायाके गुणोंकी उपासनासे यदि मुक्ति प्राप्त होती हो तो फिर मायाका त्याग करनेकी ही क्या आवश्यकता है? ज्ञानका उद्भव हो जाता हो तो मायारूपी स्त्रीका उसमें क्या दोष? (५३)

इत्यादि दूषणगणैः तन्मतं श्रुत्यसम्मतम् ।
आचार्यैः प्रभुभिश्चान्यैः विस्तरेण निराकृतम्।।५४।।

ऐसे अनेक दोषोंके कारण शंकराचार्यजीके मतमें उपनिषदोंकी असंमति है तथा श्रीवल्लभाचार्यजी, श्रीविठ्ठलनाथजी तथा अन्य विद्वानोंने भी उनके मतका विस्तारपूर्वक निराकरण किया है. (५४)

तस्माद् रतीच्छया सर्वशक्तिरीश्वर आत्मनः ।
सर्वम् आविश्चकारेदम् इत्येव श्रुतयोऽवदन् ।।५५।।
श्रुत्योरुभयवादिन्योर्निर्णये प्राह सूत्रकृत् ।
तद्व्यवस्थाम् इमाम् एव श्रुतिभिः सैव सिद्ध्यति।।५६।।

श्रुतियोंमें कहा है कि रमण करनेकी इच्छासे सर्वशक्तिमान इश्वरने अपनेमेंसे सभीका आविष्कार किया है. निर्धर्मकता तथा सधर्मकताका प्रतिपादन करनेवाली श्रुतियोंका निर्णय करते हुए सूत्रकार बादरायणव्यासने उन श्रुतियोंकी ऐसी व्यवस्था की है तथा सभी उपनिषद्वाक्योंकी उस पक्षमें संमति भी है. जैसे– (५५–५६)

[1]'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः' ।
कर्ता भर्ता च भोक्ता च निहन्तापि स एव हि ।
'अहं सर्वस्य' 'स इमांल्लोकान् असृजत' इति।।५७।।

१.लोके दृश्यमानं गुणवत्त्वं तत्कृतपरिच्छेदं वा श्रुतिः निषेधति तदनन्तरं बहुशो गुणवत्त्वं वदति च. तस्माद् अप्राकृतगुणवत्त्वं ब्रह्मणः श्रुतिसंमतम् इति ज्ञायते इत्यर्थः (ब्र.सू.३।२।३३).

'सर्वकर्ता' 'सर्वभोक्ता' 'भर्ता भोक्ता महेश्वरः'।
'भर्त्ता सन् म्रियमाणो बिभर्ती'त्यादिवचोभरैः।।५८।।

लोकमें प्रतीत होती सधर्मकताका श्रुति एक बार निषेध करती है तथा पुनः उसी सधर्मकताका समर्थन भी करती है. 'वही कर्ता हैं, भर्ता हैं तथा नाश करनेवाले हैं.' 'मैं सभीका उत्पत्तिस्थान हुं', 'उन्होंने इस लोकका सृजन किया', 'महेश्वर, सभीके कर्ता, सभीके भोक्ता, भरणपोषण करनेवाले तथा भोग करनेवाले हैं', 'भरणपोषण करते हुए स्वयं भी पोषित होते हैं तथा सभीका पोषण करते भी हैं.' (५७-५८)

स्वातन्त्र्यं युज्यते कर्त्तुः सृष्टौ स्वातन्त्र्यम् ईशितुः ।
मायायास्तस्य शक्तित्वात् करणत्वं पुराणतः।।५९।।
धर्माविर्भावतः स्वस्याप्राकृतात्मत्वसिद्धये ।
पूर्वं स सेव्यते जाते तादृक्त्वे निश्चिलं पुनः।।६०।।

कर्ताको स्वतंत्रता होना चाहिए. सृष्टिकी रचना करनेमें ईश्वर स्वतंत्र है. माया तो ब्रह्मकी शक्ति होनेसे पुराणोंमें उसे धर्मोंके आविर्भाव द्वारा अपनी अप्राकृतता सिद्ध करनेके हेतुके रूपमें बताई गइ है. सर्वप्रथम वह प्रभुकी सेवा करती है. ऐसा करते हुए तादृशता प्राप्त होती है तब निश्चलता प्राप्त होती है. (५९-६०)

अजानंस्तस्य माहात्म्यं नैव सेवेत कश्चन ।
इति माहात्म्यबोधाय प्रवृत्ताः श्रुतयोऽखिलाः।।६१।।

यदि उन प्रभुके महात्म्यको कोइ जानता न हो तो उनकी सेवा वह करेगा ही नहीं. इसीलिए महात्म्यका बोध करवानेके लिए सभी श्रुतियां प्रवृत्त हुइ हैं. (६१)

'दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र' इति दिव्यस्त्वलौकिकः।।६२।।

वह मूर्तिरहित दिव्य अज, बाहर तथा अंदर स्थित, प्राणरहित, मनरहित तथा उज्ज्वल है.' इस श्रुतिमें जो दिव्यता कही गई है वह अलौकिक के अर्थमें है. (६२)

[१]अजन्माऽप्राकृततनुः शुद्धः प्राणीतरोऽमनाः।
प्राणिभिः प्राकृतैः सेव्योऽशुद्धैर्न्यूनैर्मनोवशैः।।६३।।

१. 'दिव्य' इत्यादिश्रुतेः अर्थं विवृणुते.

अजन्मा, अप्राकृत देहवाला, शुद्ध प्राणधारियोंसे सर्वथा भिन्न ही, मनरहित ऐसे प्रभुकी अशुद्ध, हीन तथा मनके वशमें रहनेवाले प्राकृत प्राणियों द्वारा सेवा की जाती है. (६३)

यस्याप्राकृतधर्मा आत्माभिन्नाश्च शक्तयः सर्वाः।
सर्वांशभेदहीनं लक्ष्मीनं भज मनो भवद् दीनम्।।६४।।

जिनकी सभी शक्तियां अप्राकृत धर्मोंवाली और आत्मासे अभिन्न है, ऐसे सभी अंशभेद बिनाके वे लक्ष्मीके पतिका, हे मन! दीन होकर आश्रय कर. (६४)

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यमतवर्ति श्रीव्रजवल्लभचरणानुचर पंचनदीघनश्यामभट्टात्मज श्रीगोवर्धन शीघ्रकविविरचिते वेदान्तचिन्तामणौ ब्रह्मसाकारत्वविवेको नाम नवमं प्रकरणम्।।९।।

d

शक्तिधर्माभेदनिरूपणपूर्वकद्वैतमतनिराकरणं नाम दशमं प्रकरणम्

१. अस्मिन् प्रकरणे शक्तिधर्माभेदनिरूपणपूर्वकं वास्तवं द्वैतं निराक्रियते.

शुद्धाद्वैतं वस्तुतस्तु नानाभेदं निजेच्छया ।
स्वाभिन्नशक्तिधर्माणां नुमो नानामतस्तुतम् ।।१।।

वस्तुस्थितिमें शुद्ध अद्वैतरूप, अपनी इच्छासे अनेक प्रकारके भिन्न-भिन्न रूप तथा अभिन्न ऐसे धर्मोंवाले, अनेक वादों द्वारा स्तुत्य ब्रह्मका मैं स्तवन करता हुं. (१)

ब्रह्मैवैकं प्रपञ्चस्य निमित्तं समवायि च ।
पुराणे करणं माया तच्छक्तिर्दंडवन्मता।।२।।

ब्रह्मको ही जगतके निमित्त तथा समवायिकारण कहे गए हैं. पुराणोंमें जहां मायाको साधनरूप कही गई है वहां मायाको दंडकी तरह भगवानकी शक्ति के समान कहा गया है. (ब्रह्मसे भिन्न स्वतंत्र पदार्थतया नहीं) (२)

अचिन्त्या विविधा नित्याः स्वाभाविक्योऽस्य शक्तयः।
ज्ञानक्रियादिभेदेन स्वाभिन्नाः स्ववशा विभोः।।३।।

उन प्रभुकी शक्तियां अचिंत्य, विविध, नित्य और स्वाभाविक हैं. वे शक्तियां ज्ञानशक्ति और क्रियाशक्ति ऐसी दो प्रभुसे अभिन्न तथा स्वाधीन हैं. (३)

'न [१]तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत् समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च'।।४।।

उनका नाहिं कोइ कार्य है, नाहिं कोइ साधन है. उनके समान तथा उनसे अधिक भी कोइ नहीं है. ऐसे प्रभुकी ज्ञानशक्ति, बलशक्ति और क्रियाशक्ति आदि विभिन्न प्रकारकी स्वाभाविक शक्तियां हैं(श्वेता.उप. २।१२). (४)

'यः सर्वज्ञः सर्वशक्ति'रित्यादिश्रुतिभिः श्रुताः।
तासु मायाप्यघटित-घटनायां पटीयसी।।५।।

'जो सर्वज्ञ हैं, सर्वशक्तिवाले हैं'- इन श्रुतिवाक्योंसे उन शक्तियोंका बोध होता है. इन शक्तियोंमेंसे एक शक्ति माया अघटित घटना करनेमें कुशल

है. (५)

'श्रिया[१] पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोर्जया ।
विद्ययाऽविद्यया शक्त्या मायया च निषेवितम्'।।६।।
इति भागवतोक्तासु मुख्यासु द्वादशस्वियम् ।
गणिता करणत्वेन पुराणे परिवर्णिता।।७।।

'श्री, पुष्टि, गिरा, कांति, कीर्ति, तुष्टि, इला, उर्जा, विद्या, अविद्या तथा माया द्वारा प्रभु सेवित हैं.' इस प्रकार (श्रीभाग.पु.१०।३९।५५) श्रीमद्-भागवतमें भगवानकी शक्तियोंके वर्णनमें माया शक्तिको गिनाया गया है तथा पुराणोंमें उसका वर्णन साधनतया प्राप्त होता है. (६-७)

'स एवेदं[१] ससर्जाग्रे भगवान् आत्ममायया ।
सदसद्रूपया चासौ गुणमय्याऽगुणो विभुः।।८।।

उन गुणरहित समर्थ भगवानने ही सत्-असत् रूप गुणमय आत्ममाया द्वारा इस जगतका सृजन किया(भाग.पु.१।२।३०). (८)

सामर्थ्यं सर्वभवने तस्य मायेति कथ्यते।
शक्तित्वात् तदभिन्ना सा विचित्रपरिणामकृत्।।९।।

अनेक होनेके प्रभुके सामर्थ्यको ही माया कहा जाता है. विचित्र परिणामोंको उत्पन्न करनेवाली वह प्रभुकी शक्ति प्रभुसे अभिन्न है. (९)

क्वचित् संमोहिका माया अविद्यैव व्यपदिश्यते।
बहवोऽर्था हि मायाया गीताभाष्ये[१] प्रदर्शिताः।।१०।।

१.तत्त्वदीपिकाख्ये. 'अजोऽपि सन् अव्ययात्मा'इत्यस्य व्याख्याने.

कहीं सम्मोहनकारी मायाको अविद्या भी कहा है. गीताजीकी 'तत्त्वदीपिका' टीकामें (वल्लभजीकृत) मायाके अनेक अर्थ (अजोऽपि सन् अव्ययात्मा..श्लोकके निरूपणमें) किये गए हैं. (१०)

'माया'शब्दः क्वचित् शास्त्रे हरिसामर्थ्यवाचकः।
क्वाप्यविद्या मृषावाची कृपाकपटवित्तवाक्।।११।।

शास्त्रमें कहीं माया शब्दका अर्थ प्रभुका सामर्थ्य दिया गया है, कहीं उसका अर्थ अविद्या है, कहीं मिथ्या, कहीं कृपा, कहीं कपट, कहीं संपत्ति-ऐसे विविध अर्थ किये गए हैं. (११)

शक्तिशक्तिमतोर्भेदो वस्तुबोधाय केवलम् ।
अभेदो वस्तुतो नाक्ष्णो द्रष्टिशक्तिः पृथग्भवेत्।।१२।।

शक्ति तथा शक्तिमानका भेद उन-उन पदार्थोंके भेदको जानने मात्रके लिए है. वास्तविकरूपमें तो उन दोनोंमें अभेद है. नेत्रमें तथा उसके देखनेके सामर्थ्यमें कोइ भेद नहीं है. (१२)

न धर्मधर्मिणोर्द्वैतम् अप्यस्याप्राकृतस्य तु ।
'प्रकाशाश्रयवद् वा[१] तेजस्त्वाद्'इति हि सूत्रितम्।।१३।।

१. प्रकाशः तदाश्रयश्च सूर्यः तदुभयं यथा तेजःपदार्थत्वाद् एकः पदार्थः तथा धर्मधर्मिणोः अभेदः इत्यर्थः.

इन अप्राकृत ब्रह्ममें धर्म तथा धर्मीका द्वैत भी नहीं है. इसीलिए 'प्रकाश्रयवद्वा...' प्रकाश तथा उसके आश्रयरूप सूर्य, ये दोनों तेजरूप पदार्थको लेकर एक ही पदार्थ है. उसी प्रकार धर्म तथा धर्मीमें अभेद है - ऐसा सूत्रकारने कहा है. (१३)

तेजःप्रकाशयोर्भेदो न तेजस्त्वाद् यथा तथा ।
ब्रह्मणः शक्तिधर्माणां ब्रह्मत्वेन भिदा न हि।।१४।।

तेजरूप पदार्थको लेकर जैसे तेज और प्रकाशके बीच भेद नहीं हैं, उसी प्रकार ब्रह्मकी शक्ति तथा धर्मोंके ब्रह्मत्वमें कोइ भेद नहीं है. (१४)

न भूमिर्गन्धतो भिन्ना न गन्धो भूमितः पृथक्।
तद् वस्तु तादृग् एवेति न द्वैतं धर्मधर्मिणोः।।१५।।

भूमि तथा गंधगुणमें भेद नहीं है, तथा गंध भी भूमिसे भिन्न नहीं है. वह वस्तु वैसी ही है, इसीलिए धर्म तथा धर्मीका द्वैत नहीं है. (१५)

अस्मिंस्त्वलौकिकेऽचिन्त्येऽद्वये भेदो न सर्वथा ।
सुविस्तृतम् इदं भाष्ये श्रीविद्वन्मण्डने तथा।।१६।।

इन अलौकिक, अचिंत्य, अद्वय ब्रह्ममें किसी भी प्रकारका कोइ भेद नहीं है. अणुभाष्य और विद्वन्मंडनमें इस विषयका निरूपण विस्तारसे किया गया है. (१६)

माध्वाचार्या इह प्राहुः जगत्कर्ता कुलालवत्।
भिन्नो निमित्तम् एवेशो विकारात् समवायिनः।।१७।।

(पूर्वपक्षी) श्रीमध्वाचार्यने जगतके कर्ताको कुम्हारकी तरह भिन्न कहा है. 'समवायी कारणमें विकार आजाता होनेसे ब्रह्म मात्र निमित्त कारण ही है.' (१७)

प्रकृतिः स्याद् उपादानं तत् तन्त्रास्य[१] जडस्य[२] तु ।
'प्रकृतिर्ह्यस्योपादानम् इति'[३] भागवतोक्तितः।।१८।।

१. भगवत्परतन्त्रा. २. कारणसाधर्म्याद् जडत्वम्. ३. जगतः.

(पूर्वपक्षी) 'इस जगतकी उपादानकारण प्रकृति है' – इस भागवतके वचनानुसार प्रकृति जगतके प्रति उपादान कारण है तथा यह जड जगत भगवानके प्रति परतंत्र है. (१८)

ब्रह्मणो जडजीवानां द्वैतमेवाऽस्ति वास्तवम् ।
जीवब्रह्मभिदां वक्ति 'द्वा सुपर्णा'[१] श्रुतिर्यतः।।१९।।

१. मुण्डके पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे.

(पूर्वपक्षी) 'द्वा सुपर्णा....' यह श्रुति जीव तथा ब्रह्मके भेदका प्रतिपादन करती है; इसलिए ब्रह्म जड तथा जीवोंका द्वैत वास्तविक है. (१९)

इति चेत् श्रूयताम् उक्त्वा सूत्रकृद् ब्रह्म कारणम् ।
'जन्माद्यस्येति'सूत्रेण केवलं न निमित्तता।।२०।।
समवायित्वम् अप्यस्येत्याह 'तत्तु समन्वयात्' ।
रत्यभावो न युज्येत नैव रेमे श्रुतीरितः।।२१।।

यदि ऐसा कहते हो तो सुनोः– (सिद्धांत) सूत्रकारने 'जन्माद्यस्य यतः।' इस सूत्र द्वारा ब्रह्मको कारण कहकर मात्र निमित्तकारणता का प्रतिपादन न करते हुए 'तत्तु समन्वयात्।' सूत्र द्वारा वह ब्रह्म ही हैं, क्योंकि उपादान कारणके रूपमें ओतप्रोत है.' – इस सूत्रमें समवायी कारण भी ब्रह्म है ऐसा कहा है. 'नैव रेमे – उसने कभी रमण नहीं किया'– इस श्रुतिमें निरूपित प्रकार अनुसार ब्रह्मको समवायीकारण न माननेपर रमणका अभाव होना भी संभव नहीं रह जानेसे, उपरोक्त श्रुतिवचन व्यर्थ हो जाएगा. (२०–२१)

अस्यैवाग्रे 'सहैतावानासे'ति समवायिता ।
पठ्यते समवायित्वं तैत्तिरीयादिषु स्फुटम्।।२२।।

'भगवान इस जगतके रूपमें हुए' – इस वचनमें भी समवायीकारण

होना कहा गया है. तैत्तिरीय उपनिषद आदिमें भी ब्रह्मके समवायीकारण होनेका स्पष्ट निरूपण किया गया है. (२२)

'असद् वा इदम् अग्र आसीत् । ततो वै सद् अजायत'।
तदात्मानं स्वयम् अकुरुत, तस्मात् तत् सुकृतम् इति'।
[1]आत्मानम् इत्युपादानं निमित्तम् अकरोद् इति ।
अभावोऽन्यनिमित्तस्य स्वयम् इत्यभिधीयते।।२३।।

१. 'तदात्मान' इत्यादिश्रुतेरर्थः.

'पहले वह अव्यक्त था, उनमेंसे सत् (व्यक्त) उत्पन्न हुआ. उसने स्वयं ही अपनेआपको उत्पन्न किया, इसीलिए वह सुकृत है.' आत्मानम् शब्दसे उपादान तथा निमित्त, इन दोनों ही प्रकारकी कारणता निरूपित हुई है तथा स्वयम् शब्दसे अन्य कोइ भी निमित्तकारण नहीं है, ऐसा भी कहा गया है. (२३)

[1]'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' 'आत्मैवेदं सर्वम्'
'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'
[2]'पुरुष एवेदं सर्वं. यद्भूतं यच्च भाव्यम्'
श्रुतिभिः स्मृतिभिः प्रोक्ता जगतो ब्रह्मरूपता ।
बाध्यते, प्रकृतिस्त्वाविरासास्यांशः सदात्मकः।।२४।।

१. छान्दोग्य.उप ६।८।७। २. पुरुषसूक्ते.

'यह सबकुछ आत्मरूप है', 'यह सभी कुछ आत्मा ही है', 'सभी कुछ ब्रह्म है', 'जो हो चुका है वह तथा जो होनेवाला है वह सभी कुछ ब्रह्म ही है'.– इन श्रुतिवाक्योंमें तथा अन्य स्मृतिवाक्यों द्वारा जगतको ब्रह्मात्मक कहा गया होनेसे उपरोक्त मतका (मध्वाचार्य) भी बाध होता है. प्रकृति तो ब्रह्मके सदंशसे जन्य है. (२४)

अतस्त्वदक्तवाक्येऽपि[1] 'ब्रह्म तत् त्रितयं[2] त्वहम्' ।
प्रकृतेः पुरुषस्यापि कालस्य हरिरूपता।।२५।।

१.'प्रकृतिर्ह्यस्योपादानम्' इतिवाक्ये। २.तदुत्तरार्द्धे प्रकृतिपुरुषकालाः.

इसीलिए 'प्रकृति इस जगतकी उपादानकारण है', इस मध्वाचार्यको मान्य वाक्यमें भी उत्तरवाक्यतया दिये गए वचन–'प्रकृति, पुरुष तथा काल, ये तीनों मैं ब्रह्म ही हुं'– में इन तीनोंको हरिरूप ही बताया गया है. (२५)

'यत्र[१] येने'ति पद्योक्ताग्रेप्येतद् दर्शयिष्यते ।

सर्गान्तरे[२] तथात्वेऽपि निदानं तु तदेव हि ।।२६।।

१.'यत्र येन यतो यस्य' इति श्रीभागवतवचनव्याख्याने निबन्धे. २.'कदाचित् पुरुषद्वारा' इतिनिबन्धोक्तेः प्रकृतेः कारणत्वेऽपि सर्वकारणकारणं तु ब्रह्मैव इति पद्याधार्थः.

'यत्र येन....' इस श्लोकमें बताए गए विषयका निरूपण अब आगे भी जाएगा. इस प्रक्रियासे अतिरिक्त अन्य प्रकारकी सृष्टि प्रक्रियाओंके विषयमें प्रकृतिकी कारणरूपता बताई गई है. वहां भी सभी कारणोंके कारण ब्रह्म ही है, ऐसा ही निरूपण है. (२६)

अत्रोर्णनाभिद्रष्टान्तोऽप्यनेकत्र[१] निदर्श्यते ।

समवायेऽप्यविकृतिः पूर्वमेव प्रदर्शिता।।२७।।

१. अभिन्ननिमित्तोपादाने.

इस विषयमें मकडीका द्रष्टांत भी अनेक स्थलोंमें दिया गया है. समवायरूपतामें भी अविकृति रहती है यह पहले ही निरूपित कर दिया है.(२७)

सर्वत्राद्वैतमेवोच्चैः वदन्ति श्रुतयोऽखिलाः।

पुमान् कथञ्चिद् अपि हि द्वैतज्ञानेऽपि दुष्यति।।२८।।

सभी श्रुतियां अद्वैतका ही निरूपण करती है. द्वैतका स्वीकार करनेसे किसी न किसी प्रकारसे दूषण अवश्य प्राप्त होता ही है. (२८)

'द्वा सुपर्णा'[१] श्रुतौ सृष्टौ जीवान्तर्यामिणोर्भिदा ।

वृक्षाश्रयत्वसहजत्वादि नैव परस्य यत्।।२९।।

१. ननु 'द्वा सुपर्णे'ति श्रुतौ द्वैतं श्रूयते कथं पुनः अद्वैतं साध्यत इति आशंक्य श्लोकैकेन उत्तरयति. अस्यां श्रुतौ सृष्टौ एव, किंच जीवात्मनोः एव, द्वैतम् उच्यते न तु परस्य भेदः कथ्यते. यत् (हेतोः) वृक्षाश्रयत्वं (देहे स्थित्वं) सहजत्वादि च विशेषणं दीयते. तत्तु सृष्टौ जीवान्तर्यामिणोः एव युज्यते न परस्य इति अर्थः।

'द्वा सुपर्णा...' श्रुतिमें सृष्टिदशामें ही जीव तथा अन्तर्यामियोंका भेद कहा गया है, किंतु जीव ब्रह्मका भेद नहीं कहा गया है. क्योंकि देहात्मक वृक्षका आश्रित होना तथा सहजात होना आदि धर्म उक्त श्रुतिमें कहे गए हैं, जिन्हें परब्रह्ममें माने नहीं जा सकते. (२९)

'तत्त्वमस्या'दिवाक्यानि तदभेदं वदन्ति च ।

अभेदोंऽशांशिभावेन ब्रह्मस्वांशः स[१] यन्मतः।।३०।।

१. जीवः।

'तत्त्वमसि' आदि वाक्य उसी अभेदका प्रतिपादन करते हैं. अंश तथा अंशीके भावसे अभेद है क्योंकि जीव ब्रह्मका अंश है. (३०)

स्वांशत्वम् 'अंशो[१] नानाव्यपदेशाद्[२] इत्युपक्रमात् ।

व्यासेन बोधितं सूत्रे, तथा स्मृतिपुराणयोः।।३१।।

१. जीवो ब्रह्मणों अशएव, नानात्वेन (क्वचिद् ईशितव्येन क्वचिद् चेतनत्वेन क्वचिद् अणुत्वेन व्यापकत्वेन इति) व्यपदेशात्. श्रुतौ श्रवणात्. नहि ब्रह्मतदंशा-तिरिक्त्यान्यस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वं युक्तम् इति (२।३।४३) २. उपक्रमं विधायेति ल्यब्लोपे पंचमी.

जीवकी ब्रह्मस्वांशताका निरूपण व्यासने ब्रह्मसूत्रके 'अंशो नाना-व्यपदेशात्' सूत्रमें किया है तथा स्मृतियोंमें और पुराणोंमें भी जीवको अंश कहा है. (३१)

'ममैवांशो[१] जीवलोके जीवभूतः सनातनः।

मनःषष्ठानींद्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति'।।३२।।

'ममैवांशो...' इस गीतावचनमें भगवानने जीवलोकमें मेरा ही सनातन अंश जीव भावापन्न हुआ है, जो प्रकृति स्थित मन सहित ज्ञानेन्द्रियोंको खींचता है''(भग.गीता.१५।७) ऐसा कहा है. (३२)

[१]'स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरन्तरसंवरणं

तव पुरुषं वदन्त्यखिलशक्तिधृतोंऽशकृतम्।

इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनं

भवत उपासतेंऽघ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः।।३३।।

१. देहादिरूपेषु अमीषु (स्थितम् इति यावत्) बाह्याभ्यन्तरं स्वरूपेण निर्दोषं पुरुषं जीवं अखिलशक्तिधृतः तव अंशकृतं वदन्ति. निरवयवत्व बाधकपरिहाराय कृतम् इति उक्तम्. इत्येवं प्रकारेण जीवस्य मूलस्थानं विचार्य कवयो विश्वसिताः सन्तो निगमावपनं कर्मसमर्पणस्थानम् अतएव अभयं भवतः चरणारविन्दं भुव्युपासत इत्यर्थः.

भागवतमें वेदस्तुतिके प्रसंगमें 'स्वकृतपरेषु' इत्यादि वचनोंमें कहा गया है कि आपके स्वयं रचे हुए इन देहरूप पुरोंमें स्थित तथा स्वरूपतः बाह्याभ्यन्तर व्याधि, आधि प्रभृति दोषोंको स्वीकृत न करनेवाला जो पुरुष (जीव) है उसको अखिल शक्तिधारी आपके सच्चिदंशसे उत्पन्न हुआ कहा जाता है. ऐसी तिरोहित आनंदांशवाली नरकी दशाका विवेचन कर विद्वान् लोग भूतलपर विश्वासपूर्वक आनंदके आविर्भावके हेतु, ऐसे आपके निगमोक्त कर्मादि समर्पण स्थान तथा भव निवर्तक चरणोंकी उपासना करते हैं. (३३)

भेदाभेदं ब्रुवाते आचार्यौ निम्बार्कभास्करौ।
निम्बार्काणां मते भेदो वास्तवो माध्ववद् मतः ।।३४।।
पुत्रादयो विभिन्नांशाः स्वांशाः करपदादयः।
विभिन्नांशा इमे जीवा इति भेदो विनिश्चितः ।।३५।।

निंबार्काचार्य और भास्कराचार्यने भेदाभेद कहा है. निंबार्काचार्यके मतमें मध्वाचार्यकी तरह भेद वास्तविक है. 'पुत्र आदि विभिन्न अंश हैं, हाथ, पैर आदि हमारे ही अंश हैं. जीव है वह विभिन्न अंश है.' ऐसा भेद उनके मतमें माना गया है. (३४-३५)

एषां चित्त्वेन साधर्म्याद् अभेदोऽपि निरूप्यते।
मुखस्याह्लादकत्वेन सादृश्यात् चन्द्रता यथा ।।३६।।

जीव चिद्रूप होनेसे ब्रह्मके साथ उसका समान धर्मत्व होनेसे अभेद भी कहा जाता है. उदाहरणतया मुख प्रसन्न होनेपर समान गुणोंके कारण चंद्रमाकी उपमा दी जाती है, उसी प्रकार. (३६)

अंशत्वं माध्ववत् तेषां भेदाभेदौ व्यवस्थया।
सिद्धान्तवद् अणुत्वादि तत्रप्यवहितः शृणु ।।३७।।

मध्वाचार्यजीके अनुसार जीवका अंशत्व है. इस व्यवस्थानुसार भेदाभेद स्वीकारा गया है. जीवका अंशत्व शुद्धाद्वैत सिद्धांतमें है उसी प्रकार माना है. इस विषयमें जो उत्तर है वह सुनो. (३७)

स्वांशत्वम् एव जीवानां 'ममैवे'त्येवकारतः।
हेतुः सङ्गच्छते नाना व्यपदेशो न ते मते ।।३८।।

'ममैवांशो..' इस गीतावाक्यमें 'एव' शब्द स्पष्टरूपसे जीव प्रभुके अंश

ही हैं, ऐसा निरूपित करता है. निंबार्कके मतमें हेतुकी संगति है, परंतु अनेकत्वका व्यवहार नहीं है. (३८)

'पादोऽस्य विश्वाभूतानी'ति पादत्वेन चांशताम्।

'मन्त्रवर्णाद्'[१] इति व्यासः स्वांशतैव तथा सति ।।३९ ।।

१. 'पादो अस्य विश्वा भूतानि' इति मन्त्रवर्णे जीवस्य भगवदंशत्वं वर्णितम् इति हेतोः.

'पादो अस्य विश्वा भूतानि' सभी महाभूत इस पुरुषके चरण है' इस वाक्यके अनुसार चरण पदसे अंशत्वकी संगति होती है. इस वाक्यमें तदनुसार ही विस्तार है. ऐसा होनेसे सभी जीव प्रभुके अपने ही अंश हैं यह स्पष्ट हो जाता है. (३९)

वह्निस्वांशो विस्फुलिङ्गोऽतो दृष्टान्तीकृतः श्रुतौ।

अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं कृत्स्नम् इदं जगत् ।।४० ।।

इसीलिए उपनिषद्में अग्निके अंशरूप विस्फुलिंगोंका उदाहरण दिया गया है. उन प्रभुके अवयवरूप जीवोंसे ही यह समग्र जगत व्याप्त है. (४०)

इत्यादिश्रुतिभिर्जीवाः स्वांशाऽवयवोक्तितः।

क्वाप्यश्रुतं विभिन्नांशत्वं सर्वत्राभिदाऽनयोः[१] ।।४१ ।।

१. जीवब्रह्मणोः.

उपरोक्त अनेक उपनिषद्वाक्योंसे, अवयवरूप कहे गए होनेसे जीव प्रभुके अपने अंश हैं. जीव विभिन्न प्रकारके अंश हैं, ऐसा कहीं भी वैदिक साहित्यमें देखा नहीं जाता है. जीव तथा ब्रह्मके बीच अभेद ही कहा गया है. (४१)

[१]यत्त्वाह माध्वो वनमालिदासो राश्येकदेशोंऽश इहास्तु चन्द्रात्।

यथा शतांशो गुरुमण्डलं स्याद् इत्थं मयाऽन्यत्र तदप्यदूषि ।।४२ ।।

१. यत्तु माध्वो वनमालिदास, 'इह (श्रुतिसूत्रादौ) राशेः (समूहस्य) एकदेशः अंशः भवतु यथा चन्द्रात् शतांशः गुरुमण्डलम् इति उच्यते तथा' इत्याह, तदपि मया अन्यत्र (शुद्धाद्वैतचन्द्रोदयादौ) इत्थं अदूषि.

यहां श्रुतिसूत्रोंमें जैसे चंद्रके शतभागका एक मंडल कहा जाता है, ऐसे ही समूहका एक खंड अंश कहा जाता है. ऐसा मध्वानुयायी वनमालिदास कहते

है. इस मतका 'शुद्धाद्वैतचंद्रोदय' आदि ग्रंथोंमें मैनें निराकरण किया है. (४२)

'यथा सौम्ये'ति मृत्पिण्डदृष्टान्तोऽत्र[1] पराहतः ।
प्रतिज्ञैकविज्ञानात्[2] सर्वविज्ञानम् इत्यपि ।।४३ ।।

१. भेदे भेदाऽभेदे च. २. 'अपि वा तमादेशम् अप्राक्षो येन अश्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतम् अविज्ञातं विज्ञातम् इति छान्दोग्ये.

'हे सौम्य! जैसे मिट्टीके एक पिंडको जान लेनेसे मृदारूपी पदार्थका ज्ञान हो जाता है.' यहां मिट्टीके दृष्टांतसे भेद तथा भेदाभेदका निराकरण कर दिया गया है. (४३)

अभेद एव श्रुतिषु तत्त्वमस्यादिषूदितः ।
बन्धे द्वैतभ्रमो, मोक्षे तन्निवृत्तिर्निगद्यते।।४४ ।।

छांदोग्योपनिषदमें निरूपित एकके विज्ञानसे सर्व विज्ञानकी प्रतिज्ञासे सर्वविज्ञान हो जाता है, यह वचन भी लक्ष्यमें लेना चाहिए. 'तत्त्वमसि' आदि उपनिषद्वाक्योंमें जीव-ब्रह्मका अभेद ही बताया गया है. जीवको बंध होता है ऐसी स्थितिमें द्वैतका भ्रम है; मोक्ष होनेपर द्वैतकी निवृत्ति हो जाती है. (४४)

'यद्वा ह्येवैष एतस्मिन् उदरम् अन्तरं[1] कुरुते। अथ तस्य भयं भवति। यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्याद्युक्त्वा 'यत्र त्वस्य सर्वम् आत्मैव अभूत् तत् केन कं पश्येद्' इत्यादि। तथा 'यो अन्यां देवताम् उपास्ते अन्यो असावन्यो अहम् अस्मि न स वेद यथा पशुः'' ।।४५ ।।

१. उत् अप्यर्थः. अरं - अल्पम् अपि अन्तरं भेदम्. तैतिरीये.

अथवा 'एष एतस्मिन्...' अर्थात् यह उसके साथ थोडे भी भेदकी कल्पना करता है तो उसे भय होता है. जहां द्वैतका बोध होता हो वहां दूसरा दूसरेको देखता है.' इस वचनानुसार तथा 'जहां सभी कुछ आत्मारूप ही हुआ है, वहां कौन किसे देखे?' तथा 'जो अन्य देवकी उपासना करता है, वह यह अन्य है, यह अन्य है, ऐसा सोचनेवाले पशु की तरह कुछ भी जानता नहीं है.' (४५)

निन्दन्ति श्रुतयो द्वैतं, दोषो ज्ञाने तथा महान् ।
श्रौतं ब्रह्मप्रपञ्चैक्यं घटते न मते च ते ।।४६ ।।

वैदिक संपूर्ण साहित्य द्वैतकी निंदा करता है. ऐसे द्वैतका ज्ञान होने पर भी दोष होता है. वैदिक साहित्यमें निरूपित ब्रह्म तथा जगतका अभेद निंबार्कके मतमें मान्य नहीं हो पाता है. (४६)

यस्मिन् यतो[1] यर्हि च येन यस्य
यस्माद् यथा यदुत यस्त्वपरः परो वा।
भावः करोति विकरोति पृथक् स्वभावः
सञ्चोदितः तदखिलं भवतः स्वरूपम्।।४७।।

१. यस्तु अपरो अपकृष्टः पित्रादिः यश्च पर उत्कृष्टो ब्रह्मादिर्भावः कर्तेति यावत्. यद्यत्करोति, विकरोति रूपान्तरं नयति वा तत् सर्वं भवतः स्वरूपमेव न पृथक्. कारकादीनां तत्स्वरूपत्वम् आह यस्मिन् अधिकरणे, यतो निमित्तात्, यर्हि यस्मिन् काले, येन करणेन हेतुकर्त्रा, च सञ्चोदितः प्रेरितः. यस्य सम्बन्धि, यस्माद् अपादानात्, यस्मै सम्प्रदानाय, यद् ईप्सिततमं कर्म, यथा येन प्रकारेण इति सर्वोऽपि वाच्यवाचकरूपः पदार्थो भगवत्स्वरूपमेव इति अर्थः. (श्रीभाग.७।९।२०)

प्रह्लाद भगवानसे कहते हैं– हे भगवन्! विभिन्न स्वभाववाला जो कोई छोटा या बडा भाव(कर्ता) जिस किसीसे प्रेरित हुआ जो कुछ करता है या रूपान्तरको प्राप्त करता है, तथा जिस आधारमें एवं जिस कालमें जिस हेतु या साधनसे जिसके संबंध या उद्देश्यसे जिस किसी प्रकासे जो कुछ भी करता है, वह सब कर्ता, करण, अधिरकण, अपादान, संबंध, सम्प्रदान, कर्म तथा प्रकारादि आपके ही स्वरूप हैं, आपसे भिन्न नहीं हैं. (४७)

भास्कराणां मते भेद औपाधिक उदीरितः।
अभेदस्त्वन्ततो[1] जीवो व्यापको लिङ्गतोऽणुता[2]।।४८।।

१. उपाधिनाशे. २. अणुत्वश्रुतिः लिङ्गदेहाभिप्रायेण न जीवाणुत्वबोधक इति अर्थः.

भास्कराचार्यजीके मतमें भेद उपाधिसे जन्य माना गया है. अंतमें तो अभेद ही है; जीव व्यापक है और लिंगदेहके साथ ही अणु है. (४८)

इहापि व्यापिता जीवतया ब्रह्मतयाथवा।
आद्ये नैयायिके वेशो[1] द्वितीये शांकरे तथा।।४९।।

१. प्रवेशः.

उसमें भी व्यापकता जीवपने से है या ब्रह्मपनेसे? यदि जीव होनेसे व्यापकता हो तो नैयायिकोंके मतानुसार ही विचार हुआ तथा यदि ब्रह्मपनेसे व्यापकता हो तो शांकरमतानुसारी ही मत हुआ. (४९)

पुरा निराकृता व्याप्तिः द्विधोपाधिकृताऽणुता[१]।
नित्यस्वाभाविकैश्वर्यज्ञानादेर्यदि रोधकः ।।५० ।।
घटेतोपाधिः एवान्यो नाऽबाधाऽखिलधर्मिणः ।
अद्वयस्य स्वतन्त्रस्य दूरे[२] तन्मूलिका भिदा ।।५१ ।।

१. जीवत्वेन ब्रह्मत्वेन च. २. यदि अबाधाखिलधर्मणो ब्रह्मणो नित्य-स्वाभाविक ऐश्वर्यज्ञानादे रोधकोन्य उपाधिः एव न घटेत (तर्हि) अद्वयस्य स्वतन्त्रस्य (तस्य) तन्मूलिकाभिदा तु दूर इति सार्धैकस्य अन्वयः.

इस प्रसंगसे पूर्व ही ऐसी व्यापकताका निराकरण कर दिया गया है, जिसमें उपाधिजन्य दोनों प्रकारके अणुत्वका निराकरण हुआ है. बाधारहित समग्र धर्मवाले ब्रह्मके नित्य-स्वाभाविक ऐश्वर्यके ज्ञानको व्यवहित करनेवाली कोई उपाधि घटित होती ही नहीं है, तो अद्वयरूप स्वतंत्र ब्रह्मको उपाधिजन्य भेद कैसे लग सकता है? (५०-५१)

''व्रजन् तिष्ठन्[१] पदैकेन यथैवैकेन गच्छति।
यथा तृणजलौकैवं देही कर्मगतिं गतः'' ।।५२ ।।

जैसे तिमिंगल एक ही पैरसे चलती है, वैसे एक पैरसे चलता और एक पैरसे स्थिर रहता देह कर्मगतिको प्राप्त करता है. (भाग.१०।१।४). (५२)

इत्यादिना वक्ति नाना तस्य भागवतं गतीः।
'अन्यानि संयाति नवानि देही'त्यादिका स्मृतिः[१]।।५३ ।।

भगवद्गीतामें भी अनेक गतियोंका वर्णन किया गया है. 'जीव दूसरे शरीरमें प्रवेश करता है', ऐसा गीतामें कहा गया है(भग.गीता.२।२२). (५३)

पूर्वत्यागो गतिः देहान्तरे व्याप्तस्य नोचिता।
इदं लिङ्गस्य[१] चेद् ब्रूयाद् देहः कर्मगतिं गतः ।।५४ ।।

१. लिङ्गदेहस्य गमनं कथयेत् तर्हि 'देह' इति वेदान्न तु तथेत्यर्थः.

दूसरे देहमें व्याप्त जीवका पूर्वदेहका त्याग तथा गमन उचित नहीं है. यदि ऐसा कहा जाए तो पूर्वदेहका त्याग तथा गति लिंग देहकी ही होती है, तो

ऐसी परिस्थितिमें देहने कर्मगति प्राप्त की, ऐसा कैसे कहा जा सकता है? (५४)

अत्र देहीति संघातो देहवान् भिन्न उच्यते।

त्याज्यप्राप्यत्वकथनात् स्थूलदेहस्य नेह सः ।।५५ ।।

यहां देही ऐसा संघातवाला देहवान् दूसरा कहा गया है. 'एकका त्याग करता है, तथा दूसरेको प्राप्त करता है' – ऐसा जो कहा गया है वह निरूपण स्थूल देहके योग्य तो नहीं है. (५५)

इत्यादिश्रुत्यादिमूलैः मतान्येतानि दूषणैः।

प्राचाम् आचरतो वाचाम् अर्वाचामपि सुस्फुटैः ।।५६ ।।

समनूद्य पृथङ्माध्व–किरणादिषु विस्तरात्।

निरस्तानि मया शुद्धाद्वैतचन्द्रोदयादिषु ।।५७ ।।

'शुद्धाद्वैतचंद्रोदय' ग्रंथके 'माध्वकिरण' आदि प्रकरणोंमें प्राचीन तथा अर्वाचीन वाक्योंके अवतरणोंको विधिपूर्वक देकर सभी दोष पृथक्–पृथक् दिखाते हुए विस्तारपूर्वक ऐसे मतोंका निराकरण मैनें किया है. (५६–५७)

अभेदो वास्तवो ब्रह्म जगतोरैच्छिकी भिदा।

जीवाः स्वांशाः प्रवेशादि–सिद्धान्तः[१] श्रुतिसम्मतः ।।५८ ।।

१. सैन्धवखिल्यवद्ब्रह्मणि जीवप्रवेशः. आदिशब्दाद् विस्फुलिङ्गवत् त एव निर्गमः.

ब्रह्म तथा जगतका भेद वास्तविक है. भेद मात्र ऐच्छिक है. जीव प्रभुका अंश है, जीव विभिन्न देहोंमें प्रवेश करते हैं. ये सभी सिद्धांत वेदमान्य हैं. (५८)

'सजातीय–विजातीय–स्वगतद्वैतवर्जितम्'।

ब्रह्मोक्तं श्रीमदाचार्यैः द्वैतगन्धोऽपि नास्ति नः ।।५९।।

श्रीमहाप्रभुजी आज्ञा करते हैं कि ब्रह्ममें 'सजातीय....' – सजातीय, विजातीय और स्वगत, ऐसे भेदोंकी गंधमात्र भी नहीं है. (५९)

तत्र जीवाः सजातीया विजातीया जडा मताः।

स्वगतान्तरात्मानो भिन्ना घटशरावत् ।।६० ।।

अभिन्ना ब्रह्मणो मृत्त्वाद् घटादेरभिदा यथा।

सजातीयादिभेदानां स्वरूपं च यथोदितम्[१] ।।६१ ।।

१. विद्यारण्यादिभिः इति शेषः.

इनमें जीव सजातीय, जड पदार्थ विजातीय तथा अंतर्यामी स्वगत है. ये तीनों ही जैसे घटादि भिन्न होते हुए भी ब्रह्मसे अभिन्न हैं, जैसे घट आदि मिट्टीसे उसी प्रकार. सजातीयादि भेदोंके लक्षण विद्यारण्यस्वामी ने कहे हैं – (६०–६१)

वृक्षस्य[१] स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः ।
वृक्षान्तरात् सजातीयो विजातीयः शिलादितः ।।६२।।

१. पञ्चदशीकारिकेयम्.

वृक्षमें स्वगत भेद पत्ते, पुष्प, फल आदिसे होता है. दूसरें वृक्षोंसे सजातीय भेद है तथा पत्थरसे विजातीय भेद है. (६२)

शुद्धाद्वयनय[१]ज[२]कृद्दयया भयहृद्भवप्रभवभाजाम् ।
कारणम् आह यमेकं[३] तम्[४] अनुत्सेकं[५] भजस्व सविवेकम् ।।६३ ।।

१.सिद्धान्तः. २. श्रीमदाचार्या इत्यर्थः. ३. मतान्तरोक्तकारणान्तरव्यावर्तनाय एकम्. ४. पुरुषोत्तमम्. ५. क्रियाविशेषणम्.

शुद्धाद्वैत सिद्धांतको विजयी बनानेवाले श्रीमहाप्रभुजीकी दयासे, जन्म तथा विजन्म प्राप्त करनेवाले जीवोंके भयको दूर करनेवाले एकमात्र जिन पुरषोत्तमको कारण कहा है, उनका शांतिपूर्वक तथा विवेकके साथ आश्रय कर. (६३)

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यमतवर्ति श्रीव्रजवल्लभचरणानुचर पञ्चनदीघनश्यामभट्टात्मज श्रीगोवर्द्धनशीघ्रकविविरचिते वेदान्तचिन्तमाणौ शक्तिधर्माभेदनिरूपणपूर्वकद्वैतमतनिराकरणं नाम दशमं प्रकरणम् ।।१० ।।

d

विशिष्टाद्वैतविचारो नाम
एकादशं प्रकरणम्

१. अस्मिन् प्रकरणे प्रसङ्गप्राप्तं श्रीरामानुजमतं समालोच्यते.

यद्रूपश्चिदचित्सर्गः स्पृष्टः [१]सृष्टौ न तेन यः ।
सर्वत्र सन्नविज्ञातोऽस्मै नमोऽनुप्रवेशिने [२] ।।१ ।।

१. सृष्टावित्युक्तेः कार्यावस्थायामेव भगवतः चिदचिच्छरीरत्वं न वास्तवम् इति तन्मतस्य एकदेशित्वम् अपि सूच्यते । २. ताभ्यां चिदचित् शरीराभ्याम् इति शेषः.

चित् तथा अचित् सृष्टिके रूपोंको धारण किए होने पर भी उनसे अस्पृश्य हैं, सभी स्थानोंमें विद्यमान होने पर भी जिन्हें कोइ जानता नहीं हैं, ऐसे पृष्ठभागसे प्रवेश करनेवाले ब्रह्मको नमस्कार. (१)

यः सर्वत्रैव सन्तिष्ठन् अन्तरः संस्पृशेद् न तत् ।
शरीरं तन्न वेदेत्थं योऽनुविश्य प्रकाशते ।।२ ।।
इत्याहः श्रीमदाचार्याः [१]शास्त्रार्थे ब्रह्मरूपणे ।
संगृह्य कथ्यतेऽत्रार्थो 'यः पृथिव्याम्' इति श्रुतेः ।।३ ।।

१. शास्त्रार्थप्रकरणस्य ब्रह्मनिरूपणप्रस्तावे.

'जो सर्वत्र विद्यमान होने पर भी अंदरसे शरीरका स्पर्श नहीं करते हैं, ऐसे जो पीछे से प्रविष्ट होकर प्रकाशित हो रहे हैं.'इस प्रकार श्रीमदाचार्यजीने तत्त्वार्थदीपनिबंधके शास्त्रार्थप्रकरणमें ब्रह्मके निरूपणके प्रसंगमें कहा है. इसी अर्थका संग्रह करके यहां 'यः पृथिव्याम्...' श्रुतिका अर्थ किया गया है.(२-३)

बृहादारण्यकेऽध्याये पञ्चमे तच्च सप्तमे ।
ब्राह्मणे पठ्यते वाक्यम् अन्तर्यामिनिरूपके ।।४ ।।
'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं [१]पृथिवी न वेद
यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीम् अन्तरो यमयत्येष त
आत्मा अन्तर्याम्यमृत' इत्यादि ।
रामानुजा वदन्तीह विशिष्टाद्वैतवादतः ।
श्रुतावस्यां पृथिव्यादि सप्तम्याधाररूपणात् ।।५।।

१. यो भगवान् पृथिव्यां गन्धवद् द्रव्ये तिष्ठन्. आधारत्वे सत्यपि तद्धर्मैः न

सम्बध्यत इत्याह – पृथिव्या अन्तरो भिन्नः. तद्भिन्नस्तु तदभिमानि इति ततोऽपि भेद बोधनाय आह – ये पृथिवीतदभिमानीं न वेद, यदि जानीयाद् मुक्तः स्यात्. तदभिमानिधर्मैरपि न सम्बध्यत इत्यर्थः यस्य पृथिवी द्रव्यम् अभिमानी च शरीरम् आधारादिलीलासिद्ध्यर्थम्. लीलाम् आह यः पृथिवीम् उभयरूपां अन्तरः अन्तः–स्थापयित्वा इति अर्थः स्वस्वकार्ये प्रवर्तयति. अमृत आनन्दरूप इत्यर्थः.

बृहदारण्यक उपनिषदके पांचवे अध्ययामें अंतरायका निरूपण करने वाले सातवें ब्राह्मणमें यह वाक्य कहा गया है. जो पृथ्वीमें बिराजमान है, जो पृथ्वीमें है, जिसे पृथ्वी जानती नहीं है, जो अंतःप्रविष्ट होकर पृथ्वीका नियमन कर रहे हैं, वह आत्मा अंतर्यामी अमृत है'. इस श्रुतिवचनमें 'पृथिव्यां' में सप्तमी विभक्तिसे 'आधाररूपता–आश्रयरूपता'का निरूपण किया गया होनेके कारण रामानुजोने 'विशिष्टाद्वैत'का निष्कर्ष प्रस्तुत किया है. (४–५)

अतः[१]तस्योच्यते भेदो यथाऽस्ते भूतले घटः ।
इति वाक्ये भूमितलाद् घटभेदः प्रतीयते ।।६ ।।

१. पृथिव्यादेः.

अतः इस सिद्धांतमें जो दोष है वह कहा जा रहा है क्योंकि 'भूतल पर यह घट है', इस वाक्यमें भूमिके तलसे घटका भेद दिखाइ देता है. (६)

अतः पृथ्व्यादिकं व्याप्यं भिन्नमेवाखिलं परात्[१] ।
ब्रह्मणो[२] हि शरीरे द्वे नित्ये चिदचिती मते ।।७ ।।

१. परमात्मनः. २. षष्ठ्यन्तम्.

(पूर्वपक्ष) अतः पृथ्वीको व्याप्त करके जो रहा हुआ है, वह सभी कुछ परब्रह्मसे भिन्न है. ब्रह्मके दो शरीर नित्य हैंः (१) चित् तथा (२) अचित्. (७)

सूक्ष्मे कारणरूपे ते याभ्यां स्थूलम् अभूद् जगत् ।
चिच्छरीरात् तु चित्कार्यम् अचित् चाचिच्छरीरतः ।।८ ।।

सूक्ष्म रूपमें यह दोनों ही कारणरूप है – जिनमेंसे यह स्थूल जगत उत्पन्न हुआ है. चित् शरीरमेंसे चित् कार्य तथा अचित् शरीरमेंसे अचित् कार्यकी उत्पत्ति होती है. (८)

विभागानार्हता नामरूपयोः सूक्ष्मता मता ।
नामरूपव्याकरणं तस्यैव[१] स्थौल्यम् उच्यते ।।९ ।।

१. सूक्ष्मस्य कारणरूपस्य.

नाम तथा रूप इतने सूक्ष्म हैं कि उनका विभाग करना उचित नहीं है. सूक्ष्म कारणरूप नाम तथा रूपको व्यक्त किये गए हैं. यही उनकी स्थूलता है. (९)

ब्रह्मैवं सूक्ष्मचिदचिद् विशिष्टं कारणं [१]श्रुतेः।
कार्यं च स्थूलचिदचिद् विशिष्टम् इति निर्णयः ।।१० ।।
विशिष्टाद्वैतम् अनयोः अद्वैतं[२] तद् विशिष्टयोः[३]।
विशेषणे चिदचिती ब्रह्मणः कारणात्मके ।।११ ।।
सूक्ष्मे स्थूले तु ते कार्यात्मके कार्यविशेषणे।
जीवस्तु स्थूलचित्स्थूलम् अचित् पृथ्व्यादिकं मतम् ।।१२ ।।

१. 'यःपृथिव्याम्' इत्यादिश्रुतेः. २. अन्तर्यामिब्रह्मणोः. ३. स्थूलसूक्ष्मचिद-चिदुक्तयोः.

उपरोक्त श्रुतिवचनानुसार ब्रह्म सूक्ष्म चित् तथा अचित्के विशेषवाला कारण और स्थूल चित् और अचित्के विशेषवाला कार्य है. अंतर्यामी तथा ब्रह्मका विशिष्ट-विशेष प्रकारका अद्वैत है. स्थूल और सूक्ष्म चित् और अचित्का अद्वैत है. इनमें चित् और अचित् ये दो विशेषण ब्रह्मके सूक्ष्म कारणरूप हैं, उनके कार्यके स्थूल विशेषण कार्यरूप हैं. जीव तो स्थूल चित् है तथा पृथ्वी आदि स्थूल अचित् हैं. (१०-११-१२)

अन्तःस्थितो नियन्तेहा[१]ऽनुप्रविष्टो विभागकृत्।
उक्तश्रुतौ पृथिव्यादेः जडस्यान्तःस्थितः श्रुतः ।।१३ ।।

१. इह स्थूलचिदचितोः मध्ये.

उन दोनोंके भीतर स्थित नियामक पीछेसे उनमें प्रविष्ट होकर दोनोंके विभाग करता है. उपरोक्त श्रुतिवाक्यमें पृथ्वी आदि जडके अंदर उनकी नियामकता कही गई है. (१३)

जीवस्यापि तथा[१] काण्वैः 'यो विज्ञान'[२]इतीरणात्।
'य आत्मनी'ति तत् पाठभेदात् माध्यन्दिने[३] श्रुतम् ।।१४ ।।
शरीरत्वं च तत्रैव श्रुतं[४] तस्यैतयोर्द्वयोः।
जीवो जडोऽन्तरात्मेति भोक्तृभोग्यनियामकाः ।।१५ ।।

१. अन्तःस्थितो वर्तते इत्यर्थः. २. बृहदारण्यके काण्वानां पाठः. विज्ञाने

चिति जीव इत्यर्थः. ३. माध्यन्दिनबृहदारण्यके. ४. 'पृथिव्याम्' इत्यादिना जडस्य 'य आत्मनि' इति जीवस्य च भगवच्छरीरत्वम् उक्तम् इति अर्थः.

काण्वोंके पाठांतर अनुसार 'यो विज्ञाने...' तथा माध्यंदिनोंके पाठांतर अनुसार 'य आत्मनि...' इन दोनों प्रकारोंसे नियामकका जीवके अंतःप्रविष्ट होना कहा गया है. इस प्रकार जड तथा जीवको भगवानके शरीरके रूपमें कहे गए है. जीव, जड तथा अंतरात्मा क्रमशः भोग्य, भोक्ता तथा नियामक हैं. (१४-१५)

क्रमात् त्रयः पदार्थास्तैर्मतास्तत्कारिका यथा[१]।
''ईश्वरश्चिदचिच्चेति पदार्थत्रितयं हरिः।
ईश्वरश्चित इत्युक्तो जीवो दृश्यम् अचित् पुनः''॥१६॥

१. तिस्रो वक्ष्यमाणाः.

ईश्वर, चित् तथा अचित् - ये तीन पदार्थ हैं, उनमें हरि इश्वर है, जीव चित् है और जगत अचित् है. (१६)

[१]द्रव्याद्रव्यप्रभेदान् मितमुभयविधं तद्विदः तत्त्वम् आहं
द्रव्यं द्वेधा विभक्तं जडम् अजडम् इति प्राच्यम्
अव्यक्तकालौ अन्त्यं प्रत्यक् पराक् च
प्रथमम् उभयथा तत्र जीवेशभेदात्
नित्या भूतिर्मतिश्चेत्यपरम् इह जडाम् आदिमां केऽचिद् आहुः॥१७॥

१. तत्त्ववेत्तारः प्रमाणैः द्रव्यम् अद्रव्यं च इति सिद्धं द्विप्रकारकं तत्त्वं कथयन्ति. तत्र किञ्चिद् द्रव्यं जडं किञ्चिद् च अजडम् इति द्विधा विभक्तम्. तत्रापि प्रथमं जडं द्रव्यं, प्रकृतिः कालश्च इति द्विविधम्. अन्त्यं द्वितीयम् अजडं द्रव्यं, प्रत्यक् पराक् च उच्यते. तच्च जीव ईश्वरश्च इति भेदाविति द्विविधं प्रत्यक्. अपरं पराक् द्रव्यं तु नित्याभूतिर्मतिश्च. इह अनयोः मध्ये भूतिं केचित् जडाम् आहुः इति अन्वयः. द्रव्यं नानादशावत् प्रकृतिः इह गुणैः सत्वपूर्वैः उपेता कालोब्दाद्याकृतिः स्याद् अणुरवगतिमान् जीव ईशोऽन्य आत्मा.

तत्त्ववेत्ताओंने 'द्रव्य', 'अद्रव्य' ऐसे भेदसे दो प्रकारके तत्त्व कहे हैं. इनमें द्रव्यके 'जड' और 'अजड' ऐसे दो भेद हैं. इनमें जड द्रव्य, 'प्रकृति' और 'काल' है; 'प्रत्यक्' और 'पराक्' ऐसे दो भेद है. इनमें 'जीव' और 'ईश्वर' ऐसे प्रत्येकके दो भेद हैं; दूसरा 'पराक्' वह 'नित्यविभूति' और 'मति' है. इनमें

'भूति'को कुछलोग जड कहते हैं. (१७)

द्रव्यं नानादशावत् प्रकृतिरिह गुणैः सत्वपूर्वैरुपेता ।
कालो शब्दाद्याकृतिः स्याद् अणुरवगतिमान् जीवः ईशोन्य आत्मा ।।
सम्प्रोक्ता नित्यभूतिस्त्रिगुणसमधिका सत्वयुक्ता तथैव ।
ज्ञातुर्ज्ञेयावभासा मतिरिति कथितं संग्रहाद्द्रव्यलक्ष्म ।।१८।।

'द्रव्य' अनेक अवस्थावाला है. 'प्रकृति' सत्व, रजस् और तमस् ऐसे तीन गुणोंवाली है. 'काल' वर्ष आदि आकारवान् है, अवगति(अज्ञान) वाला 'जीव' अणु है, 'ईश्वर' दूसरी आत्मा है, 'नित्यविभूति' सत्त्वाले तीन गुणोंसे युक्त है, 'मति' ज्ञाताको ज्ञेयका ज्ञान नहीं होने देती है. ये संक्षिप्तमें द्रव्यके लक्षण हैं. (१८)

इत्थं वेङ्कटनाथाद्या विस्तरात् श्रुतियुक्तिभिः ।
तत्स्रग्धरासहस्रादौ पदार्थं व्यभजन्त ते ।।१९ ।।

इस प्रकार वेंकटनाथ आदिने श्रुतिवचनों तथा युक्तिओंसे 'स्रग्धरासहस्त्र' आदि ग्रंथोंमें पदार्थोंका विभाग समझाया है. (१९)

लये क्रमात् जीवजडौ शरीरे चित्यचित्यपि ।
विलीयेते नामरूपाविभागेन प्रवेशतः[१] ।।२० ।।

१. नामरूपोच्छेदकात् प्रवेशात्.

प्रलयके समय जीव तथा जड क्रमशः चित् और अचित् शरीरमें प्रवेश करनेसे नाम तथा रूपकी अभिन्नतामें विलीन हो जाते हैं. (२०)

वस्तुतो भिन्नम् एवैतद् ब्रह्मणश्चिदचित्[१] सदा[२] ।
स्वरूपतः स्वभावाद्यैः[३] शरीरत्वाद् अभेदवाक्[४] ।।२१ ।।
सूक्ष्मे चिदचिती ब्रह्म तत्त्वानि त्रीणि कारणे ।
स्थूले ते[५] च तदन्तस्थः कार्ये तत्त्वत्रयं मतम् ।।२२ ।।

१. पञ्चमीयम्. २. सृष्टेः पूर्वोत्तरकालयोरपि नाभेद इति भावः. ३. भेदे हेतवः. ४. ब्रह्माभेदोस्तीति श्रुत्यादिवाणी तयोः शरीरत्वाभिप्रायाद् औपचारिकी. ५. चिदचिती.

वस्तुतः चित् तथा अचित् स्वरूपतः तथा स्वभावतः ब्रह्मसे भिन्न ही है. वे ब्रह्मके शरीर होनेसे ही उपनिषदोंमें अभेद प्रतिपादित किया जाता है. सूक्ष्म

चित्, सूक्ष्म अचित् और ब्रह्म, ये तीन तत्त्व हैं. स्थूल चित्, स्थूल अचित्, तथा उनमें स्थित अंतर्यामी; ऐसे कार्यमें तीन तत्त्व है. (२१-२२)

तत् स्थूलसूक्ष्मचिदचिद् विशिष्टे कार्यकारणे।
क्रमात् तयोरभेदस्तु विशिष्टाद्वैतम् ईर्यते ।।२३।।

कार्य तथा कारण, यह स्थूल और सूक्ष्म; चित् तथा अचित्से विशेषता प्राप्त किये हुए हैं. क्रमशः इन दोनों प्रकारके चित् तथा अचित्के अभेदको ही विशिष्टाद्वैत कहा जाता है. (२३)

चिच्छरीरेण चित्कार्यस्याचितोऽचिच्छरीरतः।
अन्तःस्थेन परस्यैक्यं न त्रयाणां परस्परम् ।।२४।।

चित् शरीरसे चित् कार्यकी, अचित् शरीरसे अचित् कार्यकी तथा अंतर्यामीसे ब्रह्मकी एकता है. परंतु इन तीनोंकी परस्पर कोई एकता नहीं है. (२४)

[1]अस्मन्मतेऽपि भेदश्चेद् जडजीवान्तरात्मनाम्।
निबन्धे तन्मतं तत्त्वत्रयं स्याद् इति चेद् नहि ।।२५।।

१. स्वमतेऽपि त्रयः पदार्था इत्याद्याशङ्क्य 'कार्यमेव त्रिधा'इति परश्लोकेन समादधाति.

शंका = शुद्धाद्वैत सिद्धांतमें भी जड, जीव तथा अंतर्यामीका भेद तत्त्वार्थदीपनिबंधमें कहा गया है. वहां प्रतिपादित ये तीन विशिष्टाद्वैतवालोंके तीन तत्त्व क्यों नहिं? (२५)

जडो जीवान्तरात्मेति कार्यमेव त्रिधा मतम्।
कारणं त्वेकमेवेदम् अद्वैतैकरसं परम् ।।२६।।

समाधान = यदि ऐसा कहते हो तो उत्तर यह है कि - जड, जीव तथा अंतर्यामी- ये तीन तो कार्य हैं. कारण तो अद्वैत, एकरसात्मक परब्रह्म ही है. (२६)

स बहुस्यां प्रजायेयेतीच्छामूलः परस्परम्।
कार्यमात्रत्वतो भेदः तेषां[1] घटशरावत् ।।२७।।

१. जडजीवानां कार्यत्वेन परस्परं भेदो न पुनः कारणेन सह.

ऐसा कार्यगत भेद 'एकोऽहं बहुस्यां..' वचनानुसार ब्रह्मकी इच्छासे उन

जडादिकोंका परस्पर कार्यरूपसे ही घट शरावोंके भेदकी तरह स्वीकृत है. (२७)

न नित्यो वास्तवस्त्वेषां भेदः कुड्यकुसूलवत्।
मृत्त्वेनाभेदवत् तेषाम्[१] अभेदोत्रास्ति[२] वास्तवः[३]॥२८॥

१. घटादीनाम्. २. जडादिषु. ३. अनौपचारिकः.

इन तीनोंमें परस्पर दीवाल तथा कमरेकी तरह नित्य अथवा वास्तविक भेद नहीं है. घट तथा प्यालेमें जैसे मिट्टीसे निर्मित होनेके कारण मृदात्मक होनेसे अभेद है, उसी प्रकार इन तीनोंका भी वस्तुतः अभेद ही है. (२८)

'सर्वं पुरुष एवेदं' 'नेह नानास्ति किञ्चन'।
'मृत्योः स मृत्युम् आप्नोति य इह नानेव पश्यति'॥२९॥

'यह सब कुछ पुरुष ही बना है', 'यहां अन्य कुछ भी नहीं है', 'जो कोइ भी यहां अनेकता देखता है, वह मृत्युसे मृत्यु प्राप्त करता है.' (२९)

द्वैतदृष्टेः 'द्वितीयाद् वै भयं भवति' सर्वथा।
[१]'आत्मेतितूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च' तद् विदः॥३०॥

१. ज्ञानिनः परं ब्रह्म आत्मत्वेन प्रत्यक्षीकुर्वन्ति तदनन्तरं तत् प्रविशन्ति च. परांश्चोपदिशन्ति च.

जिसकी द्वैत दृष्टि है उसे सभी प्रकारसे 'द्वितीयाद् वै भयं भवति'– अन्योंसे भय होता है'. उस अद्वैतको आत्मवेत्ता व्यक्ति ब्रह्मसूत्रमें प्रतिपादित प्रकारानुसार, 'आत्मरूपसे स्वयं उसे प्राप्त करता है तथा अन्य अधिकारियोंको भी आत्मरूपसे ज्ञात करवाता है.' (ब्रह्म.सू.४।१।३) (३०)

''तद् यो यो देवानां प्रत्यबुद्ध्यत सएव तद् अभवत्
तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत् पश्यन् ऋषिः
वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुः अभवं सूर्यश्च इति''।

'अतः देवोंमेंसे जो जो कुछ भी जाग्रत हुआ, वह ब्रह्मरूप हुआ. इसी प्रकार ऋषिओंका भी तथा मनुष्योंका भी. ऐसा दर्शन प्राप्त करनेपर ऋषि वामदेवको ऐसा प्रतीत हुआ कि मैं मनु हुआ–में सभी कुछ हुआ' (बृहदा. उप.१।४।१०)

''तद् इदमपि एतर्हि य एवं वेद अहंब्रह्मास्मि इति स
इदगुं सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत

आत्मा ह्येषां स भवति अथ योऽन्यां देवताम् उपास्ते
अन्यो असौ अन्यो अहम् अस्मि इति न स वेद यथा
पशुः एवं स देवानाम्'' इत्यादि।

'ऐसा इसलिए हुआ क्योंकि जो 'में ब्रह्म हुं' ऐसा जानता है, वह सर्वरूप बन जाता है. ऐसे जीव पर अभूत्य देवाताओंका कोइ अधिकार नहीं है. वह उनका आत्मा बनकर रहता है. जो अन्य देवोंकी उपासना करता है, 'यह अन्य है', 'मैं अन्य हुं' ऐसा वह पशुकी तरह कुछ भी जानता नहीं है, वह देवोंका भी'.....इत्यादि.

'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुतिषु स्फुटम्।
कार्येऽपि भिन्नचिद् अचिद् वैशिष्ट्यं तेन वारितम् ।।३१ ।।

'ब्रह्मका ज्ञाता ब्रह्मरूप ही हो जाता है.' – इन श्रुतियोंमें भिन्न चित्–अचित्की विशेषतावाला कार्य नहीं है, ऐसा स्पष्ट होता है. (३१)

[१]अथ ब्रह्मातिरिक्तस्य कारणत्वं निवारये।
'एकमेवाद्वितीयं' तद् वेदे ब्रह्मैव कारणम् ।।३२ ।।

१. भिन्नप्रक्रमेण. ब्रह्मैव स्वरूपेण सर्वकारणं न तु शरीरवैशिष्ट्येन इति उच्यत इति अर्थः.

अब ब्रह्मातिरिक्त किसीके अन्य पदार्थके कारण होनेकी शंकाका निरास किया जाता है. 'एक ही अद्वितीय' – ऐसे ब्रह्म ही वेदादिशास्त्रोंमें कारणके रूपमें कहे गए हैं. (३२)

'नासदासीद् नो सदासीद्' 'नान्यत् किञ्चिन्मिषत्' तदा।
स्वभिन्नचिदचित्सत्त्वे 'त्वेकोऽहम्' इति बाध्यते ।।३३ ।।

'न असत् था, ना ही सत् था', 'देखनेवाला अन्य कोई नहीं था', 'मैं एक ही हुं'. ये सभी वाक्य प्रभुसे भिन्न चित् और अचित्के होनेका बाध करते है. (३३)

'आत्मैव इदम् अग्र[१] आसीत् पुरुषविधः सो
अनुवीक्ष्य न अन्यद् आत्मनो अपश्यत्' तत्रैव।

'पूर्वमें पुरुषरूप आत्मा ही था, जिसने देखनेका प्रयत्न किया, परंतु अपनेसे पर कुछ भी देखा नहीं(बृहदा.उप .१।४।१,१७).

'ब्रह्म[१] वा इदम् अग्र आसीत् तद् आत्मनमेव अवैद्
अहं ब्रह्मास्मीति तस्मात् तत् सर्वम् अभवत्' तत्रैव।

पूर्वमें यह ब्रह्म ही था. उन्होंने अपनी आत्माको जाना कि, 'मै ब्रह्म हुं.' उन्हींसे यह सब उत्पन्न हो गया(बृहदा.उप.१।४।१०).

'आत्मैव इदम् अग्र आसीद्' एकएव 'सो अकामयत' इत्यादि।
'सदेव सौम्य! इदम् अग्र आसीद् एकमेव अद्वितीयं ब्रह्म'।

''पूर्वमें एक ही आत्मा थी, उसने कामना की''(बृहदा.उप. १।४।१, १७). ''हे सौम्य! सत् मात्र था. वह एक अद्वितीय ही था''(छान्दो.उप. ६।२।१).

सत्त्वेव सोम्य! इदम् अग्र आसीद् एकमेव अद्वितीयं तद्
ऐक्षत बहस्यां प्रजायेय इति। तत् तेजो असृजत। [१]आत्मा
वा इदम् एक एव अग्र आसीत् नान्यत् किञ्चन मिषत् स
ऐक्षत लोकान्नुसृजा इति स इमान् लोकान् असृजतेति[२]।।

१. बह्वृचानाम् ऐतरेयोपनिषदि १।१. २. लोका अम्भःप्रभृतयः पदार्थाः तत्र प्रसिद्धाः.

'एक ही अद्वितीय सत् मात्र पूर्व था. हे सौम्य! उसने ईक्षण किया. मैं अनेक हो जाउं, प्रजनन करुं, उसने तेजका सृजन किया.' 'पूर्वमें यह एक आत्मा ही था, अन्य कोइ देखनेवाला नहीं था. 'में लोकका सृजन करुं', ऐसी उसने इच्छा प्रकट की. उन्होंने इस जगतका सृजन किया.

''[१]तस्माद् वा एतस्माद् आत्मन आकाशः सम्भूत''
इत्यादि।

''सो अकामयत बहुस्यां प्रजायेय इति। स तपो
अतप्यत। स तपस्तप्त्वा। इदं सर्वम् असृजत।
तदात्मानं स्वयमकुरुत। तस्मात् तत्सुकृतम् उच्यत
इति।

'उस आत्मासे आकाश उत्पन्न हुआ.' 'उसने कामना की कि मैं अनेक हो जाउं, प्रजनन करुं.' 'उन्होंने तप किया.' 'उन्होंने तप करके सभीका सृजन किया.' 'उसने अपनी आत्माको स्वयं ही प्रकट किया, अतः वह उत्पत्ति सुकृत

हुई'(तैत्ति. उप. २।१।१).

स्वयं पर्यणमद् ब्रह्म जगद्रूपेण केवलम्[१]।

ब्रह्मणोऽन्ये शरीरे तु युज्यते नैव जीववत् ।।३४।।

१. निमित्तादिनिरपेक्षः. अतएव ''उपसंहरादर्शनाद् इति चेद् न क्षीरवद्धि.'' तदर्थस्तु – यथा घटोत्पत्त्यादौ मृत्तिकाया निमित्तादिसमाग्री अपेक्षते तथा ब्रह्मणोऽपि इति चेद्, न, यथा दुग्धं निरपेक्षमेव दधि भवति तथा ब्रह्माऽपि.

किसी भी निमित्तकी अपेक्षासे रहित होकर ब्रह्म स्वयं ही जगतके रूपमें परिणमित हुए. जीवको जैसे स्थूल–सूक्ष्म शरीरकी आवश्यकता है, ऐसे ब्रह्मको अन्य दो शरीरोंकी अपेक्षा नहीं है. (३४)

''अशरीरं शरीरेषु ह्यनवस्थेष्ववस्थितम् ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति'' ।।३५।।

धीर पुरुष शरीरोंके बीच अशरीरी तथा स्थितिहीनोंके बीच स्थिति किए हुए विभु आत्माको समझनेके बाद शोक नहीं करते हैं. (३५)

शरीराभावमेतस्य यत् पठन्ति कठादयः ।

नेदं जीवपरं वाक्यं ब्रह्मप्रश्नोत्तरे स्थितम् ।।३६।।

कठ आदि उपनिषदोंमें 'इन्हें शरीर नहीं है', ऐसा कहा गया है. वहां दिया गया यह वाक्य जीवको उद्देश बनाकर नहीं दिया गया है, किन्तु ब्रह्म विषयक प्रश्नके उत्तरमें कहा गया वाक्य है. (३६)

''त्रयाणाञ्चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च'' ।

इति सूत्रे स्फुटम् इदं, विभुत्वं चेह[१] बाधकम् ।

आनन्दमात्रकरपादमुखोदर एव सः[२] ।।३७।।

१. 'स त्वमग्निम्' इत्यादिना अग्नेः प्रश्नः तदुत्तरञ्च. ''यं प्रेते विचिकित्सा'' इत्यादिना जीवप्रश्नः तदुत्तरञ्च. 'अन्यत्र धर्माद्'इत्यादिना तु ब्रह्मप्रश्नः. 'सर्वे वेदा यत् पदम्' इत्यादिना तदुत्तरम्. तेन ब्रह्मप्रकरणम् इदं न जीवस्य. २. इह जीवपक्षे. विभुत्वं बाधकम्. भवन्मते तद् अणुत्वस्वीकारात्.

साकारः श्रूयते [१]'जीववद् भिन्नावयवो न सः ।

सूत्रे तदतएवा'ऽऽह च तन्मात्रम्' इति स्फुटम् ।।३८।।

१. किन्तु इति शेषः.

'अग्नि, जीव तथा उपन्यासके विषयमें यह प्रश्न है', ऐसा अंतिम ब्रह्म प्रकरणमें भी कहा गया है. ब्रह्मसूत्रमें भी स्पष्ट ही है. यहां जो विभु कहा है, वह जीव पक्षमें बाधक है (क्योंकि रामानुजोंने भी जीवको अणु परिमाणवाला माना है). प्रभु तो आनंदमात्र हस्त-चरण-मुख-उदरवाले साकार है; जीवोंकी तरह भिन्न अंगोंवाले नहीं है. 'आह च तन्मात्रम्'- इस सूत्रमें भी यही विषय स्पष्ट किया गया है. (३७-३८)

[1]शरीरेष्वित्युक्तितस्ते कल्प्येते चेद् बहूक्तितः।
अनवस्थत्वोक्तितो द्वे एव नित्ये च ते कुतः ।।३९ ।।

१. 'अशरीरम्' इत्यादिश्रुतौ 'शरीरेषु' इति पदोपादानात् तस्यापि शरीरं कल्पयाम इति चेत् तस्यामेव श्रुतौ तस्मिन्नेव पदे बहुवचनं, पदान्तरे च अनवस्थत्वोक्तिः तर्हि तदनुरोधाद् बहूनि शरीराणि, न द्वे, अनित्यानि च, न नित्ये, इत्यपि स्वीकर्तव्यम् इति अर्थः.

'(३५वें श्लोके मंत्रमें) 'शरीरेषु' - इस शब्दसे दो शरीरोंकी कल्पना की गई है. वहां बहुवचन कहा गया होनेसे 'अनवस्थेषु' कहा गया होनेसे वही नित्य शरीर कैसे सिद्ध हो सकता है? (३९)

किं च ते किं परिच्छिन्ने न वाद्ये[1] परिमातु[2] का।
अणुर्वा मध्यमा नैव सा प्रसिद्धा तयोः क्वचित्[3]।।४० ।।

१. 'परिच्छिन्ने शरीरे' इति पक्षे. २. परिमाणम्. ३. श्रुत्यादौ.

वे दोनों शरीर परिच्छिन्न हैं कि अपरिच्छिन्न? यदि परिच्छिन्न हैं ऐसा कहें तो परिमाण क्या? अणु या मध्यम परिमाण? ऐसी कोई भी प्रसिद्धि इन दोनोंके बारेमें कहीं भी नहीं है. (४०)

परिच्छिन्नतयानन्तविश्वोत्पत्तौ क्षयोऽनयोः।
किं चैतयोरधिष्ठानं वाच्यं[1] ब्रह्मैव चेत् स्वयोः[2] ।।४१ ।।
शरीरयोरधिष्ठानं शरीरीति न सङ्गतम्।
अपरिच्छिन्नपक्षे तु सांकर्यं[3] न कुतो भवेत् ।।४२ ।।

१. वाच्यम् इत्यन्तं पृथग्वाक्यम्. २. इदम् उत्तरान्वयि. ३. चिदचिच्छरीरयोः व्यापकत्वपक्षे तु सांकर्यं (परस्परैकीभावः) कुतो न. यतः - उभयोः व्यापकत्वाद् अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यं भवेत्. अन्यथा व्यापकत्वहानिः. तदानीं देशकालादीनाम्

अभावाद् द्वयोः विभाजकं विभागदर्शकं सर्वदा नास्ति.

परिच्छिन्नता का स्वीकार करनेसे अनंत विश्वकी उत्पत्तिमें इन दोनोंका क्षय होगा तथा यदि इन दोनों ही शरीरोंका अधिष्ठान ब्रह्म ही हो, तो अपने दोनों शरीरोंका अधिष्ठान शरीरीका होना योग्य नहीं है. अपरिच्छिन्न है, ऐसा यदि कहा जाए तो सांकर्य क्यों नहीं होगा? (४१-४२)

अन्योन्यस्मिन् यतोऽन्योन्यं विभुत्वे नास्ति सर्वदा।
अतो विभाजकं किं स्याद् देशकालाद्यसम्भवात् ।।४३ ।।

विभुपनेमें दोनोंको व्यापक कहनेसे तो कुछ भी सिद्ध नहीं होगा. यदि ऐसा न कहें तो व्यापकताकी हानि होगी. उत्पत्तिसे पूर्वके समयमें देश तथा कालके अभावको लेकर दोनोंका विभाग करनेवाला भी कौन तथा क्या होगा? (४३)

देशाभेदेऽप्यसांकर्यं विभुत्वं च न मूर्तयोः।
दृश्यतेऽथोद्गमार्थं[१] चासांकर्यार्थं जडात्मनोः[२] ।।४४ ।।

१. 'व्युच्चरन्ती'तिश्रुतेः बहिःनिःसरणादिकार्याय देशापेक्षा इति अर्थः. २. जडजीवरूपयोः तयोः परस्परस्य भेददर्शनायापि कालदेशाद्यपेक्षेत्यर्थः.

तिरोभावादि[१] वक्तव्यं तत् प्रसिद्धं न ते मते।
इत्यादि दूषणैर्वक्तुं न शक्ये चिदचित् तनू।।४५ ।।

१. चित्प्रादुर्भावदेशकालयोः अचितः तिरोभावो अपेक्ष्यते. अचित् प्रादुर्भावदेशे च चितः तिरोभावो अपेक्ष्यते. तथा त्वन्मते अस्वीकारात् तयोः व्यापकत्वं न युक्तिसहम् इत्यर्थः.

नापि शक्या[१] तयोः सत्ता सृष्टेः प्राक् ब्रह्मभिन्नयोः।

देशका अभेद कहनेपर भी उन दोनों मूर्त शरीरोंका असांकर्य और विभुत्व नहीं रहेगा. उद्गमको सिद्ध करनेके लिए तथा सांकर्यके निवारणके लिए जड तथा जीवका तिरोभाव कहना चाहिए, ऐसा रामानुजोंके मतमें भी नहीं है. ऐसे अनेक दोषोंकी संभावनाके कारण चित् तथा अचित् शरीर हैं, ऐसा कहना संभव नहीं है तथा ब्रह्मसे भिन्न इन दोनों शरीरोंकी स्थिति सृष्टिसे पूर्व होना भी संभव नहीं है. (४४-४५)

'आत्मैवेदम् अग्र आसीत्' 'सदेवे'त्येवकारतः ।।४६ ।।

'आत्मैव...' आदि श्रुतिवाक्योंमें एवकार का प्रयोग किया गया है.

'एकमेवाद्वितीयं' तद् इत्यादि श्रुतिकोपनात् ।

इह[1] सत् तत्त्वमस्यादौ तच्च ब्रह्मैव गीयते ।।४७ ।।

१. इह 'सदेव सौम्य' इति श्रुतौ सत् शब्देन्, तत्वमस्यादिश्रुतौ च तत् शब्देन ब्रह्मैव गीयत इत्यर्थः.

'अकेला ब्रह्म ही था' इन श्रुतिवाक्योंमें जो सत् शब्द है तथा 'वह तु है' – इस वाक्यमें 'तद्' शब्द है वह ब्रह्मका ही निरूपण करता है. (४६–४७)

'ॐ तत् सद् इति[1] निर्देशो ब्रह्मणः त्रिविधः स्मृतः' ।

'अहमेवासम् एवाग्रे नान्यद् यत् सदसत्परम् ।।४८ ।।

१. तदेव गीता प्रमाणयति.

'ॐ, तद् तथा सत् – ऐसे ब्रह्मके तीन प्रकारके निर्देश है.' 'पूर्वमें मैं अकेला ही था, अन्य कुछ भी सत्–असत् नहीं था.' (४८)

पश्चाद् अहं यद् एतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ' ।

श्रूयते 'सोनु[1]वीक्ष्यान्यद् आत्मनोऽपश्यद्'' इत्यपि ।।४९ ।।

१. आर्थिको अनुवादः पदविपर्यासाश्च छन्दोनुरोधात्.

'प्रलयके बाद मैं तथा यह जो कुछ भी है, जो बच जाता है वह भी मैं ही हुं', 'उन्होंने वीक्षा की , उसने आत्मामेंसे अन्यको देखा' ऐसा भी श्रुतिवाक्य है. (४९)

सती[1] स्वान्ये[2] चिदचिती दृष्टे नान्वीक्षयाऽपि चेत् ।

सर्वज्ञत्वं व्यापकत्वम् ईशत्वं तस्य भज्यते ।।५० ।।

१. विद्यमाने. २. स्वप्रतियोगिकतात्विकभेदवती.

वीक्षा करनेपर भी अपनेसे भिन्न चित् और अचित् शरीर जब देखे नहीं तब 'प्रभु सर्वज्ञ हैं, व्यापक हैं और इश्वर हैं' यह बात ही असंगत सिद्ध हो गई. (५०)

द्वितीयेच्छा रत्यभावमूलिकैकाकिनः[1] श्रुता[2] ।

एकाकित्वं रत्यभावो द्वितीयेच्छा च[3] बाधिता ।।५१ ।।

१. ''स नैव रेमे तस्माद् एकाकी न रमते, सहैतावानास'' बृहदारण्यके. २. चिदचित् सत्वाद् एकाकित्वस्य, ताभ्यां सहैव रतिसम्भवाद् रत्यभावस्य, ततएव च

द्वितीयेच्छायाश्च बाधः. ३. चकारात् सर्वरूपेण भवनमपि बाधितम्.

'नैव रेमे' – इस वाक्यमें रमणका अभाव कहनेके बाद रमणकी जो इच्छा हुई, वह इच्छा अकेले ब्रह्मको ही हुई. ऐसी स्थिति होनेके कारण 'एकाकीपना', 'रमणका अभाव' और 'द्वितीय की इच्छा', इन तीनोंका (चित् तथा अचित् शरीर माननेपर) बाध हो जाता है. (५१)

नन्वेकएवाहम् आसम् इत्यादौ[१] देहजीवयोः।
द्वयोः सत्वेऽप्येकपदं तदभेदाश्रयाद् यथा ।।५२।।
[२]तथा द्विदेहयुग् ब्रह्माऽत्रात्मशब्देन[३] गृह्यते।
तथैकोऽहं स्थलेऽतोन्यद् नासीत्[४] किञ्चित्तदेति चेत् ।।५३।।

१. लौकिकप्रयोगे. २. लौकिक वाक्य इव. ३. ''सो अनुवीक्ष्य न अन्यद् आत्मन'' इत्यत्र. ४. अतो वेदे 'एको अहम्' इति सत्यपि चिदचिदादिकिञ्चिदपि तदा न आसीद् इति न, किन्तु आसीद् एव इति अर्थः.

'शंका = 'में अकेला ही था', ऐसे वाक्योंमें देह तथा जीव, दोनों होने पर भी दोनोंका अभेदाश्रयके बोधके कारण एक शब्दका उच्चारण किया जाता है. उसी प्रकार दो देहोंवाले ब्रह्मका 'आत्मन्' शब्दसे यहां स्वीकार किया गया है अतः 'मैं एक ही हुं', इस वाक्यमें 'अन्य कोई नहीं था', ऐसा कहा है, परंतु चित्–अचित् शरीर तो हैं ही. यदि ऐसा कहा जाए तो? (५२–५३)

मैवं, जीवस्य देहेऽहंप्रत्ययोऽध्यासजो मृषा।
अविद्ययेशेच्छयास्तीत्येकत्वं[१] प्रयुनक्ति सः[२]।।५४।।

१. अविद्याकरणकबन्ध इयं हेतुः. २. लौकिकवाक्यादौ स जीवः प्रयुनक्ति इति अर्थः.

नहीं, ऐसा नहीं है. देहमें जो अहंता है वह अध्यासजन्य होनेके कारण मिथ्या है. वह अविद्या प्रभुकी इच्छासे जन्य होनेके कारण 'अस्ति–है' – ऐसा जीव एकवचनका प्रयोग करता है. (५४)

न तथा ब्रह्मणो[१] मिथ्याऽध्यासोऽज्ञानैकहेतुकः।
स्थिरानवध्यसङ्ख्येय–कल्याणगुणशालिनः ।।५५।।
सर्वज्ञस्याविलिप्तस्य स्वतन्त्रस्य नियामिनः।
स्वाधीनाविद्यादिशक्तेः नित्यमुक्तस्य युज्यते ।।५६।।

१. तथा ब्रह्मणो मिथ्याध्यासो न युज्यत इत्याद्यन्वयः.

समाधान= ऐसा मिथ्या अध्यास अज्ञानके लिए ही कारणरूप है. वह स्थिर, अवधिहीन, असंख्य कल्याणगुणशाली, सर्वज्ञ, अलिप्त, स्वतंत्र, नियामक, अविद्यादि शक्ति जिनके आधीन है, ऐसे नित्यमुक्त ब्रह्मसे उसका संबंध नहीं हो सकता है. (५५-५६)

युग्मम्

अथा'त्मैवेदम्'इत्यादौ सर्वस्याप्यात्मरूपता।
प्राक्सर्गात् श्रूयते नान्यचिदचिद्रूपता क्वचित्।।५७।।

[१]विरुद्धा ब्रह्मभिन्नत्वाद् वस्तुतो जडजीवयोः।
'आत्म'शब्दस्य चिदचित् परत्वन्तु[२] न शक्यते।।५८।।

१. जडजीवयोः ब्रह्मात्मकता इति शेषः. २. वक्तुम् इति शेषः.

'आत्मैवेदम्' आदि श्रुतिवाक्योंमें सृष्टिसे पूर्व सभीकी आत्मरूपता कही गइ है. अतः जीव-जडकी चित्-अचित्रूपताका बाध नहीं होता है. तथा वस्तुतः जीव तथा जड ब्रह्मसे अभिन्न होनेके कारण आत्मन् शब्दको चित्-अचित्परक कहना भी योग्य नहीं है. (५७-५८)

निर्गुणः पर एवैकः तदर्थ[१] इति निर्णयात्।
'गौणश्चेद् नात्मशब्दाद्'इत्यादौ तत् सर्वसम्मतम्।।५९।।

१. आत्मशब्दार्थः.

'आत्मन्' शब्दका अर्थ 'निर्गुणपरक है' ऐसा गौणश्चेन्नात्मशब्दात्।' - गौण हैं, ऐसा हो तो नहि, आत्मन् शब्दके कारण वह प्रधान ब्रह्म है', इस सूत्रमें किसीभी प्रकारके मतभेदके बिना यह सिद्धांत स्पष्टरूपसे सिद्ध ही है. (५९)

उपादानं 'सहैतावानासे'त्युक्त्वा तदेव[१] हि।
तथाभिन्ननिमित्तोपादानदृष्टान्तपूर्वकम्[२] ।।६०।।

सर्वेषां जडजीवानां ततएवैकतः[३] श्रुतः।
उद्गमो नतु तद्भिन्न चिदचिद् देहतः क्वचित्।।६१।।

१. ब्रह्मैव. २. अभिन्ननिमित्तोपादाने दृष्टान्त... स पूर्वं यस्मिन् कर्मणि इति क्रियाविशेषणम्. ३. एकस्माद् ब्रह्मण एव इति अर्थ....

'स हैतावानास' - वह इतने हो गए' ऐसा कहकर उपादान कारण

होनेकी बात कही गइ है. वहां निमित्त तथा उपादान कारण अभिन्न हैं, ऐसा कहा गया है. सभी जड तथा जीवोंका उन अकेले ब्रह्मसे ही उद्गम श्रुतिमें बताया गया है, नहिं कि उनसे भिन्न चित्-अचित् शरीरोंसे. (६०-६१)

युग्मम्

[१]'स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद् यथाग्नेः क्षुद्रा
विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेव आस्माद् आत्मनः
सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि
व्युच्चरन्ति' इति।
अनेकोपनिषद्धुष्टम् एतत् किं बहुविस्तरात्।
न च जीवप्रकरणाद् वाक्यं जीवपरन्त्विदम्॥६२॥

जैसे मकडी तंतुओंका विस्तार करती है, जैसे अग्निसे छोट-छोटे व्युस्फल्लिंग प्रकट होते हैं, उसी प्रकार इस आत्मासे सभी प्राण, सभी लोक, सभी देव, सभी भूतोंका उद्गम होता है.' (बृहदा.उप.२।१) उपरोक्त सभी सिद्धांत उपनिषदोंके अनेक वाक्योंमें प्रसिद्ध ही हैं. विस्तार क्या करना? यह प्रकरण जीवके संदर्भमें होनेसे यह वाक्य जीवपरक है ऐसा नहीं है. (६१-६२)

अणुमात्रात् ततः[१] सर्वान् उद्गमाद् लिङ्गबाधनात्।
भवेद् लिङ्गं प्रकरणाद् बलिष्ठं पूर्वतन्त्रतः[२]॥६३॥

१. जीवात्. सर्वोद्गमरूपलिङ्गस्य बाधाद् इत्यर्थः. न हि परमात्मानम् अन्तरा सर्वोद्गमः कुतोऽपि सम्भवति इत्यर्थः. २. श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यम् अर्थविप्रकर्षाद् इति मीमांसासूत्रात्।

अणुमात्र, ऐसे जीवसे सभीका उद्गम होता न होनेसे तथा सभीके उद्गमरूप लिंगका बाध होता होनेसे पूर्वमीमांसाके प्रकरणानुसार भी लिंग बलिष्ठ है. (६३)

सुषुप्तौ ब्रह्मलीनस्य[१] तत उद्गमबुद्धये।
सर्वेषाम् उद्गमः तस्मात् पठ्यते परमात्मनः॥६४॥

१. जीवस्य इति शेषः.

सुषुप्तिमें ब्रह्ममें लीन हो चुके जीवका ब्रह्मसे उद्गम हुआ दिखानेके लिए परमात्मासे सभी जीवोंके उद्गमकी बात कही गई है. (६४)

अथोत्पत्त्यप्ययाधारं तमेवोक्त्वा तदात्मता ।
श्राव्यते तैत्तिरीयादौ सर्वेषां भूतभाविनाम् ।।६५।।

उत्पत्ति, नाश तथा स्थिति का निरूपण ब्रह्मपरक करके उपनिषदोंमें उत्पन्नोंकी तथा उत्पद्यमानोंकी ब्रह्मरूपता सिद्ध की गई है. (६५)

[१]यस्मिन् इदगुं सं चविचैति[२] सर्वं
यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः ।
तदेव भूतं तदुभव्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन् ।
'प्रकृतिश्च[३] प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधाद्'इत्यादि ।
तस्य अभिन्ननिमित्तोपादानतां प्राह सूत्रकृत् ।
अभेदश्रुतयः सर्वाः सङ्गच्छन्ते न चान्यथा ।।६६।।

१. महानारायणोपनिषदि. २. संचविचैतीति दिव्यप्रयोगेण उत्पत्तिलयौ बोध्यौ. ३. जगतः प्रकृतिः उपादानकारणं, चाद् निमित्तकारणं च ब्रह्मैव. एवं सति एवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा, 'यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन' इत्यादि दृष्टान्तश्च नोपरुद्ध्येत. (१।४।२३)

'जिनमेंसे यह उत्पन्न होता है तथा जिनमें लीन होता है, जिनमें सभी देव विश्वके ऊपर बिराजमान हैं, वही हुआ है तथा होनेवाला है. यह सभी कुछ अक्षरात्मक परम आकाशमें स्थित है.' 'एक विज्ञान द्वारा सर्वविज्ञान होनेकी प्रतिज्ञाके दृष्टांतका अनुसरण करके जगतके उपादानकारण तथा निमित्तकारण ब्रह्म ही हैं' ऐसे निरूपणमें सूत्रकार व्यासजीने जगतके उपादान तथा निमित्त कारणको एक ही कहा है. यदि ऐसा अर्थ न होता तो अभेदका बोध करवानेवाले सभी श्रुतिवाक्योंकी संगति नहीं हो पाती. (६६)

पुमांश्च प्रकृतिः सूक्ष्मतनू इत्यपि नोचितम् ।
यद् वक्ष्यते ब्रह्म तयोरुपादानं लयास्पदम् ।।६७।।
घटते तेन चिदचिद् वैशिष्ट्यं नैव कारणे ।
अन्तर्यामिब्राह्मणं न सूक्ष्म तद्देहसाधकम्[१] ।।६८।।

१. ब्रह्मदेहयोः साधकम्.

पुरुष तथा प्रकृतिको सूक्ष्मशरीर मानना भी अनुचित ही है, क्योंकि उन दोनोंका उपादान तथा लयस्थान ब्रह्म ही माने जाएंगे. उक्त हेतुसे कारणदशामें

ब्रह्मका चित् चिद्विशिष्ट होना संगत नहीं है. अन्तर्यामि ब्राह्मण भी सूक्ष्म चिद्-अचिद्का साधक नहीं है. (६७-६८)

आम्नायतेऽत्र[१] वृत्तान्तः सर्गाद् उत्तरकालिकः ।

तिष्ठन् यमयतीत्येवं वर्त्तमाने शता[२] च लट्।।६९।।

१. 'यः पृथिव्याम् इत्यादि श्रुतिषु. २. शतृशब्दस्य प्रथमैकवचनम्.

'यः पृथिव्याम्....' इस श्रुतिवाक्यमें सृष्टिकी उत्पत्ति होनेके बादका वृत्तांत कहा गया है. 'तिष्ठन् यमयति - स्थित होकर नियमन करता है', इस वचनमें वर्तमान कृदंतके साथ वर्तमानकालके रूपका प्रयोग किया गया है. (६९)

[१]कालान्तरे विभोर्भिन्नं किञ्चिद् व्याप्यं न विद्यते ।

सर्वस्य पूर्णब्रह्मत्वात् परिच्छेदाद्यभावतः[२]।।७० ।।

१. प्रपञ्चस्य व्याकृतनामरूपतया स्थित्यधिकरणकालातिरिक्ते. २. 'आदि' शब्दाद् आनन्दांशतिरोभावादीनां सङ्ग्रहः.

सभीकुछ पूर्ण ब्रह्मरूप होनेसे तथा परिच्छेद और आनंदांशका तिरोभावादि न होनेसे, नाम-रूपकी उत्पत्तिके अलावाके समयमें विभु प्रभुसे पृथक् कोइ भी पदार्थ व्यापक नहीं रहता है. (७०)

पृथ्व्यादिनामानर्हं च [१]तादृग्रूपान् उपाश्रयात् ।

यन्तव्याभावतः तत्र नियमोऽपि[२] न युज्यते ।।७१ ।।

१. सृष्टेः प्राक् विभक्तनामरूपेण परिणामाभावाद् इत्यर्थः. २. ब्रह्मकर्तृकः.

सृष्टिकी उत्पत्तिसे पूर्व व्यक्त नाम-रूपोंका आश्रय कोई भी न होनेसे पृथ्वी आदि नाम होनेकी कोई संभावना ही नहीं थी. ऐसी परिस्थितिमें किसीका नियमन करनेका भी कोइ प्रश्न नहीं उठता. अतः ब्रह्म द्वारा होते नियमनका निरूपण भी योग्य नहीं है. (७१)

सृष्टिकाले समुद्भूतं भूतप्राणेन्द्रियादिकम्।

[१]जीवाश्च ततएवाऽत्र[२] ये शरीरतयोदिताः ।।७२ ।।

१. समुद्भूता इति शेषः. २. अन्तर्यामिब्राह्मणे. 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' इत्यादौ.

सृष्टिकी उत्पत्तिके समय भूत-प्राण-इंद्रिय आदि उत्पन्न हुए और (अंतर्यामि ब्राह्मणमें) यहां 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' आदि वचनोंमें शरीररूप कहे गए

हैं वे जीव भी उन्हींसे उत्पन्न हुए. (७२)

'तस्माद्वा[१] एतस्माद् आत्मन आकाशः सम्भूतः. आकाशाद् वायु'रित्यादि।

उस आत्मामेंसे आकाश उत्पन्न हुआ, आकाशसे वायु...आदि. (तैत्ति.उप. २।१)

''एतस्माद् जायते[१] प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च।

खं वायुः ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी'त्यादिषु ।

'उनसे प्राण, मन, सभी इंद्रियां, आकाश, वायु, तेज, जल तथा विश्वको धारण करनेवाली पृथ्वी उत्पन्न होती है' (मुण्डकोप २।१).

अनेकत्र स्फुटम् इदं शास्त्रे[१] मीमांसितं तथा।

[२]आचार्येणान्त्ययोः[३] सम्यग् द्वितीयाध्यायपादयोः ।।७३ ।।

१. ब्रह्मसूत्रेषु. २. व्यासेन. ३. तृतीयचतुर्थयोः.

ऐसे अनेक शास्त्र वचनोंमें यह स्पष्ट है तथा व्यासजीके ब्रह्ममीमांसा शास्त्रके दूसरे अध्यायके तृतीय तथा चतुर्थ पादमें भी यही विचार किया गया है. (७३)

इदानीम् ऐच्छिकाद् भेदाद् रूपनामविभागतः[१]।

स्वात्मकस्य पृथिव्यादेः सप्तम्याऽऽधारतोचिता[२] ।।७४ ।।

१. ननु यदि अन्तर्यामिब्राह्मणस्य सूक्ष्मतद्देहसाधकत्वं नास्ति तर्हि को अर्थः तस्य? इति स्वयम् आशङ्क्य सिद्धान्ते तद्ब्राह्मणस्य ऐच्छिकभेददर्शकत्वं न वास्तवभेददर्शकत्वम् इति तदाशयं विवृणोति. २. 'यःपृथिव्याम्' इत्यादिरूपया.

इसी समय ऐच्छिक भेद प्रकट करके रूप तथा नामका विभाग करके स्वात्मरूप पृथ्वी आदिकी 'पृथिव्यां...' इस वचनमें सप्तमी विभक्तिके प्रयोग द्वारा आश्रयरूपता दिखाइ है. (७४)

तत्र व्याप्ये स्थितः कृत्स्ने प्राणनार्थं[१] नियामकः।

अनुप्रविष्टः सृष्ट्वेदं भरणाय न लिप्यते ।।७५ ।।

१. जीवनार्थम्. 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद् यदेष आकाश आनन्दो न स्याद्' इति श्रुतेः.

उत्पत्तिके बाद इस व्यापक जगतको जीवन प्रदान करनेके लिए नियामकने प्रवेश किया तथा उत्पन्न करनेके बाद उनका वे पालन करते हैं, परंतु

ऐसी क्रियासे प्रभु स्वयं इस जगतमें लिप्त नहीं होते हैं. (७५)

तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् श्रुतितः स्मृतेः[१]।

'यो लोकत्रमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः'।।७६।।

'जगतका सृजन करके स्वयं उसमें प्रविष्ट होते हैं.' यह सिद्धांत श्रुति तथा गीताके 'जो अव्यय इश्वर तीनों लोकोंमें प्रवेश करके उसका भरणपोषण करते है' (भग. गीता.१५।१७)वचन द्वारा सिद्ध है. (७६)

[१]अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः।

अतश्च विश्वा ओषधयो रसाच्च[२] येनैष भूतः तिष्ठत्यन्तरात्मा।।

१. तैत्तिरीये नारायणप्रश्ने. २. प्रथमार्थे पञ्चमी. कठे रसाश्चेति पाठात्.

उसमेंसे सभी समुद्र, पर्वत, तथा सर्वरूप सभी नदियां प्रवाहित होती हैं. उन्हींसे सभी वनस्पतिओमें रस आता है, जिनसे उत्पन्न यह अंतर्यामी स्थित रहता है.

[१]आनन्दादितिरोभावात् क्रीडनार्थं पृथक्कृताः।

जडा जीवाश्च निःसङ्गं स्वान्तःस्थितम् अधोक्षजम्[२]।।७७।।

[३]तदिच्छया न जानन्तीति 'न वेदे'ति भण्यते।

शरीरम् इति[४] भेदस्तु सृष्टिकालेऽपि लुप्यते।।७८।।

१. आदिशब्दाद् ऐश्वर्यादेः. जडे चिदंशस्य च तिरोधानम्. २. अधस्ताद् अक्षजं यस्मात् तम्. इन्द्रियजन्यज्ञानाविषयम् इत्यर्थः. ३. ब्रह्मेच्छया. ४. तयोः शरीरत्वकथनात्.

युग्मम्

पृथ्व्यादीनां त्वन्मतेऽपि स्थूलानामेव[१] वर्ण्यते।

शरीरतात्रेति[२] तेन न सूक्ष्मे[३] सिद्ध्यतस्तनू।।७९।।

१. त्वया स्थूलत्वेन अभिमतानां पृथिव्यग्निप्रभृतीनाम्. २. अन्तर्यामि-ब्राह्मणे. ३. द्विवचनम्. तनूविशेषणम्. स्थूलानामेव पृथिव्यादिशब्दवाच्यत्वात् शरीरता न सिद्ध्यति इति अर्थः.

सच्चिदानंद परमेश्वरने अपनी क्रीडाके लिए आनंद तथा चिदानंदके तिरोभाव द्वारा पृथक् किये गए जड तथा जीव अपने अंतःस्थित इन्द्रियागोचर

अन्तर्यामीको उसकी इच्छासे नहीं जानते. अतः 'यं पृथिवी न वेद', ऐसा कहा गया है. यहां अन्तर्यामी ब्राह्मणमें आप रामानुज मतस्थोंके मतमें भी स्थूल ही पृथिवी आदिकी शरीररूपता वर्णित है. अतः सूक्ष्म चित्-अचित् शरीरोंकी सिद्धि नहीं होती है. (७७-७९)

भावत्कौ[1] सूक्ष्मदेहौ चेद् वेदादिप्रायगोचरौ।
तदा 'यश्चिति तिष्ठन् योऽचिति तिष्ठन्' इति द्वयम्[2] ॥८०॥
एवं ब्रूयात् तत्तु[3] नोक्तं तस्मात् तौ श्रुत्यसम्मतौ।
कारणे तेन जीवानाम् अतन्त्रं[4] त्वन्मतं त्रयम् ॥८१॥

१. भवद् अभिमतौ. २. वाक्यद्वयमेव ब्रूयाद् नतु 'यः पृथिव्याम्' इत्यादि-वाक्यानि. ३. तादृशं वाक्यं तु न उक्तम् इति अन्वयः. ४. श्रुतेः अविवक्षितम्।

रामानुजीय मतमें निरूपित दोनों सूक्ष्म चित्-अचित् देह यदि वेदादिशास्त्रों द्वारा निरूपित होते तो 'यः पृथिव्याम्...' आदिमें 'यश्चिति तिष्ठन् यो अचिति तिष्ठन्...' जो चित्में रहता है तथा अचित्में रहता है' ऐसे जो दो वाक्य कहे गये हैं उनमें उन वाक्योंका तात्पर्य कारणावस्थामें दो शरीरोंका निरूपण करना नहीं है. अतः तीन प्रकारके जीवोंका निरूपण करके तीन तत्त्वोंका निरूपण करनेवाला रामानुजीय मत श्रुतिवाक्योंको अभीष्ट नहीं है. (८०-८१)

याऽऽधारत्वनियम्यत्व-व्याप्यत्वैः दर्शिता भिदा।
उपक्रमोपसंहार विचारे सा न वास्तवी ॥८२॥

आधाररूपता, नियम्यरूपता तथा व्यापकता - ऐसे जो भेद बताए गए हैं वे श्रुतिवचनोंके उपक्रम तथा उपसंहारका विचार करनेपर योग्य नहीं लगते हैं. (८२)

'सोऽब्रवीत् पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च यो वै
तत्काप्य सूत्रं विद्यात् तं च अन्तर्यामिणम् इति स ब्रह्मवित्
स लोकवित् स देववित् स भूतवित् स आत्मवित् स
सर्वविद् इति तेभ्यो अब्रवीत् तद् अहं वेद' ॥

'उन पतंजल, काप्य तथा याज्ञिकोने कहाः हे काप्य, जो इस सूत्रको जानता है तथा उन अंतर्यामीको जानता है वह ब्रह्मवेत्ता, लोकवेत्ता, भूतवेत्ता,

आत्मवेत्ता तथा सर्ववेत्ता है. ऐसा जो मुझे कहा, वह मैं जानता हुं.'

इत्येकस्यैव विज्ञानात् सर्वविज्ञानम् ईर्यते।

सर्वस्य तदुपादानकत्वे सत्येव सम्भवेत् ।।८३ ।।

इस प्रकार एकके विज्ञानसे सभीका विज्ञान कहा गया है. ब्रह्म ही इन सभीके उपादान कारण होनेपर ही ऐसा सर्वविज्ञान संभव है. (चित्-अचित् शरीरोंको ब्रह्मसे भिन्न माननेपर नहीं) (८३)

एकमृत्पिण्डविज्ञानाद् विज्ञातं स्यात् तु मृन्मयम्।

एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं यथा ।।८४ ।।

ज़ैसे मिट्टीके एक पिंडके विज्ञानसे मिट्टी पदार्थको जान लिया जाता है, एक लोह मणिके ज्ञानसे सभी लोहमय पदार्थ जान लिए जाते हैं. (८४)

''अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाता नान्यो अतो अस्ति द्रष्टा नान्यो अतो अस्ति श्रोता नान्योतो अस्ति मन्ता नान्यो अतोऽस्ति विज्ञाता एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृत इति'' ।।

न देखे हुए को देखनेवाला, न सुने हुए को सुननेवाला, न सोचा जा सके ऐसे पदार्थोंको सोचनेवाला, न जाना जा सके उसे जाननेवाला, उसके अलावा कोइ विचारवान् नहीं है, उसके अलावा कोइ जाननेवाला नहीं है, वह तेरा आत्मा आत्मा अंतर्यामी अमृत है.

कर्त्तारो दर्शनादीनां जीवाः स्वांशतयाऽखिलाः।

ब्रह्माभिन्ना विस्फुलिङ्गवद् इत्येवेह बोद्ध्यते ।।८५ ।।

देखने, सुनने, सोचने आदिवाले सभी जीव भगवानके अंश होनेसे अग्निकी चिंगारियां जैसे अग्निसे अभिन्न हैं, उसी प्रकार वे भी ब्रह्मसे अभिन्न हैं, ऐसा समझा जा सकता है. (८५)

न चेत् तादृग्जीवसत्वात् नोपपद्येत तात्त्विकः[१]।

[२]सेधो द्रष्ट्रन्तरादीनां तस्मात् सर्वं तदात्मकम् ।।८६ ।।

१. अनौपचारिकः. २. निषेधः. 'नान्योऽतोऽस्ती'ति श्रुताविति शेषः.

यदि ऐसा नहिं होता तो ऐसा जीव होनेके कारण देखनेवालेका तात्त्विक निषेध योग्य नहीं होता. अतः सभी कुछ ब्रह्मात्मक है. (८६)

सृष्टिकाले परिच्छेदो भेदोऽचित्त्वं विभक्तता।

अनुप्रवेशो नियमो न पूर्वापरकालयोः ।।८७।।

सृष्टिके स्थितिकालमें परिच्छेद, भेद, अचित्पना, विभाग, अनुप्रवेश तथा नियमन आदि होते हैं. सृष्टिसे पूर्वके तथा सृष्टिके अंतके बादके कालमें वे नहीं होते है. (अखंड कृष्ण ही स्थित रहते हैं.) (८७)

इदानीम् एवेदम् अत एकदेश्येव तन्मतम्।

[१]तदावरणभङ्गेऽपि दर्शिताऽस्यैकदेशिता ।।८८ ।।

१. 'यः सर्वत्र सन्तिष्ठन्' इति निबन्धश्लोकव्याख्यानव्याख्याने.

अतः रामानुजमत शुद्धाद्वैतका एकदेशीय मत है. तत्त्वार्थदीपनिबंधकी आवरणभंगटीकामें इस प्रकारकी एकदेशीयताका विचार किया गया है. (८८)

ननु सर्वमतान्येवं दूषयन् द्वेषकृद्भवान्।

इति चेद् न विनोदोऽयं विदुषां तत्त्वनिर्णये[१]।।८९ ।।

१. निर्णयनिमित्तम्.

यदि कोई हमें ऐसा कहे कि 'इस प्रकार आप सभी मतोंमें दोष दिखा रहे है, इसलिए द्वेषी हो', ऐसा यदि आप कहते हो तो नहिं. तत्त्वका निर्णय करनेवाले विद्वानोंका तो यह विनोद है. (८९)

भक्तिज्ञाने यत्र विष्णोः यत्र वेदः परा प्रमा।

मतानि तानि सर्वाणि जीवोद्धारस्य हेतवः ।।९० ।।

जहां विष्णुकी भक्ति तथा ज्ञान है, जहां वेद परम प्रमाण है, ऐसे सभी मत जीवोंके उद्धारके कारण हैं. (९०)

सत्त्वादिभेदतो जीवाः चित्रप्रकृतयोऽखिलान्।

उद्धर्तुं प्रभुणा नाना सम्प्रदायाः प्रकाशिताः ।।९१ ।।

सत्त्वादि भेदोंसे जीव चित्र-विचित्र प्रकारके हैं. उन सभीका उद्धार करनेके लिए प्रभुने अनेक संप्रदाय प्रकट किए हैं. (९१)

यथाधिकारं तेष्वेते[१] प्रवर्त्तन्ते ततः फलम्।

ऐहिकामुष्मिकं मोक्षो विविधश्च यथायथम् ।।९२ ।।

१. सम्प्रदायेषु.

सभी जीव अधिकारानुसार उन संप्रदायोंमें प्रवृत्ति करते हैं, तथा उन्हीं

संप्रदायोंसे लोक तथा परलोक संबंधी फलोंको प्राप्त भी करते हैं. विविध प्रकारके मोक्ष भी आवश्यकतानुसार प्राप्त होते हैं. (९२)

ब्रह्मण्यलौकिकेऽचिन्त्ये स्वाभिन्नानन्तशक्तिनि।

तद्रूपस्य[१] व्यवस्थानम् अभेदात् श्रुतिषूदितम्।।९३।।

१. तदभिन्नस्य ब्रह्मात्मकस्य इति अर्थः.

अलौकिक, अचिंत्य, अपनेसे अभिन्न अनेक शक्तियोंवाले ब्रह्मके विषयमें अभिन्न-ब्रह्मात्मक जगतकी अभेदात्मक व्यवस्था श्रुतिवाक्योंमें कही गई है. (९३)

वितरति यत् स्वयम् अगुणं विविधेभ्यः कामना नाना।

सगुणैः शिवादिरूपैः[१] तदंशिभूतं भजे परंब्रह्म।।९४।।

१. तेन अग्रिमे प्रकरणे गुणावतारादिदेवानां स्वरूपादि वक्ष्यत इत्यपि सूचितम्.

निर्गुण ब्रह्म जो सगुण शिव आदि रूपोंमें अनेक स्वरूपों द्वारा अनेक प्रकारकी कामनाओंको पूर्ण करते हैं, ऐसे अंशीरूप परब्रह्मका मैं आश्रय करता हुं. (९४)

इति श्रीमद्वल्लभाचार्य्यमतवर्त्ति श्रीव्रजवल्लभचरणानुचर पञ्चनदीघनश्यामभट्टात्मज श्रीगोवर्द्धनशीघ्रकवेः कृतौ वेदान्तचिन्तामणौ विशिष्टाद्वैतविचारो नाम एकादशं प्रकरणम्।।११।।

d

अथ शैवशाक्तमतविचारो नाम
द्वादशं प्रकरणम्

लीलायै शिवशक्त्याद्याः कृता येन विभूतयः ।
नैर्गुण्यहेतुं भक्तानां नमामो निर्गुणं परम् ।।१ ।।

जिन्होनें लीलार्थ शिव-शक्ति आदि विभूतियोंको प्रकट किया है तथा जो भक्तोंकी निर्गुणताके हेतु हैं, ऐसे निर्गुण ब्रह्मको नमस्कार. (१)

शैवा[१] रामानुजमततस्कराः सर्ववाङ्मयम् ।
योजयित्वा[२] शिवपरं विशिष्टाद्वैतमैरयन् ।।२ ।।

१.नीलकण्ठादयः स्मार्ता द्विधा प्रसिद्धा दाक्षिणात्यलोके. शैवस्मार्ताः भागवतस्मार्ताश्च. तत्र भस्मत्रिपुण्ड्रधारिणो अद्वैतसिद्धान्ताभिमानिन आद्याः. द्वितीयाः तु ऊर्ध्वपुण्ड्रादिधारिणो अद्वैतिनः. अत्रोक्ताः शैवास्तु पाशुपता ज्ञेयाः. २. ब्रह्मसूत्र-भाष्य शिवतत्त्वविवेकलिङ्गार्चनचन्द्रिकादिषु.

रामानुजमतको अपना कहनेवाले पाशुपत शैवोंने संपूर्ण साहित्य शिवपरक दिखाकर 'विशिष्टाद्वैत' मत कहा है. (२)

निर्गुणं स्यात् परब्रह्म श्रुतेः निर्गुणमुक्तिकृत्[१] ।
शम्भोस्तःमप्रधानस्य ब्रह्मत्त्वं न तथोचितम्[२] ।।३ ।।

१. श्रुतितः. २. विभूतित्वेन चरमकोटिकं ब्रह्मत्वं सूचितम् एव इति भावः.

श्रौतशास्त्रानुसार निर्गुण परब्रह्म निर्गुण मुक्ति देनेवाले है. ऐसा ब्रह्मत्व तमःप्रधान शंभुमें होना योग्य नहीं है. (३)

निर्गुणः स्यात् परशिवो व्यूहादिस्थो गुणीति चेत् ।
न, सूतसंहितादौ वः सगुणः सोऽपि कथ्यते ।।४ ।।

परशिव निर्गुण हैं तथा व्यूह आदिमें रहे हुए शिव सगुण हैं. यदि ऐसा हो तो नहिं. सूतसंहिता आदिमें परशिव सगुण भी कहे गए हैं. (४)

''उमार्द्धविग्रहः[१] श्रीमान् सोमार्द्धकृतशेखरः ।
ब्रह्मविष्णुमहेशानैः उपास्यः परमेश्वरः ।।५ ।।
ऋतं[२] सत्यं परब्रह्म पुरुषं साम्बम् ईश्वरम्'' ।
अष्टमे नवमेऽध्याये तन्मतोपक्रमात् स्फुटम् ।।६ ।।

१. अष्टमाध्यायस्थम् इदम्. २. नवमाध्यायस्थम् इदम्.

'आधे देहमें उमा है, मस्तकमें अर्ध चंद्र है तथा ब्रह्मा, विष्णु जिनकी उपासना कते हैं, ऐसे परमेश्वर ऋत, सत्य, परब्रह्मरूप पुरुष सांब इश्वरको' – आठवें तथा नवमें अध्यायमें किये गए शैवमतके उपक्रमसे यह स्पष्ट है. (५–६)

महेशानोपास्यलिङ्गाद् वाक्ये परशिवः स्फुटः।
साहित्यात् सर्वदा शक्तेः सगुणत्वं दृढीकृतम् ।।७ ।।

'उन परमेश्वरकी उपासना महादेव करते हैं' ऐसा कहा गया होनेसे इस वाक्यमें निरूपण परशिव का ही है. शक्तिके साहित्यमें शक्तिकी सगुणता द्रढतापूर्वक निरूपित हुई है. (७)

शक्तेः परस्वरूपेऽपि तद्रहस्ये[१] निरूपितम्[२]।
''सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी'' ।।८ ।।

१. तान्त्रिको अयं रहस्यभागः सप्तशतीपाठोत्तरं पठ्यमानः. २. त्रिगुणात्मकत्वम् उक्तम्.

शक्तिके पररूप होनेपर भी 'दुर्गासप्तशती'के रहस्यमें शक्तिकी त्रिगुणता कही गइ है. 'सभीके आरंभमें रही हुई परमेश्वरी महालक्ष्मी त्रिगुणात्मक है.' (८)

''शिवः[१] शक्तियुक्तः शश्वत्त्रिलिङ्गो गुणसंवृतः।
वैकारिकः तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ।।९ ।।
ततो विकारा अभवन् षोडशामीषु[२] कञ्चन।
उपाधावन् विभूतीनां[३] सर्वासाम् अश्नुते फलम् ।।१० ।।
हरिर्हि निर्गुणः साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः।
स सर्वदृग् उपद्रष्टा तं भजन् निर्गुणो भवेत्'' ।।११ ।।

१. भाग.१०।८८।३ २. महाभूतेन्द्रियमनांसि. ३. दिग्वातार्कादितदाधिदैविकरूपविभूतीनां मध्य इत्यर्थः.

मैं शक्तिके साथ रहा हुआ, हमेंशा तीन लिंगोवाला, गुणोंसे लिप्त वैकारिक तैजस तथा तामस, ऐसे तीन प्रकारका हुं. फिर इन तीनोंमें महाभूत, इंद्रिय, मन तथा सोलह विकार हुए. विभूतिओंमेंसे प्रत्येक एककी ओर गति करनेवाला सभी विभूतियोंके फलका भोग करता है. भगवान हरि निर्गुण और

प्रकृतिसे पर पुरुष है. वे सभीके द्रष्टा तथा उपद्रष्टा हैं. उनका आश्रय करनेवाला जीव निर्गुणता प्राप्त करता है. (९-१०-११)

श्रीमद्भागवतेऽप्युक्तं सगुणत्वं शिवस्य तु।
'वैष्णवानां[i] यथा शंभुः' भक्तः परशिवः परम् ।।१२।।
व्यूहवर्ती तु संहारशक्तिकार्ये निरूपितः।
तत् पाद्मब्रह्मवैवर्तपञ्चरात्रादिवाक्यतः ।।१३।।
अनेकैः वेदभागैश्च मयान्यत्र प्रपञ्चितम्।
कृष्ण एव परंब्रह्म सदानन्दस्तथा श्रुतिः ।।१४।।

श्रीमद्भागवतमें भी शिवको सगुण कहा गया है. 'वैष्णवोंमें जैसे शम्भु हैं' (भाग.पु.१२।१३।१९) वाक्यानुसार परशिव भक्त हैं. व्यूहमें स्थित शिवको संहारकी शक्तिके कार्यरूप कहे गए हैं. इसी तथ्यको पद्मपुराण, ब्रह्मवैवर्तपुराण, पंचरात्र आदिके वाक्योंसे तथा वेदके अनेक वचनों द्वारा मैनें अन्य स्थानोंमें सिद्ध किया है. श्रुतिवाक्य कहते हैं कि कृष्ण ही परब्रह्म हैं तथा सदानंद है. (१२-१३-१४)

''कृषिर्भूवाचकः[ii] शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः।
द्वयोः ऐक्यं परं ब्रह्म 'कृष्ण' इत्यभिधीयते'' ।।१५।।

'कृष्' धातुका अर्थ सत्ता है, 'ण'का अर्थ आनंद है. इन दोनोंकी एकतावाले परब्रह्म श्रीकृष्ण कहे गए हैं. (१. तापनीयस्था)(१५)

शिवादिरूपैः सगुणैः कामान् पूरयति प्रभुः।
स्वयन्तु निर्गुणो देवो भक्तानां निर्गुणत्वकृत् ।।१६।।

शिव आदि सगुणरूपों द्वारा भगवान (जीवोंकी लौकिक-पारलौकिक) इच्छाओंको पूरी करते हैं; स्वयं निर्गुण देव हैं तथा भक्तोंको निर्गुण करनेवाले हैं. (१६)

[iii]यस्याङ्घ्रि पंकजरजोऽखिललोकपालैः
मौल्युत्तमैः धृतम् उपाससततीर्थतीर्थम्।
ब्रह्मा भवोऽहमपि यस्य कलाः कलायाः
श्रीश्चोद्वहेम चिरमस्य नृपासनं क्व ।।१७।।

तीर्थोंके तीर्थरूप उपास्य, जिनके चरणकमलोंकी रजको सभी

लोकपालोंने श्रेष्ठ मुकुटोंसे धारण किया है, ब्रह्म तथा मैं महादेव भी तथा लक्ष्मी जिनकी कलाकी कलाको लंबे समयसे धारण किये हुए है, उन्हें राजाके आसनकी क्या अपेक्षा है! (भाग.पु.१०।६८।३७)(१७)

'त्वामेवान्ये[१] शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम्'।
श्रीमद्भागवतेऽस्येति भगवद्रूपता मता ।।१८।।

'अन्यलोग शिव द्वारा प्रतिपादित मार्ग अनुसार शिवरूप आपकी उपासना करते है', इस भागवतके वचनमें भी शिवको भगवद्रूप कहा गया है. (भाग.पु.१०।४०।८)(१८)

'येऽप्यन्यदेवता भक्ता' इति गीतासु चोदितम्।
पाद्मे कार्त्तिक माहात्म्ये प्रथमाध्याय ईर्यते ।।१९।।
'सौराः[१] शैवाश्च गाणेशा वैष्णवाः शक्तिपूजकाः।
मामेव प्राप्नुवन्तीह वर्षाम्भः सागरं यथा ।।२०।।
एकोऽहं पञ्चधा जातः क्रीडया नामभिः किल।
देवदत्तो यथा कश्चित् पुत्राद्याह्वाननामभिः''।।२१।।

'जो अन्य देवोंके भक्त हैं...वे भी मुझे ही प्राप्त करते है' ऐसा गीताजीमें भी कहा है. पद्मपुराणमें कार्तिकमहात्म्यमें कहा हैः ''वर्षाका जल जैसे समुद्रमें मिल जाता है, उसी प्रकार सूर्योपासक, शिवोपासक, गणेशोपासक, वैष्णव तथा शक्तिपूजक मुझे ही प्राप्त करते हैं. कोई एक बालक पुत्रादि भिन्न-भिन्न नामोंको प्राप्त करता है, ऐसे में रमणके लिए नामभेदसे पांच प्रकारका हुआ हुं''(१.पद्मपुरा.श्लोक २६ - २७). (१९-२१)

इत्थं भगवता प्रोक्ता शिवादीनां निजांशता।
शिवादिरूपं शैवाद्या भजन्तः प्राप्नुवन्ति [१]तम्।।२२।।

१. क्रमेण भगवन्तम् एव प्राप्नुवन्ति इति अर्थः.

इस प्रकार भगवानने शिव आदि देवताओंको अपना अंश कहा है. शिव तथा अन्य देवताओंका आश्रय करनेवाले भी अंततः उन्हीं भगवानको प्राप्त करते है. (२२)

विष्णुः सत्वगुणोपाधिः तद्भक्ता इह[१] वैष्णवाः।
[२]शम्भोरुपासनं चक्र[३] आसुरान् मोहयन् क्वचित् ।।२३।।

१. 'सौरा' इत्यादिपाद्मवाक्ये. इह वैष्णवा अपि सौरादीनां साहचर्याद् गुणावतारविष्णोः उपासकाएव ग्राह्या नतु पुरुषोत्तमसेवकाः. २. ननु रामाद्यवतारेषु विष्णोः शिवभक्तिकरणात् सेव्यसेवकभावविपर्ययएव कुतो न? इति आशङ्क्य आह **शंभोः** इति. तेन श्रीकृष्णचन्द्राभ्युदयादौ शंकरलालकविः तट्टीकाकृद् हाथीभाईशर्मा च द्वावपि तथाविधपुराणादिवाक्यानां तात्पर्यान् अवबोधिनावपि परास्तौ इति ज्ञेयम्. ३. भगवान् कृतवान् इति अर्थः.

[१]उत्तरोत्तरसर्गार्थं, तत्पाद्मे स्पष्टम् उच्यते।
विष्णोर्नामसहस्त्रे तु शिवेन गिरिजां प्रति ।।२४।।

१. पूर्वान्वयि. यदि भगवान् स्वस्य सर्वोत्कृष्टत्वं सर्वान् प्रति अविशेषं दर्शयेत् सर्वेऽपि मुक्ताः स्युः. सृष्टिः अवरुद्धा भवेत् तत्सृष्टिवृद्ध्यर्थं तथा करोति इत्यर्थः.

विष्णु सत्त्वगुणवाले हैं. उनके भक्त वैष्णव है. प्रभुने भविष्यकी सृष्टि करनेके हेतुसे आसुरोंको मोह करते हुए कभी शंभुकी उपासना की थी, यह बात पद्मपुराणमें कही गई है. (२३-२४)

प्रोच्यते पञ्चरात्रे च यत् स्वस्मै हरिणोदितम्।
"[१]त्वामाराध्य तथा शम्भो ग्रहीष्यामि वरं सदा ।।२५।।

१. शिवेन पार्वती प्रति विष्णुसहस्त्रनाम्न्युक्तं तदेव अक्षरशः नारद-पञ्चरात्रेपि उपलभ्यते तत्र उभयत्र इदं भगवदनुवादरूपं शिववचनम् अस्ति.

विष्णुसहस्त्रनाममें शिवजीने पार्वतीजीके प्रति तथा पंचरात्रमें हरिने अपने लिए कहा हैः 'हें शंभु! आपका आराधन करके में हंमेशा वरदान प्राप्त करुंगा.' (२५)

[१]स्वागमैः कल्पितैः त्वं च जनान् मद् विमुखान् कुरु।
मां च गोपय येन स्यात् सृष्टिः एषोत्तरोत्तरा" ।।२६।।

१. शैवादिशास्त्रैः.

'आपके द्वारा प्रकट किये गए आगमशास्त्रों द्वारा मनुष्योंको मुझसे विमुख करो तथा मुझे छुपा दो, जिससे कि यह सृष्टि उत्तरोत्तर चलती रहे.' (२६)

खण्डितः पण्डितकरभिन्दिपाले प्रहस्ततः।
भाष्यप्रकाशे तद्वादो विस्तरात् पुरुषोत्तमैः ।।२७।।

श्रीपुरुषोत्तमजीने 'पंडितकरभिंदिपाल' तथा 'प्रहस्तवाद'में तथा 'अणुभाष्य'के प्रकाशमें उक्तवादका विस्तारपूर्वक खंडन किया है. (२७)

शाक्ता जगद् उपादानं जल्पन्त्यल्पश्रुता हरिम्।
कल्पयन्ति निमित्तं च शक्तिं तां परतः पराम् ।।२८।।
देवीसूक्तादिना श्रुत्या मार्कण्डेयादिषूदितम्[1]।
विशेषतश्च तन्त्रेषु तत्स्वरूपं[2] निरूप्यते ।।२९।।

१. पुराणभागेषुः. २. शक्तिस्वरूपम्.

थोडी विद्वत्तावाले शाक्तोंने हरिको जगतके उपादान तथा परात्पर शक्तिको निमित्तकारण कहा है. ऋग्वेदीय देवीसूक्त वगेरेमें तथा 'परास्य शक्तिः' इस श्रुतिवाक्यके अनुसार 'मार्कंडेयपुराण' आदिमें इस विषयका निरूपण किया गया है तथा विशेषरूपसे तांत्रिक ग्रंथोंमें शक्तिके स्वरूपका निरूपण किया गया है. (२८-२९)

तां परां कारणं प्राह सप्तशत्यां स्तुवन्विधिः।
''परापराणां परमा त्वमेव परमेश्वरी ।।३०।।
त्वयैतद् वार्यते विश्वं त्वयैतत् सृज्यते जगत्।
त्वयैतत् पाल्यते देवि त्वमत्स्यन्ते च सर्वदा'' ।।३१।।

स्तुति करते हुए ब्रह्माजीने 'सप्तशती'में पराशक्तिको कारणरूपा कही हैः 'हे देवी!, आप परसे परकी भी परम परमेश्वरी हो. इस विश्वको आपने धारण किया है, उत्पन्न कर रही हो तथा पालन भी कर रही हो तथा अंततः सर्वदा आप ही इसे लीन भी करेंगी.' (३०-३१)

इति चेत् श्रूयतां मूढ शक्तयो ब्रह्मणस्तु याः।
तदभिन्नाश्च तद्रूपाः, श्रुत्या[1] पूर्वं निरूपितम्[2]।।३२।।

१. 'परास्य शक्ति'रित्यादिरूपया. २. इति इति शेषः.

यदि यह तर्क दिया जाए तो कहते हैं कि ब्रह्मकी जो शक्तियां है वे ब्रह्मसे अभिन्न तथा ब्रह्मरूप है. उपनिषद्वाक्यानुसार इस तथ्यका निरूपण पूर्वमें किया गया है. (३२)

गुणात्मकम् अचिद् रूपं[1] प्रकृतिः सृष्टिकालिकम्।
शक्तिप्रकृत्योः दुर्गा तु विभूतिः कार्यमिष्यते ।।३३।।

१. सत्वादिरूपम्.

सृष्टि करनेके समयका गुणात्मक अचित्रूप वह प्रकृतिशक्ति तथा प्रकृतिका कार्य वह विभूतिरूप दुर्गा है. (३३)

[१]रत्यै बिभित्सुनासर्वाः तिरोभाव्यापि तेन ताः।
तदंशाः स्वविभूतिभ्यो दत्ताः केचन केचन ।।३४।।

१. रमणार्थं भेदं चिकीर्षुणेति यावत्. तेन ब्राह्मणा ताः सर्वा अपि स्वालौकिकशक्तीः कार्येषु तिरोभाव्यापि तदंशाः शतांशाः केचन केचन स्वविभूतिभ्यो दुर्गादिभ्यो दत्ता इति अन्वयार्थौ.

रमणार्थ भेद प्रकट करनेकी इच्छावाले प्रभुने इन सभी शक्तियोंका तिरोभाव करके शक्तिओंके कुछ अंश विभूतियोंको प्रदान किए. (३४)

आदायामरशक्तीनाम् अंशान् सा[१] निर्मिता पुरा।
महिषासुरनाशायेत्यस्याः तच्छक्तिकार्यता ।।३५।।

१. दुर्गा.

अमर शक्तियोंके अंशोंको लेकर महिषासुरका विनाश करनेके लिए उन शक्तियोंका सृजन किया गया. अतः वह प्रभुकी शक्तिका कार्य है. (३५)

मुख्यत्वेन गुणाश्चाशाः त्रिगुणोपाधिधारिणाम्।
[१]त्रयाणाम् आगता[२] तत्रेत्यस्याः प्रकृतिकार्यता ।।३६।।

१. गुणावताराणां ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणाम्. २. दुर्गायाम् आगता इत्यर्थः.

मुख्यतया तीन गुण–सत्व, रजस् तथा तमस्की उपाधिको धारण करके ब्रह्मा–विष्णु तथा महेशके अशक्य गुण शक्तिमें आ गए; ऐसे वह शक्ति प्रकृतिका कार्य है. (३६)

कार्याणि कार्यरूपायां शक्तीनां प्रकृतेः अपि।
ततोऽस्याम् उपचर्यन्ते माहात्म्यख्यातये क्वचित् ।।३७।।

कभी महात्म्य प्रकट करनेके हेतुसे शक्ति तथा प्रकृतिके कार्योंके कार्यरूपोंका इस शक्तिमें उपचार किया जाता है. (३७)

उक्तं द्वितीयेऽध्याये तत् सप्तशत्याः समाहितः[१]।
प्रथमाध्यायवृत्तान्तः तट्टीकायां मया पुनः ।।३८।।

१. इदम् उत्तरेण अन्वेति.

यही बात 'सप्तशती'के दूसरे अध्यायमें कही गई है तथा उस ग्रंथकी टीकाके पहले अध्यायके वृत्तांतमें मैनें समाधान भी कर दिया है. (३८)

देवीसूक्ते[१] स्वमाहात्म्यं[२] देव्यैवोक्त्वा ततो मम।
योनिरप्स्वन्तःसमुद्र इत्युक्ता हरिकार्यता ।।३९ ।।

१. ऋग्वेदप्रसिद्धे. २. ''अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः'' इत्यादिना देव्यैव स्वमाहात्म्यं (ब्रह्मरुद्रोत्पादकत्वादिरूपम्) उक्त्वा ततः ''मम योनिः अन्तःसमुद्रे अप्सु'' इति स्वस्य हरिकार्यता उक्तेन अन्वयार्थौ.

देवीने ऋग्वेदीय देवीसूक्तमें अपना महात्म्य बताया है 'मम योनि' अर्थात् मेरा जन्म समुद्रके जलसे हुआ है' इस वाक्य द्वारा वह हरिकी कार्यरूप है, ऐसा कहा है. (३९)

तस्मात् सृज्यतया नैव घटतेऽस्या निमित्तता।
शक्तिमत् पारतन्त्र्यं च शक्तित्वाद् बहुधोदितम् ।।४० ।।

अतः वह स्वयं सृज्य होनेसे जगतका निमित्तकारण नहीं बन सकती है. शक्तिरूप होनेके कारण वह शक्तिमान प्रभुसे परतंत्र है ऐसा अनेक स्थानोंमें कहा गया है. (४०)

तन्नात्र विस्मयः कार्यो योगनिद्रा जगत्पतेः।
महामाया हरेश्चैषा तया सम्मोह्यते जगत्'' ।।४१ ।।

इसमें कुछ आश्चर्य करने जैसा नहीं है कि जगतके पति श्रीहरिकी योगनिद्रा ही महामाया है तथा उस माया द्वारा जगतको मोहित किया जाता है. (४१)

इत्युक्तं प्रथमाध्याये, तथा नारायणीस्तवे।
''या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता'' ।।४२ ।।

इस प्रकार 'सप्तशती'के पहले अध्यायमें कहा गया है ऐसे ही नारायणी स्तवमें 'या देवी...' सभी भूतप्राणीओमें रही हुई देवीको ही विष्णुकी माया कहा गया है. (४२)

परत्वं तत्र शक्तित्वाभिप्रायेण निरूपितम्।
त्वयेति करणं [१]ज्ञेयं, शक्तेर्नो कर्तृतोचिता ।।४३ ।।

१. 'त्वया एतद् धार्यते' इत्यादिवाक्ये.

स्वयं शक्ति है ऐसा कहनेके आशयसे ही 'त्वया एतद् धार्यते' आदि वचनोंमें पररूपता शक्तिकी कही गइ है; वह साधन है. शक्ति कर्ता है, यह कथन उचित नहीं है. (४३)

विसृष्टौ सृष्टिरूपा त्वं स्थितिरूपा च पालने।

तथा संहृतिरूपान्ते जगतोऽस्य [१]जगन्मये।।४४।।

१. सप्तम्यन्तम्.

'सृष्टि जब नहीं होती है, ऐसी स्थितिमें जगतकी सृष्टिरूपा, पालनमें स्थितिरूपा तथा अंतमें संहाररूपा तु ही है'. (४४)

जगन्मये भगवती त्रिधा शक्तिस्तु या स्थिता।

तद्रूपा त्वम् इति स्तुत्या त्वयेति करणं ध्रुवम्।।४५।।

'जगद्रूपमें भगवानकी जो तीन शक्तियां रही हुई हैं, उन रूपोंमें तु ही है.' इन वचनों द्वारा स्तुतिके रूपमें 'त्वया एतद् धार्यते' आदि शब्दोंसे निश्चित ही साधनरूपताका निरूपण किया गया है. (४५)

समवायि निमित्तं च ब्रह्मैव श्रुतिसम्मतम्।

विभूतीनां च माहात्म्यं ब्रह्ममाहात्म्यबोधकम्।।४६।।

ब्रह्म ही जगतके उपादान और निमित्त कारण हैं यह सिद्धांत वेदसम्मत है. विभूतियोंकी महत्ता भी ब्रह्मके ही महात्म्यका बोध करवाती है. (४६)

राज्ञः स्तुतावमात्यादिप्रशंसा पर्यवस्यति।

स्तुतः क्वचित् पुराणेषु तत्तद्रूपः ततो हरिः।।४७।।

राजाकी स्तुतिमें प्रधानोंकी स्तुतिका भी समावेश हो ही जाता है. कभी कभी पुराणोंमें उन-उन विभूतियोंके रूपमें प्रभुकी स्तुति भी की जाती है. (४७)

''आकाशात् पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम्।

सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति'' ।।४८।।

आकाशसे बरसा हुआ पानी जैसे सागरकी ओर जाता है, उसी प्रकार सभी देवोंको किया हुआ नमस्कार भगवान केशवके प्रति जाता है. (४८)

''ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्'' ।

इत्यादौ [१]फलदः पूज्यः तत्तदंशी स एव हि।।४९।।

१. 'मयैव विहितान्हितान्' इत्यादि भगवद् उक्तेः.

'जो जो भक्त, जिस जिस प्रकारसे मेरी शरणमें आते हैं, उनका भजन मैं उसी प्रकार करता हुं.' इन वाक्योंके अनुसार फल देनेवाले, पूज्य तथा सभी जीवोंके अंशी भगवान ही हैं. (४९)

पूर्वोक्तपाद्मवाक्येऽपि[१] स्फुटा भगवदंशता।
तन्त्रशास्त्राण्ययुक्तानि मोहनाय कृतानि यत् ।।५०।।

१. 'शैवाः सौरा'इतिवाक्ये.

पद्मपुराणमें 'शैवाः सौराः...', इस उपरोक्त वचनमें भगवानके ये सभी अंश हैं, यह स्पष्टतया कहा गया है. तंत्रशास्त्र तो अयुक्त हैं तथा मात्र मोह करनेके लिए उनकी रचना हुई है. (५०)

अतस्तदनुसारेण मद्यं मांसं च मैथुनम्।
मन्वाना उत्तमं कौलाद्यायान्ति यमयातनाः ।।५१।।

अतः ऐसे तंत्रशास्त्रोंका अनुसरण करके मद्य, मांस तथा मैथुनको उत्तम माननेवाले कौल आदि मार्गी यमयातना ही प्राप्त करते हैं. (५१)

तत् शाक्तकिरणे तन्त्रकिरणेऽन्यत्र दुर्मतम्।
दुर्गापाठविवृत्यादौ विस्तराद् दूषितं मया ।।५२।।

मेरी ओरसे 'शाक्तकिरण', 'तंत्रकिरण' तथा 'दुर्गापाठ'की टीकाओंमें भी उन असिद्ध मतोंके दोष सविस्तार दिखाए गए हैं. (५२)

तस्मात् तदद्वयं ब्रह्म लीलायै भावितद्वयम्।
विमोहशास्त्रसम्भ्रान्तैः अशक्यं ज्ञातुम् आसुरैः ।।५३।।

लीलार्थ, उन दों स्वरूपोंमें प्रकट ब्रह्मको इसीलिए ऐसे विमोहात्मक शास्त्रोंसे संभ्रांत हुए आसुरी प्रकृतिवाले जीव जान नहीं पाते हैं. (५३)

दैवा भजन्तु तत् स्वाचार्योक्तभक्त्या परात्परम्।
सदानन्दं वेदरीत्या न भ्रमन्तु च मोहकैः ।।५४।।

जो दैवी जीव हैं, वे अपने आचार्य द्वारा कही गइ भक्तिसे, वेदकी रीतिसे परात्पर सदानंदका आश्रय करके रहो तथा मोहक शास्त्रों द्वारा भ्रमित न हो. (५४)

[१]रूपेऽक्षरे[२] पदे[३] योऽध्यात्म्ये क्रीडति सदा स्वरूपेण।
[४]अधिभूताक्षरकर्त्ता पुरुषोत्तमम् आधिदैविकं वन्दे ।।५५।।

१. स्वरूपतभूत इत्यर्थः. २. अक्षराख्ये. ३. स्वधाम्नि. ४. तेन अग्रिमप्रकरण आध्यात्मिकादि भगवत्स्वरूपत्रयविचारो वर्तत इत्यपि सूच्यते.

स्वरूपात्मक अक्षरब्रह्मात्मक आध्यात्मिक निजधाममें हमेंशा जो अधिभूत–क्षरके कर्ता अपने स्वरूपमें क्रीडा कर रहे हैं, ऐसे आधिदैविक पुरुषोत्तमको में वंदन करता हुं. (५५)

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यमतवर्ति श्रीब्रजवल्लभचरणानुचर पञ्चनदीघनश्यामभट्टात्मज श्रीगोवर्द्धनशीघ्रकविविरचिते वेदान्तचिन्तामणौ शैवशाक्तमतविचारो नाम द्वादशं प्रकरणम् ।।

d

अथ शुद्धाद्वैतविशेषविचारो नाम त्रयोदशं प्रकरणम्

[1]बल्लवीवल्लभो नाना[2] धामन्यक्षरनामनि ।
कलयंल्ललिता लीलाः सदा[3] सस्ताद् अनुग्रही ।।१ ।।

१. श्रीगोपीप्रियः. २. विविधाः. इदं लीलाविशेषणम्. ३. सद् इतिपृथक्पदम्. किं वा दासैः सहित इति समस्तम्. तत्र 'खपरे शरीति' विसर्गलोपः.

अक्षर नामक निजधाममें सदा अनेक ललित लीलाओंको करते हुए गोपांगनाओंके प्रिय प्रभु अनुग्रह करनेवाले हों. (१)

अधिदैवादिभेदेन ब्रह्मणोऽस्ति त्रिरूपता ।
क्षरोऽक्षर इति द्वेधा तथाऽद्यः पुरुषोत्तमः ।।२।।

अधिदेव, अध्यात्म तथा अधिभूत ऐसे भेदोंसे ब्रह्मके तीन रूप हैं. उनमें पहले अधिदेव पुरुषोत्तम है, अक्षर अध्यात्म है तथा क्षर अधिभूत है. (२)

पूर्णानन्दमयाकारः[1] सर्वाकारानुभावनः ।
सच्चिदानन्दरूपोऽसत् पदार्थास्पृष्टविग्रहः ।।३ ।।
अलौकिकीभिः स्वाभिन्नाभिर्नित्यानन्तशक्तिभिः ।
स्वाभाविकीभिरपराहतकार्याभिराश्रितः ।।४ ।।
विरुद्धसर्वधर्माणाम् एकाधारोऽविरोधतः ।
अप्राकृताखिलगुणो निर्गुणोऽविकृतो[2] विभुः ।।५ ।।
नित्यः पूर्णोऽव्ययो व्याप्त एक एकरसः सदा ।
ज्ञेयः कृष्णः परंब्रह्म [3]प्रमासु पुरुषोत्तमः ।।६ ।।

१. पूर्णत्वं गणनाशून्यत्वम् आनन्दे. २. सत्वादिगुणत्रयरहितः. ३. वेदादि-प्रमाणेषु इत्यर्थः.

प्रभु पूर्णानंद आकारवाले, सभी आकारोंका अनुभव करनेवाले, सत्-चित्-आनंदरूप, जिनके देहको असत् पदार्थोंका स्पर्श नहीं है ऐसे, अलौकिक, अपनेसे अभिन्न स्वाभाविक, जिनके कार्य किसी अन्यके द्वारा खंडित नहीं हुए हैं ऐसी अनंत शक्तियां जिनका आश्रय करके स्थित हैं, अविरोधेन सभी विरुद्ध धर्मोंके आश्रयरूप, अप्राकृत गुणोंसे पूर्ण, निर्गुण, अविकारी, समर्थ, नित्य,

पूर्ण, अव्ययय, व्याप्त, एकरूप, हंमेशा एकरस परब्रह्म पुरुषोत्तम कृष्णका वेदादि प्रमाणों द्वारा ज्ञान प्राप्त करना है. (३-६)

अन्यत्[१] तस्याक्षरं[२] रूपं सच्चिदानन्दमात्रकम्।

तद्रूपं गणितानन्दं[३] पूर्णानन्दो हरिः स्वयम्॥७॥

१. पुरुषोत्तमस्य. २. अक्षराख्यम्. ३. शारीरादि सर्वसुखोपेतचक्रवर्त्यानन्दापेक्षया सहस्रगुणितपरार्धगुणानन्दम्.

दूसरा सत्-चित्-आनंदरूप उनका अक्षर रूप है, उनका वह गणितानंदवाला रूप है, जबकि हरि स्वयं पूर्ण आनंदवाले (अगणितानंद) हैं. (७)

'सैषानन्दस्य मीमांसा भवती'त्यादिना श्रुतौ[१]।

विध्या[२]नन्दात् शतगुणोऽक्षरानन्दो हि गण्यते॥८॥

१. तैतिरीयब्रह्मवल्ल्याम्. २. प्राजापत्यानन्दात्.

'सैषानन्दस्य मीमांसा...' इत्यादि सन्दर्भोके द्वारा ब्रह्माके आनंदसे शतगुणित आनंद अक्षरका आनंद गिना गया है. (८)

आनन्दमात्रकरपादमुखोदरता हरेः[१]।

[२]तदा नन्दमयोऽभ्यासाद् इति सूत्रे समर्थितम्॥९॥

१. पुरुषोत्तमस्य. २. वाग्विषयगणनाराहित्यम्. तेन ''यतो वाचो निवर्तन्ते'' इति तत्रस्थश्रुत्यर्थः सूचितो भवति.

भगवानके हस्त, चरण, मुख, उदर आदि आनंदमय है. यह बात 'आनंदमयो अभ्यासात्' (ब्रह्म.सू.१।१।११) पुनः-पुनः वर्णन होनेसे प्रभु आनंदाकार हैं' इस सूत्रमें बलपूर्वक निरूपित हुई है. (९)

अन्ये तु भगवद् धर्माः सर्वे तत्र[१] हरीच्छया।

आविर्भावतिरोभावशालिनः क्रीडनास्पदे॥१०॥

१. अक्षरे. अयम् आशयः, श्रीकृष्ण-पुरुषोत्तमादिनामवाच्यस्य परब्रह्मणः 'एको अहं बहुस्यां' 'हन्त तिरोसानी'त्यादिश्रुतेः बहिःक्रीडनेच्छायां तिरोहितधर्मरूपानन्दमिव सच्चिदानन्दात्मकं किञ्चिद् रूपान्तरम् आविर्भवति तदेव प्रथमं कार्यमपि सर्वकारणकारणम्. कार्यत्वं च अत्र सर्वभवनसामर्थ्यरूपमायावेष्टितत्वरूपरूपान्तरग्रहणमेव न विकारित्वम्. सर्वकारणकारणरूप-परमाहात्म्यरूपत्वादेव 'ब्रह्म

पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यादिश्रुतिषु प्रतिष्ठेत्युक्तम्.

क्रीडाके स्थानरूप उन अक्षरब्रह्ममें आविर्भाव तथा तिरोभाव प्रकारके भेदसे सभी भगवद्धर्म प्रभुकी इच्छासे हुए हैं. (१०)

व्याप्तोऽक्षरः स्वयं व्याप्तो व्याप्तिः दुग्धाम्बुवद्द्वयोः।
उभे अपि यथैकस्मिन् कलशे व्याप्य तिष्ठतः ।।११।।

यथेक्षुरसयोः [१]सर्पिः दध्नोश्च तिलतैलयोः।
अलोको व्यापिवैकुण्ठः क्वचिद् गोलोक[२] इत्यपि[३] ।।१२।।

१. अत्र ''तिलेषु तैलं दधनीव सर्पिः'' इत्यादिश्रुतिरपि अनुसन्धेया. २. ''पश्यतां सर्वलोकानाम् अलोकं समपद्यत''. ३. बृहद्वामनपञ्चरात्रादिषु.

अक्षरब्रह्म व्यापक हैं, प्रभु स्वयं भी व्यापक हैं. दोनोंकी यह व्यापकता दूध और जलकी तरह है; दूध तथा जल जैसे एक ही पात्रमें व्याप्त है, जैसे गन्नेका रस, घी और दहीं, तिल और तेल आदिकी व्याप्ति होती है, उसी प्रकार उन दोनोंकी व्याप्ति है. अक्षरको अलोक, व्यापि वैकुण्ठ, कहीं गोलोक भी कहा गया है. (११-१२)

तदेव परम[१] व्योम परं धाम परं पदम्।
अक्षरं बृहदव्यक्तं[२] पर्यायैः परिकीर्त्यते[३] ।।१३।।

१. अक्षरब्रह्मैव. २. ''तदक्षरे परमे व्योमन्'' ''ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्'' ''परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता'' इत्यादि श्रुतिषु. ३. ''अव्यक्तो अक्षर इत्युक्त'' इति गीतादौ.

उन्हीं अक्षरब्रह्मको परम व्योम, परम धाम, परम पद, बृहत् तथा अव्यक्त आदि पर्यायवाची शब्दोंसे कहा जाता है. (१३)

परमात्मा[१] परं ब्रह्मेत्यादिभिः पुरुषोत्तमः।
[२]बहु स्फुटीकृतं वेदादौ[३] तद्रूपं तथा स्मृतिः[४] ।।१४।।

१. 'तयोः ऐक्यं परंब्रह्म' 'उत्तमःपुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' 'ब्रह्मेति परमात्मेति' इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणेषु. २. पर्यायैः इतिशेषः. ३. मुण्डकाद्युपनिषत्सु. ४. श्रीगीतावाक्यम्.

परमात्मा, परब्रह्म आदि पर्यायवाची शब्दोंसे पुरुषोत्तमका विधान किया जाता है. वेदमें प्रभुके उस स्वरूपका निरूपण स्पष्टतापूर्वक किया गया है.

स्मृति(गीता)में भी– (१४)

''अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः तमाहुः परमां गतिम्।

यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम'' ।।१५।।

अव्यक्तको अक्षर कहा है. उन्हें परम गति कहा गया है; जहां पहोंचकर लौटना नहीं पडता है, वह मेरा परम धाम है. (१५)

''पुरुषः स परः पार्थ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया''।

इत्युक्तो भक्त्यैकलभ्योऽग्रे परः पुरुषोत्तमः ।।१६।।

हे अर्जुन! उन परपुरुषको मात्र अनन्य भक्ति द्वारा प्राप्त किया जात सकता है. इसी प्रकार पुरूषोत्तमकी भक्त्यैकलभ्यता का निरूपण भी किया गया है. (१६)

तदास्थाय निजं[१] धामेच्छानुरूपविधायकम्।

लीला नित्याः स्वयं शुद्धा अनिरुद्धा दधाति सः[२] ।।१७।।

१. अक्षरम्. २. पुरुषोत्तमः

इच्छानुसार स्वरूप धारण करनेवाले उन अक्षररूप निजधाममें बिराजकर प्रभु स्वयं किसीके द्वारा रोकी न जा सके ऐसी शुद्ध नित्यलीलाओंका स्वीकार करते हैं. (१७)

अनागन्तुकधर्मत्वात् तल्लीलास्वखिलास्वपि।

न शुद्धाद्वैतबाधः स्याद् अभेदाद् धर्मधर्मिणोः ।।१८।।

उनमें आगंतुक धर्म नहीं हैं. अतः उन सभी लीलाओंमें धर्म तथा धर्मीकी अभिन्नता होनेके कारण शुद्धाद्वैतका कहीं भी बाध नहीं होता है. (१८)

ननु चेद् अक्षरं नित्यं नित्यश्च पुरुषोत्तमः।

भेदः स्याद् वास्तवो द्वैतं न चेद् न्यूनोऽक्षरः कथम् ।।१९।।

इति चेद् न, हरिर्यत्र[१] प्रियमोदप्रमोदवान्।

आनन्दात्मा पक्षिरूपः तैत्तिरीयेषु[२] पठ्यते ।।२०।।

ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छं तत्राक्षरं श्रुतम्।

न पुच्छं पक्षितो भिन्नं नाक्षरं पुरुषोत्तमात् ।।२१।।

१. आनन्दब्रह्मवल्ल्याम्. २. ''अन्योन्तर आत्मा आनन्दमयः. तस्य प्रियमेव शिरः'' इत्यादिश्रुतौ.

शंका= अक्षरब्रह्म नित्य हैं तथा पुरुषोत्तम भी नित्य हैं, तो वस्तुतः भेद तो रहेगा ही. आप कहोगे कि द्वैत नहीं है, तो फिर अक्षरमें न्यूनता क्यों?

समाधान= यदि ऐसा कहते हो तो योग्य नहीं है. वहां प्रभु प्रिय आनंद और आनंदवाले हैं. तैत्तरीय उपनिषदमें उन आनंदात्माको पक्षीरूप कहा गया है. 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा(तै.२।५)– ब्रह्म पुच्छ है, प्रतिष्ठा है', – यहां अक्षर को पुच्छ कहा है. पूंछ किसी पक्षीसे भिन्न नहीं होती है, उसी प्रकार अक्षरब्रह्म पुरुषोत्तमसे भिन्न नहीं है. (१९–२०–२१)

सर्वावयववान् पक्षी स्वतन्त्रः पुच्छतोऽधिकः।
पुच्छन्त्वयवत्वेन न्यूनं भेदो न वस्तुतः ।।२२।।

सभी अंगोंवाला पक्षी स्वतंत्र है तथा पूंछसे अधिक है. पूंछ तो उसका एक अंग होनेसे उतना न्यून है; वस्तुतः तो दोनोंमें कोई भेद नहीं है. (२२)

अल्पधर्मकम् एकांशभूतं न्यूनं तथाक्षरम्।
सर्वधर्माश्रयः सोऽस्माद् अंशिभूतोऽधिकः श्रुतः ।।२३।।

इस प्रकार न्यून धर्मवाला, एक अंशरूपसे स्थित अक्षर न्यून है. सभी धर्मोंके आश्रयरूप रहे हुए अंशीरूप भगवान इस अक्षरसे अधिक हैं. (२३)

न भेदो भगवत् सच्चिदानन्दात्माक्षरोऽपि यत्।
पुच्छं पक्षिपदार्थाद् न विभक्तमिह तत् तथा ।।२४।।

अक्षरब्रह्म भगवानके सत्–चित्–आनंदरूप है. पूंछ जैसे पक्षीरूप पदार्थसे भिन्न नहीं है, उसी प्रकार अक्षरब्रह्म पुरुषोत्तमसे भिन्न नहीं है. (२४)

अतोऽक्षरस्य चरणत्वम् अपि [१]क्वचिद् उच्यते।
प्रतिष्ठेति पदात् तस्य प्रोक्तैवोत्तमधामता ।।२५।।

१. ''हृदोपगुह्याऽर्हपदं पदे पदे'' २।२।१८ इति श्रीभागवतादौ.

इसीलिए भागवत आदिमें अक्षरको चरणरूप भी कहा गया है. तैतिरीय उपनिषदमें 'पुच्छं प्रतिष्ठा' – इस वाक्यमें प्रतिष्ठा शब्दसे अक्षर उत्तमधाम है, ऐसा भी कहा गया है. (२५)

स्वाभिन्न एकांशभूते सच्चिदानन्दधामनि।
आत्मतन्त्रः सर्वधर्मा सर्वदा रमते विभुः ।।२६।।

अपनेसे अभिन्न ऐसे एक अंशरूप, सत्–चित्–आनंदके धामरूप

अक्षरब्रह्ममें स्वायत्त-सत्ताधारी सर्वधर्मवाले भगवान हंमेशा क्रीडा करते हैं. (२६)

[१]नमो नमस्तेऽस्त्वृषभाय सात्वतां विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनाम्।
निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नमः ।।२७।।

यादवोंमें श्रेष्ठ, कुयोगियोंके लिए जिनका स्थान अति दूर है ऐसे आप भगवानको पुनः पुनः नमस्कार हो. जिनसे समानता तथा अतिशयता, दोनों दूर जा चुकी है ऐसे तेज द्वारा अपने धामरूप अक्षरब्रह्ममें रमण करते आपको नमस्कार. (१.भाग.पु. २।४।१४). (२७)

यदा बही रिरंसुः स्यात् स्वरूपाद् अक्षरात्मकात्।
तिरोभावेन धर्माणां प्रपञ्चं सृजति क्षरम् ।।२८।।

जब अक्षरब्रह्मरूप स्वरूपसे बाहर क्रीडा करनेकी इच्छा होती है तब धर्म-लक्षणोंका आविर्भाव करके क्षरस्वरूप जगतका प्रभु सृजन करते हैं. (२८)

नन्वक्षरम् उपादानं निमित्तं पुरुषोत्तमः।
तदाभिन्ननिमित्तोपादानवादः कथं भवेत् ।।२९।।

शंका: अक्षरब्रह्म उपादान-समवायीकारण है तथा पुरुषोत्तम निमित्त कारण है, तो फिर उपादान तथा निमित्तकारण अभिन्न है, ऐसा (अभिन्न निमित्तोपादान-कारणतावाद) वाद कैसे हो सकता है? (२९)

एवं चेत् शृणु चेद् हेमकूटात् तत्पिण्ड उद्धृतः।
सृज्येत कटकाद्यस्मान्न[१] कूटः[२] समवायि किम् ।।३०।।

१. सुवर्णपिण्डात्. २. सुवर्णशैलः तद्राशिर्वा. स हि कटकादेः समवायि भवत्येव.

समाधान= यदि ऐसा कहते हो, तो सुनो - सोनेके बडे टुकडेमेंसे छोटा टुकडा पृथक् करके यदि उससे चूडी बनाइ जाती हो, तो क्या बडा सोनेका टुकडा उसका उपादान कारण नहीं रह जाएगा? (३०)

ऊर्णनाभिः सृजन् जालं लालया स्वांशभूतया।
लीलयाश्नन्न किं [१]तस्योपादानं स भविष्यति ।।३१।।

१. जालस्य. एवंच ऊर्णनाभिवत् परंब्रह्म लीलावद् अक्षरो जालवत् प्रपञ्चः.

अपनी अंशरूप लारसे मकडी जाल बुनती है तथा क्रीडाकी ही तरह

उसे पुनः निगल भी जाती है. तो उस जालेका उपादान कारण क्या मकडी नहीं है? (३१)

उपक्रम्याक्षरं ब्रह्म मुण्डकेष्वाद्यमुण्डके।
'तद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा' इतीर्यते ।।३२।।

मुंडकोपनिषदके पहले मुंडकमें 'तदक्षरधिगम्यते' अक्षरब्रह्मकी प्राप्ति होती है उसी प्रकार' इस वचनसे अक्षरब्रह्मके निरूपणका उपक्रम करके 'तद्भूतयोनिं...' सभी भूतोंकी योनिरूप वह अक्षरब्रह्मका दर्शन करता है', इत्यादिसे अक्षरको सबकी उत्पत्ति, स्थिति तथा लयका स्थान कहा है. (३२)

''तथाक्षरात् सम्भवतीह विश्व''मिति चोच्यते।
तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ।।३३।।

वहां 'तथाक्षरात्...' उस अक्षरसे विश्व प्रकट होता है', ऐसा भी कहा गया है. 'तथाऽक्षराद्विविधाः...' जैसे अच्छी तरह प्रकटी हुइ अग्निसे समान रूपसे तिनके निकलते हैं, उसी प्रकार अक्षरब्रह्ममेंसे दोनों प्रकारके भाव प्रकट होते हैं तथा उन्हींमें समाहित हो जाते हैं.' (३३)

द्वितीयमुण्डकेऽप्युक्तं तस्मात्[१] सर्वं परात्मकम्।
अतः 'पुरुषएवेदं विश्वं' तत्रैव[२] पठ्यते ।।३४।।

१. अक्षरस्य पुरुषोत्तमाभिन्नत्वेन प्रपञ्चे पुरुषोत्तमोपादानकत्वानपायात्. २. द्वितीयमुण्डकप्रथमखण्डसमाप्तौ.

इसी तरह द्वितीय मुण्डकमें कहा गया है; इसीलिए सब कुछ परब्रह्मात्मक है. इसीलिए वहीं 'पुरुष एवेद गुं सर्वम्' यह विश्व पुरुषोत्तमात्मक है' ऐसा कहा गया है. (३४)

'तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम्[१]।
विष्णोर्धाम परं साक्षात् पुरुषस्य महात्मनः' ।।३५।।

१. सर्वस्य जगतः कारणानां पञ्चमहाभूतादीनां कारणम् इति अर्थः.

सभी कारणोंके कारणरूप उन अक्षरब्रह्मको साक्षात् महात्मा विष्णु-व्यापक पुरुषोत्तमका धाम कहते हैं. (३५)

तृतीयस्कन्ध एकादशाध्याय इति, कारणम्।
तदेव जगतो[१] धामस्य[२] चोक्तं हरिणा[३] तथा ।।३६।।

१. 'कारणम्' इतिपदेन अन्वेति. २. गीतायाम् इति शेषः. ३. पुरुषोत्तमेन

तृतीय स्कंधके ११वे अध्यायमें उन अक्षरब्रह्मको ही जगतके कारण तथा उन्हें ही प्रभुके धामरूप कहे गए हैं. गीतामें भी प्रभुने – (३६)

[१]''अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत!।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ।।३७ ।।
अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके' ।।३८ ।।

१. ''अव्यक्तो अक्षर इत्युक्तः'' इति भगवद्वाक्याद् अक्षरो ग्राह्यो नतु प्रधानम्.

पंचमहाभूत आरंभमें अव्यक्त थे. मध्यावस्थामें व्यक्त होते है, अंतमें अव्यक्तमें लीन हो जाते हैं. तब कैसी चिंता? सृष्टिके आरंभमें अव्यक्तमेंसे सभी प्रकट होते है, प्रलयके समय उन्हीं अव्यक्तमें लीन हो जाते हैं. (३७–३८)

तस्माद् विश्वं क्षरम् इदम् आविर्भावितम् अक्षरात्।
क्षरणन्तु तिरोभावः क्षरत्यन्ते[१] ततः[२] क्षरम् ।।३९ ।।

१. लये. २. क्षरणाद् हेतोः.

यह क्षर जगत उन अक्षरब्रह्मसे ही आविर्भूत हुआ है. 'क्षरण' अर्थात् तिरोभाव. अंतमें तिरोहित होता होनेसे ही विश्व 'क्षर' कहलाता है. (३९)

न धाम्नोऽस्ति तिरोभावः कदाचिद् इति सोऽक्षरः।
एतावतीतः पुरुषोत्तमो गीतासु रूपितः ।।४० ।।

कभी भी भगवद्धाम का तिरोधान नहीं होता है. अतः उसे 'अक्षर' कहा जाता है. इन क्षर तथा अक्षरसे पर पुरुषोत्तम गीताजीमें निरूपितत हैं. (४०)

''द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।।४१।।
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः[१] परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयम् आविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ।।४२ ।।
यस्मात् क्षरम् अतीतोऽहम् अक्षराद् अपि चोत्तमः।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः[२] पुरुषोत्तमः'' ।।४३ ।।

१. ऐच्छिकादेव भेदाद् भिन्नः. २. क्षरातीतत्वेन लोके पातञ्जलदर्शनादौ

प्रसिद्धः. अक्षराद् उत्तमत्वेन तु 'अक्षरात्परतः पर' इति श्रुतौ प्रसिद्धः.

इस लोकमें दो पुरुष हैं; (१)क्षर तथा (२)अक्षर. सभी पंचमहाभूतात्मक पदार्थोंको क्षर कहा जाता है तथा कूटस्थ अक्षर कहलाता है. उत्तम पुरुष तो कोई अन्य ही है. मैं क्षर से पर तथा अक्षरसे उत्तम हुं, इसीलिए लोक तथा वेदमें पुरुषोत्तमके नामसे जाना जाता हुं. (४१-४२-४३)

क्षराक्षरौ तौ पुरुषौ ताभ्याम् एष यदुत्तमः ।
लोके वेदे क्रमात् तस्मात् 'पुरुषोत्तम' उच्यते ।।४४ ।।

क्षर तथा अक्षर, ऐसे दो पुरुषोंसे उत्तम होनेके कारण (श्रीकृष्ण) क्रमसे लोक तथा वेदमें पुरुषोत्तम कहे गए हैं. (४४)

'न तस्य[१] कालावयवैः परिणामादयो गुणाः ।
अनाद्यनन्तमव्यक्तं नित्यं कारणम् अव्ययम् ।।४५ ।।

कालके अंगरूप होनेसे परिणाम आदि गुण प्रभुमें नहीं है. वे अनादि, अनंत, अव्यक्त, नित्य कारणरूप अव्यय है(भाग.पु.१२।४।१८). (४५)

न यत्र वाचो न मनो न सत्वं तमो रजो वा महदादयोऽमी ।
न प्राणबुद्धीन्द्रियदेवता वा न सन्निवेशः खलु लोक[१]कल्पः।।४६ ।।

१. अक्षरस्य हि द्वेधा स्फूर्तिः भवति. भक्तानां पुरुषोत्तमधामत्वेन शुद्धाद्वैतज्ञानिनां च निर्धर्मज्ञानत्वेन. तत्र एतदुत्तरश्लोके ज्ञानिस्फूर्तिप्राप्तः तिरोभूतसर्वधर्माक्षरो वर्ण्यते. अस्मिंश्च भगवद्धामरूपो अक्षरो वर्ण्यते. अतएव 'लोककल्प' इति पदम्. तेन अप्राकृतिकः सन्निवेशस्तु तत्र अस्त्वेव इति सूच्यते. तथाच अयम् अर्थः अस्य यद्धामवर्णननिमित्तं मनो वाचश्च न साहसं कर्तुं शक्नुवन्ति तत् त्रिगुणात्मकं च नास्ति. तत्रत्यदेहादिषु महत्तत्वप्राणादयो लौकिका न सन्ति. न च तत् शिखरप्राकारभित्तिकुट्टिमादीनां लोककल्पः सन्निवेशः इति. अतएव सप्तमे युधिष्ठिरेण पृष्टम्. ''देहेन्द्रियासु हीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम्. देहसम्बन्धसम्बद्धम् एतद् आख्यातुम् अर्हसि''. अत्र अप्राकृतदेहादिमत्त्वम्.

न स्वप्न जाग्रन्न च तत् सुषुप्तं न खं जलं भूरनिलोऽग्निरर्कः ।
संसुप्तवत् शून्यवद् अप्रतर्क्यं तन्मूलभूतं पदमामनन्ति ।।४७ ।।

जहां वाणी, मन, सत्व, रजस्, तमस्, महदादि, प्राण, बुद्धि, इंद्रियोंके देवता आदि जैसा विस्तार नहीं है, वह स्वप्न नहीं है, जगता नहीं है, सुषुप्त नहीं है, आकाश नहीं है, अथवा जल, पृथ्वी, पवन, अग्नि या सूर्य नहीं है, ऐसा शून्य

जैसा, तर्कातीत तथा मूलभूत पद होना शास्त्रमें कहा गया है. (४६-४७)

इति भागवते स्कन्धे द्वादशे वर्ण्यतेऽक्षरम्।

तदेव परमं धाम गीतासु बहुरूपितम्॥४८॥

इस प्रकार श्रीभागवतके १२वे स्कंधमें अक्षरब्रह्मका वर्णन करते हुए कहा गया है. इसी परमधामका निरूपण गीतामें भी किया गया है. (४८)

''यद् अक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद् यतयो वीतरागाः।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये''॥४९॥

वेदवेत्ता जिन्हें अक्षर कहते हैं, जिनमें रागरहित यतियोंका प्रवेश होता है, जिन्हें प्राप्त करनेकी इच्छा करते हुए ब्रह्मचर्यका आचरण करते हैं, ऐसा पद मैं तुझे संक्षेपमें कहूंगा. (४९)

इत्यादिनाह प्रणवाभिधेयं स्वपदं हरिः।

यदक्षरं तदेवैतत् कठवल्लीषु पठ्यते॥५०॥

इन वाक्योंसे भगवानने ॐकाररूप निजस्थान कहा है, जो अक्षरब्रह्म है. उसके विषयमें भी कठोपनिषद(१।२।१५) में कहा गया है. (५०)

''सर्वे वेदा यत् [१]पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद् वदन्ति[२]॥

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते[३] पदं[४] संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्[५]''॥५१॥

१. पदं पदनीयं प्राप्यम् इति यावत्. २. यद्-यत्प्राप्त्यर्थानि. तपांसि इत्यर्थः. ३. तुभ्यं नचिकेतसे. ४. भगवद्धाम. ५. भगवद्धाम्नः प्रणववाच्यत्वं भागवतद्वादश-स्कन्धेऽपि ''स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद् वाचकः परमात्मनः'' इति.

सभी वेद जिस पदका निरूपण करते हैं, सभी तप जिनके बारेमें कहते हैं, जिनकी इच्छा करते हुए ब्रह्मचर्यका आचरण करते हैं, ऐसे पद को मैं तुम्हें संक्षेपमें कहूंगा - वह ॐकाररूप है. (५१)

[१]एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतदेवाक्षरं परम्[२]।

एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्॥५२॥

एतदालम्बनं[३] श्रेष्ठम् एतदालम्बनं परम्।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा [४]ब्रह्मलोके महीयते॥५३॥

१. ॐकारवाच्यम्. २. क्षरजगदपेक्षया श्रेष्ठम्. ३. भगवदालयः. ४. भगवत् तत्वज्ञजनेषु. यद्वा ब्रह्माख्ये लोके. किंवा परब्रह्मणो लोके.

इति वल्ल्यां द्वितीयस्यां तृतीयस्या च भण्यते।

'यः सेतुरीजानानाम् अक्षरं ब्रह्म यत् परम्' ।।५४।।

यह ॐकार ही अक्षरब्रह्म है तथा वही पररूप है. इसी अक्षरका ज्ञान प्राप्त करके जो उनकी इच्छा करता है, उसे वे मिलते हैं. यही श्रेष्ठ आधार है, यही परम आधार है. इस आधारको जानकर ही ब्रह्मलोकमें महत्ता प्राप्त होती है. (कठ.१-२-१६-१७) ऐसा कठोपनिषदकी द्वितीय वल्लीमें कहा गया है. तृतीय वल्लीमें भी 'यः सेतुरीजाना...' अर्थात् जो यज्ञ करनेवालोंका सेतुरूप पर ऐसा अक्षरब्रह्म है.' (५२-५३-५४)

इत्यक्षरं निरूप्याऽस्य प्राप्त्यप्राप्त्योश्च [१]कारणे।

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ।।५५।।

१. विज्ञानाऽविज्ञानादिरूपे.

इस प्रकार अक्षरब्रह्मका निरूपण करके उनकी प्राप्ति तथा अप्राप्तिका कारण बताते हुए 'सोऽध्वनः...' अर्थात् विज्ञान जिनका सारथी है, मन जिनकी लगाम है, ऐसा पुरुष मार्गको पार कर लेता है, वही विष्णुका परम पद-धाम है.' कहा गया है. (५५)

इत्यन्तेनोदिते[१] तस्माद् उत्तमोऽग्रे परः श्रुतः।

महतः परम् अव्यक्तम् अव्यक्तात्[२] पुरुषः परः ।।५६।।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः।

इति श्रुत्युदितो देवो गीतासु बहुवर्णितः ।।५७।।

१. कथिते. २. अक्षरात्.

ऐसा कहकर उनसे भी उत्तम पुरुषके विषयमें कहा गया है:-'महतः...' अर्थात् महत् तत्त्वसे पर अव्यक्त है, अव्यक्तसे पुरुष पर है. पुरुषसे पर कुछ भी नहीं है. वह अंतिम कोटि है, वही परम गति है.' इस प्रकार उपनिषद द्वारा वर्णित देवका गीताजीमें वर्णन किया गया है. (५६-५७)

मुण्डकोपनिषद् उक्त्वाक्षरं[१] प्रोक्तः परः पुमान् ।।५८।।

१. 'अक्षरात्परतः पर' इत्यादौ. यत्तु प्रधानम् अक्षरवाच्यं वदन्ति केचित् तद् न, 'अक्षरमम्बरान्तधृते'रिति सूत्रे सूत्रकारेण तन्मतस्य निरस्तत्वात्.

मुंडकोपनिषदमें भी अक्षरका निरूपण करके उनसे पुरुषोत्तम पर है,

ऐसा कहा गया है. (५८)

''पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया''।

''दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याऽभ्यन्तरो ह्यजः।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः[1] परः''॥५९॥

१. क्षरात् परस्मात्.

'हे अर्जुन! उन परम पुरुषको अनन्य भक्ति द्वारा प्राप्त किया जा सकता है.'(गीता) 'हे दिव्य, मूर्तिविहीन पुरुष! जिनके बाहर तथा अंदर है ऐसा, अजन्मा, अप्राण, मनरहित, उज्ज्वल ऐसे उन अक्षरब्रह्मसे भी वे पर हैं. (मुंडक-२।२) (५९)

इत्यादिना विविच्योक्तौ स्पष्टं तत्र[1] पराक्षरौ।

एकस्यैवैच्छिकाद् भेदात् शुद्धाद्वैतं च दर्शितम्॥६०॥

इस प्रकार स्पष्टतापूर्वक वहां परब्रह्म और अक्षरब्रह्मके विषयमें कहा गया है. ऐच्छिक भेदके कारण उन एकका ही शुद्धाद्वैत वहां दिखाया गया है(मुण्डके). (६०)

पराक्षरविवेकोऽयं कार्यादेः तारतम्यतः।

कठमुण्डकमाण्डूक्यबृहदारण्यकादिषुः॥६१॥

छान्दोग्यकौषीतकीशावास्यतित्तिरिषु स्फुटः।

आम्नायते तैत्तिरीये प्रश्ने नारायणाभिधे॥६२॥

कठ-मुंडक-मांडूक्य-बृहदारण्यक-छांदोग्य-कौषीतकी-ईशावास्य-तैत्तिरीय आदि उपनिषदोंमें प्रकट कार्योंके तरतमभावका निरूपण करते हुए परब्रह्म तथा अक्षरब्रह्मका विवेक स्पष्ट किया गया है, जिस विषयमें तैत्तिरीय उपनिषदमें स्पष्टरूपसे कहा गया है. नारायणोपनिषदमें भी -(६१-६२)

''स ब्रह्मा स शिवः स हरिः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्''।

[1]परंब्रह्म[2] परंधाम पवित्रं परमं भवान्।

पुरुषं[3] शाश्वतं दिव्यम् आदिदेवम् अजं विभुम्॥६३॥

१. पुरुषोत्तमम्. २. अक्षरं च...भवान् एव इत्यर्थः. ३. अन्तर्याम्यादिः.

परब्रह्म, परमधामरूप, परम पवित्र आप हो. आप पुरूषको सभी ऋषीगण देवता सभी सनातन दिव्य आदिदेव अजन्मा और विभु कहते हैं. (६३)

आहुस्त्वाम् ऋषयः सर्वे देवर्षिः नारदस्तथा।

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ।।६४।।

आप इस विश्वके परमस्थानरूप हो, आप अव्यय हो, सनातन धर्मके रक्षक हो, आपको में सनातन पुरुष मानता हुं. (६४)

तथा – त्वमक्षरं[१] सदसत् तत् परं यत्।

एवं वेदैरभेदोऽस्य[२] शुद्धः कृष्णेन कथ्यते।

स एवाक्षरसंज्ञोऽत एकांशे[३] प्रतिपादितः[४]।।६५।।

१. सदसत्, क्षरं, अक्षरं, तत्परं च त्वमेव इत्यर्थः. २. अक्षरस्य पुरुषोत्तमेन सह अभेद इत्यर्थः. ३. पुरुषोत्तमः. ४. विष्णुपुराणादौ.

उसी प्रकार 'सत् और असत् अक्षर आप हो, उनसे पर आप हो'. इस प्रकार वेदवाक्योंने जो अभेद कहा है, वह शुद्ध अभेद है, ऐसा भगवान श्रीकृष्णने कहा है. वे प्रभु अक्षर संज्ञाको प्राप्त हुए, वहां वे एक अंशके रूपमें रहे ऐसा निश्चय किया गया है. (६५)

तस्माद् एकोऽहमित्यादि नैव किञ्चन बाध्यते।

बहुत्वन्तु तिरोभावाद् इष्टं नासीत् पुरा हि तत्[१]।।६६।।

१. ननु भवतु तयोः द्वयोः ऐक्यं तथापि तु पुरुषोत्तमो अक्षरश्चेति भेदोऽपि स्वीकृतएव. तथा च भेदाभेदावेव, न शुद्धाद्वैतम्. तत्र आह 'बहुत्वं तु तिरोभावाद्' इत्यादि. तद् बहुत्वम्. अयम् आशयः. भेदो हि नामाऽन्योन्यस्मिन् अन्योन्याभावः. स्वरूपपरिवर्तनं वा. तदिह तयोः द्वयोरपि न वर्तते. द्वयोः सच्चिदानन्दरूपत्वात्. यत्पुनः बहुत्वं तत्तु किंचिद् आनन्दांशतिरोभावाद् इष्टमेव. ''एकोऽहं बहुस्यामिति'' श्रुतेः.

अतः 'एको अहं – मैं एक हुं', इन वचनोंका कोइ बाध नहीं होता है. तिरोभाव दशाके कारण पूर्वमें बहुत्व इष्ट नहीं था. (६६)

तत्राधिदैविकं[१] रूपं सदानन्दः[२] परः पुमान्।

अध्यात्मम् अक्षरं धाम प्रपञ्चस्त्वाधिभौतिकम्[३]।।६७।।

१. त्रिविधरूपेषु. २. कृष्णशब्दार्थं वक्तुं द्वयोः एव उक्तिः. ३. रूपविशेषणत्वात् नपुंस्त्वम्.

तीन रूपोंमें आधिदैविक रूप सदानंद परम पुरुष है, अध्यात्म रूप

अक्षरब्रह्म है तथा आधिभौतिक रूप जगत है. (६७)

रूपत्रयविवेकाय दृष्टान्तः सरितो[१] दिवः ।
श्रीमद् हुताशनाचार्यै मुक्तावल्यां निदर्शितः ।।६८।।

१. दिवः सरितो गङ्गायाः.

इन तीन रूपोंकी स्पष्टता करनेके लिए श्रीमहाप्रभुजीने 'सिद्धांत मुक्तावली' में गंगाजीका द्रष्टांत दिया है. (६८)

[१]प्रथमं वारि सामान्यं तथा तीर्थात्मकं परम्[२] ।
देव्याख्यं च तृतीयं[३] स्याद् अधिभूतादि तत्क्रमात् ।।६९।।

१. आधिभौतिकम्. २. आध्यात्मिकम्. ३. आधिदैविकम्.

प्रथम सामान्य जल, दूसरा तीर्थरूप तथा तीसरा देवीरूप. ये तीन क्रमशः आधिभौतिक, आध्यात्मिक तथा आधिदैविक रूप हैं. (६९)

वृष्ट्यातपेषु यद्वृद्धिक्षययुक् चोपयुज्यते ।
व्यवहारेषु सर्वेषु तद् भौतिकजलं मतम् ।।७०।।
[१]यच्च माहात्म्यसंयुक्तं स्नानस्पर्शादिकर्मसु ।
यद् विहारास्पदं देव्याः तद्रूपं[२] च निरूप्यते ।।७१।।
[३]यात्रिकैः पूज्यते देव्यभेदबुद्ध्या फलेप्सुभिः ।
मार्यादिकेन विधिना[४] यत्तेभ्यो भोगमोक्षदम् ।।७२।।
रूपं तीर्थात्मकं तस्याः तद् आध्यात्मिकम् उच्यते ।
तत्र[५] स्थिता मूर्त्तिमती देवी स्याद् आधिदैविकी ।।७३।।

१. सार्धद्वयपद्ययोः एकोऽन्वयः. २. देवीरूपम्. ३. यत्र तीर्थरूप इति शेषः. लोकशास्त्राभ्यां दृश्यते वर्ण्यते च. ४. निरतिशयप्रेमशून्येन तीर्थाङ्गपूजाप्रकारेण. ५. तीर्थे.

वर्षाऋतुमें तथा धूपमें जैसे क्रमशः जो घटता तथा बढता है तथा सभी व्यवहारोंमें जो उपयोगमें लिया जाता है, उसे भौतिक जल कहा गया है. जो स्नान, स्पर्श आदि कार्योंमें उपयोगमें आता है, ऐसा महात्म्यवाला देवीके विहारके स्थानरूप आध्यात्मिक स्वरूप है. यात्रीजन फलकी इच्छासे देवीसे अभेद बुद्धि रखकर मर्यादामार्गकी विधिसे जिनका पूजन करते हैं तथा जो उन्हें भोग तथा मोक्ष देनेवाला है, ऐसा तीर्थात्मक रूप है, उसमें जो देवी साक्षात् रहती

है, वह मूर्तिमान स्वरूप आधिदैविक है. (७०-७१-७२-७३)

सितमकरनिषण्णां शुभ्रवर्णां त्रिनेत्रां कलशजलहस्तां मौक्तिकैर्भूषितांगीम् ।
अभयवरदपाणिं सेन्दुकोटीरजूटां वसितसितदुकूलां जाह्नवी तां नमामि ।।७४ ।।

श्वेत मगरमच्छके उपर आसीन, उज्ज्वल वर्णवाले, तीन नेत्रोंवाले, जिनके हस्तमें कलश तथा शंख हैं ऐसे, मोतियोंसे जिनके अंगको सुसज्जित किया गया है ऐसे, जिनका हस्त अभय तथा वरदान दे रहा है, मस्तकके उपर चंद्र सहित केश बंधे हुए हैं तथा जिन्होंने सफेद वस्त्र धारण किये हैं, ऐसे गंगाजीको में नमन करता हुं. (७४)

[१]शरच्चन्द्रश्वेतां शशिशकलश्वेतालमुकुटां[२]
करैः कुम्भाम्भोजे वरभयनिरासौ च दधतीम् ।
सुधाधाराकाराभरणवसनां शुभ्रमकर-
स्थितां त्वां ये ध्यायन्त्युदयति न तेषां परिभवः ।७५।

१. गङ्गालहर्याम्. २. छन्दोभङ्गभिया 'शोभाले'ति परिष्कार्यम्.

शरदऋतुके चंद्रके समान उज्ज्वल, चंद्रकी रेखा के समान सफेद मुकुटवाले, हस्तोंसे कुंभ तथा कमल तथा वरदान और अभयमुद्रा धारण किये हुए, अमृतकी धाराके समान उज्ज्वल अलंकार तथा वस्त्रवाले, श्वेत मगरमच्छके उपर आसीन ऐसे आप गंगाजीका जो ध्यान करते हैं, उनकी कभी भी हार नहीं होती है. (७५)

इत्याद्युक्तस्वरूपा या क्वचिद्भक्त्यैव[१] दृश्यते ।
सुलभा नाखिलानां सा इतिफलं तीर्थरूपतः ।।७६ ।।

१. प्रवाहविशेष एव.

इन सभी श्लोकोंमें निरूपित स्वरूपवाली देवीके भक्तिसे दर्शन होते हैं. परंतु ऐसे दर्शन सभीको सुलभ नहीं हैं. जो भी फल होता है वह तीर्थरूपसे होता है. (७६)

आविर्भावी तिरोभावी शोकमोहादिषूदितः ।
षड्भाववान् प्रपञ्चस्तु रूपं स्याद् आधिभौतिकम् ।।७७ ।।

आविर्भाव-तिरोभावयुक्त, शोक मोह आदि ६ विकारोंवाला जो प्रपंच-जगतरूप है, वह आधिभौतिक रूप है. (७७)

यो गीतबहुमाहात्म्यः सकामैः मोक्षकामुकैः ।

सेव्यमानश्च फलदो धामाध्यात्मिकम् अक्षरः ।।७८ ।।

मोक्ष प्राप्त करनेकी इच्छासे सकाम भक्तोंने जिनके महात्म्यका बहुत गान किया है, जिनकी सेवा करनेसे फल देनेवाला होता है, ऐसा धामरूप अक्षरब्रह्म आध्यात्मिक रूप है. (७८)

पुरुषोत्तमानन्दाकारः स्याद् आधिदैविकः ।

भक्तिमात्रेण [१]लभ्यः स भोगमोक्षौ ततोऽक्षरात् ।।७९ ।।

१. ''भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यये''त्यादिवाक्यैः.

आनंदाकार पुरुषोत्तम आधिदैविक हैं तथा उनकी प्राप्ति मात्र भक्ति द्वारा ही संभव है. भोग तथा मोक्ष अक्षरब्रह्मसे प्राप्त होते हैं. (७९)

श्रद्धालुः सलिलं तीर्थं पश्यन् कल्याणवान् भवेत् ।

तथाक्षरात्मकं पश्यन् विश्वं ज्ञानी विमुच्यते ।।८० ।।

श्रद्धावाला मनुष्य जलरूप तीर्थके दर्शन करके ही कल्याण प्राप्त करता है, उसी प्रकार ज्ञानी अक्षररूप विश्वके दर्शन करता हुआ ज्ञान तथा मोक्ष प्राप्त करता है. (८०)

परं पदं वैष्णवमामनन्ति तद्यन्नेति [१]नेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः ।

विसृज्य दौरात्म्यम् अनन्यसौहृदा[२] [३]हृदोपगुह्यावसितं[४] समाहितैः ।।८१ ।।

१. तद् ब्रह्म ततो अन्यदतत्. २. अनन्यम् ऐकान्तिकं प्रेम येषां ते. ३. 'यो वेद निहितं गुहायाम्' इतिश्रुतेः अतुल्यार्थम् इदम्. ४. निश्चितम्. अवबद्धम् आत्मतया गृहीतं वा.

इति भागवते, विष्णुपुराणे प्रथमांशके ।

[१]''अक्षरात्मकमेतद्धी'त्युक्तम् अन्यत्र च स्फुटम् ।।८२ ।।

अन्य पदार्थोंका त्याग कर देनेकी इच्छावाले तथा अनन्य प्रेमवाले महर्षिगण दुरात्मताका त्याग करके, समाधिवाले पुरुषोंने आत्मरूपसे स्वीकृत पदका हृदयपूर्वक आलिंगन करके 'न इति' 'न इति' – ऐसा जिस पदके विषयमें कहते हैं.' इसी प्रकार भागवतमें और विष्णुपुराणके प्रथम अंशमें 'अक्षरात्मकमेतद्धि – यह अक्षरात्मक है', ऐसा जो कहा है, ऐसा अक्षरब्रह्मका स्वरूप अन्य शास्त्रवचनोंमें भी स्पष्ट है. (८१-८२)

अधिभूतादिभावोऽयम् इत्थं गीतासु रूप्यते।
अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।।८३।।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः।
अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।।८४।।

इसी प्रकार अधिभूतादि भावोंके विषयमें गीताजीमें कहा गया है:– 'अक्षरको परमब्रह्म, स्वभावको अध्यात्म, पंच महाभूतोंका उद्भव करनेवाले विसर्गको कर्म, क्षर भावको अधिभूत तथा पुरुषको अधिदैवत कहा जाता है.' (८३–८४)

यो निर्गुणोऽपि निर्गुणधामाऽपि जगत् ससर्ज सगुणम् इदम्।
[१]बृहदात्मैक्यादगुणान्कुर्वाणो विजयते वरणसुलभः[२]।।८५।।

१. अक्षरब्रह्मणा सह जीवैक्यसम्पादनात्. २. भगवता जीवस्य स्वीयत्वेन अङ्गीकारो वरणम्. साधनान्तरालभ्यत्वोक्तिपूर्वकं 'यमेवैष वृणुते' इति वरणलभ्यत्व–श्रवणात्.

जिन्होंने स्वयं निर्गुण होनेपर भी, निर्गुणके धाम होने पर भी सगुण जगतका आविर्भाव किया, अक्षरब्रह्मके साथ जीवकी एकात्मकता करवानेपर वे निर्गुण कर्ता वरणकी क्रिया के द्वारा स्वयं अन्योंका चयन करनेसे प्राप्त करनेके लिए सुगम बनें हैं, ऐसे प्रभु विजयी हों. (८५)

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यमतवर्ति श्रीव्रजवल्लभचरणानुचर पञ्चनदीघनश्यामभट्टात्मज
श्रीगोवर्द्धनशीघ्रकवेः कृतौ वेदान्तचिन्तामणौ
शुद्धाद्वैतविशेषविचारो नाम त्रयोदशं प्रकरणम् ।।१३।।

d

अथ प्रकृतिपुरुषदिग्दर्शनपूर्वकभगवद्धामोदाहरणं नाम चतुर्दशं प्रकरणम्

नमोऽस्तु [१]ज्ञानलभ्याय भक्त्येकसुलभाय[२] यः।
प्रकृतिं पुरुषं कृत्वा निर्माति सगुणं जगत् ।।१ ।।

१. ''अविज्ञातं विजानतां'' ''क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये' इत्यादि श्रुतिपुराणवाक्यैः भक्ति रहितशुष्कज्ञानिभिः पुरुषोत्तमो न लभ्यः तेषाम् अक्षरएव लयः. २. ''भक्त्या अहम् एकया ग्राह्य'' इत्यादिवाक्यैः.

जो प्रकृति तथा पुरुषका सृजन करके सगुण जगतका निर्माण करते हैं, ज्ञान द्वारा प्राप्य तथा भक्तिसे सुलभ ऐसे भगवानको नमस्कार. (१)

सत्वं रजस्तम इति त्रिभिर्व्याप्तं जगद्गुणैः।
जीवाश्च त्रिविधा देवाः त्रयस्तत्तन्नियामकाः[१] ।।२ ।।

१. ब्रह्मविष्णुशिवाः.

सत्व, रजस् तथा तमस् इन तीन गुणोंसे जगत व्याप्त है तथा जीव भी उसी प्रकार तीन प्रकारके स्वभाववालें हैं तथा उनके नियामक देव भी तीन हैं. (२)

ननु स्याद् निर्गुणं ब्रह्म स्वयं धामात्मकं तथा।
ब्रह्माभिन्नो ब्रह्मकार्यः प्रपञ्चः सगुणः कुतः ।।३ ।।

शंका= परब्रह्म स्वयं निर्गुण हों तथा धामरूप अक्षरब्रह्म भी निर्गुण हों, तो ब्रह्मसे पृथक् तथा ब्रह्मके कार्यरूप प्रपंच सगुण कैसे? (३)

अत्रोच्यते गुणा मायाकार्या व्यामोहिका हि सा।
जीवानां तादृशीर्वृत्तीः आत्मकार्यैः करोति तैः[१] ।।४ ।।

१. गुणैः.

समाधान= यहां कहा जाता है कि गुण मायाके कार्यरूप हैं. वह माया व्यामोह करवानेवाली है. वह माया अपने द्वारा निर्मित गुणोंसे जीवोंकी ऐसी वृत्ति बनाती है. (४)

मायायां ते विलीयन्ते कार्यत्वात् प्रलये गुणाः।
शान्ताविरतकार्यत्वात् सुप्तवत् तत्र[१] तिष्ठति[२] ।।५ ।।

१. ब्रह्मणि. २. सा मायेति शेषः.

वे सभी गुण मायाके कार्यरूप होनेसे प्रलयके समय मायामें लीन हो जाते हैं. मायाका कार्य शांत तथा अविरत चलता रहता होनेसे वह ब्रह्मके भीतर सुषुप्त रहती है. (५)

सर्गम् इच्छति चेद् देवः पुरुषं कुरुतेऽक्षरात् ।
चिद्रूपं तर्ह्यचिद्रूपां जडां च प्रकृतिं पुनः ।।६ ।।

जब प्रभु सृष्टि प्रकट करनेकी इच्छा करते हैं, तब अक्षर ब्रह्ममेंसे चिद्रूप पुरुष तथा अचिद्रूप जड प्रकृतिका आविर्भाव करते हैं. (६)

श्रीमद् भागवते–

[१]"आसीद् ज्ञानम् अथो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् ।
यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगेऽयुगे।।७ ।।

१. अयं कृत्स्नोऽपि द्रष्टृदृश्यादिरूपः पदार्थः प्रपञ्च इति यावत्. आदौ सर्वतः पूर्वं युगेभ्यः पूर्वम्. किंवा यदा विवेकनिपुणा जना भवन्ति तदापि नामरूपादि-विकल्परहितम् एकं ज्ञानमेव आसीत्. अक्षररूपम् इत्यर्थः. तदेव अक्षरज्ञानं वाङ्मनसातीतं निर्विकल्पितमपि प्रकृतिपुरुषरूपेण केवलं (स्वरूपेणैव इत्यर्थः) द्विप्रकारकम् अभूत्. तेन मायायाअपि ब्रह्मात्मकत्वम् उक्तं भवति न तु मिथ्यात्वम्. तयोः एकतरः पदार्थः प्रकृतिः कार्यकारणमयी कथ्यते. अन्यश्च भागः पुरुष उच्यते.

तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् ।
वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद् बृहत् ।।८।।
तयोः एकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका ।
ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते' ।।९।।

सृष्टिके आरंभमें युगोंसे भी पूर्व तथा जब विवेकमें निपुण प्रजा थी, तब भी नाम-रूप आदि विकल्प बिनाका एकमात्र अक्षररूप ज्ञान था तथा ऐसा ही अर्थ था. वही अक्षर ज्ञान, वाणी तथा मनसे अतीत और विकल्परहित था. तथापि मायाके कार्यरूप तथा पुरुषरूप- ऐसे दो रूपोंमें वह हो गया. उनमेंसे एक प्रकृति कार्यकारणमयी कही जाती है तथा ज्ञान वह दूसरा भाव है, जो पुरुष कहलाता है. (७-८-९)

इति भागवते प्राह तदेव भगवान् स्वयम् ।
तिरोहितचिदानन्दा सदंशात् प्रकृतिर्जडा ।।१० ।।

श्रीमद्भागवतमें इसी विषयका निरूपण भगवानने किया है. प्रकृतिमें चित् और आनंद तिरोहित हैं तथा सत् अंशमात्र है, अतः वह जड है. (१०)

''सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः''[१]।

'प्रकृतिर्गुणसाम्यं स्याद्'[२] इति भागवतोक्तितः ।।११।।

समग्राणां समानानां त्रिगुणानाम् अबाधतः ।

ऐक्यं तत् शक्तिमायात्मा जडा प्रकृतिरुच्यते ।।१२।।

१. श्रीभाग.११।२२।१२ २. श्रीभाग.पु.११।२२।१२

'सत्व, रजस् तथा तमस् ये प्रकृतिके गुण हैं, आत्माके नहीं.' 'प्रकृति गुणोंकी साम्यावस्था है' ऐसा भागवतमें कहा गया है. उपरोक्त कथनानुसार समान तथा उन तीनों गुणोके किसी भी प्रकारके व्यवधान बिनाकी एकतापन्न तथा प्रभुकी शक्ति मायाके स्वरूपवाली जड प्रकृति है. (११-१२)

''प्रकृतिर्ह्यस्योपादानम् आधारः पुरुषः परः ।

[१]सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म [२]तत् त्रितयन्त्वहम्'' ।।१३।।

१. सतो नित्यस्यैव आविर्भावकः (पुरुषस्यैव अपरं रूपं) सृष्टिकालः. २. तत् त्रितयं कालप्रकृतिपुरुषाः त्रयोपि अहं ब्रह्म. भगवद्रूपाएव इत्यर्थः. तेन ब्रह्मणो जगदभिन्ननिमित्तोपादानता न हीनेतिभावः.

प्रकृति जगतकी उपादान है तथा पुरुष आधार है. उस सत्को स्पष्ट करनेवाला काल है. इन तीनों रूपोंमें मैं ब्रह्म ही हुं. (१३)

[१]तद्द्वाराविष्कृतं भूतादिकं[२] तत्सगुणं मतम् ।

ततो महद् अहं[३] तस्माद् इति सांख्ये क्रमः स्मृतः[४] ।।१४।।

१. प्रकृतिद्वारा. २. भूतादिकम्. देहेन्द्रियतन्मात्रादिकम् इत्यर्थः. आकाशादिकं च. ३. प्रकृतेः महत्तत्वं (समष्टिबुद्धिः) ततः त्रयोऽपि अहंकाराः तेभ्यश्च क्रमात् देवेन्द्रियभूतानि इति क्रमो ज्ञेयः. ४. तेन स्मार्तोऽयं क्रमो न तु श्रौतः. 'इतरेषाञ्च अनुपलब्धे'रित्यत्र तन्निषेधात्. (ब्रह्मसूत्र २।१।२)

प्रकृति द्वारा आविर्भूत किया गया पंचमहाभूतोंवाला जगत सगुण है. उससे महत्तत्व, उससे अहंकार - ऐसा उत्पत्तिका क्रम (निरीश्वर) सांख्य सिद्धांतमें बताया गया है. (१४)

प्रकृत्या निर्मितत्वेन प्राकृतत्वाद् गुणान्वयात् ।

धर्मान्तरतिरोभावाद् जडम् अब्रह्म भासते ।।१५ ।।

प्रकृति द्वारा निर्मित होनेसे सत्त्वादि गुणोंके संबंधके कारण जड पदार्थ प्राकृत कहलाता है. उसमें चित् तथा आनंदांश एवं ऐश्वर्यादि धर्मोंका तिरोभाव हुआ है. अब वह ब्रह्मसे भिन्न प्रतीत होता है. (१५)

तस्याप्यंशभूतत्वात् जडे ब्रह्मसमन्वयम् ।

तन्मूलके[१] सदंशेन वक्ति 'तत्तु समन्वयात्' ।।१६।।

१. प्रकृतिमूलके जडमात्रे. सदंशेन अस्ति इतिरूपेण ब्रह्मणः सर्वत्र अन्वयः अस्ति इति ज्ञाप्यते.

वह प्रकृति भी अंशरूपा होनेसे 'तत्तु समन्वयात्' 'यह जगद् ब्रह्म है, क्योंकि ब्रह्म जगतमें ओतप्रोत उपादानरूपसे स्थित है' इस सूत्रमें प्रकृतिमूलक जड जगतमें ब्रह्मका सदंशद्वारा समन्वय-उदापादनत्व कहा गया है. (१६)

जीवास्तु निर्गुणाः स्वांशा आवृताः प्राकृतैर्गुणैः ।

सृष्ट्यारम्भे नारदीये पञ्चरात्रे स्फुटं तथा ।।१७ ।।

''त्रिविधा[१] जीवसङ्घास्तु देवमानुषदानवाः ।

तत्र देवा मुक्तियोग्या मानवेषूत्तमा अपि ।।१८।।

मध्यमा मानुषा ये तु सृतियोग्याः[२] सदैव हि ।

अधमा निरयायैव दानवास्तु तमोलयाः ।।१९।।

१. सात्विकराजसतामसाः. ते च क्रमेण देवमनुष्यासुराः. दैत्यदानव-राक्षसाश्च असुरभेदाः. २. मध्यलोकभ्रमणधर्माणः.

जीव तो निर्गुण हैं तथा ब्रह्मके अंश हैं, परंतु प्राकृतगुणोंसे आवृत्त हैं. सृष्टिके आरंभमें जीवोंकी गुणावृत्तदशाका नारद पञ्चरात्रमें निरूपण करते हुए कहा गया है कि जीवोंके समूह तीन प्रकारके होते हैं, देव, दानव तथा मानव. उनमें देव तथा उत्तम मानव मुक्ति योग्य हैं. सामान्य मानव जो मानवोंमें मध्यम हैं, वे जन्म-मृत्युके चक्रमें लोकमें भ्रमण करनेके योग्य होते हैं तथा अधममानव नरकलोक प्राप्त करने योग्य ही होते हैं. दानव तो अंधकारमें ही लीन होते हैं.(१८-१९)

श्रुतावपि [१]''त्रयः प्राजापत्या' इति तदुच्यते ।

तदन्तःकरणादीनि[२] तादृशानि भवन्ति हि ।।२० ।।

१. सर्वनिर्णयावरणभङ्गोक्तायाम्. २. सात्विकादीनि यथायोग्यान् इति अर्थः.

वेदमें भी 'त्रयः प्राजापत्याः' 'तीन प्रजापति' इस वचन द्वारा इन्हीं तीन प्रकारोंका निरूपण किया गया है. उनके अंतःकरणादि भी तीन प्रकारके होते हैं. (२०)

जीवाः कर्माणि कुर्वन्ति स्वभावानुगुणान्यतः।

फलं वाञ्छन्ति तादृक्षं प्राप्य सुख्यन्ति तत्र[१] ते ।।२१।।

१. स्वगुणकर्मानुरूपफलेषु.

स्वभावानुरूप जीव कर्म करते हैं. फल भी उसी प्रकारके चाहते हैं तथा उन्हें प्राप्त करके सुख प्राप्त करते हैं. (२१)

सत्वाद्युपाधिम् आदाय विष्णुर्ब्रह्मा शिवस्तथा।

[१]तत्तन्नियमनायाऽभूत् स्थित्यादिकृतये पृथक् ।।२२।।

१. सात्विकादिपृथक्-पृथक्स्वभावस्य जीवसंघस्य तत्तदनुरूपफलादि दानाय इति यावत्.

सत्वादि उपाधियोंका स्वीकार करके स्थिति, पालन तथा संहार की क्रियाओंका नियमन करनेके लिए क्रमशः विष्णु, ब्रह्मा तथा शिव पृथक्-पृथक् हुए. (२२)

[१]सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते।

स्थित्यादये हरि-विरञ्चि-हरेति संज्ञाः

श्रेयांसि तत्र खलु सत्वतनोर्नृणां स्युः ।।२३।।

सत्व, रजस् तथा तमस् प्रकृतिके गुण हैं. उन गुणोंसे युक्त होकर एक ही परपुरुष जगतकी स्थिति आदिके लिए हरि, ब्रह्मा और हर; ऐसी तीन संज्ञाओंको धारण करते हैं. उनमेंसे मनुष्यका कल्याण तो सत्त्वदेहवाले हरिके आश्रयसे ही होता है(१.भाग.पु.१।२।२३). (२३)

चिच्छक्तिः पुरुषो नारायणो ब्रह्मा ततोऽभवत्।

ब्रह्मादिद्वारकः सर्गः पुराणादौ परिस्फुटः ।।२४।।

चित्-शक्ति पुरुष नारायणसे ब्रह्मा प्रकट हुए. पुराणोंमें ब्रह्मा द्वारा सृष्टिके उत्पन्न होनेका निरूपण स्पष्टतया वर्णित है. (२४)

[१]"जगृहे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः।

सम्भूतं षोडशकलम् आदौ लोकसिसृक्षया ।।२५ ।।

यस्याम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः ।

नाभिह्रदाम्बुजाद् आसीद् ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः ।।२६ ।।

भगवानने पुरुषसंबंधी रूपको धारण किया जो रूप महत्तत्वादि निष्पन्न एवं भूतेन्द्रियादि षोडशकलाओंवाला था. प्रारंभमें लोकोंकी रचना करनेकी इच्छासे वह पुरुषावतार हुआ. वह योगनिद्राका विस्तार करता हुआ जलमें शयन करता था. उसकी नाभिसरोजसे विश्व सृष्टाओंके पति ब्रह्मा हुए(भाग.पुरा. १।३।१). (२५-२६)

गुणा विलीय जायन्ते शून्यवत् प्रकृतौ लये ।

प्रकृतिः लीयतेऽव्यक्ते[१] पुरुषश्च तथा स्मृतिः ।।२७ ।।

१. अक्षरे

प्रलयके समय सभी गुण प्रकृतिमें लीन होकर शून्यवत् हो जाते हैं. प्रकृति और पुरूष अक्षरमें लीन हो जाते है, ऐसा स्मृतिमें कहा गया है. (२७)

''प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ लीयते परमात्मनि'' ।

''कदाचित्[१] पुरुषद्वारे''त्युक्तः सर्गोऽयम् ईरितः ।।२८।।

१. निबन्धस्थ अयं श्लोकपादः. तत्र हि षोढा दर्शितः सर्गः. तेषु प्रकृति-पुरुषद्वारोपि एकः.

'प्रकृति तथा पुरुष दोनों परमात्मामें लीन होते हैं.' 'कभी पुरुष द्वारा सृष्टि होती है'. इस वाक्यमें जो सृष्टि कही गई है, वह यही सृष्टि है. (२८)

ननु लीना गुणा यत्र[१] लीयते प्रकृतिर्यदि ।

साक्षरे सगुणं[२] धाम भवेदेवेति चेद् न हि ।।२९ ।।

१. यस्यां प्रकृतौ. २. प्रकृतेः गुणात्मकत्वात् तस्याश्चाक्षरेलीनत्वाद् अक्षरे धाम्नि अपि सगुणत्वं दुर्निवारम् इति आशङ्क्य - न हि इति अनेन वारयति.

शंका= जिनमें गुणोंका लय होता है, वह प्रकृति यदि अक्षरब्रह्ममें लीन हो जाती हो, तो क्या वह धाम भी सगुण नहीं हो जाएगा ? तो कहते हैं. (२९)

जगतः सगुणत्वं तु गुणबन्धोऽनुभूयते ।

न तस्य वश्यमायस्य बन्धगन्धः स्वशक्तिजैः[१] ।।३० ।।

१. गुणैरिति शेषः.

समाधान= जगत सगुण होनेसे गुणोंका बंधन प्रतीत होता है. माया जिनके वशमें है, ऐसे उन अक्षरमें उनकी ही शक्तियोंसे उत्पन्न हुए गुणोंके किसी भी प्रकारके बंधनकी गंध मात्र भी नहीं है. (३०)

'बद्धो[१] मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः।
गुणस्य मायामूलत्वाद् न मे मोक्षो न बन्धनम्' ।।३१।।

१. श्रीभाग.पु.११।११।१. अयमाशयः व्याख्या नाम विशेषेण सृष्टिरूपेण हेतुनाऽऽख्या. तेन सृष्टौ एव गुणहैतुकीबद्धमुक्ताऽऽख्या न पुनः सृष्टेः आाद्यन्तयोः इति अर्थः. किञ्च लये हि विपर्ययेण तत्तत्स्वरूपापत्त्या तत् जननी प्रकृतिः एव अक्षररूपताम् आप्नोति कुतस्तरां तदा गुणानाम् आत्मरूपेण अस्तित्वम्. कुतः तत्कृतं च अक्षरे सगुणत्वम्.

'मुझे बंध तथा मोक्ष गुणसे हैं, वस्तुतः नहीं है. गुणोंका मूल तो माया है, अतः मुझे न मोक्ष है, न बंध है.' (३०)

सृष्टावेवोद्भवन्त्येते प्राकृताः सति[१] सल्लयात्।
साऽप्यनुद्भूतरूपा चेत् तत्कार्याणि[२] कुतस्तराम् ।।३२।।

१. सदंशे जडवाच्यस्य सतो लयात्. २. गुणादीनि.

सदंशमें सद्रूप जडका लय होनेसे सृष्टिके साथ ही वे प्राकृतगुण उत्पन्न होते हैं. यदि वो उद्भूत रूपवाली न होती, तो सृष्टिके कार्य भी कैसे हो पाते? (३२)

किञ्च तत्तद्वृत्तिरूपाः सम्भवन्त्यधुनैव ते।
जीवेष्वेव विमूढेषु क्रीडार्थं[१] लिङ्गवत्सु[२] च ।।३३।।

१. क्रीडार्थभेदार्थम् इत्यर्थः. २. इन्द्रियमनः तन्मात्रारूपं लिङ्गशरीरं, तद्वत्सु.

लिंगशरीरवाले विशेष मूढ जीवोंमें क्रीडार्थ वे सभी वृत्तिरूप गुण सृष्टिकी उत्पत्तिके बाद ही उत्पन्न होते हैं. (३३)

न हि ज्ञानघने नाना युज्यन्ते वृत्तयः परे।
गुणानां वृत्तिरूपत्वं सांख्यविद्भिः विविच्यते ।।३४।।

ज्ञानघन परब्रह्ममें अनेक प्रकारकी वृत्तियोंका योग नहीं होता है. गुणोंमें वृत्ति होनेका सिद्धांत सांख्यमतावलम्बियोंका है. (३४)

'प्रीत्य[१]प्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः[२]।

[3]अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ।।३५ ।।

१. ईश्वरकृष्णविरचितार्याणां मध्ये तद्द्वयम् इदम्. २. आच्छादनम्. ३. तैलवर्त्यादीनां पञ्चमहाभूतानाञ्च परस्परविरुद्धानाम् अपि यथा दीपदेहाद्येक-कार्यकारित्वं तथैव एतेषां सत्वादिगुणानाम् अपि अविरोध इति अन्यत्र भूमा विस्तरः.

सत्वं लघु प्रकाशकम् इष्टम् उपष्टम्भकं चलं च रजः ।

गुरुवरणकमेव[1] तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्ति'' ।।३६ ।।

१. आच्छादकम्.

गुण प्रीति, अप्रीति तथा विषादरूप प्रकाशकी वृत्तिको नियममें रखनेवाले, परस्परके अभिभवका आश्रय करके जन्म तथा मृत्युके द्वंद्ववाले हैं. सत्त्वगुण कोमल, प्रकाशक तथा इष्ट है. रजोगुण रोधक तथा चल है, जबकि तमोगुण विस्तृत आच्छादन करनेवाला है. ये सभी वृत्तियां विषयके साथ दीपकके समान होती है. (अर्थात् विषयोंको प्रकाशित करनेवाली हैं.) (३६)

तस्माद् अचिन्त्यमहिमा भगवान् पुरुषोत्तमः ।

विरुद्धधर्माधारेऽस्मिन्[1] युक्तं सर्वम् अलौकिके ।।३७ ।।

१. पुरुषोत्तमे.

अतः भगवान पुरुषोत्तमकी महिमाका विचार भी करना संभव नहीं है. परस्पर विरुद्धधर्मोके आधाररूप उन अलौकिक प्रभुमें सभी कुछ योग्य ही है. (३७)

''सएवेदं ससर्जाग्रे[1] भगवान् आत्ममायया ।
सदसद्रूपया चासौ गुणमय्याऽगुणो विभुः ।।३८ ।।
तया विलसितेष्वेषु गुणेषु गुणवान् इव ।
अन्तः प्रविष्ट आभाति विज्ञानेव विजृम्भितः ।।३९ ।।
यथा ह्यवहितो वह्निः दारुष्वेकः स्वयोनिषु ।
नानेव भाति विश्वात्मा भूतेषु च तथा पुमान् ।।४० ।।
असौ गुणमयैर्भावैः भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मभिः ।
स्वनिर्मितेषु निर्विष्टो भुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान् ।।४१।।
भावयत्येष सत्वेन लोकान् वै लोकभावनः ।
लीलावतारानुरतो देव-तिर्यङ्-नरादिषु ''।।४२ ।।

इस प्रकार अपनी सद्-असद्रूप गुणमय माया द्वारा इस जगतका आरंभमें निर्गुण भगवानने आविर्भाव किया. जब वे गुण विकसित होने लगे, तब विज्ञानसे विकसित वे भगवान मानों गुणवाले हों, ऐसे उनमें प्रविष्ट हुए दिखाई देते हैं. जिस प्रकार अपने मूलस्थानमें काष्ठमें रही हुई अग्नि अनेक हो, ऐसी प्रतीत होती है, उसी प्रकार विश्वात्मा यह पुरुष पंचमहाभूतोंमें दिखलाई देते हैं. प्राणियोंके सूक्ष्म इंद्रियरूप गुणमय भावोंसे वह पुरुष अपनेमें निर्मित प्राणियोंमें प्रविष्ट होकर, उनमें स्थिति करके उन प्राणियोंके गुणोंका भोग करते हैं. ये परमात्मा सर्वलोकोंके पालक हैं. अतः सत्त्वगुण द्वारा सभी लोकोंकी रक्षा करते हैं तथा तदर्थ ही देव-पशु-पक्षी-मनुष्य आदि रूपोंमें लीलार्थ अवतरित होनेमें रुचि भी रखते हैं (१. श्रीभाग.पु.१।२।३०-३४. एवं पञ्चश्लोकी श्रीभागवतस्था इयम्). (३८-४२)

इत्युक्तं सर्वमुदितं श्रीमद्भागवतादिषु।
श्रुतिप्रसिद्धं तत्सिद्धं शुद्धम् अद्वैतम् उज्ज्वलम्।।४३।।

इस प्रकार पूर्व निरूपित सभी सिद्धांत श्रीमद्भागवत आदि शास्त्रोंमें निरूपित हैं. श्रुतिवाक्योंमें प्रसिद्ध ऐसा वह शुद्ध उज्ज्वल अद्वैत इस प्रकार सिद्ध है. (४३)

चतुष्टये प्रमाणानाम् अविरोधाद् विचारिते।
श्रीमदाचार्यसिद्धान्तात् न वर्णोऽप्यन्यथा भवेत्।।४४।।

परस्पर किसी भी प्रकारके विरोधके बिना विचारित चारों प्रमाणों-(वेद, गीता, ब्रह्मसूत्र तथा भागवत)में श्रीमहाप्रभुजीके सिद्धांतोंसे अक्षरमात्र भी विरोध नहीं है. (४४)

सर्वप्रमाणाविषयः सर्वशक्तिः स्वयं प्रभुः।
पूर्णानन्दो रसात्मासौ[१] क्रीडत्यध्यात्मधामनि।।४५।।

१. 'रसो वै सः' ब्रह्मवल्लीश्रुतिः.

सभी प्रमाणोंके भी जो विषय नहीं है, सर्वशक्तियुक्त, पूर्णानंद रसात्मा वे प्रभु अध्यात्म धामरूप अक्षरमें क्रीडा कर रहे हैं. (४५)

यादृशं धाम तत् तत्र यथा क्रीडा यथा हरिः।
लीलार्थं तस्य रूपाणि यथा नाना तथाखिलम्।।४६।।

बृहद्वामनसंज्ञे तत् पुराणे खिल्य उत्तरे।

ब्रह्मभृग्वादिसंवादे स्पष्टं तदिहं लिख्यते ।।४७।।

१. पुराणस्थम् आख्यानं प्रमाणत्वेन दीयत इत्यर्थः.

वह धाम जैसा है, वहां जैसी लीला तथा जैसे लीला करनेवाले हरि हैं तथा लीलार्थ उनके नानारूप हैं, उनका ऐसा निरूपण बृहद्वामनपुराणके उत्तरखण्डमें ब्रह्मा तथा भृगुके संवादमें स्पष्ट है. उसीका निरूपण यहां किया जा रहा है. (४६-४७)

षष्ठिवर्षसहस्राणि मया तप्तं तपः पुरा।

नन्दगोपव्रजस्त्रीणां पादरेणूपलब्धये ।।४८।।

तथापि न मया प्राप्ताः तासां वै पादरेणवः।

श्रुत्वैतद् ब्रह्मणो वाक्यं भृगुः प्राहाथ सादरम् ।।४९।।

वैष्णवानां पादरजो गृह्यते तद्विधैरपि।

सन्ति ते बहवो लोके वैष्णवा नारदादयः ।।५०।।

तेषां विहाय गोपीनां पादरेणुस्त्वयापि यत्।

गृह्यते संशयो मेऽत्र को हेतुः तद्वद प्रभो ।।५१।।

भृगुऋषिने ब्रह्माजीके इस कथनको सुना कि मैंने हजारवर्ष तक नंदगोपके व्रजकी गोपियोंकी चरणरजको प्राप्त करनेके लिए तप किया तथापि मैं उस चरणरजको प्राप्त न कर पाया. यह सुनकर भृगुऋषिने आदरपूर्वक पूछा कि आप जैसे भी वैष्णवोंके चरणरजके ग्राहक हैं! वैष्णव तो लोकमें नारदादि बहुत हैं तथापि उन्हें छोडकर गोपियोंके चरणरजको ग्रहण करने विषयक आपके वचनमें मुझे संदेह है. हे प्रभो! आपके इस कार्यमें क्या हेतु है, उसे स्पष्ट करें. (४८-५१)

ततो ब्रह्मा भृगुं प्राह चिन्तयित्वा पुरातनीम्।

कथां सर्वश्रुतीनां च रहस्यं परमाद्भुतम् ।।५२।।

तब ब्रह्माने भृगुसे सभी श्रुतियोंकी प्राचीन कथाका विचार करते हुए उन्हें कहा जो कि परम अद्भन्नत रहस्य है. (५२)

(ब्रह्मोवाच)

नं स्त्रियो व्रजसुन्दर्यः पुत्र ताः श्रुतयः किल।

नाहं शिवश्च शेषश्च श्रीश्च ताभिस्समाः क्वचित् ।।५३।।

प्राकृते[२] प्रलय प्राप्ते [३]व्यक्तेऽव्यक्तं[४] गते पुरा ।

शिष्टे ब्रह्मणि चिन्मात्रे कालमायाद्य[५]गोचरे[६]।।५४ ।।

ब्रह्मानन्दमयो लोको व्यापिवैकुण्ठसंज्ञकः ।

निर्गुणोऽनाद्यनन्तश्च वर्त्तते केवलेऽक्षरे ।।५५।।

अक्षरं ब्रह्म परमं वेदानां स्थानम् उत्तमम् ।

गोलोकवासी तत्रस्थैः[७] स्तुतो वेदात् परात्परः[८]।।५६।।

१. यथा लौकिकाः स्त्रियः तथा व्रजसुन्दर्यो नेति लौकिकत्वनिषेध एव तात्पर्यम्. न तु स्त्रीत्वस्य. २. ब्रह्माऽऽयुःसमाप्तिरूपे. ३. आविर्भावं गते जगति. ४. अक्षरम्. ५. प्रविष्टे. ६. तिगेऽक्षर इति वा पाठः. ७. अक्षरे स्थितैः. ८. जगद् अपेक्षया आध्यात्मिकाक्षररूपात्परः. आधिदैविकः पुरुषोत्तमः श्रीकृष्ण इत्यर्थः.

ब्रह्मा बोले कि हे पुत्र! व्रजसुन्दरी गोपियां लौकिक स्त्री नहीं हैं. वे साक्षात् श्रुतिरूपा हैं. मैं, शिव, शेष, लक्ष्मी आदि कोई भी कभी भी उनके समान नहीं हो सकते. प्राकृत प्रलयके (मेरे आयुके समाप्तिलकाल)समय व्यक्त जगत जब अव्यक्त अक्षरमें लीन हो गया था तथा केवल ज्ञानरूप व काल एवं मायासे पर अक्षरब्रह्म ही शेष रह गया था. तब उस पूर्वकालमें अवशिष्ट अक्षरमें ब्रह्मानंदमय व्यापिवैकुण्ठ नामक निर्गुण, अनादि व अनंतलोक वर्तमान रहता है. अक्षरब्रह्म वेदोंका परम उत्तम स्थान है. वहां स्थित रहनेवाले मूर्तिमान वेदोंने गोलोकवासी परात्पर कृष्णकी स्तुति की. (५३-५६)

चिरं स्तुत्या ततः तुष्टः परोक्षं प्राह तान् गिरा ।

तुष्टोऽस्मि ब्रूत भो प्राज्ञा वरं यन्मनसीप्सितम् ।।५७ ।।

चिरकाल तक की गई स्तुतिसे सन्तुष्ट होकर भगवानने अप्रत्यक्षरूपसे वाणी द्वारा कहा कि, हे प्राज्ञ वेदगण! मैं प्रसन्न हुं. तुम्हारे मनमें जो अभीष्ट हो, उसे कहो. (५७)

नारायणादिरूपाणि ज्ञातान्यस्माभिरच्युत ।

सगुणं ब्रह्म सर्वेषां[१] वस्तुबुद्धिर्न[२] तेषु नः ।।५८ ।।

ब्रह्मेति पाठ्यतेऽस्माभिः यद् रूपं निर्गुणं परम् ।

वाङ्मनोगोचरातीतं ततो न ज्ञायते तु तत् ।।५९ ।।

आनन्दमात्रम् इति यद् वदन्तीह पुराविदः ।
तद्रूपं दर्शयास्माकं यदि देयो वरो हि नः ।।६०।।

१. अशेषाणां नोऽस्माकमित्यन्वयः. २. निर्गलितवस्तुत्वबुद्धिः.

वेदोंने कहा कि हमने नारायणादि रूपोंको जाना है. हे अच्युत! हमारी उन रूपोंमें सब ही की परमार्थवस्तुरूप बुद्धि नहीं है, क्योंकि वे तो सभी सगुणरूप हैं. हम जिन परम निर्गुणरूपको पढते हैं, जो वाणी, मन आदिका विषय नहीं है, वह रूप तो हमें ज्ञात ही नहीं है. अतः यदि आप हमें वरदान देना चाहते हों, तो जिस रूपको पुरावृतज्ञोंने आनंदमात्र कहा है, ऐसे उस रूपको दिखलाइए. (५८-६०)

श्रुत्वैतद् दर्शयामास स्वं लोकं प्रकृतेः परम् ।
केवलानुभवानन्दमात्रम् अक्षरमध्यगम् ।।६१।।
यत्र वृन्दावनं नाम वनं कामदुघैर्द्रुमैः ।
मनोरमनिकुञ्जाढ्यं सर्वर्तुसुखसंयुतम् ।।६२।।
यत्र गोवर्द्धनो[१] नाम सुनिर्झरदरीयुत[२]।
रत्नधातुमयः श्रीमान् सुपक्षिगणसङ्कुलः ।।६३।।
यत्र निर्मलपानीया कालिन्दी सरितां वरा ।
रत्नबद्धोभयतटी हंसपद्मादिसङ्कुला ।।६४।।
[३]शश्वद् रासरसोन्मत्तं यत्र गोपीकदम्बकम्[४]।
लसत्कदम्बमध्यस्थः[५] किशोराकृतिरच्युतः ।।६५।।
दर्शयित्वेति च प्राह ब्रूत किं करवाणि वः।
दृष्टो मदीयो लोकोऽयं यतो नास्ति परं वरम् ।।६६।।

१. गिरिः इति शेषः. २. सुपदं काकपेयत्वादिनिवृत्तये. ३. नानेत्यपि पाठः. ४. कदम्बः समूहः. ५. तत्कदम्बकमध्येति पाठो वा. तेन गोपीसमूहस्थित इत्यर्थः.

यह सुनकर भगवान श्रीकृष्णने अक्षरमध्यवर्ती अनुभवैकलभ्य आनंदमात्र तथा प्रकृतिसे पर अपने लोकको दिखलाया. जहां अभीष्टपूरक वृक्षोंसे युक्त तथा मनोहर निकुञ्जोंसे युक्त, सभी ऋतुओंके सुखोंसे संपन्न वृंदावन नामक वन है, जहां सुंदर झरने तथा गुफाओंसे युक्त, सुंदर पक्षीगणोंसे व्याप्त, रत्नधातुमय श्रीगोवर्धनपर्वत है, जहां निर्मल जलपूर्ण उत्तम सरितारूप

रत्नजटित उभयतटवाली एवं हंस तथा कमलोंसे व्याप्त श्रीयमुना है, जहां निरंतर रासके रससे उन्मुक्त गोपियोंका समूह है, तथा उस सुंदर गोपिकाओंके समूहके मध्यमें किशोर आकृतिवाले अच्युत श्रीकृष्ण हैं. ऐसा धाम दिखलाकर भगवानने कहा कि, बोलो अब तुम्हारे लिए मैं क्या करूं. जिससे उत्तम कुछ भी नहीं है, ऐसा मेरा लोक तुमने देखा. (६१-६६)

कोटिकन्दर्पलावण्ये त्वयि दृष्टे मनांसि नः।
कामिनीभावम् आसाद्य स्मरक्षुब्धान्यसंशयम्।।६७।।

वेदोंने कहा कि कोटिशः कामदेवोंसे अधिक लावण्यवाले आपके दर्शन होते ही हमारे मन कामिनीभावको प्राप्त होकर कामसे चंचल हो गए हैं, इसमें कोई संदेह नहीं है. (६७)

यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामं तत्वेन गोपिकाः।
भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षाऽजनिनस्तथा।।६८।।

जैसे आपके लोकमें रहनेवाली गोपिकाएं, आपको रमण करवानेवाले जानकर आपनी कामभावसे सेवा करती हैं, उसी प्रकार आपकी सेवा करनेकी इच्छा हमारे मनमें भी प्रकट हुई है. (६८)

दुर्लभो दुर्घटश्चैव युष्माकं सुमनोरथः।
मयानुमोदितः सम्यक् सत्यो भवितुमर्हति।।६९।।

तब श्रीकृष्णने कहा कि तुम्हारा यह सुंदर मनोरथ अतिदुष्कर है. किंतु क्योंकि मैनें तुम्हारी प्रार्थनाका अनुमोदन किया है, अतः तुम्हारा यह मनोरथ अवश्य ही पूर्ण होगा. (६९)

आगामिनि विरञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थम् उद्यते।
कल्पं सारस्वतं प्राप्य व्रजे गोप्यो भविष्यथ।।७०।।
पृथिव्या भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले।
वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान् वो रासमण्डले।।७१।।
जारधर्मेण [१]सुस्नेहं सुदृढं सर्वतोऽधिकम्।
मयि सम्प्राप्य सर्वेऽपि कृतकृत्या भविष्यथ।।७२।।

१. सुस्नेहादिपदैः 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः स्नेहो भक्ति' रित्यादि पञ्चरात्रवचनं स्मार्यते.

जब आगामी ब्रह्मा द्वारा सृष्टि उत्पन्न करनेका उद्यम होगा, तब सारस्वतकल्पको प्राप्त होकर, व्रजमें गोपियोंके रूपमें तुम्हारा प्राकट्य होगा. भूतलमें भारतदेशके अन्तर्गत मथुरामण्डलस्थित वृन्दावनमें रासमण्डलमें तुम्हारा परमप्रिय मैं बनूंगा. तुम सभी जारधर्मसे मुझमें सर्वाधिक व सुद्रढस्नेहको प्राप्त करके कृतकृत्य हो जाओगे. (७०-७२)

ब्रह्मोवाच।

श्रुत्वैतत् चिन्तयन्त्यस्ता रूपं भगवतश्चिरम्।
उक्तकालं समासाद्य गोप्यो भूत्वा हरिं गताः ।।७३।।
स्त्रियो वा पुरुषाश्चापि तद्भावेनैव केशवम्।
हृदि कृत्वा गतिं यान्ति श्रुतीनां[१] नात्र संशयः ।।७४।।

१. श्रुतिरूपादिगोपीनाम्

ब्रह्माजीने कहा कि हे ऋषिगण! ऐसा सुनकर स्त्रीभावापन्न वे श्रुतियां भगवानके सौन्दर्यका चिरकाल तक चिन्तन करती हुई उक्तकाल सारस्वत कल्पमें गोपीरूपको प्राप्त करते हुए श्रीहरिसे मिलीं. स्त्री हो या पुरुष हो, जो गोपीभावसे हृदयमें केशवको स्थित करते हैं, वे श्रुतियोंकी उस उत्तम गतिको प्राप्त करते हैं, इसमें कोई संदेह नहीं है. (७३-७४)

तासां पादरजः स्तुत्यं नित्यं वृन्दावने भुवि।
तत्प्राप्य तत्कामनया[१] यान्त्यहो गोपिकागतिम् ।।७५।।
नन्दगोपव्रजस्त्रीणाम् अतः पादरजो मया।
वाञ्छितं पुत्रकाः सम्यक् यद्धि ताः श्रुतयो मताः ।।७६।।
श्रुत्वैद् ऋषयो वाक्यं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः।
सर्वात्मना प्रपन्नास्ते श्रीगोपीजनवल्लभम् ।।७७।।

१. पुरुषोत्तमप्राप्तिकामनया.

उन गोपियोंकी चरणरज वंदनीय है. वे भूतलपर वृंदावनमें सदा ही विद्यमान हैं. श्रीकृष्णको प्राप्त करनेकी कामनासे गोपियोंकी चरणरजको धारण करते हुए, अहो! सामान्यजन भी गोपिकाओंकी गतिको प्राप्त करता है. अतः हे प्रिय पुत्रों! मैंने नंदगोपके व्रजकी गोपियोंके चरणरजकी लालसा की, ऐसा ही करना योग्य है, क्योंकि वे श्रुतिरूपा हैं. ऋषियोंने परमेष्ठी ब्रह्माजीके सर्वोच्च

पदाधिकारी संबंधी वाक्योंको सुनकर श्रीगोपीजनवल्लभकृष्णकी सर्वात्मभावसे शरणागति प्राप्त की. (७५-७७)

इत्युक्तम् उत्तरे खिल्ये बृहद्वामनसंज्ञके।

प्रभुपादादिभिरिदं[1] सङ्गृहीतं सनिर्णयम् ।।७८ ।।

१. अयं बृहद्वामनभागो विद्वन्मण्डने श्रीप्रभुचरणैः सङ्गृहीतः. आदिपदेन च बहिर्मुख-ध्वंसे गोपालभट्टैश्च इति द्योत्यते.

इस प्रकार बृहद्वामन पुराणके उत्तर खिल्यमें जो कहा गया है, उसका संग्रह श्रीगुसांईजीने विद्वन्मंडनमें निर्णयके साथ संग्रहीत किया है. (७८)

ऋगादिनाम् उपनिषत्सु पृथङ्नामपूर्वकम्।

तत्रत्यं[1] वर्ण्यते सर्वं तद्रूप्याद् अभिदोदिता[2] ।।७९ ।।

१. भगवद्धामस्थवृत्तम् इत्यर्थः. २. तत्रत्यवस्तूनां भगवद्रूपत्वात्.

ऋग्वेदादिके उपनिषदोंमें भिन्न-भिन्न नामोंसे प्रभुके उस धामका वर्णन किया गया है. वो भगवद्रूप होनेसे अभेदपूर्वक कहा गया है. (७९)

भाष्यादौ श्रीमदाचार्यैः दर्शितं प्रभुभिस्तथा।

तन्नित्यलीलावादादावन्यत्रान्यैस्तदीक्ष्यताम् ।।८० ।।

अणुभाष्यमें श्रीमहाप्रभुजीने तथा 'नित्यलीलावाद'में श्रीगुसांईजीने तथा अन्य विद्वानोंने अपने ग्रंथोंमें जो निर्णय दिया है उसे भी देखा लेना चाहिए. (८०)

तद् विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः।

दिवीव चक्षुराततम्।

ऋग्भिर्निरूपिते धाम्न्यात्माभिन्नेऽचिन्त्यधर्मवान्।

सर्वात्मकः सर्वलीलो नित्यभक्तैर्निजात्मभिः ।।८१।।

अखण्डः पूर्ण एवासौ रमते स समं सदा।

भक्त्येकलभ्यो भगवान् नान्यथा दृश्यते परः ।।८२।।

'आकाशमें विस्तृत नेत्र की तरह विद्यमान भगवान विष्णुके उस परमधामका सदा दर्शन करते हैं.' - इस प्रकार ऋग्वेदमें निरूपित भगवान अपनेसे अभिन्न धाममें सर्वरूप, सर्वलीलावाले, अखंड तथा पूर्ण ही अपनी आत्मारूप निज भक्तोंके साथ सदा रमण कर रहे हैं. भक्त्यैकलभ्य ऐसे परात्पर

भगवानका अन्य किसी भी प्रकारसे दर्शन प्राप्त करना संभव नहीं है. (८१-८२)

इत्यवश्यं सेवनीयः परमानन्दसिद्धये ।
स्वाभाविककृपाशक्तिः जीवैः सेवार्थनिर्मितैः ।।८३।।

अतः परम आनंदकी सिद्धिके लिए, सेवाके लिए जिनकी उत्पत्ति हुई है, ऐसे जीवोंको स्वाभाविक कृपाशक्तिवाले भगवानकी सेवा करनी चाहिए. (८३)

यत् तेनोद्गमिता दैवाः सेवनायैव चेतनाः ।
'दासभूतो हरेरेवे'ति पाद्मे यज्जीवलक्षणम् ।।८४।।
जीवाः स्वांशा यतः सृष्टा मोक्षेऽप्यक्षररूपिणः ।
अतोऽपि भजनं युक्तं ''यो यदंशः स तं भजेत्'' ।।८५।।

प्रभुने सेवाके लिए ही चेतन जीवोंको प्रकट किया है. 'दासभूतो...' अर्थात् प्रभुका ही दासरूप जीव है' - ऐसा पद्मपुराणमें जीवका लक्षण दिया गया है. अतः अपने अंशरूप तथा मोक्षमें भी अक्षरब्रह्मरूप जीवोंको प्रभुने प्रकट किए हैं. अतः प्रभुका भजन करना ही योग्य है. 'यो यदंशः....' - जो जिसका अंश है, वह उसे भजे.' (८४-८५)

शक्तिगणैरममाणं तनुवित्तजभजनजातपरभक्त्या ।
सेवध्वं संसारं भित्त्वा ब्रह्मैक्यभावना भूयः ।।८६।।

तनुजा(तन द्वारा) तथा वित्तजा(वित्त द्वारा)सेवा द्वारा सिद्ध होते आश्रयसे प्राप्त परामानसी भक्तिसे, सर्वत्र एक ही ब्रह्म है ऐसी भावनाको सिद्ध करके संसारका भेदन करके शक्तियोंके समूहोंके साथ क्रीडा करते प्रभुकी निरंतर सेवा करो. (८३)

इति श्रीमद्वल्लभाचार्य्यमतवर्त्ति श्रीव्रजवल्लभचरणानुचर पञ्चनदीघनश्यामभट्टात्मज
श्रीगोवर्द्धनशीघ्रकवेः कृतौ वेदान्तचिन्तामणौ
प्रकृतिपुरुषदिग्दर्शनपूर्वकभगवद्धामोदाहरणं नाम चतुर्दशं प्रकरणम् ।।१४।।

d

अथ साधनफलादिसर्वविवेको नाम

पञ्चदशं प्रकरणम्

सर्वात्मार्पणतः सेवारसैः मुक्त्यधिकैः कृतः।

स्वाचार्यैः सुलभो यः स श्रीकृष्णः शरणं मम।।१।।

सर्वात्मसमर्पणके सिद्धांतका प्रतिपादन करके अपने आचार्यने सेवामें संपूर्ण रस लेकर मुक्तिसे भी अधिक जो प्रभु हैं, उन्हें सुलभ बना दिये हैं. ऐसे भक्त्यैकलभ्य श्रीकृष्ण मेरे आश्रय हैं. (१)

ननु ता[१] गोपिका नित्या नित्यं क्रीडादिकं यदि।

शुद्धं द्वैतम् इदं जातं शुद्धाद्वैतं कुतः पुनः।।२।।

१. बृहद्वामनाद्युक्ताः.

शंका= वे गोपीजन नित्य होनेसे, प्रभुकी उनके साथकी क्रीडा भी नित्य होनेसे शुद्ध-द्वैत हो गया, शुद्धाद्वैत कैसे हुआ? (२)

न शंकनीयम् इत्येवं शक्तिशक्तिमतोर्हतः[१]।

सूत्रेषु श्रुतितो भेदः सुबोधिन्यां[२] न्यरूपयन्।।३।।

१. निरस्तः. २. वेणुगीतादिव्याख्याने. पादोऽयम् उत्तरत्रान्वयी.

समाधान= ऐसी शंका करनेकी आवश्यकता नहीं है. शक्ति और शक्तिमानके बीचके भेदका ब्रह्मसूत्र, श्रुति तथा श्रीभागवतकी सुबोधिनीटीकामें निरसन किया गया है. (३)

आधिदैविकशक्तित्वं तासां कृष्णमुखाग्नयः।

वासुदेवोपनिषदि[१] श्रूयते शक्तिरूपता।।४।।

१. आथर्वणीयेयम् उपनिषत्. गोपीचन्दनोपनिषदित्यपि कथ्यते. ॐ नमस्कृत्य भगवन्तं नारदः सर्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छेत्यादि. इयं शंकराचार्याद्यनुसारिभिः बहुभिः व्याख्याता भागवत तत्त्वभास्करादिषु सर्वसाधारण ग्रन्थेषु उदाहृता च.

श्रीमहाप्रभुजीने सुबोधिनीजीमें उन गोपांगनाओंको कृष्णकी मुखाग्निरूप होनेसे उनका आधिदैविकशक्तित्व कहा है. अतः वे भगवानकी आधिदैविक शक्तियां हैं. (४)

गोप्यो नाम विष्णुपत्न्यः तासां चन्दनमाह्लादनम्।

कश्चाह्लाद एष ब्रह्मानन्दरूपः। काश्च विष्णुपत्न्यो

गोप्यो नाम, जगत्सृष्टिस्थित्यन्तकारिण्यः प्रकृति–महदहमाद्या महामायाः। कश्च विष्णुः परब्रह्मैव विष्णुरिति।

तत्रैवाग्रे।

आपो ह वा अग्रे 'आसन्'इत्युपक्रम्य. ताश्च उपनिषद् वैवस्वते अन्तरे सगुणं ब्रह्म विधिना आनन्दैकरूपं पुरुषोत्तम–रूपेण मथुरायां वसुदेव–सद्मनि आविर्भविष्यति तत्रभवत्यः सर्वलोकोत्कृष्ट–सौन्दर्यक्रीडाभोगं गोपिकाः स्वरूपैः परब्रह्मानन्दैक–रूपं कृष्णं भजिष्यथ.

वासुदेवोपनिषद् तथा गोपीचंदनोपनिषद्में गोपिकाओंको विष्णुकी शक्तिरूपा कही गई हैं. उन्हें प्राप्त होता आह्लाद ब्रह्मानंदवत् है. विष्णुपत्नीरूपा गोपिकाएं कौन हैं? वे जगत् की सृष्टि, स्थिति तथा लय करनेवाली प्रकृति, महदादियोंकी आदि, महामाया है. विष्णु कौन हैं? विष्णु परब्रह्म हैं. वहीं वासुदेवोपनिषद्में आगे कहा गया है कि 'आपो ह वा अग्र आसन्।' यहां से उपक्रम करते हुए उत्पत्तिका वर्णन किया गया है. वहां उपनिषद्में निरूपित है कि वैवस्वतमन्वन्तरमें आनंदरूप पुरुषोत्तमका आविर्भाव सगुणताको धारण करते हुए वसुदेवके महलमें होगा. उस लीलामें लोकोत्कृष्ट उत्तम सौंदर्य प्राप्त करके उत्कृष्ट क्रीडाका भोग गोपिकाओंके रूपमें परब्रह्म आनंदस्वरूप भगवान श्रीकृष्णके साथ करोगे.

तत्र श्लोकौ।

इति ब्रह्मवरं लब्ध्वा श्रुतयो ब्रह्मलोकगाः।
कृष्णम् आराधयामासुः गोकुले धर्मसंकुले।।

(वहां दो श्लोक हैं.) ब्रह्मलोकमें स्थित श्रुतियोंने ब्रह्माजीसे ऐसा वर प्राप्त करके गोकुलरूपी धर्मसंकुलमें कृष्णका आराधन किया.

श्रीकृष्णाख्यं परब्रह्म गोपिकाः श्रुतयोऽभवन्।
एतत् सम्भोगसम्भूतं चन्दनं गोपिचन्दनम् इति।।

परब्रह्म श्रीकृष्णरूप हुए, श्रुतियां गोपिकाएं हुईं. इनके संभोगसे हुआ

चंदन गोपीचंदन हुआ.

''[1]ताभिर्विधूतशोकाभिर् भगवान् अच्युतो वृतः ।

व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा''।।५ ।।

जिनका शोक निवृत्त हुआ है, ऐसे गोपीजनोंसे भगवान आवृत्त हैं. तब पुरुष जैसे अपनी शक्तियोंसे शोभायमान होता है, ऐसे भगवान गोपीजनोंके समुदायके बीच अधिक शोभा देने लगे(१. भाग.पुरा. १०।३२।१०). (५)

इति पुंशक्तिवल्लीला शक्तिभिः सह शंसिताः।

मूर्तिमत्त्वं तु शक्तीनाम् अप्राकृततयेच्छया ।।६ ।।

ऐसी पुरुष तथा शक्तिके समान भगवान की लीला है, जहां (भगवानके साथ) वे अप्राकृत शक्तियां मूर्तिमंत हुई.

यथा मूर्त्तिर्न वर्णानां लौकिकानाम् अलौकिके ।

'वेदा[1] यथा मूर्त्तिधराः त्रिपृष्ठे'[2] तद् इदं तथा ।।७।।

१. श्रीभागवतस्थोऽयम् इन्द्रवज्र चरणः. (भाग.पु. १।१९।२३)
२. सत्यलोकादौ.

(भागवतजीमें भी गोपियोंके आधिदैविकत्वका निरूपण इस प्रकार किया गया है–) 'आप सभी स्थलोंसे जैसे सत्यलोकमेंसे वेद साक्षात् देह धारण करके आए हों ऐसे आये हो. ऐसे आपको अन्योंपर अनुग्रह करनेके अलावा कोई प्रयोजन नहीं है. इस लोकमें तथा परलोकमें और कोई कर्तव्य भी नहीं है.' (७)

मूर्त्तयोऽक्रूरदृष्टानां शक्तीनामपि वर्णिताः ।

तर्ह्याधिदैविकीनां तु तथात्वे[1] को नु संशयः ।।८ ।।

१. मूर्तिमत्वे.

अक्रूरकी यमुनाजलके अंदर भगवद्दर्शनके समय देखी हुई श्री, कीर्ति प्रभृति शक्तियोंकी मूर्तियोंका जब वर्णन हुआ है, तब आधिदैविक शक्तियोंके गोपियोंके रूपमें मूर्तिमान् होनेमें क्या संदेह हो सकता है!

एवं परिष्वङ्गकराभिमर्शस्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः।

रेमे रमेशो व्रजसुन्दरीभिर् यथाऽर्भकः स्वप्रतिबिम्बविभ्रमः ।।९ ।।

भगवान रमापति होने पर भी व्रजसुन्दरियोंके साथ बालक जैसे अपने

प्रतिबिंबके साथ खेलता है, उसी प्रकार आलिंगन, करस्पर्श, स्नेहपूर्वक देखना, निर्मर्याद विलास तथा हास्यादि द्वारा लीला करते हैं (भाग.पु.१०।३३।१७). (९)

ते ते भक्तास्तदात्मनो न भिदाऽण्वपि वर्त्तते।

इत्यभेदे क्रीडने च दृष्टान्तं[१] शुक उक्तवान् ।।१०।।

१. शिशुप्रतिबिम्बदृष्टान्तम्.

वे सभी भक्त भगवानके स्वात्म प्रकटित स्वरूप होनेसे अणुमात्र भी उनसे भिन्न नहीं हैं. इसी अभेदको समझानेके लिए रमणका (शिशुका प्रतिबिंब के साथ खेलनेका) उदाहरण श्रीशुकदेवजीने दिया है. (१०)

लीलामात्रैर्धर्मभूतेः कामादिभिरलौकिकैः।

अबद्धस्य स्वतन्त्रस्य बाधः सर्वाश्रयस्य तैः ।।११ ।।

उनकी उस लीलामें धर्मभूत कामादि गुण भी अलौकिक ही हैं. उनके ऊपर कोई बंधन न होनेसे तथा वे स्वतंत्र होनेसे इस लीलामें कोई बाध नहीं है. (११)

नाचिन्त्यस्याप्रमेयस्य शुद्धाद्वैतस्य कश्चन।

अतो भागवतेऽप्युक्तम् 'आत्मारामोऽप्यरीरमत्' ।।१२।।

वे अचिन्त्य तथा अप्रमेयरूप होनेसे भी उनके साथ (गोपीजनोंके) अद्वैतमें कोई बाध नहीं है. अतः भागवतमें भी कहा गया है कि 'मैं मेरी आत्माके साथ ही रमण करता हुं.' (१२)

'रसो वै स' इति श्रुत्या रूपिताऽस्य रसात्मता।

'सर्वकामः[१] सर्वरस' इति धर्मत्वम् ईर्यते ।।१३।।

१. सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस इति छान्दोग्ये पञ्चमप्रपाठके (खं. १८.) शाण्डिल्य-विद्यायां द्विवारमाम्नातम्.

'प्रभु रसरूप हैं' इस श्रुतिवाक्यमें भगवानकी रसात्मकताका निरूपण किया गया है. 'सर्वकामनारूप तथा सर्वरसरूप' – इस प्रकार भगवानके धर्मोंका निरूपण भी श्रुतिवचनमें किया गया है. (१३)

विरुद्धधर्माधारत्वं ब्रह्मत्वम् इति लक्षणात्।

कामादयो ज्ञानघने भूषणं न तु दूषणम् ।।१४।।

ब्रह्म सभी विरुद्ध धर्मोंके आश्रय हैं. अतः ज्ञानघन भगवानमें कामादि

भूषणरूप हैं, दूषणरूप नहीं. (१४)

शक्तिशक्तिमतोर्भेदो नैव[१] शुद्धं तदद्वयम्[२]।
तत्रत्येषु[३] तिरोभावो न धर्माणां तु[४] वस्तुषु ।।१५।।

१. भेदस्य अयं निषेधः. २. तस्माद् भेदाभावाद् हेतोः शुद्धाद्वैतं सिद्ध्यति. ३. परधामस्थेषु लीलोपयोगिषु. ४. तत्रत्यवस्तुषु इति अन्वयात् लौकिकवस्तु-व्यावृत्तिः.

शक्ति तथा शक्तिमान्में कोई भेद नहीं है. इनमें शुद्धाद्वैत ही है. परमधामके लीलोपयोगी पदार्थोंमें प्रभुके धर्मोंका तिरोभाव नहीं होता है. (१५)

अनीश्वरान् अप्रकृष्टान् तिरोहितगुणान् बहून्।
यदेच्छति प्रजायेयेति तदा कुरुते जगत् ।।१६।।

ईश्वरताहीन, न्यून कोटिके तथा जिनके गुण तिरोहित हुए हैं ऐसे अनेकों विषयोंमें 'मैं प्रजनन करुं', ऐसी भगवान इच्छा करते हैं, तब जगत उत्पन्न होता है. (१६)

ते तिरोहित तद् धर्मा बद्धाः संसारमायया[१]।
दृढाऽहंत्वात् शरीरेत्राचिराप्ते क्षणभंगुरे ।।१७।।
नाव्येकस्याम् इवारोहात् प्रपायाम् इव सङ्गमात्।
वियोक्ष्यमाणेष्वचिराद् मिलितेष्वधुनैव च ।।१८।।
तेन[२] स्त्र्यादिषु सम्बन्धं[३] कल्पयित्वा च पण्यवत्[४]।
गतागेतषु वित्तेषु ममत्वात् चिन्तयाकुलाः ।।१९।।

१. संसारहेतुभूतया. २. सम्बन्धद्वारभूतशरीरेण. ३. पत्नीत्वपुत्रत्वादि-लक्षणम्. ४. क्रय्यवस्तुषु इव गतागतेषु.

वह जीव अपनेमें भगवद्धर्मोंके तिरोहित हो जानेके कारण संसारकी हेतुरूपा मायासे बद्ध हो जाते हैं. वे इस अल्प समयसे प्राप्त हुए क्षणभंगुर शरीरमें द्रढ अहंकारवश बंधे हैं. वे जीव अविद्याग्रस्त होनेके कारण देहाभिमानवश स्त्री आदिमें संबंधकी कल्पना करते हैं, जो शीघ्र ही अलग होनेवाले हैं तथा अभी मिले हैं. उनसे हुआ संग उसी प्रकार क्षणभंगुर है, जैसे एक नौकामें लोग चढते हैं, या जैसे जल पीनेकी प्रपामें लोग एकत्रित होते हैं. विक्रयहेतु प्राप्त वस्तु जैसे कहींसे आती है तथा कहीं और चली भी जाती है, उसी प्रकार (अज्ञानवश)

आनेजानेवाले धनमें ममता रखनेके कारण जीव चिंतासे व्याकुल हो जाता है. (१७-१९)

संसक्ता देहगेहादौ अकृतार्था अतर्पणाः।

बलेना मृत्युना नीताः प्रापिताः[१] पारवश्यतः ।।२०।।

१. पुनर्जन्म प्रापिता इति अग्रिमेण अन्वयः.

अहंता-ममता द्वारा गृह तथा देहमें आसक्त अकृतार्थ ऐसे जीव बलपूर्वक मृत्यु तथा पुनर्जन्म की ओर पहोंचाए जाते हैं. (२०)

पुनर्जन्म पुनः सत्तास्तत्रत्येषु[१] गृहादिषु।

नीयमानाः पुनस्तेन[२] पापपुण्यानुरोधतः ।।२१।।

१. तज्जन्मभवेषु. २. मृत्युना.

पाप तथा पुण्यके अनुरोधवश अविद्यासंसक्त जीव बारबार गृहादिके बंधनमें आसक्त होकर पुनर्जन्मकी ओर ले जाए जाते हैं. (२१)

आपन्ना नरकं स्वर्गं नानोद्विग्ना वृथा मुहुः।

क्वचित्सुखं[१] क्वचिद् दुःखं क्वचिद् मोहमुपागताः।।२२।।

१. सुखादीनि सत्वरजस्तमो जन्यानि, क्रमात् तेषां सुखदुःखमोहस्वभावत्वं सांख्य-तत्त्वकौमुदि आदिषु प्रसिद्धम्.

वे जीव स्वर्ग, नरकको बारबार प्राप्त करके भी उद्विग्न नहीं होते हैं. कभी सुख कभी दुःख तथा कभी मोहादिको प्राप्त करते रहते हैं. (२२)

एवं परवशाः प्राप्ता जन्ममृत्युपरम्पराम्।

व्यूह्यमाना इवौघेन घटीयन्त्रम् इव श्रिताः ।।२३।।

क्रमशः परवश होकर जन्ममृत्युकी परम्परामें वे जीव ऐसे घूमते रहते हैं, मानों नहनदीके वेगसे बहाये हुए हों या नीचे-ऊपर घूमनेवाले कूपसे जल निकालनेके लिए उपयोगमें आते घटीयंत्र पर चढे हुए हों. (२३)

जीवाः क्लिश्यन्ति दुःखस्य नाशे[१] पुनरनुद्भवे।

तद्भक्तिरेव परमं कारणं हरितोषिणी ।।२४।।

१. नाशेऽनुद्भवे च कारणम् इति उत्तरेण अन्वेति. लौकिका उपायैः नाशेऽपि दुःखस्य पुनः उद्भवो दृष्ट इति उभयग्रहणम्.

इस प्रकार जीव क्लेश प्राप्त करते हैं. दुःखके सर्वथा नाशके लिए तथा

जीवको दुःख पुनः प्राप्त हो ही नहीं उस हेतुसे भगवानकी भक्ति ही भगवानके परम संतोषका कारण बन सकती है. (२४)

[१]''न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः।
भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे'' ।।२५।।

१. महाभारते विष्णुनामसहस्त्रे.

(भगवानके भक्तोंको प्राप्त होती अप्राकृतताका निरूपण शास्त्रोंमें इस प्रकार किया गया है–) पुण्यकर्मवाले भगवान पुरुषोत्तमके भक्तोंको क्रोध, मात्सर्य, लोभ, अशुभ मति आदि नहीं होते हैं. (२५)

पुरुषोत्तमम् आपन्नो न पुनः दुःखम् आप्नुयात्।
प्राप्यो भक्त्यैव स तथा गीताभागवतादिषु।।२६।।

पुरुषोत्तमकी भक्ति जो प्राप्त कर लेते हैं, उन्हें कभी दुःख प्राप्त नहीं होता है. गीता–भागवतादिमें इस सिद्धांतके समर्थनमें वचन प्राप्त होते हैं. (उनमेंसे कतिपय वचनोंको ग्रंथकारने उद्धृत किए हैं, जिनका निरूपण अब किया जा रहा है.) (२६)

''नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवान् असि मां यथा।।२७।।
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहम् एवंविधोऽर्जुन।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप''।।२८।।

वेद, तप, दान, यज्ञ आदि किसी भी साधनसे मेरे ऐसे दर्शन हो पाने संभव नहीं है, जैसे दर्शन तूने किए हैं. परंतु हे अर्जुन! हे परंतप! अनन्य भक्तिसे ही मेरा ऐसा ज्ञान, दर्शन तथा तत्त्वसे मुझमें प्रवेश कर पाना संभव है. (२७–२८)

'भक्त्याहमेकया ग्राह्यो' 'भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया'।
'भक्त्यैव तुष्टिम् अभ्येति विष्णुः नान्येन केनचित्' ।।२९।।

'मात्र भक्ति द्वारा ही में ग्राह्य हुं,' 'अनन्य भक्तिसे ही में लभ्य हुं', 'विष्णु मात्र भक्तिसे ही संतुष्ट होते हैं, अन्य किसी साधन से नहीं.' (२९)

'न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च।
प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद् विडम्बनम्' ।।३०।।

भगवानकी अमल भक्तिके अलावा दान, तप, यज्ञ, पवित्रता, व्रतादि

कोई भी साधन भगवानकी प्रसन्नताका कारण नहीं बन सकते. (३०)

'भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाय'।

इत्यादौ भक्तिरेवास्य पुरुषार्थः परो मतः।

[१]सम्यक्त्वसिद्धये ज्ञानं साधनं भक्तिसूत्रतः ॥३१॥

१.भक्तेः दार्ढ्यादिसिद्धये.

'भगवानको भक्ति द्वारा संतुष्ट करो.' इन सभी वचनोंमें भक्तिकी परमपुरुषार्थरूपता भक्तिसूत्रोंमें निरूपित हुई है. उस भक्तिको द्रढ करनेके लिए (महात्म्यज्ञान) ज्ञान साधन है. (३१)

तत् सा[१] मुख्येतरापेक्षितत्वाद् इत्थम् उपक्रमात्।

[२]ब्रह्मकाण्डन्तु भक्तौ 'तस्यानुज्ञानाय सामान्याद्'इत्यन्तम्।

भक्तेर्ज्ञानादिशेषित्वं वक्ति सम्पूर्णम् आह्निकम्[३]॥३२॥

१.(अ. १ सू. १०) सा मुख्येति भक्तिः एव मुख्या. इतरैः ज्ञानादिभिः स्वाङ्गितया तस्या एव अपेक्षितत्वात्. २.ज्ञानकाण्डः तु भक्तौ भगवत्स्वरूपानुज्ञापक-तयोपयुज्यते. याग इति कर्त्तव्यतादि अनुज्ञापकतया पूर्वकाण्डमिव. ३.भक्तिमीमांसा प्रथमाध्यायस्य द्वितीयम् आन्हिकम्.

वह भक्ति ही मुख्य पुरुषार्थ है. अन्य ज्ञान आदि अंगतया अपेक्षित हैं, मुख्यतया नहीं. वेदके ज्ञानकाण्डका उपयोग भक्त भगवानके स्वरूपज्ञानको प्राप्त करनेके लिए करता है तथा यज्ञादि सभी पूर्वकाण्डप्रोक्त कर्तव्यादि अनुज्ञापक हैं. भक्तिमें ज्ञानादि सभी शेषी हैं ऐसा भक्तिमीमांसामें कहा गया है. (३२)

पदार्थ एव न ज्ञातो यः सेव्यः स कथं भवेत्।

भक्त्यसम्पादकं ज्ञानं केवलं तु विनिन्दितम् ॥३३॥

[१]''श्रेयः स्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये।

तेषाम् असौ क्लेशएव शिष्यते नान्यद् यथा स्थूलतुषावघातिनाम्''॥३४॥

जिनके स्वरूपका ज्ञान ही न हो, उनका सेवन कैसे किया जा सकता है? अतः भक्तिका संपादन करनेमें ही ज्ञानका उपयोग है, स्वतंत्र होनेपर तो वह साधन व्यर्थ श्रम ही है ऐसा भागवतमें कहा गया है. 'हे विभु! आपकी भक्ति सभी प्रकारके कल्याणोंका मूल है. जो लोग उस भक्तिको छोडकर मात्र ज्ञानके लिए प्रयत्नशील होते हैं वे दुःख प्राप्त करते हैं. उन्हें तो फलके रूपमें मात्र क्लेश

ही प्राप्त होता है, और कुछ भी नहीं. जैसे चावलके दानोंको निकाल लेनेके बाद अवशिष्ट छिलके मेहनत तथा दुःखके अतिरिक्त कोई लाभ नहीं देते हैं.' (अर्थात् अब उन छिलकोंमेंसे चावलके दानें नहीं मिलते है.(भाग.पु.१०।१४।४) (३३-३४)

[१]**''नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम्।**
कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम्'' ।।३५।।

'मोक्षकी प्राप्तिका साक्षात् साधन ऐसा निर्मल ज्ञान भी यदि भगवानकी भक्तिरहित हो तो शोभा नहीं देता है, तो फिर जो कर्म भगवानको अर्पित न किया जाता हो, वह कितना भी श्रेष्ठ हो, तो भी सर्वदा अमंगलरूप तथा दुःखदायक ही है, तो वह शोभास्पद कैसे बन सकता है?' अतः कर्म तथा ज्ञान तो भक्तिके सहायक हैं. स्वतंत्रतया तो वे कदापि मुख्य फलकी प्राप्ति करवानेवाले नहीं हो सकते हैं(भाग.पु.१२।१२।५२). (३५)

[१]**''तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः।**
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद् योगी भवार्जुन।।३६।।
योगिनाम् अपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः'' ।।३७।।

हे अर्जुन! योगी तपस्वीसे अधिक है, ज्ञानियोंसे भी अधिक माना गया है, कर्ममार्गीयोंसे भी योगी अधिक है. अतः तु योगी बन. सभी योगियोंमें भी मेरेमें अपनी अंतरात्माको स्थित करनेवाला, श्रद्धाशील होकर जो मुझे भजता है, उसे मैं उत्तम योगी जानता हुं(भग.गीता.६।४६-४७). (३६-३७)

तदेव[१] कर्मिज्ञानियोगिभ्य आधिक्यशब्दात्[२]।
प्रश्ननिरूपणाभ्याम् आधिक्यसिद्धेः[३]।
इति स्मृत्यनुसारेण शाण्डिल्यमुनिनोदितम[४]।
माहात्म्यबोधके ज्ञाने भक्तिसाधनतोचिता।।३८।।

१. भक्तेः योगादि अपेक्षया मुख्यत्वम्. २. शब्दः तु उक्तगीतावाक्यरूपः. ३. अर्जुन-भगवत्कर्तृकाभ्याम्. ४. भक्तिमीमांसा प्रथमाध्याय उक्तम्.

इन गीतामें निरूपित वाक्योंसे कर्मयोगी तथा ज्ञानयोगियोंसे भक्तका स्वरूप उत्तम सिद्ध होता है. स्मृतिवाक्योंके अनुसार ही शाण्डिल्यऋषिने भी

भगवानके महात्म्यका बोध करवानेके हेतुरूप ही भक्तिके साधनतया ज्ञानका स्वीकार किया है. (३७-३८)

''माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः।
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तः तया मुक्तिर्न चान्यथा''।।३९।।

नारदीये पञ्चरात्रे तस्या[१] लक्षणम् ईरितम्।
''सा[२] परानुरक्तिः ईश्वरे''[३]।
इत्युक्तं भक्तिसूत्रेषु श्रीमद्भागवते तथा।।४०।।

१. मुख्यभक्तेः. २. पुरुषोत्तमे या परा (ज्ञानानन्तरं स्नेहः) सा पराभक्तिः इति स्वप्नेश्वरादयो व्याख्यातारः. ३. उत्तमं प्रेम.

महात्म्यज्ञानपूर्वक सुद्रढ, सर्वतोधिक स्नेहको ही भक्ति कहते है. उसीसे मुक्ति होती है, अन्य किसी साधनसे नहीं. नारदपंचरात्रमें भक्तिका यही लक्षण बताया गया है. 'ईश्वरमें परानुरक्ति' ही भक्ति है, ऐसा भक्तिसूत्रमें तथा श्रीमद्भागवतमें भी कहा गया है. (३९-४०)

''देवानां[१] गुणलिङ्गानाम् आनुश्रविककर्मणाम्।
सत्वएवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या''।।४१।।

१. श्रीभाग.पु.३।२५।३२. गुणैः विषयैरूपरसादिभिः ज्ञायन्त इति तेषाम्. अनुश्रवो वेदः तद् उदितानी कर्माणि येषां ते देवाः तेषाम् इन्द्रियाणाम् इत्यर्थः. या सत्वे विष्णौ भगवत्येव एका स्वभावप्रवृत्ता वृत्तिः स्नेह इति यावत्. स चाऽपि निर्हेतुकः स एव भागवती भक्तिः कथ्यते. सा च सिद्धेः सालोक्यादेः श्रेष्ठेति श्लोकद्वयार्थः.

''जिससे पदार्थोंके गुण आदि जाने जा सकें, ऐसी दैवी सम्पत्तिवाली तथा जिससे वेदविहित कर्म करनेवाली इन्द्रियां निर्गुण भगवानमें स्वाभाविक-रूपसे प्रवृत्ति करवा सके, ऐसी मनकी स्वाभाविकी निष्ठा ही भक्ति है.' (४१)

अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी'।
इति निष्कामनः स्नेहो भक्तिराथर्वणे तथा।।४२।।

निमित्तरहित भागवती भक्ति निश्चय ही सिद्धि प्राप्त करवानेवाली है. ऐसा निष्काम स्नेह ही भक्ति कहलाता है. (४२)

''भक्तिः अस्य भजनं तद् इहामुत्रोपाधिनैराश्येन
मनःकल्पनम्'' इति।

[1]**''चतुर्विधा भजन्ते मां'' चतुर्धेत्यधिकारिषु।**

न[2] सम्मतोर्थार्थ्यार्त्तश्च ज्ञानी जिज्ञासुरुत्तमः ।।४३।।

१. गीतायां ''चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन. आर्त्तो जिज्ञासुः अर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ इति.''७।१६ २. उत्तमतया न अभिप्रेतः सकामत्वात्.

'भक्ति अर्थात् पत्नी, गृहादिने अनासक्त होकर इनका (कृष्णका) भजन.' गीतामें चार प्रकारके भक्तोंका निरूपण भगवानने किया है. – (१)आर्त, (२)जिज्ञासु, (३)अर्थार्थी तथा (४)ज्ञानी. इन चारोंको अधिकारी बताते हुए भी इनकी उत्तमताका स्वीकार न करते हुए निष्काम भक्तिकी ही भगवानने प्रशंसा की है. (४३)

'भक्त्या[1] सञ्जातया भक्त्ये'त्येका भक्तिस्तु साधनम्।

फलात्मिका पराभक्तिर्मानसी प्रेमलक्षणा ।।४४।।

१. श्रीभाग.पु.११।३।३१. भक्त्या सञ्जातया भक्त्या विभ्रत्युत्पुलकां तनुम् इति.

'इस प्रकार साधन करते हुए प्रेमलक्षणा भक्तिका उदय होता है.' इस वचनमें भक्तिका ही साधनतया निरूपण किया गया है. अतः फलात्मिका पराभक्ति मानसी, प्रेमलक्षणा भक्ति ही है. (४४)

तनुजा वित्तजा सेवा तस्याः[1] साधनम् उच्यते[2]।

सर्वेन्द्रियैः शुद्धभावात् तत्परैः सेवनादिमा[3]।।४५ ।।

१. मानस्याः. २. श्रीभागवतादिषु. ३. तनुजा.

तनुवित्तजासेवाको उस प्रेमलक्षणा भक्तिके साधनरूपा कही गई है. सभी इन्द्रियों द्वारा शुद्धभावसे सेवामें तत्पर रहना ही तनुजा सेवा है. (४५)

तदिच्छाप्तैः[1] स्वसर्वस्वोत्थैः सेवावैभवैः परा[2]।

उभे अपि प्रमाणोक्ते प्रथमं तनुजा यथा ।।४६ ।।

१. भगवदिच्छया लब्धैः. २. वित्तजा.

भगवानकी इच्छासे प्राप्त साधन–सामग्री तथा वैभव द्वारा सेवा करना वित्तजा सेवा है. दोनों ही सेवा प्रमाणसिद्ध है. तनुजा प्रथम प्रमाणित की जाती है, जैसे कि ऋग्वेदमें वचन है.– (४६)

[1]**''तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथा दिव(विद!) ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्त्तन।**

आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे''।

[२]**''करौ हरेः मन्दिर मार्जनादिषु''।**

''शावौ करौ नो कुरुतः सपर्याम्''।

''वाणी गुणानुकथने श्रवणौ कथायाम्''।।

''करौ च तत्कर्मकरौ मनश्च''।

''गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद् यद् अमाया''।

''आदरः परिचर्य्यायाम्''।

१. ऋग्वेदे. १।१५६।३ २. श्रीभाग.पु.९।४।१८

'हे स्तुतिकरनेवालों! यज्ञके केन्द्र, अत्यंत प्राचीन उस विष्णुको जैसा भी तुम जानते हो, उसी रीतिसे स्तुतियोंसे तृप्त करो. इसके यश या पराक्रमको जानते हुए तुम उसका वर्णन करो. हे व्यापक देव! महान् तुम्हारी उत्तम बुद्धिको हम प्राप्त करें.' भागवतके वचनोंमें भी तनुजासेवा का निरूपण किया गया है, यथा– 'भगवानके मंदिरके मार्जनादिमें हाथोंका विनियोग हो, भगवानकी परिचर्या न करनेवाले हाथ मुर्देके हाथ हैं, भगवद्गुन्नणानुवादमें वाणी तथा उनकी कथामें कर्ण लगे रहें, हाथ भगवानकी टहल करते रहें तथा मन भगवानका स्मरण करता रहे, निष्कपटभावसे दासके समान मेरे लिए गृहसेवा करे, भगवत्परिचर्यामें आदर हो....' इत्यादि वचनोंमें तनुजासेवाका निरूपण हुआ है.

इत्यादौ [१]प्रथमा प्रोक्ता द्वितीयाप्युच्यते[२] यथा।

'सर्वलाभोपहरणं'[३]''पत्रं पुष्पं फलं''[४] तथा।।४७।।

१. तनुजा, २. वित्तजा. ३. श्रीभाग.पु.११।११।३५. ४. ''पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छती''ति भगद्वाक्यम्.

इन सभी वचनोंमें तनुजासेवा का निरूपण किया गया है तथा वित्तजा सेवा भी निरूपित ही है. 'जो कुछ भी प्राप्त हो जाए उसे मुझमें समर्पित कर दे तथा दास्यभावसे मुझमें आत्मनिवेदन कर', 'पत्र, पुष्प, फल,फूल जो भी मुझे प्रेमपूर्वक समर्पित करते हैं.....' – इन वचनोंमें वित्तजासेवाका निरूपण किया गया है. (४७)

''तज्जन्म तानि कर्माणि तदायुः तन्मनो वचः।
नृणां येन हि विश्वात्मा प्रीयते हरिरीश्वर''।।४८।।

''मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि नः''।

''भर्त्ता[1] सन् म्रियमाणो बिभर्ति''।

''योगक्षेमं[2] वहाम्यहम्''।

इत्यादावपरोक्तैते[3] एकीभूय सुदुर्लभाम्।

[4]अकृत्यशेषां कुर्वाते [5]दशमीं प्रेमलक्षणाम्।।४९।।

सर्वार्पणात् प्रवृत्तस्य सेवने प्रेम निर्मलम्।

भवेद् एव गुणाम्भोधौ हरौ स्याद् मानसी ततः।।५०।।

१. तैत्तिरीयश्रुतिः.१४।१ २. गीता.९।२२ ३. तनुजवित्तजासेवा. प्रथमा द्विवचनं. ४. नास्ति कर्त्तव्यशेषो यस्यां ताम्. ५. श्रवणादि नवविध भक्तिभ्यः पराम्.

देवता कहते हैं कि, 'भगवान मुकुन्दकी सेवामें उपयुक्त होनेवाला जन्म धन्य है. हमारी इच्छा है कि ऐसा जन्म हमें मिले.' इत्यादि वचनोंसे वित्तजा सेवा कही है. यह तनुजा एवं वित्तजा सेवा, दोनों मिलकर परम दुर्लभ, जिसे प्राप्त करलेनेपर कोई कर्तव्य शेष नहीं रहता, ऐसी प्रेमलक्षणा श्रवणादि नवधाभक्तिसे आगे दशमी मानसीसेवाको सिद्ध करती है. जो सबकुछ भगवदार्पण कर उनकी सेवामें प्रवृत्त हो जाता है, उसका गुणनिधान भगवानमें प्रेम होना ही चाहिए. प्रेमसे मानसी सिद्ध होती है. (४९-५०)

[1]''एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतसः तद्धर्मएवात्मरुचिः प्रजायते'' इति।

''इत्यच्युतांघ्रिं[2] भजतोऽनुवृत्या भक्तिर्विरक्तिः भगवत्प्रबोधः'' इति।

१. श्रीभाग.पु.१।५।२५ २. श्रीभाग. स्कंध.११।२।४३

भागवतमें ऐसे भगवदीय एवं सेवामें प्रवृत्त नारदके चित्तकी विशुद्धि हो जानेका निरूपण इस प्रकार गया है - 'जब दोषोंका नाश हुआ तब भगवद्धर्ममें रुचि उत्पन्न हुई'. 'इस प्रकार एक-एक वृत्ति द्वारा भगवानके चरणकमलोंकी जो भक्ति करते हैं, उस भक्तको वैराग्य तथा भगवत्स्वरूपका ज्ञान अवश्य प्राप्त होता है.' ऐसा भी भागवतके एकादशस्कंधमें कहा गया है.

अवान्तरे फले द्वे स्तः प्राङ्मुख्यफल[1]तोनयोः[2]।

संसारदुःखविलयो बृहदात्मैक्यबोधनम्[3]।।५१।।

१. मानसीतः. २. उक्तसेवयोः. ३. अक्षरब्रह्मणा सह जीवाऽभेदज्ञानम्.

मानसीसेवाके दो अवांतर फल है. (१) संसारदुःखकी निवृत्ति तथा (२) अक्षरब्रह्म तथा जीवात्माके ऐक्यका बोध. (५१)

[१]''न हि भगवन्नघटितम् इदं त्वद्दर्शनात् नृणाम् अखिलपापक्षयः।
यन्नाम सकृद्ग्रहणात् पुल्सकोऽपि विमुच्यते संसारात्'' ।।५२।।
''अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत् तद् अहैतुकम्'' ।।५३।।

(इन दोनों अवांतरफलोंकी प्राप्तिमें प्रमाण हैं-) चित्रकेतु कहते हैं- ''यह असंगत नहीं कि, आपके दर्शनसे मनुष्यके सभी पापोंका क्षय हो जाता है. यह कोई अघटित घटना नहीं है. यदि कोई एकबार भी आपके नामका श्रवण भी करले, वह नीच, चांडाल हो तो भी संसारसे मुक्त हो जाता है''(भाग.६।१६।४४ .चित्रकेतुः). अहैतुकी तथा अव्यवहित जो भक्ति पुरुषोत्तममें है, उससे वैराग्य तथा ज्ञान त्वरित ही उत्पन्न होते हैं.' (५२-५३)

''मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते'' ।।५४।।

भगवान भी गीतामें आज्ञा करते हैं, 'जो अव्यभिचरित भक्तियोग द्वारा मेरा सेवन करते हैं, वे प्रकृतिके सभी गुणोंका उल्लंघन करके ब्रह्मरूप हो जाते हैं.' (५४)

इत्युक्तो [१]भक्तितो बन्धनाशो ब्रह्मात्मबोधनम्।
संसारोऽविद्यया शक्त्या कृतः [२]पूर्वं प्रवृत्तये[३]।।५५।।
[३]स्वरूपं विस्मरन् मूढोन्तः[४]प्राणेष्विन्द्रिये तनौ।
क्रमाद् अध्यासतो वेत्ति देवदत्तोऽहम् इत्यसौ ।।५६ ।।
देहसम्बन्धिगेहादौ ममत्वेनानुषज्जते।
अहं-ममात्मकस्तर्हि संसार इति बुध्यते ।।५७ ।।

१. द्विविधसेवातः. २. सृष्ट्यारम्भे. ३. अन्यथा ब्रह्मांशानाम् इत्थं प्रवृत्त्य-सम्भवात् इतिभावः. ३. स्वरूपाज्ञानम् अध्यासचतुष्टयञ्च इति पञ्चाविद्यापर्वाणि. ४. अन्तःकरणे.

भगवानने सृष्टिके उत्पत्तिकालमें अपनी अविद्याशक्तिसे जीवोंकी विषयोंमें प्रवृत्ति करवानेके लिए संसार बनाया है, जिससे जीव अपने स्वरूपको

भूलता हुआ, मोहग्रस्त हुआ क्रमशः अंतःकरण, प्राण, इन्द्रिय तथा देहमें अध्याससे अंतःकरणादिरूपमें ही इस भ्रमसे मैं देवदत्तादि नामवाला हुं, ऐसा जानता है तथा देहके संबंधी गृहादिमें ममतासे आसक्त हो गया है. अतः जीव द्वारा अविद्यासे कल्पित संसार अहंता-ममतारूप है, ऐसा समझा जाता है. (५५-५७)

सर्वात्मना प्रवृत्तस्य सेवनायां निरन्तरम् ।

देहादीनां तदीयत्वभावनाद् अहमो[१] हतिः ।।५८।।

१. अहन्तायाः.

प्रभुकी सेवामें संपूर्ण आत्मासे प्रवृत्त होनेवाले देहमें भगवदीयपनेकी भावना होनेसे अहंता नष्ट हो जाती है. (५८)

तन्मूलिका तु ममता विहताऽहंकृतेर्हतेः ।

[१]''मामेव ये प्रपद्यन्ते मायाम् एतां तरन्ति ते'' ।।५९।।

अहंतामूलकममता भी अहंताके नष्ट होनेपर नष्ट हो जाती है. जैसा कि भगवानने गीतामें कहा है-'जो मेरी शरणमें आते हैं, वे मेरी मायाको पार कर जाते हैं' (भग.गीता.७।१४) (५९)

अविद्यानाश इत्युक्तो भक्तानां स्वप्रपत्तितः[१] ।

संसारकारणलयाद् न[२] तस्य[३] पुनरुद्भवः ।।६०।।

१. शरणागतितः. २. अविद्यानाशात्. ३. तस्य संसारस्य.

भक्तके प्रपन्न होनेपर अविद्याका नाश होना भगवानने कहा है. अविद्या ही संसारको उत्पन्न करनेमें कारणरूपा है. उसका नाश हो जानेसे संसार पुनः उत्पन्न होता ही नहीं है. (६०)

अविद्या[१]कालकर्मादि नैव शक्नोति बाधितुम् ।

एकान्तभक्त्येकनिष्ठं[२] जनमेतद् इति स्फुटम् ।।६१।।

१. कर्तृपदम् इदम्. आदिशब्देन देशविशेषादयः. २. एकोऽन्तो निश्चयो अत्र इति.

अविद्या, काल, कर्म आदि भगवानकी ऐकान्तिक भक्तिमें निष्ठ भक्तको कोई बाधा नहीं पहोंचा पाते हैं, यह निश्चय है. (६१)

संसारो मायया मिथ्या भ्रमो मध्येऽन्तरायकृत् ।

ब्रह्मज्ञाने जवनिका तन्नाशे ब्रह्मविद् भवेत् ।।६२।।

माया जनित संसार, मिथ्या तथा ब्रह्मज्ञानमें अंतरायरूप है. ब्रह्मज्ञान द्वारा उस संसाररूपी अंतरायके नष्ट होनेपर जीव ब्रह्मवेत्ता बन जाता है. (६२)

सर्पज्ञाने हते रज्जु ज्ञानं स्यात् तत्कृतं[1] भयम् ।

नश्येद् एव तथैवेदं[2] श्रीभागवत ईर्यते ।।६३ ।।

१. नश्येद् एवं इति उत्तरेण इदम् अन्वेति. २. सर्पस्थाने अहन्ता रज्जुस्थाने अक्षरात्मा जीवः. संसारभ्रमनाशे स्वात्मनि प्रपञ्चे च अक्षरब्रह्मात्मकता प्रतीतिः.

जैसे रज्जुका ज्ञान हो जानेपर सर्पकी भ्रांति नष्ट हो जानेसे भ्रान्तिजन्य भय भी नष्ट हो जाता है, उसी प्रकार भागवत द्वारा भगवानकी भक्तिके सिद्ध हो जानेपर सर्पकी तरह भ्रांतिमूलक अहंताके नष्ट हो जानेपर तथा रज्जुके समान अक्षरात्मक जीवका बोध हो जानेपर संसाररूपी भ्रमका नाश तथा अपनेआपमें अक्षरात्मकताकी प्रतीति जीवको हो जाती है. इस अवस्थाका निरूपण करते हुए भागवतमें कहा गया है– (६३)

[1]''यथा घनोऽर्कप्रभवोऽर्कदर्शितो [2]ह्यर्कांशभूतस्य च चक्षुषः तमः[3]।

एवं त्वहं[4] ब्रह्मगुणस्तदीक्षितो[5] ब्रह्मांशकस्यात्मन[6] आत्मबन्धनः''।।६४।।

१. श्रीभाग.पु.१२।४।३२–३३–३४ २. सूर्याधिभौतिकरूपस्य. ३. सूर्यदर्शन–प्रतिबन्धकः. ४. अहंकारः. ५. भगवत्कृतः. ६. जीवस्य.

''देखो सूर्यके किरण पृथ्वीसे जलको खींचते हैं और वे मेघरूप आकाशमें रहते हैं. वही मेघ जिनका सूर्य अधिदेव है, ऐसे नेत्रोंको सूर्यके दर्शनमें प्रतिबंधक बनते हैं, ऐसा तो सभीका अनुभव है. इसी तरह अहंकार भी ब्रह्मका गुण है, अर्थात् उनका कार्यभूत है तथापि ब्रह्म भी प्रकाशित ऐसे जीवके ब्रह्मदर्शनमें प्रतिबंधक बनता है'' (६४)

''घनो यदार्कप्रभवो विदीर्यते चक्षुः[1] स्वरूपं रविम् ईक्षते तदा ।

यदा ह्यहंकार उपाधिरात्मनो[2] जिज्ञासया नश्यति तर्हि अनुस्मरेत्'' ।।६५ ।।

१. कर्तृ. २. भगवतः.

जब सूर्यसे उत्पन्न हुआ मेघ विदीर्ण होता है, तब नेत्र अपने अंशीरूप सूर्यको देख पाता है. उसी प्रकार जब जीवकी उपाधिरूप अहंकार ब्रह्मजिज्ञासा द्वारा नष्ट होता है, तब जीवको अपने अंशी ब्रह्मका अनुस्मरण हो जाता है.

(६५)

''यदैवम् एतेन विवेकहेतिना मायामयाऽहंकरणात्मबन्धनम् ।

छित्त्वाच्युतात्मानुभवोऽवतिष्ठते तमाहुरात्यन्तिकम् अङ्ग[१] सम्प्लवम् ।।६६ ।।

१. आत्यन्तिकसम्प्लवो मोक्षः.

उपरोक्त विवेकरूपी शस्त्रद्वारा आत्माको बंधन करनेवाला तथा आवृत्त करनेवाला मायामय अहंकारका छेदन करके परिपूर्ण ऐसे भगवानको प्राप्त करके जीव भगवद्रूप होकर रहता है, तब हे प्रिय राजा! ऐसी अवस्थाको आत्यन्तिक प्रलयरूप मोक्ष कहते है. (६६)

धामाप्तिः संसृतेर्नाशे ब्रह्मत्वं त्वक्षरात्मता ।

तत् षष्ठे पञ्चमेऽध्याये द्वादशस्कन्ध उच्यते ।।६७ ।।

ब्रह्मत्वका अर्थ यहां अक्षरात्मकता प्राप्त करना है तथा संसारके नष्ट होनेपर उस धामकी प्राप्ति होती है. यह निरूपण द्वादशस्कंधके पांचवे तथा छठे अध्यायोंमें प्राप्त होता है. (६७)

''त[१] एतद् अधिगच्छन्ति विष्णोर्यत् परमं पदम् ।

अहंममेति दौरात्म्यं न येषां देहगेहयोः''।।६८ ।।

विष्णु भगवानका यही वास्तविक स्वरूप है. यही आपका परम पद है. जिनके अंतःकरणमें शरीरके प्रति अहंभाव नहीं है अथवा तत्संबंधी गृहादि पदार्थोंमें ममता भी नहीं है, ऐसे लोगोंको वह परमपद प्राप्त होता है(१. भाग.पु. १२।६।३३). (६८)

''अहं[१] ब्रह्म परं धाम ब्रह्माऽहं परमं पदम् ।

एवं समीक्षन् अत्मानम् आत्मन्याधाय निष्कले'' ।।६९ ।।

आप इस प्रकार चिंतन करो; 'मैं ही सर्वाधिष्ठान परब्रह्म हुं, सर्वधिष्ठान ब्रह्म मैं ही हुं.' इस प्रकार आप अपनेआपको वास्तविक एकरस अनंत अखंड स्वरूपमें स्थित कर लो(भाग.पु.१२।५।११). (६९)

''उपाधिनाशे[१] विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने ।

गङ्गातीरस्थितो[२] यद्वद् देवतां[३] तत्र[४] पश्यति।।७० ।।

१. सार्धश्लोकोऽयं सिद्धान्तमुक्तावलीस्थः. २. गङ्गायाः परमभक्तः. ३. मूर्तिमतीं गङ्गाम्. ४. प्रवाहादौ.

श्रीमहाप्रभुजी सिद्धांतमुक्तावलीग्रंथमें आज्ञा करते हैं– 'गंगातीरमें स्थित जीव अभेदबुद्धि करनेपर जैसे गंगादेवीको वहां देख पाता है, उसी प्रकार अविद्यारूपी उपाधिका नाश होनेपर जीव ब्रह्मका आत्मत्वेन बोध प्राप्त कर लेता है.' (७०)

''तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वस्मिन् ज्ञानी प्रपश्यति''।
इत्युक्तं श्रीमदाचार्यैः जीवन्मुक्तिरियं परा ।।७१ ।।

'उसी प्रकार ज्ञानी अपनेआपमें परब्रह्म श्रीकृष्णको देख लेता है' – इन वचनों द्वारा आचार्यचरणने उत्तमोत्तम जीवन्मुक्तिका निरूपण किया है. (७१)

अक्षरं जानतः सर्वं[1] भवेद् अक्षररूपता ।
''ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवती''ति श्रुत्या तथोदितम् ।।७२।।

१. प्रपञ्चम्.

सर्व जगतको अक्षरब्रह्मतया जाननेवाला अक्षरब्रह्मरूप ही हो जाता है. श्रुतिने ब्रह्मवेत्ता ब्रह्म ही हो जाता है, ऐसा कहा है. (७२)

आनन्दादितिरोभावाद् जीवभावो विचारितः।
भूयो भक्त्यानन्दलाभाद् ऐश्वर्यादेश्च सम्भवात् ।।७३ ।।

आनंदांशके तिरोधानसे ही जीवभाव प्राप्त होता है. भक्ति द्वारा आनंदकी प्राप्ति हो जानेपर ऐश्वर्यादि षड्गुण भी शीघ्र ही सिद्ध हो जाते हैं. (७३)

[1]श्रुते ''रसं ह्येवायं[2] लब्ध्वानन्दी भव''त्यतः ।
''अपि[3] वा तमादेशम् अप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं
भवत्यमतं मतम् अविज्ञातं विज्ञातम्''।
इति स्याद् ब्रह्मता धामत्वात् कृष्णस्फूर्तिरुज्वला ।।७४ ।।

१. ब्रह्मवल्लीश्रुतेः. २. अयं तिरोहितानन्दोऽपि जीवो रसं आनन्दरूपं परं लब्ध्वा पुनः आनन्दांशवान् भवति. ३. छान्दोग्य अष्टमाध्यायश्रुतिः.

श्रुतिमें 'इस रसको प्राप्त करके ब्रह्मानंदी हो जाओ', 'उनका ज्ञान प्राप्त करके अश्रुत भी श्रुत हो जाता है, अज्ञात भी ज्ञात हो जाता है', – इन वचनों द्वारा तिरोहित आनंदरसका जीवमें आविर्भाव हो जानेसे वह आनंदांशवान् बन जाता है ऐसा निरूपण किया गया है. यहां अक्षरब्रह्म भगवानके धामरूप होनेसे

धामी परब्रह्म श्रीकृष्णकी स्फूर्ति जीवको हो जाती है. (७४)

स्वयं तदात्मना[१] तेन[२] प्रपञ्चोऽप्यक्षरात्मकः।

सर्वोऽपि शक्यते द्रष्टुम् अबाध्यज्ञानचक्षुषा।।७५।।

१. अक्षररूपेण. २. जीवन्मुक्तेन.

जीव स्वयं अक्षरात्मक होनेसे तथा प्रपंच भी अक्षरात्मक होनेसे संपूर्ण जगतको अबाधित ज्ञानचक्षुओं द्वारा अक्षरात्मक देखपाना आनंदांशके प्रकट हो जानेपर जीवके लिए संभव हो पाता है. (७५)

सर्वं ब्रह्मात्मकं पश्यन् सर्वत्राविहता[१] हरेः।

लीला विलोकयन् तास्ता न किञ्चिदपि काङ्क्षति।।७६।।

१. विघातशून्याः.

वह सबको ब्रह्मात्मक देखता हुआ तथा सर्वत्र हरिकी अबाधित लीलाओंको देखता हुआ, कुछ भी नहीं चाहता है. (७६)

''आत्मारामाश्च[१] मुनयो[२] निर्ग्रन्था[३] अप्युरुक्रमे।

कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिम् इत्थम्भूतगुणो हरिः'' ।।७७।।

१. श्रीभाग.१।७।१०. २. मुनयो मननशीला भगवद्भजनयुक्ताश्च. प्रथमस्कन्धे सूतोक्तिः इयम्. ३. अविद्याग्रन्थिरहिताः.

श्रीमद्भागवतमें भी जीवकी ऐसी अवस्थाका निरूपण करते हुए कहा गया है कि 'आत्मरमण करनेवाले, मनन करनेवाले तथा अहंता-ममताकी ग्रंथिरहित भक्त उरूक्रम भगवानकी अलौकिक निष्काम भक्ति करते रहते है. क्योंकि वे हरि ऐसे गुणोंवाले है कि जो गुण प्रवृत्ति तथा निवृत्ति स्वभाववाले सभीको आनंद देते हुए अपनी ओर खींच लेते हैं.' (७७)

तत्तल्लीलापरं पश्यन् सर्वत्र पुरुषोत्तमम्।

शब्दान् तद्वाचकान् शृण्वन्[१] सदा चरति निःस्पृहः।।७८।।

१. विरुद्धांशपरिहारमात्रेण शब्दमात्रं तत्तत् लीलाविशिष्टभगवद् अभिधायकम् अवगच्छन्.

भगवान पुरुषोत्तमको ही उन उन रूपोंमें लीला करते हुए देखकर तथा उन उन नामों द्वारा भगवानका ही श्रवण करता हुआ निःस्पृह व्यक्ति सदा विचरण करता रहता है. (७८)

कृष्णप्रेमामृतास्वा[1]दाद् आरभ्यैहिकवैभवम्[2]।
तृणप्रायाणि गणयन् मोक्षान्तानि सुखान्यपि ।।७९।।
विकलोऽयं दाम्भिकोऽयं महात्मायं हरेर्जनः।
इति नाना जनोक्तिभ्यो न शोचति न हृष्यति ।।८०।।

१. हेतोः. २. ऐहिकवैभवं मानुषानन्दम् आरभ्य.

कृष्णप्रेमामृतका आस्वादन करता हुआ, मानुषानंदके हेतुरूप ऐहिक वैभवोंसे लेकर मोक्षपर्यन्तके सभी सुखोंको तुच्छ मानता हुआ भक्त, यह पागल है, अहंकारी है, ऐसी अनेक लोगों द्वारा बोली जाती बातोंका शोक तथा हर्ष नहीं करता है. (७९-८०)

सख्या स्वस्वामिना स्वाति प्रियेण हरिणा सदा।
'भगवता सह संल्लाप' इत्याद्युक्तदशां[1] गतः ।।८१।।

१. वेणुगीतसुबोधिनीस्थगाथोक्तदशाम्.

वह भक्त भगवानके साथ संलाप, सख्यभाव आदिको प्राप्त करके (भागवतमें कथित) उक्तदशा को प्राप्त करता है. (८१)

''क्वचिद् रुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचिद्
हसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः।
नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं
भवन्ति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः''।।८२।।

[1]''शृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणेः जन्मानि कर्माणि च यानि लोके।
गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन् विलज्जो विचरेद् असङ्गः।।८३।।

१. श्रीभाग.पु.११।२।३९-४१. एतेत्रयोऽप्यत्र ज्ञेयाः.

भक्तको प्राप्त होती ऐसी अवस्थाका निरूपण भागवतके वेणुगीतमें इस प्रकार किया गया है – 'कभी वह चिंता करता है कि अभी तक भगवान नहीं मिले. अब क्या करुं? कहां जाउं? किससे पूछुं? मुझे आपकी प्राप्ति कौन करवायेगा? ऐसा विचार करते हुए वह रोने लगता है. तो कभी सामने ही प्रभु बिराज रहे हैं, ऐसी स्फूर्ति होनेपर, में तो व्यर्थ ही रो रहा हुं, प्रभु तो यहां ही हैं, ऐसा सोचकर हंसने लगता है. कभी प्रभु स्वाधीन हैं, ऐसा सोचकर आनंदमग्न हो जाता है तो कभी लोकातीतभावोंमें स्थित होकर भगवानके साथ बातें करने

लगता है. कभी मानों भगवानको सुनाता है, ऐसे उनके गुणोंका गान करने लगता है, तो कभी उन्हें प्रसन्न करनेके लिए नाचने-गाने लग जाता है. कभी आपके दर्शन न होनेपर आपको ढूंढने लग जाता है. तो कभी-कभी आपके साथ एकाकार होकर आपकी सन्निधिमें स्थित होकर परम शांतिका अनुभव करता हुआ चुप हो जाता है.''(श्रीभाग.पु.११।३।३२)

''चक्रपाणि प्रभुके जो लोकमें गाए गए जन्म व चरित्र हैं, उनको सुनता हुआ तथा जन्म, प्रभुके चरित्र आदिसे संबंधित अर्थवाले नंदनंदन गोवर्धनधर आदि नामोंका गान करता हुआ लज्जारहित तथा संगरहित होकर वह विचरण करता रहे.' (८२-८३)

एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः।
हसत्यथो रोदिति रौति गायति उन्मादवन् नृत्यति लोकबाह्यः ।।८४।।

जो ऐसा व्रत ले लेता है, उसके हृदयमें अपने परम प्रियतम प्रभुके नामोंके कीर्तनसे प्रेमका अंकुर अंकुरित होनेपर उसका चित्त द्रवित हो जाता है. अब वह साधारण लोगोंकी स्थितिसे, मान्यताओंसे, धारणाओंसे पर हो जाता है तथा दंभसे नहिं अपितु स्वभावसे ही मानों मतवाला होकर हंसने लगता है, तो कभी रोने लगता है. कभी ऊंची आवाजसे चिल्लाकर भगवानको बुलाने लगता है तो कभी मधुर स्वरोंसे उनके गुणोंका गान करने लग जाता है. कभी नृत्य भी करने लगता है. (८४)

खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि सत्वानि दिशो द्रुमादीन् ।
सरित् समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किञ्च भूतं प्रणमेद् अनन्यः[१]''।।८५।।

१. भगवद्व्यतिरिक्त मानशून्यः. न विद्यते अन्यो यस्य सः अनन्यः, श्रीकृष्णचरणनिष्ठ इत्यर्थः.

हे राजन्! यह आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी, ग्रह-नक्षत्र, प्राणी, दिशाएं, वृक्ष-वनस्पति, नदी, समुद्र सभी भगवानके शरीर हैं. सभी रूपोंमें भगवान ही प्रकट हैं ऐसा समझकर जो कुछ भी उत्पन्न हुआ है, उन्हें अनन्यभावसे-भगवद्भावसे प्रणाम करता है. (८५)

'गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान्' इति आरभ्य
'स भवति भागवतप्रधान उक्त' इति अन्तम् ।

'कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगद् ईदृशम्'।

इयमेव परा भक्तिः मानसीत्यभिधीयते ।।८६ ।।

'इन्द्रियों द्वारा अर्थको ग्रहण करके भी' से आरंभ करके 'वही भक्तोंमें प्रधान हैं' तथा 'कृष्णके आश्रयका ग्रहण करलेनेवाला भक्त इस जागतको जानता ही नहीं है' – इन वचनोंमें कथित भक्ति ही परा भक्तिरूपा मानसी भक्ति कहलाती है. (८६)

एतत् सिद्धौ पुनः किञ्चित् कर्तव्यं नावशिष्यते ।

[1]''चेतस्तत्प्रवणं सेवे''त्याचार्यैः लक्षणं [2]कृतम्।।८७ ।।

१. चेतसः तस्मिन् भगवति प्रवणं (प्रवणत्वं) सूच्यामिव सूत्रस्य. भगवत्प्रवणं चेत एव सेवेत्यपरे. २. सिद्धान्तमुक्तावल्यां कृतम्.

अतः सिद्ध होता है कि जीवका अन्य कोइ भी कर्तव्य अवशिष्ट रह नहीं जाता है. इसीलिए आचार्यचरणने 'चित्तका कृष्णमें प्रवण हो जाना ही सेवा है.' ऐसा पराभक्तिका लक्षण कहा है. (८७)

विट्ठलेशैः सङ्गृहीतं[1] वक्तुं तल्लक्षणं[2] यथा ।

तामेव आह व्रजस्थानां श्रीगोपीजनवल्लभः ।।८८ ।।

१. ता नाविदन्निति वचनम्. २. मानसीलक्षणम्.

श्रीगुसांईजीने भी आचार्यचरण द्वारा संगृहीत मानसीके लक्षणका विवरण करते हुए सिद्धांतुमुक्तावली ग्रंथकी टीकामें इस प्रकार कहा है कि उन व्रजमें स्थित श्रीगोपीजनवल्लभमें ही चित्तका स्थिर हो जाना मानसी है, जिसका विवरण करते हुए आपने भागवतके अधोलिखित श्लोकोंमें निरूपित व्याख्याको भी उद्धृत किया है. (८८)

[1]''ता नाविदन् मय्यनुषङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेदम् ।

यथा समाधौ मुनयोऽब्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे'' ।।८९।।

१. श्रीभाग.पु.११।१२।१२. गोप्यः.

'जैसे श्रेष्ठ मुनिगण समाधिमें तथा गंगा आदि नदियां समुद्रमें मिल जानेपर नामरूपविहीन हो जाती हैं, उसी प्रकार वे गोपीजन परम प्रेम द्वारा मुझमें इतनी तन्मय हो गई हैं कि उन्हें इस लोक–परलोक, शरीर तथा अपने सांसारिक पति, पुत्र आदिकी भी सुधबुध नहीं रही.' (८९)

[१]एतत् प्रकारा बहवोऽदर्श्यन्ताऽप्राकृताग्निभिः[२]।
स्वानुभूत्येकवेद्या सा वक्तुं शक्येत किं मया ।।९०।।

१. फलरूपभक्तिप्रकाराः. २. श्रीमदाचार्यैः.

ऐसे भक्तिके अनेक प्रकार अप्राकृत अग्निस्वरूप श्रीमहाप्रभुजीने दिखाए है. ऐसी भक्तिका अनुभव तो मात्र स्वानुभव से ही किया जा सकता होनेसे अधिक मैं क्या कहुं? (९०)

एवं विहरतो[१] देहः पतेत् यदि तदिच्छया।
परमानुगृहीतस्य देहोऽपिस्याद् अलौकिकः ।।९१।।
आत्माऽभिन्नो महानन्दो हरेः चरणरेणुजः।
देहम् आहादिमस्कन्धे द्विविधं[२] विधिनन्दनः[३]।।९२।।

१. मानसी सम्पन्नस्य. २. प्राकृत अप्राकृतभेदेन. ३. नारदः.

इस प्रकार विचरते हुए परम कृपास्पद भक्तके देहका यदि भगवद् इच्छासे विलय हो भी जाए, तो उसे अलौकिक देहकी प्राप्ति होती है, जो आत्मासे अभिन्न महान्, आनंदरूप एवं भगवच्चरणरजसे निष्पन्न होता है. (९१-९२)

''प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुम्।
प्रारब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत् पाञ्चभौतिकः'' ।।९३।।
निगुर्णः प्राकृतः सोऽस्मात् शून्यः[१] पुण्यैश्च पातकैः।
सगुणात् कर्मबद्धान्नः शरीराद् व्यतिरिच्यते ।।९४।।

१. ''एतङ्ह वाव न तपति किम् अहं साधु नाकरवं किम् अहं पापमकरवम्'' इत्यादिश्रुतिभ्यः.

नारदजीने ऐसे द्विविध देहोंका निरूपण करते हुए कहा है- 'ब्रह्माजीका दिन जब समाप्त होता है, तब इस जगतको तिरोहित करके भगवान समुद्रके जलमें शयन करते हैं. उस समय उनके हृदयोंमें शयन करनेकी इच्छासे इस समग्र सृष्टिको तिरोहित करके ब्रह्माजी जब प्रवेश करने लगे तब उनके श्वास द्वारा मैं भी उनके हृदयमें प्रविष्ट हो गया.' (भाग.पु.१।६।२९) उपरोक्त विवरण तथा तदुपरांत किए गए निरूपणमें नारदजी कहा है कि शुद्ध भगवदीय देह पुण्य-पापरहित तथा इस प्राकृत, सगुण एवं कर्मबद्ध देहसे भिन्न ही होता है. (९४)

''जहर्गुणमयं[1] देहं सद्यः प्रक्षीणबन्धनाः''[2]।

इत्युक्ता निर्गुणप्राप्तिः तासां सुव्यज्यते यतः ।।९५ ।।

१. श्रीभाग.पु.१०।२९।१२. २. रासपञ्चाध्याय्याम् अन्तर्गृहगता गोप्यः.

अन्तगृहगता गोपियों द्वारा गुणमयदेहके त्यागका वृत्तांत भी भागवतमें इस प्रकार निरूपित है– 'हे मुनि! ये अन्तर्गृहगता गोपीजन कृष्णको ब्रह्मरूप नहीं जानती थी, परंतु उन्हें अपने पतिके रूपमें ही जानती थी, तो फिर गुणबुद्धिवाली होनेपर भी गुणोंसे निवृत्त होकर उनके संसारका नाश कैसे हुआ?' – इस वचनमें स्नेह द्वारा उन्हें निर्गुणताकी प्राप्ति होनेका निरूपण किया गया है. (९५)

[1]सूत्रेष्वेतत् [2]फलाध्याये स्पष्टत्वेन प्रपञ्चितम्।

[3]''विवक्षितगुणोपपत्तेश्च''।

इत्याद्यध्यायान्तरेऽपि तद् विनिर्णीयते श्रुतेः[4]।।९६ ।।

१. ब्रह्मसूत्रेषु. २. तुर्याध्याये चतुर्थपादे. ३. ब्रह्म.सूत्र.१।२।१. विवक्षिता लोकान्तरे तादृशरूपप्राप्तिः, सा प्रकृतेः उपपद्यत इत्यर्थः. ४. एवमितः प्रेत्याभिसम्भविता–स्मीत्यादिभ्यो विषयवाक्यरूपाभ्यः श्रुतिभ्यः इत्यर्थः.

ब्रह्मसूत्रके फलाध्यायान्तर्गत सूत्रोंमें स्पष्टतया निर्गुण देहलाभ होनेका निरूपण विस्तारसे किया गया है तथा प्रथमाध्यायके द्वितीयपादके 'विवक्षितगुणोपपत्तेश्च' सूत्रमें भी निर्गुण देहलाभ होना कहा गया है तथा लोकान्तरीय देहभोग्यफल प्राप्तिरूप जो विवक्षित गुण है, उसकी प्राकृत भगवदीय शरीरमें भी संगति कही गई है. (९६)

[1]''परंब्रह्मैतद् ध्यायति रसति भजति सो अमृतो भवति''।

[2]''ब्रह्मसंस्थो अमृतत्वम् एति''।

[3]तत्संस्थस्य अमृतत्वोपदेशात्''[4]।

[5]''मयि भक्तिर्हि भूतानाम् अमृतत्वाय कल्पते''।

इत्यादावमृतत्वं त्वप्राकृताकार उच्यते ।।९७ ।।

१. आथर्वणश्रुतिः. २. छान्दोग्यश्रुतिः. ३. संस्था भक्तिः. ४. भक्ति–मीमांसासूत्रम्.१।३. ५. श्रीभाग.पु.१०।८२।४५ कुरुक्षेत्रसमागमप्रसङ्गे.

'परब्रह्मका जो ध्यान करता है, रस लेता है, भजन करता है, वह अमृत हो जाता है', 'ब्रह्ममें स्थिति होनेपर अमृत हो जाता है', 'अमृतके उपदेशसे वह

वहां स्थित हो जाता है', 'मेरी भक्ति ही जीवोंको अमृतत्वकी प्राप्ति करवा देनेवाली है'– 'तत्संस्थस्य' इत्यादि भक्तिमीमांसासूत्रमें भक्तके अमृतत्वके उपदेशको कहा गया है, एवं भागवतमें भगवान गोपियोंसे कहते हैं कि प्राणियोंकी मुझमें भक्ति अमृतत्वके लिए सिद्ध होती है. इन सभी वचनोंमें अमृतत्वको अप्राकृताकार कहा गया है. (९७)

दुःखैर्जन्मजरामृत्युमोहसंदोहदोहदैः।
रहिते महितेऽन्वर्थाऽमृतत्वम् इति तत्र वाक् ।।९८।।

जन्म, जरा, मृत्यु, मोहोंकी राशि, विविध तृष्णारूप दुःखोंसे रहित महत्वपूर्ण उस अप्राकृत देहमें अमृतत्वकी उक्ति सार्थक है. (९८)

कर्हिचिद् न भवेद् भूयः पर्यावर्त्तोऽस्य संसृतेः[१]।
[२]आम्रेडितं 'न स पुनरावर्त्तत' इति श्रुतौ[३]।।९९।।

१. ऐहिकजन्मादिकम् एव निषिद्धं न तु अवतारवद् ऐच्छिकं तद् इति भावः. २. द्विरुक्तम्. ३. छान्दोग्यान्ते.

भगवानके ऐसे भक्तके संसारकी पुनः आवृत्ति नहीं होती है, इसी सिद्धांतका प्रतिपादन करनेके हेतुसे छान्दोग्योपनिषद्के अन्तकी 'न स पुनरावर्तते' श्रुतिमें द्विरुक्ति हुई है. (९९)

''आब्रह्मभुवनाद् लोकाः[१] पुनरावर्तिनोऽर्जुन।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते'' ।।१००।।

भगवानने भी भक्तकी पुनरावृत्ति नहीं होती है, यह कहते हुए गीतामें कहा है कि– 'हे अर्जुन! ब्रह्मलोक पर्यन्त सभी लोकोसे पुनरावृत्ति होती है, परंतु हे कौन्तेय! मुझे प्राप्त करनेके बाद पुनर्जन्म नहीं होता है'(१.गीता.८।१६) (१००)

तत्सेवैकार्हयानन्दमय्या निर्दोषया तया[१]।
भगवद् रूपया तन्वा सेवा सिद्ध्यति सा सदा ।।१०१।।
निर्गुणा परमा[२] मुक्तिः इयम् एवाखिलाधिका।
यथैतद् आनन्दवल्ल्या तैत्तिरीये तथोच्यते ।।१०२।।

१. अलौकिक्या ब्रह्मरूपया. २. श्रुतौ ''अस्मान् लोकात् प्रेत्येति'' जीवन्मुक्ति–व्यावर्तनात्, परा.

भगवत्सेवा योग्य आनंदमय निर्दोष एवं भगवद्रूप उस देहसे सदा भगवत्सेवा सिद्ध होती है. यही परम मुक्ति तथा सर्वोत्कृष्ट फल है. तैत्तरीयके आनंदवल्ली प्रकरणमें भी यही कहा गया है. (१०२)

[1]''ब्रह्मविद् आप्नोति परम्। तद् एषाभ्युक्ता[2]। सत्यं[3] ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म। यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्। सो अश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता इति''॥

१. अक्षरपुरुषोत्तमयोः ज्ञाता पुरुषोत्तमम् आप्नोति. २. पूर्वोक्तभि मुखीकृत्य व्याख्यानरूपैषा सत्यं ज्ञानम् इति ऋगुक्ता. ३. सच्चित्पूर्णं गणितानन्दं देशकाला-परिच्छिन्नम् अक्षरं तत्र निहितं परं च यो वेद स गुहायां हृदि आविर्भूते अक्षरधाम्नि पुरुषोत्तमेन सह कामान् उपभुङ्क्ते.

'ब्रह्मको जाननेवाला ब्रह्मको प्राप्त करता है.' पूर्वोक्त वचनके व्याख्यानके रूपमें ब्रह्मका लक्षण भी दिया गया है कि सत्य, ज्ञान तथा अनंतको ब्रह्म कहते है. सच्चित् रूपसे गणितानंद अक्षरमें निहित जो परब्रह्म हैं, उस हृदयरूपी गुहामें आविर्भूत पुरुषोत्तमके साथ उत्तम भक्ति द्वारा मुक्ति प्राप्त जीव सभी कामोंका भोग करते हैं.

इति मन्त्रेण सङ्क्षिप्य वर्णितं विस्तरात् पुनः।
समग्रोपनिषत् प्राह बहुनोक्तेन किं मम॥१०३॥

इस मंत्रमें संक्षिप्तमें वर्णन किया है तथा समग्र उपनिषद्ने विस्तारपूर्वक इस विषयका वर्णन किया है. इससे अधिक अब मैं क्या कहूं? (१०३)

यच्चरणाब्जनिशरणास्तत्करुणामन्दमकरन्दात्।
माद्यन्ति दैवमधुपाः स्वीये कृपयन्तु मयि निजाचार्याः॥१०४॥

निर्गुणमपि[1] गुणपूर्णं तूर्णं वरणाद्विधाय[2] शरणाप्तम्।
[3]तत्परवन्तं तनुते भगवन्तं भावदः स मे भूयात्॥१०५॥

१. सत्वादि प्राकृतरहितं ऐश्वर्यादि निजगुणपूर्णम्। २. अङ्गीकारात्. ३. निर्गुणीकृत भक्तस्य आधीनम्.

जिनके चरणकमलोंके आश्रित दैवीजनरूपी भ्रमर करुणाके अमन्द मधुसे मत्त रहते हैं, वे निजाचार्य अपने सेवकपर कृपा करते रहें. जो शरणागतको गुणहीन होते हुए भी शीघ्र अंगीकार मात्रसे गुणपूर्ण बनाकर भगवानको उसके

आधीन कर देते हैं, ऐसे निजाचार्य मुझे भावका दान करें. (१०४–१०५)

सिद्ध्यत्येतद् हरेरेवानुग्रहादेव केवलम् ।

न साधनान्तरं कर्तुं किञ्चिद् जीवेन शक्यते ।।१०६।।

भगवानकी ऐसी भक्ताधीनता मात्र उनके अनुग्रहसे ही सिद्ध हो पाती है. किसी भी अन्य साधनों द्वारा जीव भगवानकी भक्ति प्राप्त नहीं कर सकता. (१०६)

[1]''नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते[2] तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्''।।

१. कठमुण्डकयोः ३।२।३. २. स्वीयतया अङ्गीकरोति.

श्रुतियोंमें कहा गया है, 'इस आत्माको प्रवचन, मेधा, अनेक ज्ञानके वचनोंको सुननेसे भी प्राप्त नहीं किया जा सकता. यह आत्मा जिसका वरण करता है, वही उसे प्राप्त कर सकता है. अतः यह आत्मा स्वयं अपनी प्राप्ति करनेवालेका वरण करता है.'

[1]यस्मामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः'' ।

''नाहं[2] वेदैर् न तपसा''

[3]''न रोधयति मां योगो न साङ्ख्यं धर्म उद्धव'' ।

इत्यसाधनताम् आह साधनानां हरिः स्वयम् ।।१०७।।

१. तलवकारोपनिषदि. २. गीता.११।५३. ३. श्रीभाग.पु.१०।१२।१.

'जिनके स्वरूपका ज्ञान कोई प्राप्त नहीं कर पाता है, उनका ज्ञान उनकी इच्छा होनेपर ही प्राप्त होता है', 'मुझे वेद, ज्ञान, यज्ञ, तप आदि द्वारा जाना तथा देखा नहीं जा सकता है', 'मुझमें चित्तको स्थापित करना योग, सांख्य, तप आदि किसीभी साधन द्वारा संभव नहीं है'. इन सभी वचनोंमें स्वयं भगवानने ही अन्य सभी साधनोंकी निष्फलताका निरूपण किया है. अतः भगवद्अनुग्रह ही एकमात्र साधन है. (१०७)

सेवा तु साधनं तन्वाऽस्माभिर्यत्किञ्चिद् अर्पितम् ।

लौकिकं कृपया सेवात्वेन सोऽङ्गीकरोति चेत् ।।१०८ ।।

देह द्वारा की गई सेवा भी तब साधनरूप बनती है, जब जीवों द्वारा अर्पित लौकिक पदार्थोंका भगवान् कृपा करके अंगीकार करते हैं. भगवद्

अंगीकारके अभावमें तो वह भी निष्फल ही होगी. (१०८)

[१]**''किम् आसनं ते गरुडासनाय किं भूषणं कौस्तुभभूषणाय।**
लक्ष्मीकलत्राय किम् अस्ति देयं वागीश किं ते वचनीयम् अस्ति''।।१०९।।

१. मानसपूजास्थं वचनम् इदं निबन्धे धृतम्.

अनेक शास्त्रीय वचनोंमें भगवद्प्राप्ति तथा भगवानके लौकिक साधनोंसे गम्य होनेके विषयमें वर्णन किया गया है, यथा– 'गरूड जैसा आसन जिनका हो, उन्हें कौनसा आसन दिया जा सकता है? कौस्तुभमणि धारण करनेवाले भगवानको कौनसे आभूषण धराए जा सकते है? लक्ष्मी जिनकी पत्नी हो उन्हे क्या अर्पित किया जा सकता है? जो स्वयं वाणीके पति हैं, उनके लिए किन वचनोंका प्रयोग किया जा सकता है?' (१०९)

[१]**विभूतये यत उपसेदुरीश्वरीं न मन्यते स्वयम् अनुवर्त्तिनीं भवान्।**
योगिनामप्यलभ्यस्य सर्वेशस्य परस्य हि।
आत्मपूर्णस्य लाभाय दीनानुग्राहिणः श्रुतौ।।११०।।

'ऋषियोंने स्तुति कीः हे भगवान्! आपकी लीला निराली है. अन्य लोग वैभवके लिए तरसते हुए जिन लक्ष्मीजीका भजन करते हैं, वे स्वयं आपकी सेवा करते हैं; तथापि आपका उनके प्रति कोइ आग्रह नहीं है' 'योगियोंको भी जो सर्वेश्वर भगवान लभ्य नहीं है, वे दैन्यपूर्वक आत्मसमर्पण करनेवालोंको प्राप्त होते है, ऐसा सुना है'(१. भाग.पुरा.४।७।३४) (११०)

सुगमं साधनं प्रोक्तं सर्वथा शरणागतिः।
[१]तस्यैवाकैतवोपाधि स्वसर्वस्वनिवेदनम्।।१११।।

[२]**''यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो विद्यास्तस्मै गोपायति कृष्णः।**
यस्तं देवम् आत्मवृत्तिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणम् अनुव्रजेत्''।।११२।।

१. भगवत एव शरणागतिः. २. गोपालपूर्वतापनीये.

सर्वेश्वर, सर्वपर, स्वतस्तृप्त योगियोंके लिए दुर्लभ, दीनदयाल प्रभुकी प्राप्तिका सुगम साधन श्रुतिमें सर्वत्र शरणागतिको ही कहा है. उन्हीं भगवानको निष्कपट निष्कामभावसे अपने सर्वस्वका निवेदन करें. गोपालतापनी एवं श्वेताश्वतर उपनिषदमें भी कहा है कि, 'जिन्होंने अपने गोप्यस्वरूपको विद्या देकर ब्रह्माजीके सामने प्रकट किया, जो देव स्वयं आत्मवृत्तिसे ही प्रकाशित होते

है, मोक्षकी कामनावाले उन्हींकी शरणमें जाते है.' (११२)

''[1]श्रीकृष्णो वै परमं दैवतम्'

[2]'मुमुक्षुर्वै शरणम् अहं प्रपद्ये'।

[3]'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः'।।११३।।

१. आरम्भेऽपि. २. श्वेताश्वरादौ. ३. श्रीमद् भगवतद्गीतायाम्.

आरंभमें कहा है कि, 'श्रीकृष्ण परम देव हैं. मोक्षकी इच्छावाला मैं उन्हींकी शरणमें जाता हुं.' भगवान स्वयं भी शरणागत जीवके प्रति अपने भावोंका कथन करते हुए आज्ञा करते हैं – 'सभी धर्मोंका त्याग करके तु मेरी शरणमें आजा. मैं तुझे सभी पापोंसे मुक्त करके तुझे मुक्त कर दूंगा. (११३)

'तस्मात् त्वम् उद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम्।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च।।११४।।

मामेकमेव शरणम् आत्मानं सर्वदेहिनाम्।

याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतोभयम्'।।११५।।

'अतः हे उद्धव! आप श्रुति–स्मृति, विधि–निषेध, प्रवृत्ति–निवृत्ति तथा श्रवण करने योग्य तथा श्रवण किये हुए विषयोंका भी परित्याग करके, सर्वत्र मेरी ही भावना करते हुए, सभी प्राणियोंकी आत्मा मैं ही हुं ऐसा समझते हुए मेरी अनन्य शरणागति ग्रहण कर लो. क्योंकि मेरी शरणमें आ जानेसे आप निर्भय हो जाओगे'(श्रीभाग.११।१२।१४–१५) (११४–११५).

''यो दारागारपुत्राप्तान् प्राणान् वित्तम् इमं परम्।

[1]हित्वा मां शरणं याताः कथं तान् त्यक्तुमुत्सहे''।।११६।।

१. मह्यं समर्प्य. दानविषयेऽपि त्यागार्थकधातुप्रयोगात्.

भगवान उद्धवजीसे कहते हैं, 'जिसका त्याग करना अत्यंत कठित है, ऐसी पृथ्वी, पुत्र, स्वजन, सम्पत्ति तथा स्त्रीयां और देवता भी जिन्हें मांगते हैं, ऐसी कृपादृष्टि चाहती लक्ष्मीकी भी भरतजीको इच्छा नहीं थी. यह बात महात्मा पुरुषों पर घटित होती है, क्योंकि जिनका चित्त भगवानकी सेवामें अनुरक्त हो गया है, वे मोक्षको भी तुच्छ जानते हैं'.(श्रीभाग.पु.५।१४।४४) (११६)

''इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम्।[1]

दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत् परस्मै निवेदनम् ।।११७।।

१.भाग.पु.११।३।२८. नवयोगीश्वरप्रसङ्गे.

दुर्वासासे कहा है कि– 'यज्ञ, दान, तप, जप, सदाचारका पालन तथा स्त्री, पुत्र, घर, प्राण तथा जो कुछ भी प्रिय लगता हो, उन सभी पदार्थोंको छोड, वे मुझमें शरणागत होते हैं. मैं उन्हें छोडनेका उत्साह कैसे कर सकता हुं?' नवयोगीश्वरोंके प्रसंगमें कहा है कि यज्ञ, जप, दान, जो कुछ किया हो तथा जो भी अपना प्रिय हो, उन सभीका निवेदन करना चाहिए.' (११७)

[१]**''स वा अयम् आत्मा सर्वेषां भूतानाम् अधिपतिः**
सर्वेषां भूतानां राजा ।
''तद् यथा रथनाभौ रथनेमौ चाराः समर्पिताः''।।

१. बृहदारण्यके मधुविद्यायाम्.

बृहदारण्यकमें कहा है कि, 'यह आत्मा सभी भूतोंका अधिपति है, सभीका नियामक है. ऐसे जैसे रथके पहिये, सिंहासन, घोडा, चालक आदि सभी रथीके अधीन होते हैं'.

इत्यादिषूदितं तत्र प्रथमं शरणागतिः।
ततः समर्पणं [१]येनार्प्यमाणाङ्गीकृतिर्भवेत् ।।११८ ।।

१. क्रमनियमे हेतुः. शरणागत्यावस्तूनां भगवद् अङ्गीकारार्हत्वसिद्धेः.

इन सभी वचनोंमें प्रथम शरणागतिका उपदेश दिया गया है. इस प्रकार भगवानके प्रति अनन्यभावसे शरणागत हुए जीवके सभी पदार्थोंका अंगीकार समर्पण करनेसे होता है. (११८)

एतत् सर्वं हरेस्तोषादि न सिद्ध्ययेदृते गुरुम् ।
[१]अतस्तद्बुद्धिराचार्यं तादृक्षं[२] सततं व्रजेत् ।।११९ ।।

१. गुरौ हरिबुद्धिः. २. शास्त्रोक्तलक्षणकम्.

भगवत्प्रसन्नता आदि गुरुके बिना सिद्ध नहीं हो सकती है. अतः उक्त तथ्यको समझता हुआ जीव, ऐसे भगवत्कृपाकी प्राप्ति करवानेमें सहायक गुरुको प्राप्त करनेके लिए निरंतर चेष्टा करे. (११९)

''तद् विज्ञानार्थं स गुरुम् एव अभिगच्छेत् ।
समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठिम्'' (मुण्ड.उप.१।२।१२)

''आचार्यवान् पुरुषो वेद'' श्वेतकेतुविद्यायाम्.

''आचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति''(भाग.पुरा११।१७।२७)

[१]**''आचार्यं मां विजानीयात्''**

[२]**''यस्य देवे परा भक्तिः यथा देवे तथा गुरौ।**
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः'' ।।१२०।।

१. श्वेताश्वतरे. तेन 'वेदे कुत्रापि भक्तिनाम ने'ति वादिनोऽपि निरस्ताः. २. पुरुषोत्तमे.

गुरुकी आवश्यकताका निरूपण अनेक शास्त्रवचनोंमें किया गया है. जैसे कि 'उसका ज्ञान प्राप्त करनेके लिए वो गुरूके पास गया. हाथोंमें समित् लेकर ब्रह्मनिष्ठ बनकर'. 'आचार्यवान् पुरुष ही जानता है'. 'आचार्यरूपी नौकासे जीव अपनी गति प्राप्त करता है'. 'मुझे आचार्य जानो'. 'जिन देवमें पराभक्ति है, वैसी ही भक्ति गुरुमें भी हो. ऐसा अर्थ जाननेवालेके हृदयमें अर्थ प्रकाशित होता है'. (१२०)

[१]**''भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्याद् ईशाद् अपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः[२]।**
तन्मायययाऽतो बुध आभजेत् तं भक्तैकयेशं गुरुदेवतात्मा'' ।।१२१।।

१. श्रीभाग.पु.११।२।३७ योगीश्वरप्रसङ्गे. २. सर्वशक्तेः ब्रह्मणः सकाशाद् उद्गतस्य अध्यास चतुष्करूपी विपर्ययः स्वरूपास्मरणञ्च, तन्मायया भवति.

नवयोगेश्वरोंके प्रसंगमें कहा गया है कि 'ईश्वरसे विमुख पुरुषको भगवानकी मायासे अपने स्वरूपकी विस्मृति होती है और इसीलिए यह देह ही मैं हुं ऐसा मिथ्या ज्ञान होता है. भोगोंमें आसक्ति होनेसे भय होता है. आत्मासे, गुरु तथा देवके अभेदके अनुसंधानपूर्वक भगवानमें अनन्यप्रेम करना चाहिए कि जिससे माया तथा मोहका निवारण हो.' (१२१)

[१]**गुरावतुष्टेऽतुष्टाः स्युः सर्वे देवा द्विजोत्तमाः।**
तुष्टे तुष्टा यतस्तस्मात् सर्वदेवमयो गुरुः ।।१२२।।
श्रेयोर्थी यदि गुर्वाज्ञां मनसापि न लङ्घयेत्।
गुर्वाज्ञापालको यस्मात् ज्ञानसम्पत्तिम् अश्नुते ।।१२३।।

१. पराशरमाधवीय प्रथमाध्याये पुराणसारे.

पराशर माधवीय पुराणसारके प्रथमाध्यायमें कहते हैं कि 'हे द्विजोत्तम!

गुरूके असंतुष्ट रहनेपर सभी देवता असंतुष्ट रहते हैं, तथा गुरुके संतुष्ट होनेपर संतुष्ट, क्योंकि गुरु ही सर्वदेवमय है. श्रेयकी इच्छा रखनेवाला मनसे भी गुरुकी आज्ञाका उल्लंघन न करे, तो गुरुकी आज्ञाका पालन करनेवाला ज्ञानरूपी संपत्तिको प्राप्त करता है.' (१२२-१२३)

''पाद्मे रुष्टे हरस्त्राता हरे रुष्टे हरिस्तथा ।
हरौ रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न कश्चन''।।१२४।।

'ब्रह्माजीके रूष्ट होनेपर शिव रक्षा करते हैं. शिवके रुष्ट होनेपर हरि रक्षा करते हैं. हरिके रुष्ट होनेपर गुरु रक्षा करते हैं, परंतु गुरुके रुष्ट होनेपर कोई रक्षक नहीं है.' (१२४)

इत्यवश्यं व्रजेत् शास्त्रविज्ञवैष्णवसद्गुरुम् ।
निर्णेतव्यं मयान्यत्रेदं किञ्चिदिह दर्श्यते ।।१२५।।

अतः शास्त्रकी जिज्ञासा रखनेवाले वैष्णवको अवश्य ही सद्गन्नरुकी शरणमें जाना चाहिए. इस विषयका निर्णय मैनें अन्यत्र किया होनेसे यहां थोडा ही निरूपण किया है. (१२५)

''अवैष्णवोपदिष्टेन मन्त्रेण निरयं व्रजेत् ।
पुनश्च विधिना सम्यग् ग्राहयेद् वैष्णवाद्गुरोः''।।१२६।।

अवैष्णव द्वारा उपदिष्ट मंत्रसे अनिष्ट होता है. अतः पुनः विधिपूर्वक सम्यक्विधिसे वैष्णवगुरुसे मंत्र प्राप्त करना चाहिए. पञ्चरात्रमें ऐसा वचन प्राप्त है. (१२६)

[1]**''महाकुले प्रसूतोऽपि सर्वशास्त्रेषु दीक्षितः।**
सहस्रशाखाध्यायी च न गुरुः स्याद् अवैष्णवः''।।१२७।।

१. आदित्यपुराणे.

उत्तमकुलमें जन्मे होनेपर भी, सभी शास्त्रोंमें दीक्षित होनेपर भी, हजारों वेदकी शाखाका ज्ञाता होने पर भी अवैष्णव कभी गुरु नहीं हो सकता है. (१२७)

[1]**''षट्शास्त्रज्ञो भवेद् विप्रो वेदवेदान्तपारगः ।**
अवैष्णवो गुरुर्न स्याद् वैष्णवः [2]श्वपचो गुरुः''।।१२८।।

१. सत्सिद्धान्तमार्तण्डादिषु. २. वैष्णव ब्राह्मणाद् एव शरणादिमन्त्रा ग्राह्या

इति एवम् तात्पर्यको अर्थवादो अयम्.

'शिक्षा, कल्प, व्याकरण, छंद, ज्योतिष, निरूक्तादि षट्शास्त्रोंका ज्ञान होनेसे विप्र वेदवेदान्तका पारग बन जाता है. तथापि ऐसा व्यक्ति अवैष्णव हो तो वह सद्गुरु नहीं है. वैष्णव यदि हो तो वह हीन जातिका हो, तो भी वह उत्तम है.' (१२८)

इत्यादिवचनैस्तादृग् गुरुं सङ्गम्य ते [१]उभे ।
कुर्वीत कृष्णमन्त्राभ्यां नान्यथा ते भविष्यतः ।।१२९।।

१. भगवतः शरणगमनम् आत्मनिवेदनञ्च.

ऐसे गुरुकी शरणमें जाकर शरण तथा आत्मनिवेदनदीक्षा मंत्रपूर्वक प्राप्त करनी चाहिए. अन्य किसी भी प्रकारसे शरण तथा आत्मनिवेदनदीक्षा सिद्ध नहीं होती है. (१२९)

[१]''गाणपत्येषु शैवेषु तथा शाक्तेषु सुव्रत ।
सर्वेषु मन्त्रवर्गेषु वैष्णवं श्रेष्ठम् उच्यते ।
वैष्णवेषु च मन्त्रेषु कृष्णमन्त्राः फलाधिकाः'' ।।१३०।।

१. पुनः गौतमीयतन्त्रे प्रथमाध्याये.

गौतमीयतन्त्रमें कहा गया है कि,'गाणपत्य, शैव, शाक्त तथा सभी उत्तम व्रतों तथा मन्त्रोंमें वैष्णव ही श्रेष्ठ माना जाता है. वैष्णवोंमें तथा सभी मन्त्रोंमें कृष्णका मन्त्र सर्वश्रेष्ठ है.' (१३०)

[१]''कृष्णमन्त्रविहीनस्य पापिष्ठस्य दुरात्मनः ।
श्वानविष्ठासमं चान्नं जलं च मदिरासमम्'' ।।१३१ ।।

१. अन्यत्रापि.

कृष्णमन्त्रसे विहीन व्यक्ति पापिष्ठ तथा दुरात्मा है. उसका अन्न श्वानकी विष्ठाके समान है तथा उसका जल मदिरा तुल्य है. (१३१)

अष्टोत्तरेण शरणं पञ्चाक्षर्य्या सपूर्वया[१] ।
गच्छेत् समर्पयेत् सर्वं श्रुतिस्मृत्युद्धताविभौ [२]।।१३२।।

१. गद्यसहितया. २. मन्त्रौ.

अष्टाक्षर मन्त्र तथा गद्यसहित पंचाक्षर मंत्र द्वारा सर्वस्वका समर्पण करना चाहिए. ये सभी मंत्र श्रुति तथा स्मृतिसे उद्धृत तथा प्रमाणरूप हैं. (१३२)

उद्धाराद्यनयोश्चक्रे गोस्वामिपुरुषोत्तमैः।
उपदेशादिविषयशंकानिरसने स्फुटम्॥१३३॥

इन दोनों मन्त्रोंके उपदेशसे होते उद्धार संबंधी सभी शंकाओंका निरसन गोस्वामी श्रीपुरुषोत्तमजीने किया है. (१३३)

अधिक्रियेत सेवायां सद्गुरोः कृष्णमन्त्रतः।
वैष्णवः सन् यथा श्रौते गायत्र्यध्ययने द्विजः[१]॥१३४॥

१. यथा जन्मना शूद्रप्रायोऽपि गायत्रीग्रहणेन द्विजः सन् वेदाध्ययनादौ अधिक्रियते.

जैसे गायत्रीमन्त्र प्राप्त करनेसे द्विजको वेदाध्ययनका अधिकार प्राप्त होता है, उसी प्रकार सेवा करनेका अधिकार सद्गुरुसे कृष्णमन्त्र प्राप्त करनेपर ही वैष्णवको प्राप्त होता है. (१३४)

[१]''एवं धर्मैः मनुष्याणाम् उद्धावात्मनिवेदिनाम्[२]।
मयि सञ्जायते भक्तिः कोन्योर्थोस्यावशिष्यते''॥१३५॥

१. एकादशे. २. कृत आत्मनिवेदनानाम् एव श्रवणकीर्त्तनादिधर्मैः भक्तिः उद्भवति.

भगवानने उद्धवजीसे कहा है, 'हे उद्धव! जो मनुष्य इन धर्मोंका पालन करता है तथा मुझे आत्मनिवेदन करता है, उनके हृदयमें मेरी प्रेममयी भक्तिका उदय होता है तथा जिन्हें मेरी भक्ति प्राप्त हो गइ है उन्हें और क्या प्राप्त करना अवशिष्ट रह गया है?' (१३५)

[१]''मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य[२] येऽपि स्युः पापयोनयः।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः तेऽपि यान्ति परां गतिम्'' ॥१३६॥
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयोऽमलाः।
अनित्यमसुखं लोकम् इमं प्राप्य भजस्व माम्'' ॥१३७॥
''अपि चेत् सुदुराचारो भजते माम् अनन्यभाक्।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग् व्यवसितो हि सः'' ॥१३८॥
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वत् शान्तिं निगच्छति।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति॥१३९॥

१. गीता.९।३२-३३ २. व्यपाश्रयः शरणागतिः.

भगवान गीतामें अर्जुनको आज्ञा करते हैं, 'क्योंकि हे पार्थ! यदि कोई पापी, स्त्री, वैश्य तथा शूद्र हो, तो भी यदि वो मेरा आश्रय करे तो परम गति प्राप्त करता है. तो फिर पुण्यवान् ब्राह्मण तथा राजर्षी भक्तोंका तो कहना ही क्या? वे अनित्य सुखरहित इस लोकको प्राप्त करके भी मेरा भजन करते हैं.' यदि अत्यंत दुष्ट आचरणवाला भी मेरा अनन्यतापूर्वक भजन करता है तो उसे में सत्पुरुष जानता हुं, क्योंकि वह उत्तम निश्चयवाला है. वह शीघ्र ही धर्मात्मा बन जाता है तथा सदा शान्तिको प्राप्त करता है. हे कौन्तेय! मेरे भक्तका नाश नहीं होता है, ऐसा निश्चय जान.' (१३६-१३९)

इति [१]सर्वेऽपि भगवत्सेवायाम् अधिकारिणः।
ततो गुर्वाज्ञया देवं शुद्धः सेवेत शक्तितः ।।१४०।।

१. चातुर्वर्णिकाः.

इस प्रकार सभीका भगवत्सेवामें अधिकार है. अतः गुरु आज्ञा प्राप्त करते शुद्ध होकर शक्ति अनुसार भगवत्सेवा करनी चाहिए. (१४०)

[१]''प्रातः मध्यन्दिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत्।
यथा सन्ध्या तथा नित्या विष्णुपूजा स्मृता बुधैः''।।१४१।।

१. कालनिर्णयदीपिकायां नारदीये.

नारदपुराण अन्तर्गत कालनिर्णय दीपिकामें कहा गया है कि, 'जैसे प्रातः, मध्याह्न तथा सायंकालमें सन्ध्यावंदन किया जाता है, उसी प्रकार नित्य विष्णुपूजा भी ध्यानपूर्वक करनी चाहिए.' (१४१)

मन्त्रैः सद्गुरुणा सम्यङ् मूर्तावाविष्कृतं हरिम्।
भजेत् प्रेम्णा सदा तत्तदुपचारैर्महोत्सवैः ।।१४२।।

सद्गुरु द्वारा प्राप्त मन्त्रसे मूर्तिमें आविष्कृत हरिकी प्रेम पूर्वक सेवा करनी चाहिए तथा महोत्सवोंमें उन-उन उपचारों द्वारा हरिका सेवन करना चाहिए. (१४२)

[१]''पूजनं प्रतिमायां तु उत्तमं परिकीर्तितम्''।
[२]''मल्लिङ्ग-[३]मद्भक्तजन-दर्शन-स्पर्शनार्चनैः''।
इति प्रक्रम्य हरिणा निरणायीह[४] सेवना ।।१४३।।

१. कालनिर्णयदीपिकायां प्रातःकाले इति विष्णुधर्मोत्तरात्. २. भाग.पु.११।

११।३४ ३. प्रतिमा शालिग्राम गोमतीचक्रादीनि. ४. प्रतिमादौ.

भागवतमें कहा गया है उत्तम प्रकारसे प्रतिमामें देवका पूजन करना चाहिए. 'हे प्रिय उद्धव! मेरा भक्त मेरी मूर्ति तथा मेरे भक्तजनोंके दर्शन, स्पर्श, पूजा, सेवा, शुश्रूषा, स्तुति तथा प्रणाम करता है तथा मेरे गुण तथा कर्मोंका कीर्तन करता है.' (१४३)

''ममार्चास्थापने श्रद्धाः स्वतः संहत्य चोद्यम''।
गुर्वाज्ञोक्तप्रकारेण सदा सेवेत संस्मरेत्।
कीर्तयेत् तद्भक्तगीतैः[१] सच्छास्त्रैः[२] शृणुयात् परम्।।१४४।।

१. संस्कृतैः प्राकृतैश्च कीर्त्तयेत्. २. वेद-ब्रह्मसूत्र-भागवतादिशास्त्रैः पुरुषोत्तम शृणुयात्.

'मेरे अर्चनमें श्रद्धा स्वतः उस जीवमें उद्यमोंको प्रकट करती है. इस प्रकार गुरु द्वारा दी गई आज्ञानुसार प्रभुकी सेवा सदा करनी. भक्तों द्वारा गाये गए कीर्तनोंसे कीर्तन करने चाहिए तथा सत् शास्त्रोंका श्रवण करना चाहिए.' (१४४)

यथाधिकारं लीलास्ताः क्रमशो भावयन् दृढम्।
निःसाधनोऽर्पितात्मादिः दैन्यात् प्राणेश्वरं श्रितः।।१४५।।
सर्वदा देहगेहादौ तदेकार्थत्वभावनः।
'यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक्'।।१४६।।

'प्राणेश्वरके प्रति आश्रित होनेकी भावनासे यथाधिकार उनकी लीलाओंका दृढतापूर्वक भावन करना चाहिए तथा निःसाधन होनेकी भावनासे दैन्यपूर्वक सर्वस्वका समर्पण करना चाहिए. सर्वदा देह, गृह आदिमें उनके एकार्थत्वकी भावना करनी चाहिए. आपसे जो सेवक अपनी कामनाओंको पूर्ण करना चाहता है, वह सेवक नहिं वणिक है'(भाग.पु.७।१०।४) (१४५-१४६)

इत्याद्युक्त्या सुनिष्कामो भृत्यभावाद् अकैतवः।
सर्वलौकिककर्माणि तटस्थ्येनैव नाटयन्।।१४७।।

इस प्रह्लादजीके उक्तिके अनुसार उक्त प्रकारानुसार किसी भी कामना तथा इच्छाओंसे रहित होकर भगवान जीवके पोषक हैं ऐसी भावना करनी चाहिए. सभी लौकिक कार्योंका तटस्थभावसे नाट्यवत् निर्वाह करना चाहिए. (१४७)

लाभालाभौ समौ कुर्वन् मन्वानः तद्वशं जगत्।

[1]विवेकधैर्याश्रयादियुक् सच्चिन्तनतत्परः ।।१४८।।

१.'विवेकस्तु हरिः सर्वं निजेच्छातः करिष्यति' इत्यादिना श्रीमदाचार्योक्तो ज्ञेयः.

लाभ-अलाभको समान मानकर भगवानके ही वश यह संपूर्ण जगत है ऐसा विवेक-धैर्य तथा आश्रयसे युक्त चिंतन परायण रहना चाहिए. (१४८)

पुत्रे कृष्णप्रिये प्रीतो न प्रीतः तत्पराङ्मुखे।

उदासीने स्वयं कुर्वन् प्रतिकूले गृहं त्यजन् ।।१४९।।

पुत्रमें कृष्णके भक्त होनेपर प्रेम रखना चाहिए, कृष्णसे बहिर्मुख होनेपर नहीं. उदासीन होनेपर कृष्णसेवा स्वयं करनी चाहिए तथा प्रतिकूल होनेपर घरका त्याग करना चाहिए. (१४९)

वर्तेत वैष्णवाचारैः श्रीमदाचार्यदर्शितैः।

सप्रमाणैर्गुरोर्भक्तो जिज्ञासुः तन्मुखात् श्रुतेः[1] ।।१५०।।

१. गुरुमुखात् श्रुतेः सकाशात् च.

श्रीमदाचार्य द्वारा निर्दिष्ट वैष्णवाचार पूर्वक व्यवहार करना चाहिए तथा जिज्ञासु भक्तको सप्रमाण गुरु तथा भक्तसे ज्ञान प्राप्त करना चाहिए. (१५०)

गृहादिबाधकं यत् तत् तत्परत्वेन[1] युञ्जतः।

सर्वात्मना च भजतो भवेत् प्रत्युत साधकम् ।।१५१।।

१. भगवन्मन्त्रोपयोगित्वेन.

गृहादि बाधक होनेपर भी उन्हें भगवानके प्रति योजित करने चाहिए. सर्वात्मना भजन करनेपर वे सभी लौकिक पदार्थ भी साधक हो जाते हैं. (१५१)

[1]''भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्याद् यतः स आस्ते सह षट्सपत्नः।

जितेन्द्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य[2-3] गृहाश्रमः किं नु करोत्यवद्यम्'' ।।१५२।।

१. श्रीभाग.पु.५।१।१७ २. भगवतिमक्तिमतः. ३. अपरोक्षज्ञानिनः.

ब्रह्माजी कहते हैं कि, घरका त्याग करके वनमें जानेसे मोक्ष होता है, ऐसा भी न समझना. जिसने इंद्रियोंका दमन नहीं किया है ऐसा मनुष्य वनमें भटकनेके बावजूद भी इंद्रियरूपी शत्रुओंके साथ होनेके कारण विषयोंके संगसे मुक्त नहीं हो पाता है. उसके बजाय, विद्वान् मनुष्य जितेन्द्रिय तथा आत्माराम

बनकर घरमें रहे तो गृहस्थाश्रम भी उसे कौनसी हानि पहोंचा सकता है! (१५२)

[1]**''वैष्णवानां हरेरर्चा तपस्या च श्रुतौ श्रुता।**

वैष्णवस्त्वं गृहे तिष्ठ कुरु कृष्णपदार्चनम्[2]।।१५३।।

१. श्रीकृष्णचन्द्रसेवापराणाम् इति अर्थः. २. उपदेशवादे ब्रह्मदैवत ब्रह्मखण्डीये द्वादशाध्याये.

अन्तर्बाह्ये हरिर्यस्य किं तस्य तपसा सुत!

नान्तर्बाह्ये हरिर्यस्य किं तस्य तपसा वृथा।।१५४।।

तपसा हरिराराध्यो नान्यः कश्चन विद्यते।

यत्र तत्र कृतं कृष्णसेवनं परमं तपः''।।१५५।।

'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' आदि श्रुतियोंमें कही गई तपस्या वैष्णवोंके लिए उनकी हरिसेवा ही है. ब्रह्मदैवत खण्ड.१२वे अध्यायमें कहा गया है कि, वैष्णव! तू गृहमें रहकर कृष्णकी सेवा कर. जिसके भीतर तथा बाहर हरि हैं, उसे तपसे क्या लाभ! तथा जिसके भीतर-बाहर हरि नहीं हैं, उसका तप भी व्यर्थ ही है. तपसे आराध्य तो श्रीहरि ही हैं, अन्य कोई नहीं.' अतः जहां कहीं भी कृष्णसेवा की गई ही हो, वही सर्वश्रेष्ठ तप है. (१५३-१५५)

''निवेदिभिः[1] समर्प्यैव सर्वं कुर्याद् इति स्थितिः''।

इति निर्वाह आचार्यैः उक्त आहेदम् उद्धवः।।१५६।।

१. कृत आत्मनिवेदनैः सह सर्वं कुर्यात्.

निवेदितको समर्पण करके ही सबकुछ करना चाहिए, इस प्रकारका जीवननिर्वाह आचार्यचरणने भी बताया है तथा उद्धवके प्रति भगवानने भी यही कहा है. (१५६)

[1]**''त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोऽलंकारचर्चिताः।**

[2]उच्छिष्टभोजिनो दासाः तव मायां जयेमहि''।।१५७।।

१. श्रीभाग.पु.११।६।४६ २. भगवत्प्रसादः.

''आपके साथ हम आपकी प्रसादी माला, चंदन, वस्त्र, अलंकार तथा आभूषणोंको धारण करते हैं तथा आपके उच्छिष्ट भोजनसे ही हम हमारा निर्वाह करते हैं. इसलिए हम आपकी मायाके ऊपर अवश्य विजय प्राप्त कर लेंगे.' (१५७)

[१]**''एकएव नारायण आसीद् न ब्रह्मा न द्यावापृथिवी सर्वे देवाः सर्वे पितरः सर्वे मनुष्या विष्णुना अशितम् अश्नन्ति, विष्णुना आघ्रातं जिघ्रन्ति, विष्णुना पीतं पिबन्ति, विष्णुना रसितं रसयन्ति, तस्माद् विद्वांसो विष्णूपहृतं भक्षयेयुः इति''।।१५८।।**

१. महोपनिषदि श्रूयते.

महोपनिषद् श्रुतिमें कहा गया है कि, 'एकमात्र नारायण ही थे, न ब्रह्मा, न पृथ्वी, सभी देव, सभी पितर, सभी मनुष्य विष्णु द्वारा उपभुक्त ही खाते हैं, विष्णु द्वारा जिघ्रित ही सूंघते है, विष्णु द्वारा पीया हुआ ही पीते है, विष्णु द्वारा लिए गए रसका ही रस लेते हैं, अतः विद्वानोंको विष्णु द्वारा उपभुक्त ही खाना चाहिए.' (१५८)

कृष्णाप्रसादभूतं यद् अन्नं दुष्टस्य संगतिः।
अन्यदेवाश्रयश्चेति सर्वथैतत् त्रयम् त्यजेत्।।१५८।।

कृष्ण द्वारा भुक्त न हो ऐसा अन्न, दुष्टोंकी संगतिवाला अन्न तथा अन्य किसी देव द्वारा भुक्त हो ऐसा अन्न त्याज्य माना जाता है. (१५८)

[१]**''पत्रं पुष्पं फलं तोयम् अन्नं पानीयम् औषधम्।**
अनिवेद्य न भुञ्जीत यदाहाराय कल्पितम्''।।१५९।।

१. आचारप्रकाशे भगवत्पूजानिरूपणे ब्रह्माण्डे.

पत्र, पुष्प, फल, जल, अन्न, औषधि आदि जितने भी आहारके पदार्थ हैं, उनका अनिवेदित होनेपर उपभोग नहीं करना चाहिए. (१५९)

[१]**''अनर्पयित्वा गोविन्दे यैर्भुक्तं धर्मवर्जितम्।**
शुनो विष्ठासमं चान्नं नीरं च सुरया समम्'' ।।१६०।।

१. तत्रैव कौर्मे.

गोविंदको अर्पित किए बिना जिस किसी पदार्थका उपभोग किया जाता है, वे सभी पदार्थ धर्मवर्जित है. ऐसा अन्न विष्ठाके समान है, तथा ऐसा जल मदिराके समान है. (१६०)

इत्यन्नं निंद्यते तादृक्[१] सङ्गः सर्वत्र वर्जितः।
उक्तम् अस्मद्गुरु[२]श्रीमद्व्रजवल्लभशर्मभिः ।।१६१।।

१. अनिवेदितम् अन्नादि दुष्टानां सङ्गश्च. २. समर्पणमन्त्रोपदेष्टारो अस्य कवेः मातामहा गोस्वामिविशेषाः.

अग्निवद् भगवद्भावो दुःसङ्गो जलमेव हि ।
सत्सङ्गव्यवधानेन नाशयेत् तु न चान्यथा ।।१६२।।

अनिवेदित अन्नकी जैसे निंदा की गई है, उसी प्रकार ऐसे संगका भी त्याग करना चाहिए. मेरे गुरु श्रीमद्व्रजवल्लभजीकी भी आज्ञा करते हैं कि– 'अग्निके समान भगवद्भाव है, तथा दुःसंग जलके समान है. सत्संगमें दुष्टसंगका व्यवधान होनेसे जैसे जल द्वारा अग्नि बुझ जाती है, उसी प्रकार भगवद्भावका भी नाश हो जाता है.' (१६१–१६२)

[1]**''प्रसङ्गम् अजरं पाशम् आत्मनः कवयो विदुः ।**
स एव साधुषु कृतो निःसङ्गत्वाय कल्पते''।।१६३।।

भागवतमें भी कहा गया है कि, 'विद्वानोंने लोगोंके संगको बंधनरूप माना है. परंतु यदि वही संग सत्पुरुषोंके साथ किया जाए, तो उसे खुला हुआ मोक्षका द्वार ही जानना चाहिए'(१. श्रीभाग.पु.३।२५।२०) (१६३)

''रहूगणैतत् तपसा न याति न चेज्यया निर्वपणाद्गृहाद् वा ।
न छन्दसा नैव जलाग्निसोमैः विना महत्पादरजोऽभिषेकम्''।।१६४।।

''क्षणार्द्धेनापि तुलये न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः'' ।।१६५ ।।

शिवजी भी कहते हैं कि, 'हे रहूगण! इस परमात्मज्ञानकी प्राप्ति तप करनेसे नहीं होती है, वेदोक्त कार्य करनेसे भी नहीं होती है, प्राणियोंको अन्नादिकका दान करनेसे भी नहीं होती है, अतिथि सेवा, दीनसेवा आदि गृहस्थोचित धर्मोंका पालन करनेसे भी नहीं होती है, वेदोंका अभ्यास करनेसे भी नहीं होती है. जल, अग्नि तथा सूर्यकी उपासना आदि साधनों द्वारा भी नहीं होती है; मात्र महात्मा पुरुषके चरणकी रजसे अपनेआपको न्हालाने देनेसे ही होती है.(श्रीभाग.पु.५।१२।१२) 'एसे भगवानके प्रेमी भक्तोंका संग यदि क्षणमात्रके लिए भी हो जाए तो उसके आगे मैं स्वर्ग तथा मोक्षको भी तुच्छ मानता हुं. तो फिर मृत्युलोकके तुच्छ भोगोंकी तो बात ही क्या है..!!' (श्रीभाग.पु.४।२४।५७) (१६४–१६५)

इति सर्वत्र सत्सङ्गः साधनं परमं मतम् ।

[१]देवाः तद्दत्तसामर्थ्याद् एकैकामितकामदाः ।।१६६ ।।

१. भगवद्दत्तशक्तेः.

इस प्रकार सर्वत्र सत्संगको उत्तमोत्तम साधन माना गया है. भगवान द्वारा दिए गए उस सामर्थ्यवाले भक्तकी सभी देवता भी कामना रखते हैं. (१६६)

दातुं शक्ता न भक्तिं च मुक्तिम् ईशोऽपि[१] भोगदः ।

खट्वाङ्ग–मुचुकुन्दादिभ्यो न मुक्तिं ददुस्ततः ।।१६७।।

१. शिवः.

सभी प्रकारके भोगोंको देनेके सामर्थ्यवाले शिव भी मुक्ति तथा भक्ति देनेको समर्थ नहीं है. इसीलिए उन्होंने राजा मुचुकुन्दको मुक्ति नहीं दी. (१६७)

अलौकिकः कल्पतरुः स्वाभाविककृपाम्बुधिः ।

प्रावृषेण्यो नवो मेघः सर्वकामाम्बुवर्षणे ।।१६८ ।।

जैसे नया बादल सभीको वर्षाका जल प्रदान करता है, तथा अलौकिक कल्पतरुका वृक्ष सभी कामनाओंको पूरी करता है, उसी प्रकार स्वाभाविकरूपसे कृपाके सागर भगवान हैं. (१६८)

सेव्यः सदा स एवैको[१]ऽसाम्याधिक्योऽखिलेश्वरः ।

मुकुन्दएव शक्नोति दातुं मुक्तिं स्वसेवनम् ।।१६९ ।।

१.''न तत्समश्च अभ्यधिकश्च दृश्यते''.

अतः जिनके समान तथा जिनसे अधिक भी कोई नहीं है, ऐसे भगवान मुकुंद की सेवा करनी चाहिए. क्योंकि वे ही उनके सेवन करनेवाला भक्तको मुक्ति देनेमें सक्षम हैं. (१६९)

वैष्णवानां कृष्णएव स्वदैवं तदतिक्रमे ।

दोषः काण्डे द्वितीयस्मिन्[१] संहितायां श्रुतो हि नः[२] ।।१७० ।।

१.''तीयस्यङित्सूपसङ्ख्यानम्'' इतिवार्त्तिकात् साधुः. २. अस्माकं तैत्तिरीयाणाम्.

''यो वै स्वां देवताम् अतियजते प्रस्वायै दैवतायै च्यवते।

न परां प्राप्नोति इति । पापीयान् भवति इति ।।१७० ।।

वैष्णवोंके लिए तो उनके देव एकमात्र श्रीकृष्ण ही हैं. इस सिद्धांतका

उल्लंघन करनेसे प्राप्त होते दोषका निरूपण हमारी तैत्तरीय शाखाध्यायियोंकी संहिताके अन्तर्गत द्वितीयखंडमें सुना गया है कि, 'जो अपने आराध्यदेवताका अतिक्रम करके अन्य किसी देवताका आराधन करता है वह अपने देवताको प्राप्त करनेके अधिकारसे च्युत हो जाता है. वह परागति प्राप्त नहीं करता. वह पापी बनता है.' (१७०)

स्वल्पदान् सुलभक्रोधान् दुःखसाध्यां तदंशकान्।
त्यक्त्वा सर्वप्रदं स्वल्पदोषं सेवध्वम् अंशिनम्'' ।।१७१।।

'थोडा देनेवाले, शीघ्र क्रोध करनेवाले, कष्ट करनेसे आराधनके द्वारा अनुकूल होनेवाले उन भगवानके अंशभूत देवान्तरोंको छोडकर सर्वसुख देनेवाले सर्वदोषरहित भगवानकी सेवाको निरन्तर करते रहो.' (१७१)

[१]**''वासुदेवं परित्यज्य येऽन्यं देवम् उपासते।**
तृषितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्मतिः''।।१७२।।

१. पाण्डवगीतायाम्.

पाण्डवगीतामें कहा गया है कि, 'वासुदेवको छोडकर जो अन्य देवोंका उपासन करता है, वह गंगानदीके तीर पर खडा होनेपर भी प्यासा होनेपर कूपका खनन करने जैसा मूर्ख मनुष्य है.' (१७२)

[१]**''अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः।**
तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम्'' ।।१७३।।

भागवतमें कहा गया है कि, 'अकाम हो सर्वकाम हो या मोक्षकाम हो, उदार बुद्धिवाला मनुष्य तीव्र भक्तियोगके द्वारा परमपुरुषका भजन करता है'(१. श्रीभाग.पु.२।३।१०) (१७३)

निष्कामोऽपि तदङ्गत्वं[१] मत्त्वा सेवेत चेद् वृथा।
[२]''यथा तरोर्मूलनिषेचनेने''ति गतार्थता।।१७४।।

१. देवानां भगवद् अवयवरूपत्वम्. २. ''यथा तरोर्मूलनिषेचनेन तृप्यन्ति तत्स्कन्ध-भुजोपशाखाः. प्राणोपहारा च यथा इन्द्रियाणां तथैव सर्वार्हणम् अच्युतेज्या'' इति भागवताद्युक्तन्यायात्. (भाग.पु.४।३१।१४)

निष्काम होनेपर भी वह सभी देवताओंको भगवानका अंग मानकर उनका सेवन करता है, तो भी वह सेवन वृथा है. वृक्षके मूलमें जलका सिंचन

करनेसे जैसे सभी डालियोंको जल मिल जाता है, उसी प्रकार भगवानका भजन कर लेनेमें सभीका पूजन गतार्थ ही है. (१७४)

तस्माद् अनन्यभावेन [१]तमेवैकं य आश्रितः।
दैन्याद् निःसाधनं[२] कृष्णः संसारात् किं न मोचयेत्।
[३]अभेदाद् भजतो मूर्त्तौ एवं सम्भाषणादिकः।
साक्षात्कारो भवेत् तस्य भगवान् परवान् इव।।१७६।।

१. श्रीकृष्णचन्द्रम्. २. जीवम्. ३. साक्षाद् भगवान् एव अयम् इति बुद्ध्या.

अतः अनन्यबुद्धिसे उन एक परब्रह्म श्रीकृष्णका ही आश्रय करनेसे उनके प्रति दीनता तथा निःसाधनताका भावन करनेसे कृष्ण क्यों जीवको संसारसे मुक्त नहीं करेंगे? मूर्तिमें यह कृष्ण ही हैं, ऐसी अभेदबुद्धि रखते हुए भजन करनेसे संभाषणादि द्वारा भगवानका साक्षात्कार होता है, क्योंकि उस रूपमें स्वयं भगवान ही हैं. (१७६)

यथा मुरारिदासाद्याः[१] स्वाचार्यकृपयाऽगमन्।
एतद् रहस्यं परम् अनुभूयैव बुद्ध्यते।।१७७।।

१. एषाम् आख्यायिकाः चरित्रग्रन्थेभ्यो ज्ञेयाः.

अपने आचार्यकी कृपासे श्रीविठ्ठलनाथजीके सेवक मुरारिदास आदि हुए हैं, जिन्होंने इस रहस्यको जाना तथा उसका अनुभव भी किया. यह रहस्य केवल स्वानुभववेद्य है. (१७७)

न ते चतुर्विधां मुक्तिं वाञ्छन्ति मनसा क्वचित्।
तदुक्तं हरिणा सेवा रसज्ञैरितरैरपि।।१७८।।

हरिकी सेवारूपी रसको जाननेवाले चारों प्रकारकी मुक्तिकी मनसे भी इच्छा नहीं रखते हैं. अतः हरिकी सेवाको रसरूप भगवानने स्वयं तथा अन्य ज्ञाताओंने भी कहा है. (१७८)

''सालोक्य–सार्ष्टि–सामीप्य–सायुज्यैकत्वम् अप्युत।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः'' ।।१७९।।

भगवान कपिलने कहा है कि, 'सालोक्य–सार्ष्टि–सामीप्य तथा सायुज्यादि मुक्तियोंको देनेपर भी मेरा भक्त उन मुक्तियोंका स्वीकार नहीं करता है'(भाग.पु.३।२९।१३). (१७९)

मधुद्विट्सेवानुरक्तमनसाम् अभवोऽपि फल्गुः।

''न योगसिद्धिः अपुनर्भवं वा''।

''नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः किमन्यत् कालविद्रुतम्''

इति मोक्षेऽप्यनाकाङ्क्षा लौकिके तु कुतस्तराम् ।।१८०।।

वृत्रासुरने भी कहा है कि, 'प्रभु सेवानुरक्त जीव योगसे प्राप्त सिद्धियोंकी तथा मोक्षकी भी कामना नहीं रखते हैं.' – इन वचनों द्वारा मोक्षकी भी अनाकांक्षाका वर्णन किया गया है. जो मोक्ष भी न चाहता हो, ऐसा भक्तको लौकिक पदार्थोंको प्राप्त करनेकी इच्छा कैसे हो सकती है? (१८०)

सर्वं ब्रह्मात्मकं तत्र सलीलं पुरुषोत्तमम्।

पश्यन् अतिदृढस्नेहोऽप्यलक्ष्य[१]चरितोऽभवेत् ।।१८१।।

१. पश्यन्नपि विक्षिप्तवद्भासमानः.

जगतमें सबकुछ ब्रह्मरूप तथा लीलावाले पुरुषोत्तमको देखनेवाला अति स्नेहवाला भक्त, देखते हुए भी कुछ नहीं देखता हो, ऐसे आचरणवाला हो जाता है. (१८१)

[१]तनुजातः परां भक्तिम् अहो यान्ति गृहे स्थिताः।

श्रीमदाचार्यकृपया नान्यथा तपसा वने ।।१८२।।

१. शरीरसेवातः.

अपने शरीर द्वारा होती तनुजा सेवासे घरमें रहते हुए ही जीव भक्ति प्राप्त कर लेता है. श्रीमदाचार्यकी कृपाके बिना ऐसी सिद्धि तो वनमें तपस्या करके भी प्राप्त नहीं की जा सकती. (१८२)

[१]''अणोरणीयान् महतो महीयान् आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः।

तम् अक्रतुं पश्यति वीतशोको [२]धातुः प्रसादात् महिमानम् ईशम्'' ।।१८३।।

१. तैत्तिरीये नारायणोपनिषदि किञ्चित् पाठभेदेन कठवल्लीषु च पठ्यते. २. भगवतो अनुग्रहात्.

वेदमें कहा गया है कि, 'अणुसे भी अणु, महान् से भी महान्, गुहामें निहित उन अक्रतुको सभी शोकोंसे पार हो जानेपर उनके अनुग्रहसे ही प्राप्त किया जा सकता है.' (१८३)

प्रभवो[१] भक्तिहेतौ[२] तत्[३] सिद्धिम् आहुरनुग्रहात्।

न साधनैर्जीवकृतैः तनुजाद्यप्यनुग्रहात्[४] ।।१८४।।

१. प्रभवः श्रीविठ्ठलाचार्याः. २. ग्रन्थविशेषे. ३. भक्तिसिद्धिम्. ४. ननु द्विविधसेवातः तत्सिद्धिः पूर्वम् उक्ता इति चेत्, सत्यं परं तयोरपि अनुग्रहसाध्यत्वाद् अनुग्रहैक-निदानकत्वं भक्तेः अक्षतम् इति भावः.

श्रीगुंसाईजीने 'भक्तिहेतुनिर्णय' नामक ग्रंथमें कहा है कि भक्ति मात्र प्रभुके अनुग्रहसे ही प्राप्त होती है, जीव द्वारा किए गए अन्य साधनोंसे नहीं. तनुजा आदि भी प्रभुके अनुग्रहसे ही प्राप्त होते हैं. (१८४)

[१]मुख्यं हि तस्य कारुण्यं भक्तिसूत्रेऽपि वर्णितम् ।

पुष्टिमार्गोऽयमेव[२] स्यात् पोषणं[३] तद् अनुग्रहः ।।१८५।।

१. २।४९.शांडिल्यसूत्रं मुख्यं निदानम्. २. पुष्टिः अनुग्रहः तत्प्रधानो मार्गः. ३. द्वितीयस्कन्धवचनम् इदम्.

भक्ति प्राप्त करनेके लिए मुख्य हेतु भगवानका अनुग्रह ही है, ऐसा भक्तिसूत्रमें भी वर्णित हुआ है. भगवान द्वारा होता पोषण ही अनुग्रह है, यही पुष्टिमार्ग है. (१८५)

एतादृशस्य भगवद् अत्यन्तकृपया यदि ।

[१]गृहस्थास्तादृशाः सर्वे तदा न त्याग इष्यते ।।१८६।।

१. स्त्रीपुत्रादयः.

ऐसी भगवानकी अत्यन्तकृपा यदि जीव के उपर हो जाए तो उस गृहस्थको किसीभी प्रकारका त्याग करनेकी आवश्यकता नहीं है. (१८६)

[१]''नियतं कुरु कर्मत्वं'' ''सङ्गं त्यक्त्वा समाचरन्'' ।

इति गीतासु निर्णीतं वृत्रो मोक्षम्[२] इमं जगौ ।।१८७।।

१. भिन्नवाक्यस्थं पादद्वयम्. २. स्वगृहे प्रेमपूर्णसर्वचित्तैकाग्र्येण भगवद गुणगानादिरूपम्.

गीतामें भी भगवानने कहा है कि, 'नियत कर्म करते हुए,' तथा 'संगका त्याग करके सम्यक् आचरण करते हुए' – इन दोनों वाक्योंसे अपने घरमें ही प्रेमयुक्त सेवा द्वारा चित्तकी एकाग्रताको भगवानके गुणगानादि द्वारा सिद्ध करनेसे ही मोक्ष प्राप्त होता है, ऐसा कहा गया है. (१८७)

[१]''ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः ।

त्वन्माययात्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात्'' ।।१८८।।

न [1]चेद् एवं त्यजेद् गेहं भजेद् एको निजेश्वरम् ।

व्रजेद् यथारुचिस्थानं [2]व्रजे प्रायो वसन्ति ते ।।१८९।।

१. सर्वानुकूल्यं न चेत्. २. परम भक्ता बहुशो व्रजदेशे विचरन्ति इति अर्थ.

वृत्रासुरने भी कहा है, 'हे नाथ! अपने कर्मोंको लेकर इस संसारचक्रमें भ्रमण करनेवाले मुझे कीर्तिवाले भगवद्भक्तोंकी मित्रता ही प्राप्त हो; परंतु जो अपनी मायासे शरीर, पुत्र, स्त्री तथा गृहमें ही आसक्तिवालें हैं, उनके साथ मेरा संबंध कदापि न हो''(१.भाग.पुरा.६।११।२७). अतः यदि सबकुछ अनुकूल हो तो ऐसे घरका त्याग नहीं करना चाहिए तथा अपने निज सेव्यका भजन करना चाहिए. यथारुचि व्रज आदि (भगवद् धामों) में विचरण करना चाहिए.' (१८८-१८९)

सर्वत्र वा भ्रमेद् भूमौ सङ्गं कुर्वीत तादृशाम् ।

लोकदृष्ट्या [1]सुखं दुःखं मित्रवद् हरये वदेत् ।।१९० ।।

१. मुक्तस्य वस्तुतः सुखदुःखादि द्वन्द्वाभावात्.

भूमिमें सर्वत्र समानभाववाले भक्तोंका संग करते हुए विचरण करते रहना चाहिए. वस्तुतः मुक्तोंको सुख-दुःखादि द्वन्द्व नहीं होते है, परंतु लोकदृष्टिसे हों तो भी मित्रकी तरह भगवानसे कहने चाहिए. (१९०)

पारतन्त्र्यं भगवतः स्वातन्त्र्यं तस्य जायते ।

तादृशानां दशाम् आह स्वयं दुर्वाससं हरिः ।।१९१ ।।

स्वतंत्र भगवान भी ऐसे भक्तके प्रति परतंत्र हो जाते हैं. ऐसे भक्तकी अवस्थाका वर्णन भगवानने दुर्वासा ऋषिके प्रति स्वयं ही किया है. (१९१)

[1]''अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज ।

साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैः भक्तजनप्रियः ।।१९२ ।।

''नाहम् आत्मानमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विना ।

श्रियं च आत्यन्तिकीं ब्रह्मन् येषां गतिरहं परा ।।१९३।।

ये दारागारपुत्राप्तान् प्राणान् वित्तम् इमं परम् ।

हित्वा मां शरणं यातः कथं तान् त्यक्तुम् उत्सहे ।।१९४ ।।

मयि निर्बद्धहृदयाः साधवः समदर्शनाः ।
वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा'' ।।१९५ ।।
''मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् ।
नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत् कालविद्रुतम्'' ।।१९६ ।।
''साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयन्त्वहम् ।
मदन्यत् ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनाग् अपि'' ।।१९७ ।।

१. श्रीभाग.पुरा ९।४।६३-६८. षडेते तत्रत्या ज्ञेयाः.

श्रीभगवानने कहाः- मैं भक्तोंके अधीन हुं. हे ब्राह्मण! में उनके सामने स्वतंत्र नहीं हुं. साधु ऐसे भक्तपुरुष मेरे हृदयके नियामक बन गए हैं. मैं भी भक्तोंको देखकर प्रसन्न होता हुं. सत्पुरुष ऐसे मेरे भक्तोंके बिना मैं मेरी आत्माको भी चाहता नहीं हुं, तथा मुझसे अभिन्न लक्ष्मी, जिसे मेरे अलावा किसीकी भी इच्छा नहीं है, उसे भी मैं मेरे भक्तोंकी अपेक्षा गौण मानता हुं. क्योंकि जो भक्त स्त्री, घर, पुत्र, मित्र, प्राण, धन, आलोक-परलोकको छोडकर मुझे ही रक्षक मानते हैं, ऐसे भक्तोंको मैं कैसे छोड सकता हुं? उन्होंने मुझमें उनके हृदयको बांध दिया है. वे जगतको समान द्रष्टिसे देखनेवाले होते हैं तथा जैसे अच्छी स्त्री अपने पतिको वश कर लेती है, ऐसे उन भक्तोंने प्रेमपूर्वक मुझे वश कर लिया है. उन्हें सालोक्यादि चार प्रकारकी मुक्ति दी जाती है, तो भी वे उसका स्वीकार नहीं करते हैं. वे केवल सेवा से ही कृतार्थ हैं. पूर्ण होनेसे वे काल द्वारा नष्ट नहीं होते हैं, तो स्वर्ग आदिकी इच्छा तो कैसे कर सकते हैं? भक्त मेरा हृदय है. मेरे अलावा वे कुछ भी जानते नहीं हैं. उनके अलावा मैं कुछ भी जानता नहीं हुं. (१९२-१९७)

महानुभावा भाषन्ते जीवन्मुक्तिम् इमां पराम् ।
अमृतत्वं परा मुक्तिः स आकारस्त्वलौकिकः ।।१९८ ।।

महानुभावजन इसे ही जीवन्मुक्तिरूप परामुक्ति कहते हैं. अमृतत्व ही परामुक्ति है. जीवन्मुक्तोंका वह आकार अलौकिक हो जाता है. (१९८)

आनन्दांशतिरोधाने निराकारत्वम् ईरितम् ।
पुनस्तदाविर्भवने भवेद् अप्राकृताकृतिः ।।१९९ ।।

आनंदांशका तिरोभाव होनेपर निराकारता कही जाती है. पुनः

आनंदांशका आविर्भाव हो जानेपर अलौकिक आकारसे साकारता हो जाती है. (१९९)

तेन नास्य परिच्छेदो न भेदो [१]हयहस्तिवत्।
न [२]तावन्मात्रताऽऽकारे जरादीनां क्व सम्भवः ।।२००।।
भाष्यादौ स्पष्टम् एवैतत् तेन नात्र प्रपञ्च्यते।

१. हयादीनाम् अन्योन्यं भेदवद् ईश्वराद् भेदो जीवदेहविभागश्च. २. कामात् नीकामरूप्यनुसञ्चरन् इत्यादौ कामरूपत्व श्रवणाद् आकारे नियतत्वम्.

उस अलौकिक आकारसे इस जीवकी परिच्छिन्नता नष्ट हो जाती है. अतः हाथी तथा घोडे जैसा कोई आकारभेद भी नहीं रह जाता है. अप्राकृत आकारमें नियतरूपता नहीं रह जाती है कि वह उतना ही रहे. वह बढ भी सकता है, रूपान्तर भी प्राप्त कर सकता है, जरा-मृत्यु, रोग आदि उसमें नहीं रह जाते हैं. अणुभाष्य आदिमें यह विषय स्पष्ट ही होनेसे यहां इस विषयका विस्तार नहीं किया है. (२००)

[१]धर्माविर्भावतो जाते अक्षरत्वे तत्र [२]लीयते ।।२०१।।
अंशो बृहति तद्धाम्नि जले सैन्धव [३]खिल्यवत्।
[४]तदोद्धृत्य कृपाम्भोधिः सायुज्येनानुभावयेत् [५]।।२०२।।

१. आनन्दस्य ऐश्वर्यादि धर्माणाञ्च. २. अक्षरे अंशो जीवः. ३. लवण-शकलवत्. यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेव अनुविलीयते इत्यादि-श्रुतिभ्यः. ४. अक्षरात् पृथक्कृत्य. ५. सो अश्नुते सर्वान् कामान् सह इति श्रुत्युक्तेन.

आनंदांशका आविर्भाव हो जानेपर जीवात्माको अक्षररूपता प्राप्त हो जानेपर ब्रह्मांश जीव भगवद्धामरूप अक्षरब्रह्ममें जलमें लवणके टुकडेकी तरह लीन हो जात है. तब परम दयालु प्रभु उस लीन हुए जीवको बाहर निकालकर अपने सायुज्यसे उसे सभी लीलाओंका अनुभव करवाते हैं, जैसे व्रजमें गोपियोंको करवाया था. (२०१-२०२)

लीलाः सर्वाः सदा देवो [१]गोपान् उद्धरद् यथा।
''दर्शयामास [२]लोकं स्वं गोपानां तमसः परम्'' ।।२०३।।
[३]''सत्यं ज्ञानम् अनन्तं यद् ब्रह्म ज्योतिः सनातनम्''।
''यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः।।२०४।।

ते तु [१]ब्रह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृताः ।

१. नित्यक्रीडाविशिष्टः परः. २. श्रीभाग.स्कं.१० रासपञ्चाध्यायी. ३. सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म इत्यादिश्रुत्युक्तम् अक्षरम्. ४. अक्षररूपम् अगाधस्थानम्.

भागवतमें कहा है कि गोप तो ब्रह्मात्मक सरोवरके निकट पहोंचे और डूब गए. गोपोंको कृष्णने अपना प्रकृतिसे भी पर जो लोक है, वह दिखलाया, जो कि सत्य, ज्ञान, अनंत, सनातन ज्योतिरूप ब्रह्म है. इस लोकको मुनिगण प्राकृतगुणोंके निवृत्त हो जानेपर समाधिस्थ अवस्थामें देखते हैं. तत्पश्चात् भगवानने पुनः गोपोंको उस ब्रह्मसरोवरसे निकाल लिया. (२०३-२०४)

गोस्वामिभिः गिरिधरै रूपिता रीतिरुद्धृतेः ।।२०५ ।।

''उद्धृतौ परमः क्लेशो विरहानलसम्भवः ।
यदा देहादिनाशाय समर्थो जायते तदा ।।२०६ ।।
निजं श्रीमत्कृष्णचन्द्रः स्वाधिकारानुसारतः ।
परमानन्दलीलां[१] स्वाम् अनुभावयति प्रभुः'' ।।२०७ ।।
शुद्धाद्वैतविचारार्क इदं श्लोकद्वयं स्थितम् ।

१. 'यतो वाचः' इति उक्तो अगणितानन्दः.

गोस्वामी श्रीगिरिधीजीने शुद्धाद्वैतमार्तण्डग्रंथमें निरूपित प्रकारानुसार भगवान द्वारा उद्धार किये गए वे जीव अक्षररूपी अगाधस्थानमें ले जाए जाते हैं, तथा वहां वे (भगवानके स्वरूप तथा लीलामें) मग्न हो जाते है. जब भगवानको प्राप्त करनेकी विरहाग्निके कारण भक्त क्लेश पाता है, तब उसके देहादिका नाश करनेके लिए वह समर्थ बनता है तथा उसका उद्धार हो जाता है. ऐसे निज भक्तको भगवान श्रीकृष्ण अधिकारानुसार अपनी परमानंदरूप लीलाका अनुभव करवाते हैं. (२०५-२०७)

[१]''सम्मानबहुमान-प्रीति-विरहेतरविचिकित्सा-
महिमख्याति-तदर्थप्राणस्थान-तदीयता-
सर्वतद्भावाप्राति-कूल्यादीनि च स्मरणेभ्यो
बाहुल्यात्''।

विरहो भक्तिसूत्रोक्तः तथा अतप्त तनुश्रुतेः[२] ।।२०८ ।।

१. २।४४. शाण्डिल्यसूत्रम्. २. अतप्तनूर्नतदामो अश्नुत इत्यादि.

शुद्धाद्वैत सिद्धांतके निष्कर्षरूप ये दो श्लोक हैं– 'अर्जुनकी भांति भगवानके प्रति सम्मानकी बुद्धि, इक्ष्वाकुकी भांति भगवत्सदृश नाम या वर्णके प्रति अधिक आदर, विदुर आदिकी भांति भगवान या भगवद्भक्तके दर्शनसे प्रीति, गोपीजनोंकी भांति भगवानके विरहकी अनुभूति, उपमन्यु तथा श्वेतद्वीपवासियोंके समान भगवद्भिन्न वस्तुओंसे स्वभावतः अरुचि होना, भीष्म एवं व्यास आदिकी तरह निरंतर भगवानकी महिमाका वर्णन, व्रजवासियों तथा हनुमानजीकी भांति भगवानके लिए ही जीवन धारण करना, बलि आदिकी भांति मैं तथा मेरा सबकुछ भगवानका ही है ऐसा भाव रखना, प्रह्लादजीकी तरह सबमें भगवद्भाव होना, भीष्म, युधिष्ठिरादिकी भांति कभी भगवानके प्रतिकूल आचरण न करना आदि बहुतसे भक्तिसूचक चिह्न स्मृतियोंसे भी प्रायः लक्षित होते है. – इस प्रकार शाण्डिल्य भक्तिसूत्रमें विरहका भक्तिके लक्षणतया निरूपण किया गया है तथा 'अतप्तनूर्नतदामो अश्नुतो' इस श्रुतिमें भी अतप्त पद द्वारा विरहका निरूपण किया गया है. (२०८)

तापक्लेशौ प्रजायेतां ततोऽसह्यौ यदा तदा।

क्रमादन्नमयाद् आत्मा विशेद् देहादिपञ्चकम्[१]॥२०९॥

१. देहम् अन्नमयः प्राणं प्राणमयो मन इन्द्रियाणि च मनोमयः तेन तेषां तत् तद् आत्मकत्वं जीवोऽक्षरात्मकत्वाद् विज्ञानमय आनन्दमयः परः सहाशिता पुरुषोत्तमः स्वतन्त्रः.

तापक्लेश जब असह्य बन जाते हैं, तब क्रमसे देह जो अन्नमय है, प्राण प्राणमय है, मन–इन्द्रियादि मनोमय है. इन सभीके कम्रशः आत्मस्वरूप जीवात्मा अक्षरात्मक है तथा विज्ञानमय आनंदमय कोशोंके अंदर पुरुषोत्तम है. (यह देहादिसंघातके लयका क्रम है.) (२०९)

''सम्पद्याविर्भावः स्वेनशब्दात्''

इत्यादिना सूत्रकृताक्षरसम्पत्त्यनन्तरम्।

आविर्भावः परेच्छातः क्रीडा चोक्ता श्रुतौ मता॥२१०॥

'सम्पद्याविर्भावः...'(ब्रह्मसूत्र.४।४।१). अर्थात् ब्रह्मको प्राप्त करनेके बाद अपनेमेंसे आविर्भाव होता है, शब्दके कारण.' इस सूत्रमें अक्षररूपी धामको प्राप्त कर लेनेके बाद भगवानकी स्वतंत्र इच्छासे जीवका उस धाममें पुनः आविर्भाव होता है, यह श्रुतिसम्मत है ऐसा कहा गया है. (२१०)

अस्माद् लोकात् प्रेत्य लीनोऽक्षरेऽतः पुनरुद्धृतः।
तनूं चरणरेणूत्थां लब्ध्वा विरहतापितः।
उपसङ्क्रम्यान्नमयादीनानन्दमयं परम्।
कामभोगी कामरूपी कामान् भुङ्क्ते परेण[१] सः ।।२११।।

१. भगवता.

प्रभुको प्राप्त करनेका अत्यंत विरहानुभव होनेपर जीवका उद्धार भगवानकी कृपासे होता है, तथा वह इस लोकको छोडकर भगवानकी चरणरेणूके निकट अक्षरात्मक भगवद्धामको प्राप्त करता है. उन आनंदमय भगवानको प्राप्त करके उसका पुनरागमन तो नहीं होता है, किंतु वहां भगवान उसे अप्राकृत देहकी प्राप्ति करवाके (तैत्तरीयश्रुतिप्रोक्त वचनानुसार) अपने साथ सभी कामोंका भोग करवाते हैं. (२११)

तैत्तिरीये ब्रह्मभृगुवल्ल्योः सूत्रेषु च स्फुटम्।
सर्वोपनिषदश्चाहुः शक्तो वक्तुं न मादृशः ।।२१२।।

तैत्तरीयकी भृगुवल्लीमें तथा ब्रह्मसूत्रमें यह स्पष्टतया स्फुट ही है. सभी उपनिषदोंमें भी यही सिद्धांत कहा गया होनेसे यहां मुझे कुछ भी अधिक कहनेकी आवश्यकता नहीं है. (२१२)

नातः परतरं किञ्चिद् नावृत्तिर्न गुणोद्भवः।
[१]इदं श्रीवल्लभाचार्यकृपयैवान्यथा नहि ।।२१३।।
दैवोद्धारप्रयत्नात्मा भगवद् वदनानलः।
तस्याज्ञया प्रादुरासीद् वस्तुतः कृष्णएव सः।।२१४।।

१. कथापूर्वकम्.

इस फलसे उत्तम कुछ भी नहीं है, जिसे प्राप्त कर लेनेके बाद पुनरावृत्ति तथा गुणोंका उद्भव कभी होता ही नहीं है. ऐसा फल श्रीमहाप्रभुजीकी कृपासे ही लभ्य है, अन्य किसीभी प्रकारसे नहीं. दैवीजीवोंका उद्धार करनेके लिए भगवानकी ही देहाग्निरूप भगवाद्आज्ञासे आविर्भूत वे वस्तुतः कृष्ण ही हैं. (२१३-२१४)

चरित्र चिन्तामण्यादौ पाद्मादिवचनैर्दृढम्।
''सर्वाचार्यकथापूर्वं निर्णीतं चानुभूयते''[१]।।२१५।।

१. अद्यापि तन्नामजपादिभ्यो यथोक्तफलात्.

'प्रभुचरित्रचिंतामणि आदि ग्रंथोंमें पद्मपुराणादिके वचनोंसे यह सिद्धांत स्पष्ट हो जाता है. उस ग्रंथमें आचार्यसंबंधी कथाके कथनपूर्वक निर्णय किया गया है. आज भी सर्वोत्तमस्तोत्रान्तर्गत श्रीवल्लभके नामोंके जप द्वारा कृष्णाधरा-मृतास्वाद सिद्धिरूपफलसे ऐसा ही अनुभव भी जीवको होत है. (२१५)

''नमो ब्रह्मणे नमोऽस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम औषधीभ्यः।
नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो ब्रह्मणे बृहते करोमि'' ।।२१६।।

ब्रुवन्तीत्यादयो वेदाः तत्स्वरूपं[१] सनातनम्।
इति श्रुतिरहस्ये[२] तत्प्रकाशादिषु निश्चयः।।२१७।।

१. श्रीमदाचार्यस्वरूपम्. २. गोस्वामिश्रीगिरिधरैः काश्यैः कृते ग्रन्थे.

'ब्रह्मको नमन, अग्निको नमन, पृथ्वीको नमन, औषधियोंको नमन. वाणीको नमन, वाचस्पतिको नमन, ब्रह्मको नमन, मुझे बृहत् कीजिए', इत्यादि श्रुतियां श्रीवल्लभके सनातन, नित्यस्वरूपका वर्णन करती हैं; ऐसा काशीस्थ श्रीगिरिधरजी महाराजकृत 'श्रुतिरहस्य' ग्रंथमें एवं उसकी प्रकाशादि टीकाओंमें निश्चय किया गया है. (२१६-२१७)

(वैष्णवाचारनिरूपणम्)

प्रसङ्गाद् वैष्णवाचारा विविच्यन्तेऽत्र केचन।
धारयेत् सर्वदा मालाम् आमन्त्रग्रहणाद् गुरोः[१]।।२१८।।

१. मन्त्रग्रहणम् आरभ्य.

प्रसंगवश यहां कुछ वैष्णवाचारोंकी विवेचना करते है. गुरुसे मन्त्रग्रहण करलेनेके बाद तुलसीमाला नित्य धारण करनी चाहिए. (२१८)

तुलसीकाष्ठजां कण्ठे क्षणार्धं न त्येजत् तथा।
तन्मार्गशीर्षमाहात्म्ये स्कान्दे प्रावोचद् अच्युतः।।२१९।।

''तुलसीकाष्ठजां मालां कण्ठस्थां[१] वहते तु यः।
अप्यशौचोऽप्यनाचारो मामेवैति न संशयः।।२२०।।
धारयन्ति न ये मालां हैतुकाः पापबुद्धयः।
नरकाद् न निवर्त्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना मम'' ।।२२१।।

१. सदैव कण्ठे स्थितां. अन्यथा कण्ठे वहत इत्येव वदेत्. वचनम् इदं

विष्णुधर्मोत्तरेपि अस्ति.

तुलसीकाष्ठकी मालाको नित्य धारण करना चाहिए, क्षणमात्रके लिए भी उसका त्याग नहीं करना चाहिए. स्कन्दपुराणके मार्गशीर्ष महात्म्यमें भगवान अच्युत(श्रीकृष्ण)ने स्वयं कहा है कि– 'जिसके कण्ठमें नित्य तुलसीकाष्ठकी माला धारण की हुई होती है, वह अपवित्र तथा अनाचारी होनेपर भी मुझे ही प्राप्त करता है, इसमें कोइ संशय नहीं है. जो पापबुद्धिके हेतुवाले इस मालाको धारण नहीं करते हैं, वे मेरी कोपाग्निसे दग्ध होकर नर्ककी गति प्राप्त करते हैं, तथा वहांसे लौटते नहीं है.' (२१९–२२१)

इत्यवधारणतः प्रत्यवायाद् नित्यत्वम् ईरितम् ।
मरणावसरेऽप्येषा न त्याज्या मोक्षदायिनी ।।२२२ ।।

इस प्रकार धारण न करनेसे प्रत्यवाय होनेका निरूपण किया है. अतः मरणासन्न होनेपर भी इस मोक्षदायिनी तुलसीकाष्ठकी मालाका त्याग नहीं करना चाहिए. (२२२)

''हरिनामाक्षरमुखं[१] भाले गोपीमृदाङ्कितम् ।
तुलसीमालिकोरस्कं न स्पृशेयुः यमोद्भटाः'' ।।२२३ ।।

१. श्रीकाशीखण्डे एकोनविंशाध्याये.

जिसके मुखमें हरिके नामोंके अक्षर हों, मस्तकपर गोपीचंदन अंकित हो, गलेमें तुलसीकी माला धारण की हुई हो, उसका स्पर्श यमदूत कभी नहीं करते हैं. (२२३)

''निवेद्य[१] केशवे मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
वहन्ति ये नरा भक्त्या तेषां वै नास्ति पातकम्'' ।।२२४ ।।
''तदा प्रीतमनाः तस्मिन् कृष्णो देवकिनन्दनः ।
तुलसीकाष्ठसम्भूतं शिरोबाहुविभूषणम्'' ।।२२५ ।।

१. गारुडे मार्कण्डेयः.

प्रभुके प्रति निवेदित होकर जो तुलसीकी मालाको धारण करते हैं उनका कभी पतन नहीं होता. जब तुलसीकाष्ठ निर्मित माला और मस्तक एवं बाहुके भूषण (तिलक) जो धारण करता है, तब उस धारण करनेवालेपर देवकीनंदन श्रीकृष्णका मन प्रसन्न हो जाता है. (२२४–२२५)

तुलसीकाष्ठमालां तु प्रेतराजस्य दूतकाः।
दृष्ट्वा नश्यन्ति दूरेण वातोद्धूतं यथा रजः ।।२२६ ।।

प्रेतराज यमके दूतोंका कंठमें तुलसीकाष्ठकी माला देख लेनेसे उसी प्रकार नाश हो जाता है, जैसे वायुके बहनेपर रज दूर हो जाती है. (२२६)

तुलसीकाष्ठसम्भूते माले कृष्णजनप्रिये।
बिभर्मि त्वामहं कण्ठे कुरु मां कृष्णवल्लभम् ।।२२७।।

हे कृष्णभक्तोंकी प्रिय तुलीमाला! मैं आपको कण्ठमें धारण करता हुं. आप मुझे कृष्णका प्रिय बना दें. (२२७)

तुलसीदलजा माला निषिद्धा कालपञ्चके[१]।
[२]हारीतेन शिवः पाद्मे विधत्ते [३]तद्धृतिं सदा ।।२२८।।
स्नानकाले तु यस्याङ्गे दृश्यते तुलसी शुभा।
गङ्गादि सर्वतीर्थेषु स्नातं तेन न संशयः ।।२२९ ।।
तुलसीमालिकां धृत्वा यो भुङ्क्ते गिरिनन्दिनि।
सिक्थे सिक्थे स लभते वाजपेयफलं शुभम् ।।२३० ।।
बहुना किम् इहोक्तेन शृणु त्वं वरवर्णिनि।
[४]विड्उत्सर्गादिकालेऽपि न त्याज्या कण्ठमालिका ।।२३१ ।।

१. स्नान-भोजन-मैथुन-मलमूत्रविसर्जनकालेषु. २. स्वस्मृतौ. ३. स्नानभोजनादि-कालेषु अपि तत्काष्ठमाला धृतिम्. ४. आदिपदात् मैथुनमूत्रोत्सर्गादिसङ्ग्रहः.

तुलसीकाष्ठकी मालाको स्नान-भोजन-मैथुन तथा मलमूत्रके विसर्जनके कालमें धारण नहीं करना चाहिए, ऐसा हारीतने अपनी स्मृतिमें कहा है. किन्तु पद्मपुराणमें स्वयं शिवजीने स्नान-भोजनादि सभी कालोंमें उसे धारण करनेका विधान किया गया है. 'स्नानके समय जिसके अंगमें शुभ तुलसीकी माला दिखाइ देती है, गंगा आदि सभी तीर्थोंके जलसे उसने स्नान किया है, उसमें कोइ संशय नहीं है. हे पार्वती! तुलसीमालाको धारण करते हुए जो भोजन करता है, वह प्रत्येक ग्रासमें शुभ वाजपेययज्ञका फल प्राप्त करता है. हे सुन्दरि! अधिक कथनसे क्या? सुनो! मलमूत्रादिके त्यागके कालमें भी कण्ठीका त्याग नहीं करना चाहिए. (२२८-२३१)

[१]यत् कण्ठे तुलसी नास्ति ते नरा मूढमानसाः।

अन्नं विष्ठा जलं मूत्रं पीयूषं रुधिरं भवेत् ।।२३२ ।।

ततः सर्वेषु कालेषु न त्याज्या कण्ठमालिका ।

क्षणाद्र्धं तद् विहीनोऽपि विष्णुद्रोही न संशयः ।।२३३।।

१. तथा.

जिनके कंठमें तुलसीकी माला नहीं है, वे नर मूढ मनके हैं. उनका अन्न व जल विष्ठा तथा मूत्र-रुधिरादिवत् होता है. अतः सभी कालोंमें कंठमालिकाका त्याग नहीं करना चाहिए. अर्धक्षणके लिए भी तुलसीमालासे विहीन व्यक्ति विष्णुद्रोही है, उसमें कोई संशय नहीं है. (२३२-२३३)

''तुलसीकाष्ठमालां यो धृत्वा भुङ्क्ते द्विजोत्तमः ।

सिक्थे सिक्थे स लभते वाजपेयफलं मुने'' ।।२३४ ।।

तुलसीकाष्ठकी मालाको धारण करके जो द्विजोंमें उत्तम पुरुष भोजन ग्रहण करता है, वह प्रत्येक निवालेमें वाजपेययज्ञके फलको प्राप्त करता है. (२३४)

[१]**''तुलसीकाष्ठमालां यो धृत्वा स्नानं सामचरेत् ।**

पुष्करे च प्रयोगे च स्नातं तेन मुनीश्वर!!''।।२३५ ।।

हे मुनीश्वर! तुलसीकाष्ठकी मालाको धारण करके जो स्नान करता है, वह पुष्कर तथा प्रयाग जैसे तीर्थोंमें स्नान कर चुका माना जाता है (१. श्रीस्कान्दपुराणे) (२३५)

[१]**''यज्ञोपवीतवद् धार्या कण्ठे तुलसिमालिका ।**

नाशौचं धारणे तस्या यतः सा ब्रह्मरूपिणी'' ।।२३६ ।।

यज्ञोपवीतकी ही तरह कण्ठमें तुलसीमालाको धारण करनी चाहिए. वह ब्रह्मरूपिणी होनेसे उसे धारण करनेसे कोई अपवित्रता नहीं आती है (१. श्रीस्कान्दपुराणे). (२३६)

पूजाङ्गं शंखचक्रादि गोपीचन्दनमृत्स्नया ।

कुर्याद् निषेधस्तत् प्रायः पूजाशून्ये क्वचिद् मृदः।।२३७ ।।

कुछ लोग गोपीचंदनकी मिट्टीसे धारण किये जाए शंखचक्रादि चिह्नोंको पूजांग मानकर पूजा न हो ऐसे कालमें उन्हें धारण करनेका निषेध करते है. यह निषेध प्रायः पूजा न करनेवालोंके विषयमें है. (२३७)

''गोपीचन्दनमुद्रां[१] च कृत्वा भ्रमति भूतले।
सोऽपि देशो भवेत् पूतः किं पुनः यत्र संस्थितः'' ॥२३८॥

१. आचारप्रकाशे ऊर्ध्वपुण्ड्रविधौ हलायुधीये.

गोपीचंदन द्वारा मुद्राओंको अंकित करके जो इस भूतलके ऊपर भ्रमण करता है, वह जहां भी जाता है वह स्थान पवित्र हो जाता है. तो फिर जहां वह निवास करता है, उस स्थानके बारेमें तो क्या कहना? (२३८)

[१]''कृष्णनामाक्षरैः गात्रम् अंकयेत् चन्दनादिना।
स लोकपावनो भूत्वा तस्य लोकम् अवाप्नुयात्'' ॥२३९॥

१. पाद्मपुराणे.

कृष्णके नामाक्षरोंको जिह्वापे रखकर चन्दन द्वारा मुद्राओंको अंकित करना चाहिए. वह लोकपावन होकर उन भगवानके लोकको प्राप्त करता है. (२३९)

''ममावतारचिह्नानि[१] दृश्यन्ते यस्य विग्रहे।
मर्त्यो मर्त्यो न विज्ञेयः स नूनं मामकी तनुः'' ॥२४०॥

१. तथा श्रीमद्भगवद्वचः.

मेरे अवतारके चिह्नोंको जो अपने शरीरके ऊपर धारण करता है, उसके देहको मर्त्य मत समझो. वह मेरे जैसा स्वरूपात्मक ही शरीर है. (पद्मपुराणमें निरूपित भगवद्वचन.) (२४०)

''कृष्णायुधाङ्कितें[१] देहे तोयचन्द्रनमृत्स्नया।
प्रयागादिषु तीर्थेषु स गत्वा किं करिष्यति'' ॥२४१॥

१. नीलकण्ठाह्विके च सनत्कुमारः.

कृष्णके आयुधोंको जिसने गोपीचन्दनसे अलंकृत किया है वह प्रयागादि तीर्थोंमें जाकर क्या करेगा! (२४१)

''यदा यदा प्रपश्येत देहं शंखादिचिह्नितम्।
तदा तदा जगत्स्वामी तुष्टो हरति पातकम्'' ॥२४२॥

जब जब भगवान शंखादि आयुधोंसे चिह्नित भक्तके देहको देखते हैं, तब-तब वे संतुष्ट होकर उसके सभी पापोंको हर लेते हैं. (२४२)

''गोपीचन्दनमृत्स्नाया[१] लिखितं यस्य विग्रहे।

शंखचक्रगदापद्मं तस्य देहे भवाम्यहम्'' ।।२४३।।

१. पाद्मे श्रीभगवान्.

गोपीचंदनकी मिट्टीसे जिसके शरीरमें शंख-चक्र-गदा-पद्म अंकित होते हैं, उनके देहमें मैं निवास करता हुं. (२४३)

सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यं मृण्मयमेव वा।

चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयेत विचक्षणः ।।२४४।।

मेधावी चतुर पुरुषके लिए उचित है कि सुर्वण या रजत, ताम्र, कांस्य आदिका अथवा मृत्तिकाका ही चक्र लगाकर धारण करे. (२४४)

उपवीतादिवद् धार्याः शंखचक्रगदादयः।

ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ।।२४५।।

यज्ञोपवीतादि की तरह शंख-चक्र-गदा आदिको धारण करने चाहिए. जैसे यज्ञोपवीतादि ब्राह्मणके विशेष चिह्न है, उसी प्रकार ये चारों आयुध वैष्णवके विशेष चिह्न हैं. (२४५)

इत्थं विधीयते मुद्रा मृण्मयी धातुचक्रतः।

द्विजानाम् अपि धर्मोऽयम् उपवीतातिदेशतः ।।२४६।।

उपवीतादिके समान द्विजोंका यह भी धर्म है कि वे मृण्मय धातुचक्रोंसे इन मुद्राओंको भी धारण करें. (२४६)

[१]**''चक्रलाञ्छनहीनयस्य विप्रस्य विफलं भवेत्।**

क्रियमाणं च यत् कर्म वैष्णवानां विशेषतः'' ।।२४७।।

१. मार्गशीर्ष माहात्म्ये तृतीयाध्याये.

चक्रादि चिह्नोंसे रहित विप्र द्वारा किए गए सभी कर्म विफल हो जाते हैं. वैष्णवके कर्मोंकी विफलता विशेषरूपसे होती है. (२४७)

इत्यावश्यकता स्कान्दे वर्णिता विप्रधर्मता।

प्रस्तुत्य मृण्मयीं मुद्रां पूजाङ्गत्वं यथोदितम् ।।२४८।।

इस तरह स्कन्दपुराणमें विप्रके धर्मके रूपमें इन्हें धारण करनेकी आवश्यकताका निरूपण किया गया है. पूजाके अंगरूप इन मृण्मयी मुद्राओंको धारण करना कहा गया है. (२४८)

शंखचक्रादिरहितः पूजां यस्तु समाचरेत्।

निष्फलं पूजनं तस्य हरिश्चापि न तुष्यति ।।२४९ ।।

शंखचक्रादि चिह्नोंके रहित जिन्होंने पूजा ही है, उनका पूजन निष्फल है तथा हरि भी उनसे संतुष्ट नहीं होते हैं. (२४९)

यस्तु सन्तप्तशंखादि–लिङ्गांकिततनुर्नरः ।
स सर्वयातनाभोगी चाण्डालो जन्मकोटिषु ।।२५० ।।
इदं बृहन्नारदीयं पृथ्वीचन्द्रोदये स्थितम् ।

जो शंखादि मुद्राओंको तप्तमुद्रा बनाकर शरीरके उपर धारण करता है, वह सभी यातनाओंका भोगी बनकर कोटि जन्मों तक चाण्डाल है. यह विधान वृहारदीयके पृथ्वीचन्द्रोदय ग्रंथमें किया गया है. तप्तमुद्रको धारण करनेसे वह शूद्र तथा तांत्रिक हो जाता है. (२५०)

[१]अंकनं तप्तमुद्रा स्यात् शूद्रतांत्रिकयोश्च सा ।।२५१ ।।
ऊर्ध्वपुण्ड्रन्तु भगवत्प्रसादद्रव्यतो मतम् ।
वैष्णवानां च शैवानां द्विजानां नित्यम् उच्यते ।।२५२ ।।

१. नांकनं विग्रहे वेद पन्थानम् आश्रित इत्यादौ वृषोत्सर्गादौ तथा प्रसिद्धेः.

अतः तप्तमुद्राको धारण नहीं करना चाहिए. तप्तमुद्रा शूद्र एवं तान्त्रिकोंके लिए है. प्रभुके प्रसादी कुंकुमसे उर्ध्वपुण्ड्र नित्य धारण करना विहित है. वैष्णव तथा शैव द्विजोंके लिए यह सन्ध्योपासनादिवत् नित्य कर्तव्य है. (२५२)

[१]"यागो दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
भस्मी भवति तत् सर्वम् ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्" ।।२५३ ।।

१. मदनपारिजाते च ब्राह्मे.

यज्ञ, दान, तपस्या, होम, स्वाध्याय, पितृतर्पण आदि सभी कर्म उर्ध्वपुण्ड्रको धारण किये बिना करनेपर भस्म (निष्फल) हो जाते हैं. (२५३)

[१]"ललाटे तिलकं कृत्वा कुर्युः शैवाश्च वैष्णवाः ।
तर्पणं चापि वै श्राद्धम् अन्यथा निष्फलं भवेत्" ।।२५४ ।।

१. स्कान्दे. उर्ध्वपुण्ड्रविधिं प्रक्रम्य.

ललाटमें तिलक धारण करके ही शैवों तथा वैष्णवोंको तर्पण–श्राद्धादि कर्म करने चाहिए, अन्यथा वे सभी निष्फल हो जाते हैं. (२५४)

[१]**''ऊर्ध्वपुण्ड्रं शिवस्यैवं विष्णोः कुर्युश्च वा बुधाः।**
मूर्ध्नि मूलेन मन्त्रेण शेषं द्वादशनामभिः'' ।।२५५।।

१. आचारमयूखे च शौनकः.

आचारमयूख ग्रंथमें कहा गया है कि वैष्णव तथा शैवोंको ऊर्ध्वपुण्ड्र मूर्ध्नामें मूलमन्त्रके उच्चारण द्वारा तथा अन्य स्थानोंमें द्वादशनामों का उच्चारण करते हुए धारण करना चाहिए. (२५५)

[१]**''ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजातीनाम् अग्निहोत्रसमो विधिः।**
इत्यावश्यकता सिद्धा सर्वथा सान्तरं तु तत्'' ।।२५६।।

१. धर्मप्रवृत्तौ स्मृतिसार समुच्चये.

ऊर्ध्वपुण्ड्र धारण करना द्विजोंके लिए अग्निहोत्रके समान नित्यकर्तव्यरूप विधि है. इसे धारण करनेकी आवश्यकता सर्वथा सिद्ध है. ऊर्ध्वपुण्ड्र सान्तराल होना चाहिये.(२५६)

[१]**''एकान्तिनो महाभागाः सर्वभूतहिते रताः।**
सान्तरालं प्रकुर्वन्ति पुण्ड्रं हरिपदाकृतिम्'' ।।२५७।।

१. इत्यादि पाद्मे ऊर्ध्वपुण्ड्राध्याये.

सर्व प्राणियोंके हितमें तत्पर अनन्य उपासक महाभाग जीव हरिचरणके आकारवाले ऊर्ध्वपुण्ड्रको मध्यमें अवकाशसहित धारण करते हैं. (२५७)

''ऊर्ध्वपुण्ड्रन्तु सर्वेषां न निषिद्धं कदाचन।
धारयेयुः क्षत्रियाद्या विष्णुभक्ता भवन्ति ये'' ।।२५८।।

उर्ध्वपुण्ड्रको धारण करनेका निषेध किसीके भी लिए नहीं है. क्षत्रियादि भी यदि विष्णुभक्त हों, तो वे भी धारण करें. (२५८)

इति सर्वेषु वर्णेषु वैष्णवानां तदीरितम्।
निषिध्यते शिवेनैव पाद्मे भस्मत्रिपुण्ड्रकम् ।।२५९।।

इस प्रकार सभी वर्णोंके वैष्णवोंके लिए उर्ध्वपुण्ड्रका विधान किया गया है. भस्मत्रिपुण्ड्रको धारण करनेका निषेध शिवनें स्वयं ही पद्मपुराणमें किया है. (२५९)

''विप्राणां नैव धार्यं स्यात् तिर्यक्पुण्ड्रादिधारणम्।
नारायणात् परब्रह्माद् अन्येषाम् अर्चनं न हि ।।२६०।।

'विप्रोंको त्रिपुण्ड्र कभी धारण नहीं करना चाहिए. परब्रह्म नारायणके अलावा किसीका अर्चन भी उन्हें नहीं करना चाहिए.' (२६०)

ब्राह्मणः कुलजो विद्वान् भस्मधारी भवेद् यदि।
वर्जयेत् तादृशं देवि! मद्योच्छिष्टं घटं यथा।।
त्रिपुण्ड्रं शूद्रकल्पानां शुद्राणां च विधीयते।
त्रिपुण्ड्रधारणाद् विप्रः पतितः स्याद् न संशयः''।।२६१।।

हे देवी! यदि ब्राह्मणकुलमें उत्पन्न विद्वान भस्मधारण करता हो तो जैसे मद्यसे उच्छिष्ट घटका त्याग किया जाता है, उसी प्रकार उसका भी त्याग करो. त्रिपुण्ड्र शूद्रोंका कल्प है, तथा उन्हींके लिए त्रिपुण्ड्र धारण करनेका विधान किया गया है. त्रिपुण्ड्र धारण करनेसे विप्रका पतन होता है, उसमें कोई संशय नहीं है. (२६१)

[1]त्रिपुण्ड्रस्य विधिः शैवे[2] निषेधः सर्ववैष्णवे।
अवैदिके तु शैवे वा [3]तानि द्वादशनामभिः[4]।।२६२।।

१. उभयत्र वैषयिकम् अधिकरणं जात्यभिप्रायाद् एकवचनं सर्वे वैदिकाः(?). २. शिवपूजादिकर्मभेदाद् इच्छातश्च तिर्यग् ऊर्ध्वपुण्ड्रयोः विकल्पः. ३. ऊर्ध्वपुण्ड्राणि. ४. ''ललाटे केशवं विद्याद् नारायणम् अथोदरे'' इत्यादिना उक्तैः बहुग्रन्थप्रसिद्धैः.

त्रिपुण्ड्रका विधान शैव विषयक है या तो वह अवैदिक शैव विषयक है. उसका निषेध वैदिक-अवैदिक सर्व वैष्णव विषयक है. उन पुण्ड्रोंको द्वादश नामोंके उच्चारणपूर्वक द्वादश अंगोंमें धारण करना चाहिए. (२६२)

अत आवश्यकं माला मुद्रावत् तिलकं शुभम्।
तत्पाद्म उत्तरे खण्डे एकीकृत्य प्रशंसितम्।।२६३।।

अतः माला तथा मुद्रा की तरह तिलक धारण करना आवश्यक है. पद्मपुराणके उत्तर खण्डमें इन सभी चिह्नोंको धारण करनेवालेकी प्रशंसा करते हुए कहा गया है कि- (२६३)

[1]''ये कण्ठलग्नतुलसीनलिनाक्षमाला
ये बाहुमूलपरिशोभितशंखचक्राः।
ये वा ललाटफलके लसदूर्ध्वपुण्ड्राः

ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति'' ।।२६४।।

'जो अपने कण्ठमें तुलसीकी माला धारण करते हैं, जो अपनी भुजाओंमें शंख-चक्रादि मुद्रओंको धारण करते हैं, जो ललाटमें ऊर्ध्वपुण्ड्र धारण करते हैं, ऐसे वैष्णव समस्त लोकको त्वरित ही पवित्र कर देते हैं (१.पद्म.पु.अध्यायः १०). (२६४)

त्रयम् एकैकवादेन निबन्धस्यानुसारतः।
पुरुषोत्तमपादैः सप्रमाणौघं दृढीकृतम् ।।२६५।।

तत्त्वार्थदीपनिबंधका अनुसरण करते हुए श्रीपुरुषोत्तमजीने भी तीन भिन्न-भिन्न वादग्रंथोंमें इन तीनों चिह्नोंको धारण करनेका सिद्धांत अनेक प्रमाणों द्वारा पुष्ट किया है. (२६५)

तथा श्रुतिरहस्यादौ मयाप्यन्यत्र[१] वारितः।
संशयः तिलकद्रव्ये रुद्राक्षस्याप्यधारणे ।।२६६।।

१. ग्रन्थान्तरेषु. इदानीं सत्सिद्धान्तमार्तण्डेऽपि अयं विषयो अनेन कविना सम्यक् निर्णीतः.

यहां भी पुराणोंके अनेक प्रमाण वचनों द्वारा सिद्ध किया है. श्रुतिरहस्यग्रंथमें भी रचनाकारने एवं सत्सिद्धांतमार्तंडमें भी मैंने इस विषयका निरूपण किया है. रूद्राक्षको धारण करनेके विषयमें तथा तिलक धारण करनेके द्रव्यादिके विषयमें भी वहां निर्णय दिये गए हैं. (२६६)

आचारैः ईदृशैः शुद्धैः श्रौतैः स्मार्तैः पुराणजैः।
सदाचारागतैः शुद्धः सेवेतोक्तप्रकारतः ।।२६७।।

इस प्रकार श्रौत, स्मार्त तथा पौराणिक शुद्ध आचारोंसे सदाचारका पालन करते हुए उक्त प्रकारसे सेवापरायण रहना चाहिए. (२६७)

लीलास्वादोनुभूत्येकवेद्योस्य स्याद् अनुग्रहात्।
ब्रह्मादिभिः प्रार्थ्यमानोऽप्येषाम् अत्यन्तदुर्लभः ।।२६८।।

प्रभुकी कृपासे उनकी ऐसी लीलाओंका आस्वादन लेनेका लाभ उक्त सेवा करनेवालेको मिलता है; जिसे प्राप्त करना प्रार्थना करनेपर भी ब्रह्मादि देवताओंके लिए दुर्लभ है. (२६८)

न स्वप्नेऽप्यक्षरजुषां केवलज्ञानिनाम् अयम्।

मन्वते परमं मोक्षं ब्रह्माऽहंभानमेव ते ।।२६९ ।।

ऐसा आस्वादन अक्षरब्रह्मका सेवन करनेवाले केवल ज्ञानीओंको स्वप्नमें भी प्राप्त नहीं होता. वे ज्ञानीजन तो 'मैं ब्रह्म हुं', ऐसे ज्ञानवाली स्थितिको ही मोक्ष मानते हैं. (२६९)

अहं ब्रह्मेति संसिद्धौ अक्षरत्वं भविष्यति ।

न तेऽक्षरात् परं किञ्चिद् जानन्ति पुरुषोत्तमम् ।।२७० ।।

'मैं ब्रह्म हुं', ऐसा ज्ञान सिद्ध हो जानेपर अक्षरब्रह्मता सिद्ध होती है. ऐसे ज्ञानियोंको अक्षरब्रह्मसे पर ऐसे पुरुषोत्तमका ज्ञानमात्र भी नहीं होता है. (२७०)

इत्यात्मलाभसन्तुष्टाः सात्विका[१] भक्तिवर्जिताः।

लीयन्ते तेऽक्षरे ज्ञानघने सर्वे चिदंशकाः[२]।।२७१।।

नावर्त्तन्ते पुनर्मग्नाः सुखे संसुप्तवत् ततः।

ददाति भगवान् प्रायो भुक्तिं भक्तिः सुदुर्लभा ।।२७२ ।।

१. न तु निर्गुणाः ''सत्वात् सञ्जायते ज्ञानं'' ''कैवल्यं सात्विकं ज्ञानम्'' इत्यादिवचोभ्यः. २. जीवाः.

इस प्रकार आत्मलाभमें संतुष्ट, भक्ति बिनाके सात्विक चिदंश ज्ञानघन ज्ञानीजन अक्षरब्रह्ममें लीन हो जाते हैं. सुखमें मग्न वे लोग सुषुप्त लोगोंकी तरह जन्म ग्रहण नहीं करते हैं. भगवान प्रायः मोक्ष प्रदान करते हैं; भक्ति प्राप्त करना तो दुर्लभ है. (२७१-२७२)

'भगवान् भजतां मुकुन्दो

मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगम्'।

'अनिच्छतो गतिम् अण्वीं प्रयुङ्क्ते' ।

भक्तस्य कृष्णसायुज्याद् रसपानं [१]तटस्थवत्।

भगवज्ज्ञानिनां नैतत्[२] तापशान्तिः द्वयोः[३] फलम् ।।२७३ ।।

१. जलं पिबतः तीरस्थस्येव. २. रसास्वादनम्. ३. भक्तज्ञानिनोः संसारतापस्य तटस्थनिमग्नयोः ग्रीष्मतापस्य च शान्तिः.

'भगवान मुकुंदकी भक्ति करनेवालोंको वे कभी मुक्ति दे देते हैं, परंतु भक्तियोग नहीं देते हैं.' 'अनिच्छया भी अण्वीगति प्रदान करते हैं.' 'भगवानका सायुज्य प्राप्त करनेवालेको तीरपर बैठे हुए व्यक्तिकी तरह रसपान प्राप्त होता है.'

'प्रभु विषयक मात्र ज्ञान प्राप्त करनेवालेको ऐसा रसपान प्राप्त नहीं होता है.' इन दोनों स्थितियोंमें इन दोनों प्रकारके तापोंकी शांतिकी स्थिति समान ही है. (२७३)

इति श्रीवल्लभाचार्यचारुभास्वद्विकासितम्।

सिद्धान्ताब्जं भजध्वं भो दैवभृङ्गा रसार्थिनः[१]॥२७४॥

१. रसो भक्तिः पुरुषोत्तमो वा पक्षे मकरन्दः.

इस प्रकार महाप्रभु श्रीवल्लभाचार्य रूप सुंदर सूर्य द्वारा विकासित सिद्धांतरूपी कमलका आप सभी दैवीजीवरूपी भ्रमर आश्रय करके स्थित हों. (२७४)

बालानां बोधनायेह दिङ्मात्रं दर्शितं मया।

प्राक्तनेषु प्रबन्धेषु विस्तरस्तु विलोक्याताम्॥२७५॥

तद् उच्छिष्टोपभोगेन शुद्धबुद्धेर्ममापि ये।

चन्द्रोदयादयो ग्रन्था अनुगृण्हीत तानपि॥२७६॥

अल्पज्ञ बालकोंके समान लोगोंको बोध करवानेके लिए मैनें इस ग्रंथमें दिशानिर्देश मात्र किया है. इन विषयोंका विस्तार पूर्वके ग्रंथोंमें देख लेना चाहिए. उनके उच्छिष्टके उपभोगसे शुद्ध बुद्धिवाले मेरे भी जो चन्द्रोदयादिग्रंथ हैं, उन्हें भी अनुग्रहीत करें. (२७५-२७६)

प्रथमे प्रकरणे यत् प्रोक्तं सङ्क्षिप्य तत् पुनः।

प्रपञ्चितं प्रकरणैः चतुर्दशभिरुज्वलम्॥२७७॥

प्रथम प्रकरणमें जो संक्षेपमें कहा गया है, उसी विषयका विचार अन्य चौदह प्रकरणोंमें विस्तारसे किया गया है. (२७७)

[१]पीनपयोधरकान्तौ [२]सद्वृन्दावनविलासरुचौ।

राधायां श्रीकृष्णे रचय [३]रतिं दर्पकोपमानपदे[४]॥२७८॥

१. कुचौ मेघाश्च. २. समीचीनं वृन्दावनं सतां वृन्दस्य आवनं रक्षणञ्च. ३. भक्तिम्. ४. रूपादि गर्व-रोष-प्रणय-कलहानां दर्पकस्य कामस्य उपमायाश्च.

पुष्ट स्तनोंसे कमनीय एवं सुंदर वृन्दावनमें विलासकी रुचि रखनेवाली उन गर्व, कोप तथा मानोंकी स्थान श्रीराधामें व पुष्ट मेघसदृश कान्तिवाले तथा सत्पुरुषोंके वृन्दोंकी रक्षाके खेलमें रुचि रखनेवाले एवं कामदेवके उपमानके

आस्पद श्रीकृष्णमें प्रेमभक्तिको तू कर. (इस श्लोकमें आशुकवि ग्रंथकारने श्लिष्टविशेषणोंका प्रयोग करते हुए अपने मनसे कहा है कि तू परम सुन्दर युगलस्वरूपमें भक्ति कर.) (२७८)

नोल्लासिते न[१] दीने

कृतेऽपि भङ्गे न [२]वारिजातानाम्।

[३]द्विजराजशब्दभाजो

नमामि [४]सदिनोदयाद् निजाचार्यान्।।२७९।।

१. नदीपतौ समुद्रे वस्तुतस्तु दैन्यवान् एव उल्लासितो न तु अदीनः. २. कमलानां वस्तुतस्तु अर्वाचीन दुर्वादरूपवैरिसमूहानाम्. ३. चन्द्रो ब्राह्मणश्रेष्ठश्च. ४. दिवसे य उदयः तत्सहितानि इत विरोधो वस्तुतस्तु सतां वेदानामिनस्य हरेः उदयः कलौ प्रकाशो येभ्यः तान्. ''आत्रेयगोत्रे जातेन गोपीनाथाङ्गजन्मना. देवकीनन्दनाख्येन गोवर्द्धनगुरोर्मुखात्।। अधीत्य तत्कृतं ग्रन्थं स्वस्यैव स्मृतये मया. द्रुतं कृतं स्फुटं सूक्ष्मं सरलं टिप्पणं शुभम्।।'' श्रीः अस्तु.

नदीयोंके प्रभु समुद्रको उद्वेलित नहीं किया तथा कमलोंका मुकुलीभावरूप भंग भी नहीं किया, तो भी द्विजराज शब्दके भाजन हुए व दिनमें उदयके सहित अर्थात् प्रकट होनेवाले निजाचार्यको मैं नमन करता हुं. ('द्विजराज' शब्द चन्द्रवाचक भी है. अतः कविने विरोधाभास अलंकार दिखलानेके लिए ऐसे शब्दोंका प्रयोग किया है, जिससे विरुद्ध प्रतीति हो तथा उसका परिहार भी हो जाये. चन्द्र समुद्रको उल्लासित करता है, कमलोंका भंग करता है तथा दिनमें उसका उदय नहीं होता. अतः 'द्विजराज' चन्द्रका ऐसे कार्योंके न करनेसे विरोध प्रतीत करवाया गया है. द्विजाति शिरोमणि आचार्यपक्षमें अर्थान्तरसे विरोधका परिहार किया है कि आचार्यने दीनोंको ही उल्लसित किया है. जो दीन नहीं है, उसे उल्लासित नहीं किया एवं शुद्धाद्वैतके विरोधी शत्रुरूप नये वादोंको उपस्थित करनेवालोंका भंग किया है. प्राचीन श्रौतसिद्धांतकी रक्षा की है, तथा आचार्यका आज भी 'उदय', अर्थात् भक्तोंके लिए प्राकट्य होता है. ऐसे आचार्यको ग्रंथकारने नमन किया है.)

श्रीमद्भक्तिसुधाब्धिवर्धनविधौ सम्पूर्णचन्द्रायितं

दुर्वादोत्कटकुम्भिदम्भदलने शार्दूललीलायितम्।

पादाब्जं भजताम् अशेषविदुषां मस्तेषु मालायितं
यैर्वाचो विसरा जयन्ति रुचिराः ते विट्ठलेशप्रभोः ।।२८०।।

भक्तिरूप अमृतके महासागरकी वृद्धि करनेके कार्यमें जो संपूर्णरूपसे चंद्ररूप बने हुए हैं, दुष्टवादोंसे उत्कट बने हुए हाथीरूप वादीओंके दंभको नष्ट करनेमें जो सिंहरूप बने हुए हैं, चरणकमलोंका आश्रय करके रहे हुए सभी विद्वानोंके मस्तकोंके लिए जो मालारूप बने हुए हैं, उन परमकृपालु श्रीविठ्ठलनाथ–गुसांइजी प्रभुचरणकी सुंदर प्रसरित वाणी विजयी बने. (२८०)

यः श्रीमद्व्रजवल्लभाभिधगुरोः स्पृष्टः कृपादृष्टिभिः
बाल्येऽगान्निखिलागमांश्च निपुणं तातात् घनश्यामतः।
तूर्णं वर्णयते बहूनि युगपत् श्रोत्रिष्टवस्तूनि यो
नानाकाव्यनिबन्धकृत् स समभूद् गोवर्द्धनाख्यः कविः ।।२८१।।

जिन गुरुदेव श्रीव्रजवल्लभजीकी कृपादृष्टिने बाल्यकालमें स्पर्श किया, तथा पिता श्रीघनश्यामभट्टकी निपुणताके कारण सभी शास्त्रोंके विद्याभ्यासका लाभ प्राप्त हुआ, तथा जिसने श्रोताओंके अनेक विषयोंको त्वरित ही वर्णित कर दिया है, ऐसा अनेक काव्य तथा निबंधोंको लिखनेवाला कवि गोवर्धन हुआ. (२८१)

पञ्चनदान्वयजनुषा तेनान्धेनापि सत्कृपैकदृशा।
भूदृशिदुर्गाशशिमितविक्रमवर्षे व्यधायि पञ्चदशी[१]।।२८२।।

१. १९२१तमे वर्षे इत्यर्थं.

पंचनदीकुलमें उत्पन्न, अंध होनेपर भी सत्पुरुषोंकी कृपारूप एकमात्र नेत्रवाले इसने इस पंचदशीकी सं.१९२१के विक्रमवर्षमें रचना की. (२८२)

यो गोवर्द्धनवाक्सुधोदधिभवः सद्वाञ्छितार्थप्रदः
स्वान्तध्वान्तनिवारको गुरुघनश्यामोक्तिशाणोज्वलः।
विद्वद्भिः करुणापरैर्हृदि धृतः सोऽयं महीमण्डले
यावच्चन्द्रदिवाकरं विजयतां वेदान्तचिन्तामणिः ।।२८३।।

गोवर्धनकी वाणीरूप अमृतसागरसे प्रकट, सदिच्छाको देनेवाला, हृदयके अंधकारको मिटानेवाला, गुरु घनश्यामके वचनोंरूपी नौकासे उज्ज्वलता प्राप्त करनेवाला, तथा करुणापरायण विद्वानोने जिसे हृदयमें धारण किया है, ऐसा

यह वेदान्तचिंतामणी ग्रंथ यावत् चंद्रदिवाकर विजयी बना रहे. (२८३)

इति श्रीमद् वेदव्यासविष्णुस्वामिमतपुण्डरीकमण्डलमण्डनमार्त्तण्ड
श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाब्जचञ्चरीकचित्तेन
मोक्षगुरु स्वमातामह गोस्वामिश्रीव्रजवल्लभचरणैकतानेन
तैलङ्गवेल्लनाटीज्ञातीय तित्तिरीशाखीय आपस्तम्बवाधूलसगोत्रोद्भव
पञ्चनद्युपनामक घनश्यामभट्टात्मजेन स्वपितृसकाशात् लब्धविधेन
श्रीगोवर्द्धनाऽऽशुकविना कृते वेदान्तचिन्तामणौ
साधनफलादिविवेको नाम पञ्चदशं प्रकरणं सम्पूर्णम् ।।

समाप्तश्चाऽयं वेदान्तचिन्तामणिः ।।

d

टिप्पणकर्तुः परिचयः।

आसन्नाङ्गिरसायास्य गौतमप्रवरान्वये।
तैत्तिरीयां कृष्णयजु तरोः शाखाम् अधीतिनः ।।१ ।।
देवर्षिकविराजादिपदवीसमलङ्कृताः।
श्रीकृष्णप्रमुखा विप्रा आमेरेश्वरसेविताः ।।२ ।।
तेषां वंश्यो जयपुरी वास्तव्यो भट्टसत्तमःदृ
श्रीमंल्लक्ष्मीनाथ इति प्रथितो गुरुभि गुणैः ।।३ ।।
तदात्मजः श्रीद्वारकानाथः शीलनिधिः सुधीः।
कृष्णाङ्घ्रिमधुपस्तस्य रमानाथः कविः सुतः ।।४ ।।
गोस्वामिश्रीगोकुलेन्दोः कृपापाङ्गसमाश्रितः।
तेन चिन्तामणेः प्राचां टिप्पणं विशदीकृतम् ।।५ ।।

d

॥श्रीहरिः॥

अस्ति किञ्चिद्वक्तव्यम्।

प्रादुरासन्किल भगवतः परमपुरुषस्य आज्ञया दक्षिणापथे पाखण्डमत-खण्डनपण्डितपुण्डरीका भगवद् वदनपराऽवताराः श्रीमद्वल्लभाचार्यदेशिकेन्द्रा इत्यतिरोहितम् इदानीं विपश्चिद् भारतीयानाम्। तद् आज्ञया एव तज्जातीया बहवो विद्वद् अग्रेसरा यजुरधीतिनो वेल्लनाटीब्राह्मणा विमुच्य तद्देशं सगृहा इहोत्तरादि दिग्देशेषु समागत्य न्यवसन्। इहात्यास्तु तेषाम् अखिलानां मतिमहद् वैदुष्यम् अवलोक्य सर्वान् अपि तान् भट्ट इत्युपपदेन संकीर्त्य महता सम्मानेन पुरोजगृहुः। साङ्गदर्शननिगमपारद्रश्वनामपि एतद् उपपदं भट्ट इति अधुना कालवशात् प्रसिद्धि वशाद् वा जातिताम् अधितिष्ठति। हन्त एतत्। श्रूयते त्रैगुण्यस्वाभवाद् एव एतेषां जातो द्वयेन विभागः गोकुलस्थो मथुरास्थ इति। यद्यपि सन्ति कतिपये तथा अपि भट्टा ये श्रीमद्वल्लभाचार्येभ्योऽपि पूर्वं वृत्ति वशात् कार्यवशाद्वा देशेषु एषु आगत्य वसन्ति स्म तथापि त एत इदानीं भागद्वय एवान्तः क्रियन्ते प्रसिद्धया। वैदुष्यपित्रे प्रत्यहं निवासाञ्जलिं ददत्सु अपि एतेषु भवन्ति यद्रच्छया कतिपये तथाविधा अपि महात्मानो यैः आत्मवैदुष्यमहामहिम्ना पुनरप्यवदातीक्रियते वंशो नाम जातिश्च। एवंविधेषु एव महाभागेषु निखिल-भारतभारतीवैभवो विद्वत्प्रकाण्डो भारतमार्तण्डः पंचनदी श्रीमान् गोवर्धनशर्मा आसीत्। स्नेहनाम्ना तु प्रसिद्धः पण्डित गट्टुलाल इति।

अयं हि वैक्रम एकाधिक एकोनविंशे शरदि कच्छप्रदेशे लब्धजन्मा। वैयाकरणधुरीणा गोकुलस्थो भट्टश्रीघनश्यामशर्मा अस्य जनकः। जननी च गो.श्रीव्रजवल्लभमहाराजानां पुत्री श्रीमती लाडूबेटी। बाल्य एव अस्य प्रतिभा मेधा च लोकाश्चर्यकारी श्रूयते। श्रूयते च एतेन महामतिना अष्टवर्षीयेण बटुनैव रुक्मिणीचम्पूः निर्मिता। व्याकरण-न्याय-मीमांसा-वेदान्त-काव्यादिषु विस्मयकरः पण्डितप्रकाण्ड आसीद् इति अस्य मारुतशक्ति-वेदान्त-चिन्तामण्यादिग्रन्थान् विलोक्य मतिर्निश्चिता भवति। वैक्रमसार्धैकोनविंशतकात् पूर्वम् एव अस्य शतावधान-शास्त्रार्थ-कवितादिभिः यशोवितानं व्यतानि समग्रेऽपि भारते। काशीकलिकातादिनगरेषु संसदि महामहोपाध्यायमहेशचन्द्र-

विशवकुमारगङ्गाधरादि विपश्चिद-पश्चिमान्स्ववैदुष्येण संतोष्य वेदान्त-भट्टाचार्यभारतमार्तण्डशीघ्रकवि-प्रभृतीनि उपपदानिसादरम् उपलेभे, राज्ञां च भूयसां सम्मानम् अवाप। कृष्णगढनरेशेन संतुष्य स्वर्णवेत्रं व्यतार्यस्मै। प्राय: सर्वेष्वपि शास्त्रेष्वनेन निबन्धा व्यरच्यन्त। किन्तु नि:सन्तानतया प्रबन्धकाभावेन बहुशो विलयं गता:। भूयांस एव अस्य अन्तेवासिनो विद्वद्धुरीणा आसन्सन्ति च। तन्मुखेन ज्ञातास्त्वस्यैते ग्रन्था:।

१. उपनिषदानां भाष्याणि
२. श्रीमद्भगवद्गीताटीका
३. शुद्धाद्वैतचन्द्रोदय
४.रुक्मिणीचम्पू
५. अणुभाष्टटिप्पणम्

अस्मद्दृष्टिगोचरं गतास्तु एवम्।

१.मारुत् शक्ति:
२. सत्सिद्धान्तमार्तण्ड:
३. वेदान्तचिन्तामणि:
४. कृष्णाभिसार:
५. कृदन्तव्यूह:
६. निबन्धप्रकाशावरणभङ्गटीका सत्स्नेहभाजनम्

तत्र अस्मन्मुद्रापितोऽयं वेदान्तचिन्तामणि: अस्य महतीं कविताशक्तिं निखिलदर्शन प्रतिष्ठित पाण्डित्यं च सरलं बोधयति। विद्यारण्यस्वामि निर्मितां पंचदशीं विलोक्य तत्सद्रशोऽयं तेन पंचदशमप्रकरणात्मक: प्रबन्धो विरचित इति मन्ये। अस्मिन्हि प्रथमे प्रकरणे अस्ति कश्चन सर्वधर्मविशिष्ट: परमात्मा सर्वकर्तेति युक्तयाऽनुमानैश्च विविधैर्नास्तिकोच्छेदाय साधितम्।

द्वितीये श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रादुर्भाविते अस्मत् शुद्धाद्वैतवेदान्ते तु ब्रह्माद्य-लौकिकविषयेषु वेद-गीता-ब्रह्मसूत्र-श्रीभागवतं तद् अनुसारीणि च अन्यानि अपि शास्त्राणि प्रमाणानि इति एवम् एकं शाब्दमेव प्रमाणमिति महता विवेकेन सरलाभिश्च युक्तिभिर्विवेचितम्। संसारगतिनिरूपणश्च।

तृतीये सच्चिदानन्दांशानां जडजीवाऽन्तर्यामिणां विविच्य प्रदर्शनम्। तेषां ब्रह्मणा सहैक्यश्च।

चतुर्थे प्रपञ्चसत्यत्वनिरूपणम्। तत्रैव श्रुतिसूत्रगीताश्रीभागवतान्य-पुराणादिप्रमाणानामुपन्यास:। तद्विषये परपक्षनिरूपणं तत्पराहतिश्च।

पञ्चमे युक्त्या पूर्वोक्तसमर्थनम्। तत्रैव च उदाहरणप्रदर्शनम्।

आविर्भावतिरोभावयो: नामरूपव्याकरणप्रदर्शनपूर्वकं निरूपणम्।

षष्ठे – विकृतपरिणामवादादीनां खण्डनम् अविकृतपरिणामवादस्य च श्रुतियुक्तिभि: समर्थनम्।

सप्तमे जीवानाम् उद्गमो भगवदिच्छया च अविद्यया एव अहंताममतारूप: संसारो लग्न इति विविच्य वर्णनम्।

अष्टमप्रकरणे जीवान्तर्यामिनिरूपणम्। तत्र जीवो भगवतोंऽश:। अणु: प्रसारिचैतन्यगुणयुक्त: परतन्त्र: कर्ता। भगवदिच्छया अविद्यया बद्ध:। न प्रतिबिंब: किन्तु भगवदंशोऽक्षररूप:। अन्तर्यामी तु सर्वज्ञ: सर्वप्रेरक: सर्वाऽविज्ञात आनन्दरूप: कर्ता निर्विकार इत्यादिविषय: श्रुति–स्मृति–सूत्र–गीता–श्रीभागवतयुक्तिभिर्महता प्रकारेण लघुना च समर्थित:।

नवमे प्रतिबिम्बत्वादिपराभिमतानां भाष्यविद्वमण्डनादि आकरग्रन्था–नुसारि प्रमाणयुक्तिभि: खण्डनं विहितम्।

दशमे ब्रह्म सधर्मकम् इति, ततश्च तद् धर्माणां तत् शक्तीनां च नित्यत्वं ब्रह्मरूपत्वं भिन्नाभिन्नत्वं च तै: एव प्रमाणै: विवेचितम्। तत्तद् विषये च परतत्त्वान्वेषणं तद् अपहतिश्च।

एकादशे प्रसङ्गागतं भेदवादिश्रीरामानुजमतं समालोचितम्। इदमपूर्वमनेन कृतमिति मे मतम्। अस्मद् दृष्टेषु भाष्याद्याकरग्रन्थेषु न द्रश्यत एतन्मत–समालोचनम् एवम्।

द्वादशे शैवशाक्तमतखण्डनकरणम्।

त्रयोदशे जगदक्षरान्तर्यामिपुरुषोत्तमादिरूपभेदेऽपि शुद्धं ब्रह्म अद्वैतम् इति गङ्गादिद्रष्टान्तै: प्रमाणैश्च श्रुत्यादीनां साधितम्।

चतुर्दशे प्रकृतिपुरुषविवेकदिग्दर्शनं भगवद्धामात्मक अक्षरब्रह्मणो विस्तृतं वर्णनम्।

पंचदशे पूर्वोक्तप्रकरणविषयाणां समुच्चय:। तत्र पूर्वं भगवतो लीला लीलापरिकरश्च भगवदात्मक इति समर्थनम्। तत्र वेदादीनां प्रमाणम्। जीवानां संसारगति:। संसारात् मुक्तौ भक्तेरेव साधनत्वम्। भक्ते: स्वरूपम्।

मुक्तिस्वरूपम्। स्वतन्त्रभक्तानां मुक्ते: अपि अधिकं फलम्।

परमानुगृहीतभक्तस्य आनन्दमयो नित्यो देह:। भगवत् प्रेम्णि अनुग्रह एव

परमं साधनम्। शरणात्मनिवेदनयो: निरूपणम्। आचार्यचरणे वेदादिप्रमाणम्। सेवासाधनादिवर्णनम्। वैष्णवाचार:। इत्यादि बहूनां विषयाणाम् उपन्यास:।

विशेषतो द्रष्टव्यम्।

भारतमार्तण्डविरचिता: प्राय: सर्वेऽपि ग्रन्था बृहन्मन्दिराधीश्वरै: श्रीजीवनलालगोस्वामिचरणै: एव मुद्रापिता:। अयं वेदान्तचिन्तामणिश्च तथा। अत्र गोकुलस्थभट्टश्रीदेवकीनन्दनमहोदयेन विदुषा टिप्पणं विरचितं विद्यते किन्तु तद् विरलम् इति भूय:स्थलेषु तदपेक्षाऽतिशयिताऽऽसीत्संदिग्धश्च इति मया पुन: एताद्विशदीकृत्य प्रवर्द्धितमिति विदांकुर्वन्तु विद्वांस:।

श्रीमद्वालकृष्णविद्यालयच्छात्राणाम् अध्ययनाय च विद्यैकजीवन-गोस्वामिकुलकौस्तुभश्री १०८ श्रीगोकुलनाथचरणानां निर्देशेन चाऽस्य पुन: मुद्रणं जातमिति।

भट्टश्रीरमानाथ:

ભારતમાર્તણ્ડ આશુકવિ પંડિત શ્રીગોવર્ધનશર્મા વિરચિત

સત્સિદ્ધાંતમાર્તણ્ડ

(ગુજરાતી સારાંશ)

સારાંશકાર

પ્રથમ સાત પ્રશ્ન- શ્રીહરિકૃષ્ણ ઓમકારજી શાસ્ત્રી

અષ્ટમ પ્રશ્ન- ગોસ્વામી મૈત્રી

।।श्रीकृष्णाय नमः।।

।।श्रीमद्वल्लभाचार्य-श्रीविट्ठलेश्वरचरणकमलेभ्यो नमः।।

सर्वविद्यानिधान-आशुकवीश्वर-शतावधानि-वेदान्तभट्टचार्य-भारतमार्तण्ड-
श्रीगोवर्धनशर्म (श्रगट्टूलालाजी)विरचितः

सत्सिद्धान्तमार्तण्डः

श्रीमद्बालमुकुन्दमिन्दुवदनं वृन्दावनानन्दिनम्
वन्दे सुन्दरमेकमेव न परान्निन्दामि वृन्दारकान्।
वर्तन्तामचिरन्तनादविषदोऽनन्ता अनन्तातले
मन्तुं ते गणयन्तु माऽयमितरान्मूर्धा न नन्तुं क्षमः।।१।।

ચન્દ્ર સમાન મુખવાળા, વૃન્દાવનને; એટલે ત્યાં રહેનાર સ્થાવર-જઙ્ગમાત્મક અનન્ય ભક્તોને આનન્દ દેનાર એવા, સુન્દર (મનોહર) એક જ શ્રીમદ્બાલમુકુન્દ પરમાત્માને જ હું વન્દુ છું. (પરન્તુ દુરાગ્રહી જનોની પેઠે) હું બીજા દેવતાઓની નિન્દા કરતો નથી. ભૂતલ ઉપર અચિરન્તન (પુરાણપુરુષ પરમાત્માની અપેક્ષાથી અર્વાચીન) એવા અનન્ત દેવતાઓ ભલે બિરાજો. તેઓ મારો અપરાધ ગણે નહિં, કેમકે આ મારું મસ્તક એક પરાત્પર પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણને નમવા માટે અર્પણ કરી ચુક્યો છું, માટે તે મસ્તક બીજા દેવને નમવાને અશક્ત છે. (આ નમનાત્મક મઙ્ગલાચરણ કરનાર ગીતામાં કહેલા ''अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते, तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्.'' એ શ્લોક પ્રમાણે અનન્ય ભક્તિ કરનાર છે, તેવા ભક્તો બીજા દેવતાના પૂજન પ્રસઙ્ગે પોતાના ઈષ્ટને અન્તર્યામિરૂપે જાણીને જ નમન ઈત્યાદિ કરે છે.) (૧)

મદોન્મત્ત દૈત્યોના મદથી જે દુષ્ટકર્મ બને છે, તેથી દુઃખી થનાર જે પૃથ્વી, તેને થનારો ભાર દૂર કરવા માટે લીલાથી અવતાર ધરનાર, નિષ્પક્ષ ભક્તનું રક્ષણ કરવા માટે દીક્ષા ધારણ કરનાર એવું સુદર્શન (સુદર્શન ચક્રને પરમાત્માની એવી આજ્ઞા છે કે, જ્યારે મારા કોઈ પણ અનન્ય ભક્ત ઉપર આપત્તિ આવે, ત્યારે તારે જઈને તેનું રક્ષણ કરવું. જેમ અમ્બરીષ રાજાને મારવાને દુર્વાસાએ મોટી કૃત્યા મોકલી હતી, તે સમયે સુદર્શન ચક્રથી જ અમ્બરીષ રાજાનું રક્ષણ થયું હતું.) ચક્ર અનાદિ કાળથી જેણે હાથમાં ધર્યું છે,

એવા શ્રીમથુરેશજી અમારું રક્ષણ કરો. (૨)

જેમણે પોતાના હૃદયમાં પુણ્ડરીકાક્ષ પરમાત્માને ધારણ કરીને, વેદાત્મક કિરણોથી ભક્તોના હૃદયરૂપી કમલો પ્રફુલ્લિત કર્યા અને ઉત્તમ રાજમાર્ગ દેખાડી હર્ષિત બનાવ્યા, તથા પરમહંસ પરમાત્માનું દર્શન થવામાં પ્રતિબન્ધક તથા કુમાર્ગે દોરી જનાર એવા દુષ્ટવાદો નષ્ટ કર્યા, અને સત્પુરુષોનાં ઉત્તમ કર્મો શરૂ કર્યા, એવો આ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યરૂપ સૂર્ય (જગત્નું) રક્ષણ કરો. (૩)

ઉત્તમોત્તમ રસથી સેવાયલું, શ્રુતિ(કાન)માં પહેરવા યોગ્ય છે ગુણ(કુણ્ડલ) જેના, અત્યન્ત કાન્તિયુક્ત મણ્ડળવાળું, ઉત્તમ બ્રહ્મસૂત્ર (જનોઈ) ધારણ કરેલું એવા નિજ આર્યાયજી (શ્રીમહાપ્રભુજી) ના શ્રીઅઙ્ગને હું ભજું છું. (૪) (આ શ્લોકનો બીજો અર્થ- ઉત્તમ જે પ્રેમરસ, તેથી સેવાએલું એવું શ્રુતિ (વેદ) માં કહેલા (શમદમાદિ) ગુણો થી યુક્ત, પરપ્રભાવલય (બીજા અભક્તોના કુતર્કના પ્રભાવનો નાશ કરનારા) એવા સદ્બ્રહ્મસૂત્ર (ઉત્તર મીમાંસા) ના ભાષ્યરૂપ નિજાચાર્યજીનાં વચનોને હું માનું છું. અર્થાત્ શ્રીઆચાર્યાજીની કાયા તથા વાચા બન્ને દિવ્ય હોવાથી બન્નેને લાગુ પડે એવી રચના આ શ્લોકમાં કરી, પોતાની ઉભયતઃ ગુરુભક્તિ દર્શાવી છે.)

નિરન્તર ભ્રમરે સેવેલું, પરાગથી શ્રેષ્ઠ કોમલ કમલની કાન્તિને હરનાર, એવા શ્રીવિઠ્ઠલેશજી (ગુસાંઈજી) ના બે ચરણને હું વન્દુ છું. (૫)

d

ઉપોદ્‌ઘાત

આ ભરતખણ્ડના વાયવ્ય પ્રાન્તમાં ઢુણ્ઢાર નામનો દેશ છે. તે દેશમાં શ્રીસૂર્યવંશી રામચન્દ્ર કુલોદ્‌ભવ હોવાથી પરમ્પરાપ્રાપ્ત અત્યન્ત વૈષ્ણવ ધર્માનુસાર ઉપાસનામાં તત્પર રહીને, સર્વ સત્કાર્યમાં જાનકીનાથ શ્રીરામચન્દ્રનો જ આદર કરનાર, સકલ કલાનિધિ હોવાથી, પોતાનું રાજાપણું જેમણે સાર્થક કર્યું છે, એવા રાજાથી રક્ષણ પામેલું જયપુર નામનું નગર છે. ત્યાં હમણાં ઉત્તમ ધર્મધુરીણ રાજપદ ભોગવનાર રામસિંહ નામક રાજા રાજ કરે છે. તેમની પાસે કોઈ એક શૈવમતાવલમ્બી ચિહ્ન ધારણ કરનાર લક્ષ્મણનાથ નામનો દણ્ડી રહે છે. તેણે પોતાના ભાષણથી સત્પુરુષોમાં મોટો કલહ ઉત્પન્ન કરીને સમ્પૂર્ણ પ્રજાજનોમાં કોલાહલ ઉભો કર્યો છે.

તેણે રાજાના અતિ નિર્મલ મનને સમય જોઈને બળાત્કારથી મલીન કર્યું છે. તે પોતે બાળપણથી જ દણ્ડી હોવાથી ''નારાયણ'' નામનું સઙ્કીર્તન કરનાર, તેથી લક્ષ્મીપતિની સેવાનો અધિકારી ગણાય છતાં, હમણાં દૈત્ય સમ્પત્તિથી યુકત એટલે દ્વેષી બન્યો છે.

હમણા તેણે, મોટો રાજાશ્રય મળવાથી, ધૃષ્ટ-પુષ્ટ મદોન્મત્ત થઈ, સ્વચ્છંદપણે, કેવલ પોતાની ઈચ્છા માત્રથી જ ૬૪ પ્રશ્નો તૈયાર કરીને, ભૂતલપર સર્વ ઠેકાણે તે પ્રશ્નો ચારે મુખ્ય વૈષ્ણવસમ્પ્રદાયનાં પ્રવર્તકો ઉપર મોકલી આપ્યા છે, એવી વાત ઉત્તર આશાથી (ઉત્તર આશા એટલે ઉત્તરદિશા (જયપુર) થી અને બીજો અર્થ, ઉત્તર મળવાની આશાથી.) લાંબા વખતથી વૈશ્રવણને (વૈશ્રવણે એટલે ઉત્તર દિશામાં રહેનાર કુબેરને, બીજો અર્થ કુબેર જેવા ધનાઢ્ય ગોસ્વીમી શ્રીજીવનલાલજી મહારાજાને કાને.) પડી હતી.
અર્થાત્‌ તે મુમ્બાપુર નિવાસી, સકલ ગુણગણથી સ્તુત્ય, શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યના વંશમાં મણીરૂપ ગોસ્વામી શ્રીજીવનલાલજી માહારાજને કાને પડી.

સમ્પૂર્ણ દુષ્ટવાદરૂપી અન્ધાકરને નષ્ટ કરનાર અને સુવર્ણદાનથી પોતાના આશ્રિતને જેમણે સુપાત્ર કર્યા છે, એવા અખૂટ સ્નેહથી પરિપૂર્ણ શ્રીવલ્લભકુલપ્રદીપ, પોતાના કિરણ પ્રભાવથી પ્રકાશમાન્‌ અને આશ્રિતોની દરિદ્રદશા દહનાર સત્‌ અને અસત્‌ માર્ગનો વિચાર કરનાર (ગો.શ્રીજીવનલાલજી મહારાજ મુંબઈમાં દરમાસે ગામપરગામના વિદ્વાનોને ભેળા કરી એક સભા કરતા હતા અને તેમાં સર્વશાસ્ત્રનો ઊહાપોહ કરાવી સર્વનો સત્કાર કરતા હતા. હાલના

આચાર્યોમાં તેવી શાસ્ત્રચર્ચા તથા વિદ્યાવિનોદની અભિરુચિનો અભાવ થવાથી તેવી ધર્મસભાનું સ્વપ્નમાં પણ દર્શન દુર્લભ થયું છે.) શ્રેષ્ઠ ગોસ્વામી શ્રીજીવનલાલજી મહારાજ બિરાજે છે.

જેમની પાસે વેદાન્તશાસ્ત્ર, સાહિત્યશાસ્ત્ર, ઇત્યાદિક ઉત્તમ વિદ્યા અને લક્ષ્મી સાથે વસે છે, તે લક્ષ્મી-સરસ્વતીનો સાપત્ન્ય ભાવ છે. માટે જ કે શું? પ્રત્યેક ક્ષણે તેઓ એક બીજાથી પોતાના ગુણોનો ઉત્કર્ષ દેખાડે છે.

નિરન્તર સુરસ ભાવના (ઉત્તમ રસોનો સ્વીકાર), અથવા સુર (દેવ) ની સભાનું અવન (રક્ષણ) કરનાર, એવા જીવન અને જીવ એ બેમાં ન કારનો જ માત્ર ભેદ છે. પરન્તુ જીવનું સર્વ કર્મ જીવન (પાણી) કરે છે. અર્થાત્ બધા જીવો (ભક્તો)નું જીવન (જીવવાનું સાધન) તે શ્રીજીવનલાલજી મહારાજ છે.

વળી, જેમણે નવીન શ્લોકો કરવાની સ્ફુર્તિથી કિર્તિ સમ્પાદન કરી છે, અને જેમની નવીન કાવ્ય ચમત્કૃતિ ઘણી સ્તુત્ય છે અને વેદાન્તશાસ્ત્રરૂપી વનમાં કેસરીસિંહની માફક ગર્જના કરે છે, એવા શ્રેષ્ઠ શ્રીગોકુલાધીશજી મહારાજ પ્રસિદ્ધ છે.

તેમજ બીજા દુર્જનોને શિક્ષા કરવા માટે દીક્ષા લેનાર અને બુદ્ધિ સમુદાયના ભાણ્ડારરૂપ, એવા (યદુનાથજી મહારાજ સુરતવાળા) બિરાજે છે. એ સિવાય બીજા પણ શ્રીપરમાત્માની અનન્ય સેવા કરનાર (ગોસ્વામી બાલકો) છે.

તે સર્વેએ દુરૂહ ૬૪ પ્રશ્નોની પત્રિકા કોઈક સ્થળેથી મેળવીને શ્રીજીવનલાલજી મહારાજની મોટી હવેલીના બગીચામાં મળી, અવલોકન કરી. તે પછી એ સર્વ પ્રશ્નો અતિશય અસંગત છે એમ જોઈને, તેને ઉત્તર આપવાની ઉત્સુકતા નષ્ટ થતાં એક ક્ષણ વિચાર કરવા લાગ્યા.

પછી, પદ, વાક્ય, પ્રમાણને જાણનાર શ્રીજીવનાચાર્યજી મહારાજે, આગળ ઉભેલા મને એવી આજ્ઞા કરી કે-

આ પ્રશ્નો વિચિત્ર અર્થના અને વિચિત્ર સંસ્કૃતભાષામાં લખાયલા છે માટે એનો ઉત્તર આચાર્યોના મુખથી આપવો ઉચિત નથી. હાથીના ગણ્ડસ્થલની ખંજવાળને દૂર કરવાનું જેનું પાણ્ડિત્ય છે, એવા કેસરીસિંહના નખ નાની ઉંદરડી ઉપર પડતા નથી. માટે, અમારી આજ્ઞાથી તમે ઘણો વિસ્તાર ન કરતા, આ પ્રશ્નોનો ટૂંકો ઉત્તર વેદાદિશાસ્ત્રોથી ભરપૂર એવા પ્રમાણોથી આપો. ઘણું કરીને તે સર્વ ઉત્તરોનો અર્થ સુબોધ જોઈએ, તેમાં તર્ક-કર્કશ કલેશ ન હોય. આ સાંભળીને બીજા બધા ગોસ્વામી બાલકોએ શ્રીજીવનલાલજી મહારાજના

વિચારને અનુમોદન આપ્યું.

આ તેઓની ગુણવતી (માધુર્યાદિ ગુણોવાળી અને ગુણ એટલે દોરાવાળી) આમોદ સમ્પદાહેતુ (આનન્દરૂપ સમૃદ્ધિના કારણવાણી તથા સુગન્ધ સમૃદ્ધિના કારણ વાળી) સુમનોનન્દિતા ઉત્તમ મનથી આનન્દિત કરેલી તથા કુલોથી શોભાયમાન) એવી ઉક્તિને પુષ્પમાળાની પેઠે માથે ચઢાવનાર, પોતાના પિતૃચરણ વિદ્વન્મણી શ્રીઘનશ્યામભટ્ટજીથી શાસ્ત્રદષ્ટિ સમ્પાદન કરનાર, હું ગોવર્ધન શર્મા (શ્રીગટ્ટૂલાલાજી) યથામતિ આ લેખનો પ્રારમ્ભ કરૂં છું.

હંસ સત્પક્ષપાતી હોય છે, તેમ વિદ્વાનો નક્કી સત્પક્ષ (સાચાપક્ષ) નો સ્વીકાર કરનાર હોય છે. તે નાલીકવલ્લભા (કમલતન્તુને ખાનાર અથવા જેને કપટ વહાલું નથી) એવા વિદ્વાનો રાજહંસની પેઠે નીર-ક્ષીરનો વિવેક કરનાર હોય છે, માટે તેવા વિદ્વાનો આ મારી કૃતિમાંથી ગુણમાત્રનું ગ્રહણ કરો, દોષનો સ્વીકારો ન કરો એમ હું ઈચ્છુ છું.

ગ્રન્થપરિભાષા

મુખ્ય પ્રશ્નો ૮ છે પણ પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં અવાન્તર આઠ-આઠ પ્રશ્નો હોવાથી કુલ ૬૪ પ્રશ્નો થાય છે. તે સર્વ પ્રશ્નોને સઙ્ખ્યાપૂર્વક લખીને એકેકનો ક્રમથી ઉત્તર અત્ર દર્શાવ્યો છે. કારિકા (શ્લોક) માં સઙ્ક્ષિપ્ત ઉત્તર પ્રથમ આપ્યો છે અને તેના જ વિવરણનો ફરીથી પ્રમાણપૂર્વક વિસ્તર કર્યો છે અને ઉત્તરને અન્તે તેનો અત્યન્ત ટૂંકો સાર પણ શ્લોકરૂપે દર્શાવ્યો છે. આવો ક્રમ સર્વ ઉત્તરોમાં એક સરખો રાખેલો છે. કોઈ-કોઈ સ્થલે તેમણે નહિ પૂછેલી એવી કેટલીક પ્રાસંગિક બાબતો પણ પોતાના સિદ્ધાન્તની અનુકૂલતા માટે તથા ભવિષ્યમાં બીજા પ્રશ્નો ઉઠતાં અટકે તે માટે ઉત્તરમાં નિરૂપિત કરી છે.

આ ગ્રન્થ ઘણો મોટો છે માટે નિરર્થક છે, એવી બુદ્ધિથી તેનો ત્યાગ ન કરવો કેમકે સજ્જનો હમેશા બીજાના શ્રમની નિરર્થકતા નષ્ટ કરવાની ઈચ્છા રાખનાર દયાળુ હોય છે. માટે તેઓને મારી પ્રાર્થના છે કે આ ગ્રન્થ એકવાર પણ દષ્ટિગોચર કરવો. પછી તેનો વિચાર કરવો, જેથી તેમાં ગુણ કે દોષ જે હશે, તે આપોઆપ દેખાઈ પડશે. કેમકે, હાથના કંકણની પરીક્ષા માટે આરસીની શી જરૂર?

પ્રથમ પ્રશ્ન

(૧) તમારો સમ્પ્રદાય કયો? તેમાં સમ્પ્રદાય શબ્દનો અર્થ શો?

ઉત્તર-

અથ (અથ શબ્દ આરમ્ભમાં અને ઇતિ સમાપ્તિમાં મૂકવાનો વૈદિક નિયમ છે. તે અથના અર્થો અમરકોષમાં ''મઙ્ગલાનન્તરારમ્ભપ્રશ્નકાત્સ્ન્ર્યેષ્વથો અથ'' અર્થાત્ મઙ્ગલાચરણ, અનન્તર આરમ્ભ, પ્રશ્ન અને કાત્સ્ન્ર્ય (સમ્પૂર્ણતા) એમ બતાવ્યા છે. આ ઠેકાણે તેમાંના ઘણા ખરા લાગુ પડતા હોવાથી અથ શબ્દ વાપર્યો છે.) શ્રીહરિના ભક્ત, બ્રહ્મા, રૂદ્ર વગેરે દેવોએ વેદમાંથી ભેદ, અભેદ ઇત્યાદિ ભેદ પૂર્વક જે બહાર કાઢેલું, ઉત્તમ પરમ્પરાથી પ્રાપ્ત થયેલું, સર્વ પ્રકારનો ઉત્કર્ષ જેમાં સમાએલો છે એવું, શ્રીહરિમન્ત્રાદિકનુ જે દાન, તેને જ અમે સમ્પ્રદાય કહિએ છીએ.

તેનો સ્પષ્ટાર્થ એવો કે, 'સમ્' અને 'પ્ર' બે ઉપસર્ગની આગળ 'દા' ધાતુને 'ઘઞ્' પ્રત્યય લાગતાં ''આતો યુક્ ચિણ્કૃતોઃ'' એ સૂત્રથી 'યુક્' પ્રત્યય કરતાં સમ્પ્રદાય શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. તેમાં દા ધાતુનો અર્થ દાન અને સમ્ એ ઉપસર્ગનો અર્થ સમ્યક્ રીતે એટલે ભગવાન્ની આજ્ઞાથી, તેમના બ્રહ્મરદ્રાદિ ભક્તોએ, જીવો ઉપર દયાર્દ્ર અન્તઃકરણપૂર્વક, આનાદિ સિદ્ધ વેદમાંથી બહાર કાઢીને પ્રવૃત્ત કરેલું અને શિષ્ય પરમ્પરાથી આવેલું મન્ત્રનું જે દાન તે સમ્પ્રદાય શબ્દનો અર્થ છે. બ્રહ્માદિકોએ સમ્પ્રદાયો પ્રવૃત્ત કર્યા છે. એ શ્રીશંકરાચાર્યમતાબલમ્બી તમોને પણ સમ્મત છે. કારણ કે શ્રીમત્ શંકરાચાર્યજીએ પોતાના બૃહદારણ્યકાદિક ઉપનિષદ્ના ભાષ્યના આરમ્ભમાં, બ્રહ્મવિદ્યાના સમ્પ્રદાયને પ્રવૃત્ત કરનાર બ્રહ્માદિકને નમસ્કાર અને વંશપરમ્પરાગત ઋષિઓને પ્રણામ કરીને પછી સદ્ગુરુને નમન કર્યું છે. આ સર્વ વિચાર વિશેષે કરીને 'કિયત્કાલાત્પ્રવૃત્તઃ' ક્યારથી શરૂ થયો છે? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વિસ્તારથી કહીશું. પ્ર ઉપસર્ગનો અર્થ પ્રકર્ષ છે. હવે દાનનો પ્રકર્ષ એટલા માટે જ છે કે તે દાન વેદમાંથી જ નીકળેલું છે, તેનો જ સ્પષ્ટાર્થ એવો છે કે સર્વ વેદોનો પ્રમેયાર્થ બે કાણ્ડથી કહ્યો છે. ૧-ધર્મ, ૨-બ્રહ્મ. કારણ કે ધર્મ અને બ્રહ્મએ બંનેનું પ્રતિપાદન કરનાર જે અપૌરુષેય વાક્ય તેને જ વેદ કહે છે. તે વેદમાં કહેલા સમ્પ્રદાયોમાં શિષ્યોને ઉપદેશ દ્વારા ધર્મનું પ્રદાન કર્યું છે. કારણ કે જે પોતાનો ધર્મ જાણતો નથી, પણ જાણવાની ઇચ્છા રાખે છે તેમણે મુનિ એવા

ગુરુ પાસે જવું. તે માટે સમ્પ્રદાયપ્રવર્તક ગુરુ પાસે જવાનું વેદમાં વિધાન છે. ધર્મદાન સર્વ દાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે, એમ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં ઠેર ઠેર વારંવાર કહેલું છે.

હવે બ્રહ્મદાન પણ તે તે વેદોકત મહામન્ત્રના ઉપદેશથી શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન માટે ઉપયોગી છે. તે અથર્વણ વેદના કૈવલ્યોપનિષદમાં ભગવાન્ પરમેષ્ઠી (બ્રહ્મા) પાસે જઈને આશ્વલાયન ઋષિ બોલ્યા - મહારાજ! સત્પુરુષોએ નિરન્તર સેવેલી, અત્યન્ત ગુપ્ત એવી, અને જેના યોગથી સર્વ પાપ નષ્ટ થઈને, જ્ઞાની થઈને પરાત્પર પુરુષોત્તમની પાસે જવાય છે, એવી બ્રહ્મવિદ્યા આપ મને ભણાવો. તે આશ્વલાયનને બ્રહ્માએ કહ્યું, શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ધ્યાન એનાથી તમે જાણો. કારણકે બ્રહ્મજ્ઞાન કર્મ કરવાથી, સન્તતિથી, કે દ્રવ્યથી, મળતું નથી. પરન્તુ તે સર્વનો ત્યાગ કરીને અનન્ય ભક્તિથી જ અમૃતરૂપ બ્રહ્મજ્ઞાન મળે છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે-

અનન્ય ભક્તિથી હું મળું છું. અનન્ય ભક્તિ થી જ હું મળવો શક્ય છું. શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે કે, નિર્મલભક્તિથી શ્રીહરિ પ્રસન્ન થાય છે, બીજા કોઈ પણ સાધનથી પ્રાપ્ત થતા નથી. ઈત્યાદિ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણનાં વચનોથી, પરમેશ્વરની અનન્ય ભક્તિ કરનારને જ તે મળે છે, એમ સંભળાય છે.

ભક્તપણું કોને પ્રાપ્ત થાય છે? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે, હે ઉદ્ધવ! આત્મનિવેદન કરનાર મનુષ્યને, મેં કહેલા ધર્મથી મારાપર ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. વૈષ્ણવધર્મ સિવાય, સદ્‌ગુરુની કૃપા સિવાય, શ્રીવૈષ્ણવી દીક્ષા લીધા વિના, ભગવદ્‌ભક્ત કેમ થવાય? ઈત્યાદિ શ્રીભાગવત, પદ્મપુરાણાદિકનાં વચનોથી વૈષ્ણવમન્ત્રોપદેશથી જ સાધ્ય એવી ભક્તિ કરનાર ભક્ત બને છે. મન્ત્રનો વિચાર પદ્મપુરાણ તથા ગૌતમીતન્ત્ર વગેરેમાં કહેલો છે. તે એવો કે જે મન્ત્ર સમ્પ્રદાયથી રહિત છે, તે સર્વમન્ત્ર નિષ્ફલ છે. એમ સર્વ પ્રકારે સમ્પ્રદાયથી જ સાધ્ય જે મન્ત્રગ્રહણ, તે દ્વારા જ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવિધ ઉપનિષદો, સૂત્રો, ગીતા વગેરે શ્રવણ કરવાથી, બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તે બ્રહ્મજ્ઞાન થવા માટે ગુરુ પાસે જ જવું જોઈએ, એવો નિયમ કહ્યો છે. માટે પરમ્પરા પ્રાપ્ત સદ્‌ગુરુ પાસે જઈને વેદાન્તજ્ઞાન સાંભળવું જોઈએ. શ્રવણ કરવાથી, મનન થાય છે, અને મનન થવાથી નિદિધ્યાસન (નિરન્તર ધ્યાન) થાય છે, તેવા ધ્યાનથી સમાધિ થતાં બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાયે છે. એ વાત સત્પુરુષોના રાજમાર્ગમાં અનેક ઉપનિષદોએ દાંડી પીટીને હજારો વખત સંભળાવી છે.,

એજ પૂરતું છે. એ રીતે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થવાનું કારણ સમ્પ્રદાય છે અને તે સમ્પ્રદાય શબ્દનો અર્થ સર્વદાન કરતાં ઉત્તમ દાન એ જ છે. માટે યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિએ પોતાની સ્મૃતિના પ્રથમ અધ્યાયના દાનપ્રકરણમાં નાના પ્રકારનાં દાનોનું નિરૂપણ કરીને, છેવટે ગુરુપરમ્પરાના ઉપદેશથી આવેલું, જેને સમ્પ્રદાય એવું બીજું નામ છે, એવું પરબ્રહ્મસમ્બન્ધી જ્ઞાનનું પ્રદાન, એ સર્વ દાનથી અત્યન્ત શ્રેષ્ઠ દાન છે એમ કહ્યું છે.

સર્વદાન કરતાં અધિક, સર્વ ધર્મમય બ્રહ્મજ્ઞાન છે, તે આપનાર સદ્‌ગુરુ પોતે અક્ષય બ્રહ્મલોકને પામે છે. આ શ્લોકમાં બ્રહ્મ શબ્દ છે, માટે તેનો અર્થ વેદ (શબ્દબ્રહ્મ) માત્ર લેવો, એવી શંકા કોઈએ ઉઠાવવી નહિ કેમકે સ્મૃતિ ગ્રન્થોમાં પરમાત્મવાચક બ્રહ્મશબ્દથી વારંવાર વ્યવહાર કરેલો છે. તેની જ આગળ શ્રાદ્ધપ્રકરણમાં શ્રાદ્ધને યોગ્ય બ્રાહ્મણ કોણ? તેનો વિચાર ચાલતાં, વેદ જાણનારા બ્રાહ્મણ કરતાં, બ્રહ્મવેત્તા, તરુણ શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ જુદો કહ્યો છે. માટે પરમાત્માનું જ્ઞાન સમ્પાદન કરનારને બ્રહ્મવિત્ કહે છે, તેમ જ આ ઠેકાણે પણ બ્રહ્મ શબ્દથી પરમાત્માનું જ ગ્રહણ થાય છે. માટે જ મનુસ્મૃતિના બીજા અધ્યાયના ૧૪૦ મા શ્લોકમાં કહ્યુ છે કે–

જે દ્વિજગુરુ જનોઈ આપીને, તેને વેદ ભણાવે, એમ કહીને, સમ્પૂર્ણ વેદ અથવા તેની એક શાખા શીખવનારને ગુરુ કહીને, છેવટે શ્લોક ૪૪ મા શ્લોકમાં બ્રહ્મજ્ઞાનથી આપણા બેઉ કાનને જે ભરે છે તે, બ્રહ્મજ્ઞાનદાતા ગુરુ તે જ માતા અને તે જ પિતા જાણવો. તેનો કદી પણ દ્રોહ કરવો નહિ. એવી રીતે સર્વ કરતાં બ્રહ્મજ્ઞાનદાતા ગુરુનો ઉત્કર્ષ કહ્યો છે. માટે બ્રહ્મજ્ઞાનનું દાન એ જ સમ્પ્રદાય શબ્દનો ખરો અર્થ મહર્ષિ મનુએ પણ દર્શાવ્યો છે.

સામવદેની કૌથુમીશાખાના સાંહિતી ઉપનિષદ્‌ના ત્રીજા ખણ્ડમાં એ અર્થ સ્પષ્ટ છે. માટે યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં બ્રહ્મશબ્દથી પરમાત્માનું ગ્રહણ છે. અથવા બ્રહ્મશબ્દથી વેદનું પણ ગ્રહણ તન્ત્રગ્રન્થથી સિદ્ધ છે અને ઉપનિષદાદિરૂપ વેદના ઉપદેશ દ્વારા પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય છે. તેમ જ સમ્વર્તસ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે.

પોતાનાં પાપ નષ્ટ કરવા માટે નાના પ્રકારનાં શુભ દાનો કરવાં. એમ દાન પ્રકરણનો ઉપક્રમ કરીને કેટલાંક દાનો કહીને ભૂતોને (પ્રાણીઓને) અભય પ્રદાન કરવાથી સર્વ ઈચ્છા પૂર્ણ થાય છે. આ ઉપરથી સર્વ દાન કરતાં અભયદાનનો ઉત્કર્ષ કહ્યો છે. તે ઉત્કર્ષવાળું અભયદાન કયું? પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ

કરાવી આપે તે જ. કેમકે, સર્વપ્રકારના ભયનો અભાવ બ્રહ્મજ્ઞાનથી જ સાધ્ય છે, એવો વેદનો સિદ્ધાન્ત છે. માટે જ શ્રીભાગવતના ત્રીજા સ્કન્ધના ૭મા અધ્યાયના ૪૦ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે સર્વ વેદ, યજ્ઞ, તપ, દાન, એ સર્વથી જીવને અભયદાનની એક કલા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, એમ મૈત્રેયે તત્ત્વજ્ઞાનની ઈચ્છા કરનાર વિદુરે કરેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહ્યું છે અને તેના ઉત્તરમાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરાવી આપનાર જે ઉપદેશ, તેથી જીવને અભયદાન મળે છે, એવું શ્રીધરસ્વામીએ વ્યાખ્યાન પણ કર્યું છે. એવી જ રીતે પાણીનું દાન કરનાર તૃપ્તિ પામે છે, અન્ન દેનાર અક્ષયસુખ પામે છે. એવી રીતે દરેક દાનમાં જે જે આપવનાી વસ્તુ તેના દાનનું વિશેષ ફલ કહીને, છેવટે મનુમહારાજ બ્રહ્મજ્ઞાનનું દાન કરનારને શાશ્વત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહે છે. માટે આ ઉપરથી સર્વ દાન કરતાં બ્રહ્મજ્ઞાનદાન શ્રેષ્ઠ છે. માટે તેવું દાન એ જ સમ્પ્રદાય શબ્દનો ખરો અર્થ છે. પરાશરસ્મૃતિના પ્રથમાધ્યાયના શ્લોક ૩૭ની માધવકૃત વ્યાખ્યામાં ભવિષ્યોત્તર પુરાણનું વચન છે, કે આર્તને અન્નદાન કરવું એવો ઉપક્રમ કરી, યાજકને સુવર્ણદાન આપવાથી, બ્રહ્મચારીને વિદ્યાદાન આપવાથી અને અનપત્ય (પુત્ર પુત્રી વિનાના પુરુષ) ને કન્યાદાન આપવાથી શ્રેષ્ઠ ગતિ મળે છે.

આ ઠેકાણે વિદ્યા એટલે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ જેનાથી થાય છે તે ઉપનિષદ્ મહામન્ત્રસ્વરુપી બ્રહ્મવિદ્યા જાણવી. કારણ બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી આ ત્રણ આશ્રમીને જે વિદ્યાદાન કરવાનું છે, તે વિદ્યા શબ્દનો અર્થ ''યદેવ વિદ્યયા કરોતિ'' ઈત્યાદિ વેદવાક્યમાં બ્રહ્મવિદ્યા જે લીધી છે તે જ વિદ્યા જાણવાની છે. એ પ્રસિદ્ધ છે. માટે આ ઉપર એવી શઙ્કા થાય છે કે, ગૃહસ્થાશ્રમીને સમ્પ્રદાય એટલે મહામન્ત્રનો અધિકાર જ નથી કે શું? પરંતુ ઊર્ધ્વરિતસ્ એટલે બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી, એ ત્રણને વિદ્યાદાન કરવાથી તેને બીજી કંઈ વિશેષ પ્રવૃત્તિ ન હોવાથી મોક્ષરૂપ ફલસમ્પત્તિ જલ્દી પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તેને વિદ્યાદાન કરવાથી અધિક ફલ મળે છે, એવું તે વચનનું તાત્પર્ય છે. એ ઊપરથી ગૃહસ્થને મહામન્ત્ર દાન કરવાનો નિષેધ થતો નથી. કારણકે ચારે આશ્રમીને સમ્પ્રદાયની આવશ્યકતા છે, એવો અર્થ 'કિમાશ્રમનિષ્ઠ', એ પ્રશ્ના ઉત્તરમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરીશું. તે જ પ્રમાણે આર્ત (પીડિત) વગેરેને અન્નદાન કરવાની આવશ્યકતા કહેલી છે, કારણ તેમાં ફલાધિક્ય છે, એ ઉપરથી આર્ત ન હોય, તેવાને અન્નદાન કરવાનો નિષેધ નથી. એવી જ રીતે અત્રિસ્મૃતિમાં શ્લોક ૩૧૬ કહ્યું છે કે–

રેશમી વસ્ત્રનું દાન, સૂતરેલ વસ્ત્રનું દાન એવી રીતે સર્વ દાનનું નિરૂપણ કરીને છેવટે, શ્લોક ૩૨૮ માં સર્વદાન કરતા વિદ્યાદાન એ અતિશ્રેષ્ઠ છે, તે દાન પુત્ર ઈત્યાદિક પોતાના સ્વજનોને અને નિષ્કપટી બ્રાહ્મણને આપવું. તે આપનાર જો સકામ હોય તો તેને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે અને નિષ્કામ હોય તો તેને મોક્ષ મળે છે. એ રીતે બ્રહ્મવિદ્યાના ફળનો ઉત્કર્ષ કહીને તેનો જ પર્યાયવાચી શબ્દ સમ્પ્રદાય છે, એમ દેખાડયું છે. માટે સમ્પ્રદાય એટલે મહામન્ત્રરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાનું દાન, એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. એ મન્ત્રની જે શ્રુતિ છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્માં અધ્યાય ૩ ખણ્ડ ૧૧ મધુવિદ્યાને છેડે છે. ત્યાં કહ્યું છે, કે તે આ બ્રહ્મવિદ્યા બ્રહ્મદેવે (દક્ષાદિ) પ્રજાપતિને કહી છે. પ્રજાપતિએ મનુને કહી, મનુએ પ્રજાને કહી, તે આ બ્રહ્મવિદ્યા શ્વેતકેતુ નામના જ્યેષ્ઠ પુત્રને તેના પિતાએ કહી. તે આ બ્રહ્મવિદ્યા પિતાએ જ્યેષ્ઠ પુત્રને નિરન્તર કહેવી. માત્ર તે પુત્ર વિનયી અને અન્તેવાસી (પાસે રહેનારો શિષ્ય) હોવો જોઈએ. બીજા કોઈને એ વિદ્યા આપવી નહિ. વિનયી કે અન્તેવાસી ન હોય તેવો બીજો કોઈ ગમે તેટલું અધિક દ્રવ્ય આપે તો પણ તેને એ બ્રહ્મવિદ્યા આપવી નહિ. આ વાક્યથી પણ સમ્પ્રદાય શબ્દમાં રહેલા સમ્ ઉપસર્ગનો અર્થ પરમ્પરાથી આવેલું બ્રહ્મવિદ્યાનું દાન એ સ્પષ્ટ કહીને, પ્ર શબ્દથી જે આધિક્યરૂપી અર્થ એટલે સર્વદાનમાં શ્રેષ્ઠ એ કહ્યું છે.

તે વિદ્યા શ્રેષ્ઠ કેમ છે? તે દર્શાવવા કહ્યું છે કે દ્રવ્યથી સમ્પૂર્ણ ભરેલી સમુદ્રવલયાંકિત પૃથ્વીદાન કરતાં પણ, આ વિદ્યા મોટી છે. બૃહસ્પતિ સ્મૃતિમાં રાજાએ ૧૦૦ અશ્વમેધયજ્ઞ કર્યા પછી, પોતાના શ્રેષ્ઠગુરુ જે ભગવાન બૃહસ્પતિ તેને જઈને પ્રશ્ન કર્યો કે હે મહારાજ! કયું દાન કરવાથી સર્વ પ્રકારનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે? એવું અક્ષય અને મોટો અર્થ આપનાર એવું જે મોટું તપ હોય તે મને કહો. એવી રીતે અક્ષય રહેનાર, જે મહાર્થ તેના દાન વિષે ઈન્દ્રે પોતાના ગુરુ જે બૃહસ્પતિ તેને પ્રશ્ન કરતાં, તેના ઉત્તરમાં મહાબુદ્ધિમાન વાક્પતિ બૃહસ્પતિ પૃથ્વી ઈત્યાદિક દાનની પ્રસંશા કરીને કહ્યું કે મુખ્ય અતિદાન ત્રણ કહ્યાં છે – ગાય, પૃથ્વી અને સરસ્વતી. એ ત્રણ દાનો અનુક્રમે જપ, વાપન અને દોહન એ ત્રણના યોગથી દેનારને તારે છે. એ ત્રણમાં પણ સરસ્વતીદાન ઉત્તમ કહ્યું છે. આ ઠેકાણે સરસ્વતીદાન એટલે પરમ્પરાથી આવેલું ઉત્તમ શાસ્ત્રવિષયક બ્રહ્મજ્ઞાન એ જ સમ્પ્રદાય શબ્દનો વાચ્ય અર્થ છે. એના મૂલભૂત કૌથુમીયશાખાનાં સાહિત્ય ઉપનિષદ્ના ૩–૪ ખણ્ડમાં વિચારપૂર્વક એ વાત સ્પષ્ટ કરી છે, અને એ જ વાક્ય તે ઠેકાણે ચોથા ખણ્ડમાં જપ, વાપન અને દોહન ઈત્યાદિકનું દાન

કરનારાઓનો નરકથી ઉદ્ધાર થાય છે એવો શ્લોકના ઉત્તરાર્ધનો પાઠ છે, એમ દેખાય છે. એવી જ રીતે, અર્થથી સમ્પ્રદાયના ઉત્કર્ષ બોધક વચનો સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં ઠેકઠેકાણે ઘણાં મળે છે તે જોવાં. મતલબ કે પરમ્પરાથી પ્રાપ્ત થએલું શ્રેષ્ઠ ભગવદ્મન્ત્રાદિકનું જે દાન એ જ મોક્ષનું સાધન છે. માટે સર્વ કરતાં પ્રકૃષ્ટ (શ્રેષ્ઠ) ઉપદેશરૂપી જે સન્મન્ત્રદાન એ જ સમ્પ્રદાય શબ્દનો અર્થ છે.

હવે, એવી શંકા થાય છે કે મન્ત્રદાન કરવું એ દાન થતું નથી, કારણ દાનનું લક્ષણ, પોતાના સ્વામિત્વની નિવૃત્તિપૂર્વક બીજાનું જે સ્વામિત્વ ઉત્પન્ન કરવું તે છે. એ ઠેકાણે શિષ્યને ગુરુએ મન્ત્રાદિકનો ઉપદેશ કરવાથી, ગુરુ પાસેથી મળેલા તે મન્ત્રની સત્તા નીકળતી નથી. જો ગુરુની મન્ત્ર ઉપરની પોતાની સત્તા નષ્ટ થાય છે, એમ માનીએ તો, તે ગુરુએ કરેલા જપનું ફલ ગુરુને મળશે નહિ, અને બીજા શિષ્યને તે મન્ત્રનું દાન પણ કરી શકશે નહિ કારણ મન્ત્ર ઈત્યાદિક છે તે સુવર્ણ વગેરે પદાર્થની પેઠે હાથમાં આપવા અશક્ય છે.

એવી શંકા બરાબર નથી. ધર્મશાસ્ત્રમાં પોતાની કપોલકલ્પિત યુક્તિ છોડીને, માત્ર શાસ્ત્રને અનુસરીને વ્યવસ્થા કરવી યોગ્ય છે. કારણકે શાસ્ત્રમાં મન્ત્રોપદેશને દાનરૂપે પૂર્વે કહેલાં વચનોમાં સ્પષ્ટ ગણેલું છે. માટે ગુરુ પાસેથી જે મન્ત્રાદિક શિષ્યને મળે છે, તે મન્ત્રપરનું ગુરુનું સ્વામિત્વ જોકે જતું નથી તથાપિ તે મન્ત્ર ઉપર ઉપદેશ દ્વારા શિષ્યની સત્તા ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ જ પ્રકારનું દાન ધર્મશાસ્ત્રમાં મન્ત્ર વિષે કહ્યું છે, માટે તેનો આદર કરવો યોગ્ય છે. માટે જ યાજ્ઞવલ્ક્યે આચારાધ્યાયના દાન પ્રકરણના શ્લોક ૧૫ માં કહ્યું છે કેઃ-

''સર્વ દાન કરતાં બ્રહ્મજ્ઞાન ઘણું શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે તેમાં સર્વ ધર્મનો સમાવેશ થાય છે'' તે ઉપર વિજ્ઞાનેશ્વરે ટીકાનાં વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું છે કે બ્રહ્મજ્ઞાનના દાનમાં બીજાનું સ્વત્વ ઉત્પન્ન કરવું એટલું જ દાન છે, કારણકે ત્યાં ઉપદેશ કરનાર ગુરુની સ્વત્ત્વનિવૃત્તિ કરવી અશક્ય છે.

બીજી એવી શઙ્કા કરી છે કે સોનાની પેઠે હાથમાં આપી શકાતું નથી માટે મન્ત્રોપદેશ એ દાન નથી. તેનો ઉત્તર ત્યાં જ શ્લોક ૧૪ માં વાહન, વૃક્ષ, શય્યા અને પ્રિય એવા ક્રમથી પ્રિય શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરતાં, તેનો અર્થ ''ધર્મ' એ જ કહ્યો છે. તેનું પણ દાન કરવાને કહ્યું છે. હવે સોના વગેરે પદાર્થની પેઠે ધર્મનું દાન હાથમાં આપવું અશક્ય છે, માટે ધર્મદાન અસમ્ભવ છે, તેમ જ ભૂમિદાન પણ હાથમાં આપવું અશક્ય છે. બીજી સ્મૃતિમાં પણ ધર્મદાન કહ્યું છે. માટે પરમ્પરાથી આવેલું ઉત્તમ મોક્ષ દેનાર અને પ્રકૃષ્ટ મન્ત્રાદિકનું જે દાન એ જ

સમ્પ્રદાય શબ્દનો અર્થ છે. અહી કોઈ પણ જાતની શંકાને અવકાશ જ રહેતો નથી.

સમ્પ્રદાય શબ્દની શક્તિ ઉત્તમ પ્રકૃષ્ટદાન એટલો અર્થ લેવાથી, સમ્પ્રદાય શબ્દની પ્રવૃત્તિ થવામાં કંઈ હરકત નથી, એમ છતા, તેમાં પરમ્પરાથી આવેલો મન્ત્રાદિક ઉપદેશપૂર્વક ઉત્તમ પ્રકૃષ્ટદાન એવો કરવાની શી જરૂર છે? કારણકે તેમ કરવાથી શક્તિનો સંકોચ થાય છે. તેવો સંકોચ કરવાને વિશેષ પ્રમાણ ન હોવાથી, તેમ કરવું યોગ્ય નથી. એવી કોઈ શંકા કરે તો તે ઠીક નથી. કેમકે અમરકોષના ત્રીજા કાણ્ડમાં, વર્ગ ૨ શ્લોક ૭ માં 'આમ્નાય' એ શબ્દ સમ્પ્રદાયના પર્યાયમાં આપ્યો છે. ત્યાં જ ''રામાશ્રમી'' ''અમરવિવેક'' ટીકામાં, પરમ્પરાગત ગુરુથી મળેલો જે સદુપદેશ તેના જ આમ્નાય અને સમ્પ્રદાય એ નામ છે, એવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. અમુક શબ્દની શક્તિ અમુક અર્થમાં છે, એ વિષે શક્તિગ્રાહક પ્રમાણ વ્યાકરણ, કોષ, આપ્તવાક્ય અને વ્યવહાર અને વાક્યનો શેષ અને ટીકા ઇત્યાદિક છે. તેમાં વ્યાકરણ સમ્બન્ધી વિચાર પૂર્વે જણાવ્યો. કોષનું પ્રમાણ હમણાં જ કહ્યું. હવે આપ્તવાક્યનો વિચાર નીચે પ્રમાણે છે.

મુણ્ડક ઉપનિષદ્ના ભાષ્ય ઉપર ભાવાર્થદીપિકા નામની ટીકા વગેરે ગ્રન્થમાં વિદ્યાનો સમ્પ્રદાય ચલાવનારની પરમ્પરાનો સમ્બન્ધ અગાઉથી જ લઈને એમ કહ્યું છે કેઃ- સમ્પ્રદાયને અનુસરીને, અને પૂર્વ અને પર શું છે તેના સમ્બન્ધનો વિચાર કરીને, શ્રીશંકરાચાર્ય, શ્રીધરસ્વામી વગેરેએ પોતાના ગ્રન્થમાં તેવાં તેવાં વચનોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને તે પ્રસિદ્ધ જ છે. અને વ્યવહાર પણ એવો છે કે આ ''સમ્પ્રદાય'' વિષ્ણુસ્વામી સમ્પ્રદાય છે. જેમ રામાનુજ સમ્પ્રદાય સર્વ લોકપ્રસિદ્ધ છે, તેવોજ આ પણ છે. પૂર્વે કહેલા સ્થળની વ્યાખ્યા કરતાં, ''સુધાપ્રભૃતિ'' અનેક ગ્રન્થની ટીકામાં એ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. માટે સમ્પ્રદાય શબ્દની શક્તિ અમે કહેલા અર્થ વિષે છે, એ વિષે સંશય લેશ પણ રહ્યો નથી, માટે આ સમ્પ્રદાય શબ્દ યોગરૂઢ હોઈને સંજ્ઞાવાચક છે. હવે અમે કહેલા અર્થને અનુસરીને જ '' વ્યાખ્યાસુધા'' વગેરે ગન્થોમાં ભાનુદીક્ષિત વગેરે પણ્ડિતોએ ''સમ્પ્રદાય'' શબ્દનું વ્યાખ્યાન ભાવાર્થ 'ઘઞન્ત પ્રત્યય' લઈને કર્યું છે. બીજા કેટલાક પણ્ડિતો, ઉત્તમ રીતે જેનું દાન કરાય છે, એવી વ્યુત્પત્તિ કરીને કર્મણિ ઘઞન્ત છે, એમ વ્યાખ્યાન કરે છે. કેટલાક ઉત્તમદાન કરી શકાય છે, જેના યોગથી એવી કરણ વ્યુત્પત્તિ કરે છે. પરન્તુ તેમ કરવાથી સમ્પ્રદાય શબ્દ સિદ્ધ થતો નથી. કારણકે તેવો કરણાર્થી લ્યુટ્ પ્રત્યય થઈને સમ્પ્રદાય શબ્દ સિદ્ધ થતો

નથી. વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં બહુલ ગ્રહણ છે માટે કદાચિદ્ ઘઞ્ પ્રત્યય કરીને કરણાર્થ કાયમ રાખીને સમ્પ્રદાય શબ્દ તૈયાર કરવો, એ અગતિક ગતિ છે. માટે તેવા અર્થની પ્રાચીન વિદ્વાનોએ ઉપેક્ષા કરી છે. બીજું એ કે ''આપી શકાય છે જે'' એવો અર્થ કર્યો એટલે ''આપી શકાતો'' મન્ત્ર જ છે, માટે સમ્પ્રદાય શબ્દથી મન્ત્ર જ આવશે. એમ થાય તો, સમ્પ્રદાય સિવાય આપેલા મન્ત્રો વ્યર્થ છે, એ વચનોનો વિરોધ આવશે. અને બ્રહ્મા, રુદ્ર ઇત્યાદિક તે-તે સમ્પ્રદાયના પ્રવર્તક આચાર્ય છે એવો જે વ્યવહાર છે, તેને વિરોધ આવશે. હવે કોઈકોઈ સ્થળે ઉપદેશ વિષયક જે વસ્તુ તે વાચક પણ સમ્પ્રદાય શબ્દ વાપર્યો છે. પરન્તુ તે શબ્દ, સમ્પ્રદાય શબ્દનો જ મુખ્ય અર્થ સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનાર હોવાથી તે મન્ત્રને પણ લક્ષણાથી સમ્પ્રદાય કહ્યો છે, જેમ ગાય, પૃથ્વી, સરસ્વતી એ અતિદાન કહ્યાં છે. માટે અમે કહેલો જ સમ્પ્રદાય શબ્દનો અર્થ ઉત્તમ રીતે સર્વસમ્મત છે, એમ સિદ્ધ થયું. કરણકે વ્યુત્પત્તિ ઇત્યાદિકનું ખણ્ડન કરવા વિષે અમારો આગ્રહ નથી.

હવે એવી શઙ્કા આવશે કે સમ્પ્રદાય શબ્દાના અર્થનો પ્રસંગ ચાલતાં વચમાં કારિકામાં ''હરિમન્ત્રાદિ કર્મક'' એમ કહેવું અયોગ્ય છે. શૈવ વગેરે સમ્પ્રદાયમાં પણ, સમ્પ્રદાય શબ્દનો વ્યવહાર છે. તેમાં તમે કહ્યા પ્રમાણે સમ્પ્રદાય શબ્દનો અર્થ નથી, માટે તમારો અર્થ દૂષિત છે.

એમ કોઈનું કહેવું વ્યાજબી નથી. કારણકે પ્રશ્ન કરતી વખતે તમારો સમ્પ્રદાય કયો? અને તમારા સમ્પ્રદાય શબ્દનો અર્થ શું? એવો પ્રશ્ન છે. માટે તેમાં તમારો સમ્પ્રદાય એવું પદ મૂક્યું છે માટે, સર્વનામથી પરામર્શ (સમ્બન્ધ) થતો હોવાથી, વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાય જ લેવો સયુક્તિક છે, માટે તેનું લક્ષણ કહેવું યોગ્ય છે. બીજા કેટલાક શૈવ વગેરે મતમાં સમ્પ્રદાય એ શબ્દ ઔપચારિક (લાક્ષણિક) છે. કારણકે પરમ્પરાથી શૈવ સમ્પ્રદાયનું આચરણ કરવું એ વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયમાં પ્રવેશ થવાના કારણરૂપ છે. તે જ વાત બ્રહ્મપુરાણની સમાપ્તિમાં ''માયાનુકીર્તન'' અધ્યાયમાં શ્રીવેદવ્યાસે કહી છેઃ-

''હે દ્વિજોત્તમ ! આ લોકમાં મનુષ્યોની કર્મ, મન, વચન, અને અન્તર્યામીની પ્રેરણાથી બીજા દેવો ઉપર જે ભક્તિ ઉપજે છે, તેથી કરીને હે મુનિઓ! યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા ઉપજે છે. પછી તે સાધનપૂર્વક લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ માટે અગ્નિમાં દેવીનિમિત્તે હોમહવન કરે છે. હોમથી અગ્નિ પ્રસન્ન થાય છે. અગ્નિ પ્રસન્ન થયેથી શ્રીસૂર્યનારાયણથી ભક્તિ કરવાનું મન થાય છે, તેથી તે નિરન્તર સૂર્યનું આરાધન કરે છે. સૂર્ય પ્રસન્ન થતાં, શ્રીશિવજીની પૂજા કરવાની

ઈચ્છા થાય છે. પ્રયત્ન અને વિધિપૂર્વક શિવપૂજનથી શિવ પ્રસન્ન થાય છે. શિવ પ્રસન્ન થતાં, અવ્યય, જગન્નાથ, શ્રીવાસુદેવ નામક કેશવ પરમાત્માની સેવા કરવાની ઈચ્છા થાય છે અને તે સેવાથી ભોગ અને મોક્ષ બંને મળે છે.

માટે મુખ્યત્વે કરીને વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાય ઉપર જ સમ્પ્રદાય શબ્દની પ્રવૃત્તિ છે, એમ કહ્યું છે. માટે સમ્યક્ (ઉત્તમ) પ્રકૃષ્ટ (શ્રેષ્ઠ) દાન ''તે મન્ત્રાદિકનું શ્રુતિમૂલક દાન'' એવો સમ્પ્રદાય શબ્દનો અર્થ, પ્રાચીન વિદ્વાનોએ કહ્યો છે.

(*૧ થી ૬૪ પ્રશ્નોમાં શાસ્ત્રાર્થને જ મુખ્ય માનેલો હોવાથી કેવળ ગુજરાતી વાંચનારને તેનો ઉપયોગ નથી માટે અમે કેવલ પ્રશ્ન અને છેવટનો જવાબ એટલાનો જ સંક્ષેપ કરીને વૈષ્ણવોની જાણને માટે ગુજરાતીમાં તાત્પર્યમાત્ર લખ્યું છે.)

–હરિશંકર શાસ્ત્રી

(૧/૧)સમ્પ્રદાયના કેટલા ભેદ છે?

ઉત્તર –

શું તમારો આ પ્રશ્ન સર્વ જ સમ્પ્રદાયોની સંખ્યા વિષે છે કે વૈષ્ણવસમ્પ્રદાયોની સંખ્યા વિષે પ્રશ્ન છે? જો, સર્વ જ સમ્પ્રદાયોની સંખ્યાનો આ પ્રશ્ન હોય તો વૈષ્ણવ, હૈરાણ્યગર્ભ, શૈવ પ્રભૃતિ અનન્ત સમ્પ્રદાયો છે. તે શાસ્ત્રમાં અને લોકમાં તે તે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

જો કેવલ વૈષ્ણવસમ્પ્રદાયોની સંખ્યા વિષે પ્રશ્ન હોય તો–

ચતુર્ભુજ એવા વિષ્ણુ ભગવાનની ભુજાની છાયામાં સ્થિતિ કરવાથી સુનિર્ભય એવા ચાર સમ્પ્રદાયો, મહામાયાના ભયને દૂર કરનારા છે. ૧– રુદ્ર ૨– લક્ષ્મીજી, ૩– બ્રહ્માજી, અને ૪– સનકાદિક. આ ચાર જગત્નો ઉદ્ધાર કરનારા આચાર્યોએ, ક્ષીરસાગરમાં પોઢતા એવા અને દયાના સાગરને જેમણે નિજ સ્વરૂપમાં લીન કરેલો છે એવા પ્રભુની પાસેથી તે મેળવી પ્રસિદ્ધ (પ્રકાશ) કરેલા છે. દ્વાપરયુગના અન્તે ભગવદિચ્છાથી કાપાલિકાદિક, બૌદ્ધ અને બ્રહ્મવાદ ઈત્યાદિ વડે દેવોએ તે સમ્પ્રદાયોને શિથિલ કર્યાઃ શ્રીવિષ્ણુસ્વામી, રામાનુજ, મધ્વ અને નિમ્બાર્કે અવતાર ધરી ફરીથી તેમનું સમર્થન કર્યું. આ ચાર સમ્પ્રદાયો મુખ્ય છે. બીજા તે તે સમ્પ્રદાયો પર જ આધાર રાખનારા હોવાથી ગૌણ છે કે જે પ્રકાશાનન્દ વગેરે અનંત સમ્પ્રદાયો છે. એ સત્સમ્પ્રદાયો જગત્માં જય પામે છે.

તેથી, સત્સમ્પ્રદાયના ભેદ ચતુર્સિમુદ્રરૂપી કાંતીને ધારણ કરતી ધરિત્રી ઉપર પ્રસિદ્ધ છે, તેઓ ચારે પુરુષાર્થોનુ દાન કરવા સમર્થ છે જેમાં ચારે વેદની શ્રુતિ પ્રમાણ છે.

(૧/૨) શા માટે? (સમ્પ્રદાયો શા માટે છે?)

ઉત્તર –

બ્રહ્મજ્ઞાનના શ્રવણથી સર્વ કર્મની સમૃદ્ધિ થાય છે. છેવટે ફલ-સાધનરૂપા ભક્તિ અને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ એક જ અર્ગલા વિનાનું (હંમેશ ઉઘાડું) મોક્ષનું દ્વાર છે. વૈષ્ણવત્વનો ઉદ્‌ભવ મન્ત્રોપદેષથી થાય છે. આચાર્યના શાસનથી (ઉપદેશથી) વેદના સર્વ ધર્મ નિયત થાય છે. (એક બીજાનો બાધ કરતા નથી). તેથી સર્વ જગત્‌નું સ્વધર્મતઃ (સ્વધર્મકર્તૃક) રક્ષણ થાય છે. આ પ્રકારનાં પ્રયોજનોથી પ્રભુએ સમ્પ્રદાય પ્રકટ કર્યા છે. બીજાં પણ ગૌણ પ્રયોજનો હજારો છે. સમ્પ્રદાયને પ્રકટ કરવામાં પ્રભુના અનન્ત પ્રયોજનો છે. સર્વ પ્રકારના સત્ફલોની પરમ્પરાવાળા સમ્પ્રદાયોના સન્તાનને-વિસ્તારને માટે કેટલો વર્ણવવો?

વિદ્વેષીઓના રોષના પોષણ માટે, સારા વિદ્વાનોના સન્તોષ માટે, અજ્ઞાનીઓનો મોહ દૂર કરવા માટે થોડાંક મેં બતાવ્યા છે જ.

(૧/૩) તે સમ્પ્રદાયો કયા કયા વૈલક્ષણ્યથી સમ્મત છે?

ઉત્તર-

આ તમારો પ્રશ્ન જ અયુક્ત છે. તમે અહીં જિજ્ઞાસા બોધક કિમ્ શબ્દ વાપર્યો છે, તેનો વૈલક્ષણ્યમાં સામાન્યાધિકરણ્યે અન્વય થાય. જ્યારે વૈલક્ષણ્ય, અસાધારણ ધર્મ છે. કેન શબ્દ ત્રીજી વિભક્તિનો હોવાથી પ્રયોજકત્વ તૃતીયાનો અર્થ છે. તેમાં પ્રકૃતિ કિમ્ શબ્દના અર્થનો આધેયતા સમ્બન્ધે અન્વય થાય. પ્રત્યયાર્થ જે પ્રયોજકતા, તેનો સમ્મત શબ્દનો એકદેશ જે સમ્મતિ તેમાં નિરુપકતા સમ્બન્ધે અન્વય થાય. હવે કયા પ્રકારની સમ્મતિ માટે તમે પૃચ્છા કરી છે તેનો સ્પષ્ટપણે બોધ થતો ન હોવા છતાં પ્રકરણને અનુસરીને સમજાય છે કે તે તે સમ્પ્રદાયને અનુયોગી અને પરસ્પર પ્રતિયોગી ભેદવિશિષ્ટ સમ્મતિ માટે તમે પૃચ્છા કરેલી હશે. પૂર્વવાક્યમાં તમે ભેદશબ્દ ગ્રહણ કર્યો છે. તેથી ભેદશબ્દથી ગ્રહણ કરાયેલા તે તે સમ્પ્રદાય વિશેષના વિષયવાળી, તાદશ સમ્મતિ પ્રયોજિકા,

સાધારણ ધર્મવિષયિણી, તમારી બુભુત્સા છે. ત્યારે સાંભળો સમ્પ્રદાયોમાં ઘણાં પ્રકારનું વૈલક્ષણ્યં છે.

આચારમાં, ચિહ્નમાં, સાધનમાં, ફલમાં, ભક્ત્યાદિકના પ્રકારોમાં અને સિદ્ધાન્તોમાં વિસ્તાર સાથે વૈલક્ષણ્ય છે. જેમ કે તુલસીકાષ્ઠની માલા કેટલાક સદા કંઠમાં ધારણ કરે છે, જ્યારે બીજા કેવલ પૂજાદિક અવસરે જ ધરે છે. તે જ રીતે ઊર્ધ્વપુણ્ડ્ર, મુદ્રા અને સેવાના પ્રકારોમાં ઘણા પ્રકારભેદો છે, જે તે-તે ગ્રન્થોમાં દેખાડ્યા છે. શુદ્ધાદ્વૈત, દ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, દ્વૈતાદ્વૈત એ રીતે સિદ્ધાન્તોમાં પણ વેદની શ્રુતિઓના નિર્ણયથી પરસ્પર વિલક્ષણતા, ઘણા વિસ્તાર સાથે તે-તે સમ્પ્રદાયના ગ્રન્થોમાં છે. આવા ભેદો અનન્ત છે., અત્યન્ત વિસ્તારના ભયથી તે સર્વ અહીં વર્ણવી શકાય નહીં. જો તમારી બહુ જ ઉત્કટ જિજ્ઞાસા હોય તો પણ તે સર્વનું વૈલક્ષણ્ય એક સ્થળે ન જ વર્ણવી શકાય. તે માટે તમારે તે-તે સમ્પ્રદાયના આચાર્યો પાસે શરણે જઈ શિષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરીને તે-તે ગ્રન્થોનો સારો અભ્યાસ કરવો અને વૈલક્ષણ્ય જાણી લેવું. સાત્ત્વિકાદિક ભેદથી નાના પ્રકૃતિના જીવ છે-તે સર્વનો ઉદ્ધાર તે-તે પ્રકારના યોગ્ય ઉપદેશથી થાય છે. એ રીતે સર્વ સમ્પ્રદાયોનો અવિરોધ પણ થાય.

(આ સ્થળે યદ્યપિ પ્રશ્નકાર કેવલ તે-તે સમ્પ્રદાય માટે વૈધર્મ્યવિધયા પ્રશ્ન કરે છે, તથાપિ ભારતમાર્તણ્ડે વૈધર્મ્ય ઉપરાંત સાધર્મ્ય પણ દેખાડી આાપ્યું, એ જ ભારતમર્તણ્ડની મહત્તા છે. વિપક્ષી દ્વેષબુદ્ધિવાળો છે જ્યારે સિદ્ધાન્તીને તેનો સ્પર્શ પણ નથી. આ પદ્ધતિને વાદીને નિગ્રહસ્થાનમાં લાવવા માટે સારા પણ્ડિતો સ્વીકારે છે.)

(૧/૪) આ ભેદોમાં તમારી સમ્મતિ છે કે નહિ?

ઉત્તર-

વેદશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ ન હોય તેવા ભેદોમાં સમ્મતિ છે જ. પણ વેદશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધમાં કોઈ પણ આસ્તિકની સમ્મતિ ન જ હોઈ શકે. લોકોના ખેદરૂપી અરણ્યોના દાવાનળ એવા વેદમૂલક માર્ગભેદમાં સમ્મતિ છે જ.

(૧/૫) જો સમ્મતિ છે તો તેમ આચારણ કેમ નહિ?

ઉત્તર-

વેદને અનુસરતા ભેદોમાં અમારી સમ્મતિ છે, તો પણ અમને અમારા

ધર્મથી જુદા ધર્મનું આચરણ ઈષ્ટ નથી. જેમ કર્મના વિધિનિષેધોથી સર્વ જ આસ્તિકોના સ્વ અને ઇતર ધર્મ પરસ્પર ભિન્ન છે. તે-તે શાખાના પાઠો અને તે-તે કલ્પસૂત્રોમાં કહેલા કર્મો હોવા છતાં અને તેમાં સર્વની સમ્મતિ હોવા છતાં જેમ સ્વશાખાપૂર્વક અધ્યયન અને સ્વશાખીય કર્મ જ ઉક્ત છે, તેમ અમારે માટે પણ અમારા સમ્પ્રદાયનો આચાર જ ઈષ્ટ છે.

એ રીતિ સમ્મતિ હોવા છતાં અન્ય સમ્પ્રદાય કે અન્ય ધર્મની કૃતિ પ્રાપ્ત નથી. તમે જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તે તમારી ચતુરાઈ છે.

(૧/૬) જો સમ્મતિ નથી તો ભેદ શા માટે માનો છો? (છઠ્ઠા પ્રશ્નો પહેલો ભાગ)

ઉત્તર-

વૈદિક સમ્પ્રદાયોમાં સમ્મતિ જણાવી છે, હવે આ અવૈદિક સમ્પ્રદાયો માટે કેતુનુ પર્યનુયોગ (બુદ્ધિપૂર્વક ખણ્ડન કરવા માટે જ કરેલો પ્રશ્ન) સર્વથા વૃથા છે. કારણ કે અમારી સમ્મતિ વૈદિક સમ્પ્રદાયોમાં તો છે જ. જો તમે વિકલ્પવાળા બન્ને પ્રશ્નમાં હેતુ જાણવા ઈચ્છો છો તો તેવો હેતુ વેદશાસ્ત્રવિરોધરૂપ જણાવ્યો છે. તેથી આ પ્રશ્ન ઉત્તરને યોગ્ય નથી.

આ પ્રશ્ન માર્ગકુલમાં કલહાકુલતા જાણવા માટે કલાથી (યુક્તિથી) રચવામાં આવ્યો છે, પણ તેથી સારા માણસો વૃથા કલહ શા માટે કરે? (અર્થાત્ અમારે કોઈ સમ્પ્રદાયને અવૈદિક કહીને વૃથા કલહ શા માટે વ્હોરી લેવો? જેમાં વેદશાસ્ત્રનો વિરોધ હોય તે અવૈદિક સમ્પ્રદાય છે આટલું કહેવું જ બસ છે.)

(૧/૬) શું એ ભેદ વર્ણનિષ્ઠ છે?(પ્રશ્નનો બીજો ભાગ)

ઉત્તર-

આ પ્રશ્નમાં કિમ્ શબ્દ પૃથક પદ છે કે સમસ્ત? પૃથક્ પદ માનીને સમ્પ્રદાય વર્ણનિષ્ઠ છે કે નહિ એવી જિજ્ઞાસા છે કે સામાસાન્ત એક પદ માનીને કયા વર્ણમાં નિષ્ઠા છે એવો અર્થ કરી સમ્પ્રદાયકૃત વર્ણવિશેષ કયો છે એમ પૃચ્છા છે?

જો કિમ્ પદને પૃથક્ માનીને પૃચ્છા કરી હોય તો, વર્ણવિશિષ્ટ મનુષ્યોમાં સમ્પ્રદાયની પ્રવૃત્તિ હોવાથી જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે તેનો, સંશયનું સ્વરૂપ ઘડતાં અભાવકોટિમાં ઉદય ન થતો હોવાથી અને સંશય એ એક ધર્મિક-

વિરુદ્ધકોટિદ્વયાવગાહિજ્ઞાનરૂપ હોવાથી સંશય જ ઉત્પન્ન થતો નથી, ત્યારે આ પ્રશ્ન વ્યર્થ છે. હવે, અગ્રિમવાક્ય (કિમાશ્રમનિષ્ઠઃ) ના અનુસન્ધાનથી એમ જણાય છે કે ધર્મ બે પ્રકારના પ્રશ્નકર્તાને અભિમત છે, (૧) વર્ણધર્મ અને (૨) આશ્રમધર્મ. ત્યારે ભગવદ્મન્ત્રગ્રહણ અને ભગવત્સેવાદિ સમ્પ્રદાય ધર્મો વર્ણધર્મ છે કે આશ્રમધર્મો છે, એ જાણવા માટે પ્રશ્ન છે, જો એમ હોય તો કહીએ છીએ.

ધર્મોનું દ્વૈવિધ્ય એ રીતે શાસ્ત્રને સમ્મત નથી. કારણ કે વર્ણધર્મ કે આશ્રમધર્મ ઉપરાંત પણ જાતિધર્મ, કુલધર્મ, દેશધર્મ ઇત્યાદિ ધર્મોનું વર્ણન પણ તે તે સ્થળે શાસ્ત્રોમાં મળે છે. વળી,''વર્ણ, આશ્રમ અને ઇતરના જે ધર્મો છે, તે અમને સર્વ જ કહો.'' આ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિના પ્રશ્નવાક્યમાં મિતાક્ષરાકાર વિજ્ઞાનેશ્વર છ પ્રકારના ધર્મો જણાવે છે. (૧) વર્ણધર્મ, (૨) આશ્રમધર્મ, (૩) વર્ણાશ્રમધર્મ, (૪) ગુણધર્મ, (૫) નિમિત્તધર્મ અને (૬) સાધારણધર્મ. તેમાં સમ્પ્રદાયધર્મો એ સાધારણધર્મ છે. કારણ કે સમ્પ્રદાયને સમ્મત એવા તુલસીકાષ્ઠમાલાધારણાદિક આચારો ઘણું કરીને સર્વવર્ણોમાં સાધારણ છે. વિજ્ઞાનેશ્વરે પણ અહિંસા-શૌચ-આચારાદિકને સાધારણધર્મમાં કહીને તેનું આચરણ આચાર્યકરણપૂર્વક જ કહ્યું છે. આ આચાર્યકરણ સામ્પ્રદાયિક ગુરુને શરણે જવારૂપ છે. જો ઉપનયનકાલિક આચાર્યનું ગ્રહણ કરાય તો તેવા આચાર્યની ઉપસત્તિ સ્ત્રીશૂદ્રાદિક કરી શકે નહિ, તેથી અહિંસાદિ સાધારણધર્મ ન થઈ શકે. વળી, બાહ્ય અને આન્તર એમ બન્ને પ્રકારનું શૌચ કેવલ સમ્પ્રદાયથી જ લભ્ય છે.

એ રીતે સ્વધર્મના શિક્ષણાર્થે, ભગવદ્ભક્તિની સિદ્ધિ અર્થે, પોતપોતાના અધિકારને અનુસરી બ્રહ્મજ્ઞાન અર્થે અને મુક્તિ અર્થે, અને તેનાં મૂલભૂત-ભગવદ્મન્ત્રગ્રહણને અર્થે પણ ચારે વર્ણોએ સમ્પ્રદાયનું સેવન કરવું. આથી જ પ્રભુની ભુજાની છાયાથી નિર્ભય એવા સર્વવર્ણનિષ્ઠ સમ્પ્રદાયો બ્રહ્મર્ષિઓએ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવ્યા છે.

(૧/૭) જો વર્ણનિષ્ઠ હોય તો સમ્પ્રદાય પૂર્વક વર્ણ છે કે વર્ણપૂર્વક સમ્પ્રદાય છે?

ઉત્તર-

તમે સમ્પ્રદાયપૂર્વક અને વર્ણપૂર્વક શબ્દો વાપર્યા છે, તો તે તમારૂં

પૂર્વત્વ શું? (૧)અવશ્ય-રચિત-નિયત-વૃત્તિત્વ, કે (૨) પૂર્વકાલિકત્વમાત્ર? જો પ્રથમ પક્ષ ઈષ્ટ હોય તો ''વેદાન્તકૃત્ અને વેદવિદ્ હું છું'' એમ ભગવાન્ શ્રીમુખે કહેતા હોવાથી સમ્પ્રદાય ભગવત્કર્તૃક હોવાથી, અને વર્ણો પણ ''બ્રાહ્મણ આ વિરાટ્પુરુષનું મુખ છે, બાહુ ક્ષત્રિય છે'', ''મુખ, બાહુ ઊરુ અને પગથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર ઉત્પન્ન થયા'' ઈત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિથી ભગવત્કૃત વર્ણ પણ હોવાથી, સૃષ્ટિના આરમ્ભમાં વર્ણ અને સમ્પ્રદાય ભગવત્કૃત હોવાથી એ બેમાંથી એક, બેમાંથી એકનું કારણ હશે એમ શંકા બાલકને પણ થતી નથી. તેથી આ પ્રશ્ન અત્યન્ત અયુક્ત છે.

હવે જો સર્વવર્ણને પણ આવશ્યક એવા વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાય તમને સમ્પ્રદાય શબ્દથી ઈષ્ટ છે તો, સમ્પ્રદાયના ગ્રહણથી જ તેમને તે-તે વર્ણવિશિષ્ટ્ય છે કે પ્રથમતઃ તે-તે વર્ણવિશિષ્ટ્ય અને પછી સમ્પ્રદાય એમ તમારા પ્રશ્નો અર્થ થાય. ત્યારે આવો જ પ્રશ્ન તમારે માટે કેમ પ્રવૃત્ત ન થાય? દ્વિજમાત્રાધિકારક એવા ગાયત્રીમન્ત્રના ઉપદેશથી જ દ્વિજત્વસિદ્ધિ કે દ્વિજત્વપૂર્વક ઉપદેશ? તેમ જ સર્વ જ વર્ણને બલાત્કારે ભસ્મરુદ્રાક્ષાદિધારણરૂપ શિવદીક્ષાના ચિહ્નધારણનો આગ્રહ કરનાર એવા તમારા પણ મતમાં તેના ધારણપૂર્વક વર્ણ કે વર્ણપૂર્વક ધારણ એવો સામો પ્રશ્ન થાય જ. માટે તમારે જાતે જેનો જવાબ આપવાનો છે, એવા તુલ્યયોગક્ષેમવાળા પ્રશ્નના તમારા પોતાના જ ઉત્તરથી સન્તોષ પામો, એ જ પૂરતું છે.

એ જ રીતે દ્વિતીય પ્રશ્ન (પૂર્વકાલિકત્વમાત્ર)નો પણ જવાબ છે.

પ્રભુ નિત્ય હોવાથી, પ્રભુએ પ્રત્યેક બ્રહ્માને અને પ્રત્યેક કલ્પ કે સૃષ્ટિકાલમાં જ સન્ધ્યા છે, તેથી કાંઈ તે એક બીજાનું કારણ થઈ શકે નહિ. છતાં તેમ કહેનારનું કથન આકાશપુષ્પના સુગન્ધ સમાન છે. આથી વર્ણો પણ સમ્પ્રદાયપૂર્વક નથી અને સમ્પ્રદાયો પણ વર્ણપૂર્વક નથી.

(૧/૭) શું આશ્રમનિષ્ઠ છે? (સાતમા પ્રશ્નનો બીજો ભાગ)

ઉત્તર-

આ પ્રશ્નમાં પણ પહેલાની પેઠે કિમ્ એ બુભુત્સાબોધક પદને જુદું માનીને સમ્પ્રદાયથી ઉપલક્ષિત તે-તે ધર્મો આશ્રમધર્મ છે કે નહીં? એવી જિજ્ઞાસા છે કે સમ્પ્રદાયની કયા આશ્રમમાં નિષ્ઠા છે એમ બહુવ્રીહિ સમાસ માનીને સમ્પ્રદાયકૃત આશ્રમ વિશેષ કયો છે? એવી પૃચ્છા છે? અહીં પણ પ્રથમ

કલ્પમાં 'કિં વર્ણનિષ્ઠઃ' એ પ્રશ્નના જેવો જ સમાન યોગક્ષેમ પ્રશ્ન હોવાથી, તેના ઉત્તરથી જ આ પ્રશ્ન પણ દત્તોત્તર છે. જો દ્વિતીય કલ્પ હોય તો પ્રથમ કલ્પમાં જણાવ્યું તેમ સામાન્ય ધર્મ હોવાથી આનો પણ જવાબ મળી જ જાય છે. તથાપિ કહીએ છીએ કે–

ભગવદ્મન્ત્રગ્રહણ, ભગવત્પૂજન, વેદચિન્તન, એક પક્ષના અવલમ્બનથી અતૃષ્ણા–શમ–દમ વગેરે, બ્રહ્મજ્ઞાન, પછી મુક્તિ અને સુનિર્મલ કૃષ્ણભક્તિ એ સર્વ જ આશ્રમોમાં છે. તેથી આ ધર્મોની સર્વાશ્રમનિષ્ઠતા તે–તે સમ્પ્રદાયોમાં મહર્ષિઓએ સ્પષ્ટપણે જણાવી છે અને તે જ રીતે સર્વ જ સત્ શાસ્ત્રથી હર્ષિત થનારા જાણે છે.

એ રીતે મેં પણ સર્વ સત્સમ્પ્રદાયોમાં રહેનારા વૈષ્ણવોની સર્વ આશ્રમોમાં અત્યાવશ્યકતા કહી છે.

(૧/૮) જો આશ્રમનિષ્ઠ હોય તો આશ્રમપૂર્વક સમ્પ્રદાય કે સમ્પ્રદાયપૂર્વક આશ્રમ?

ઉત્તર–

અહીં પણ પૂર્વત્વ એટલે કારણત્વ વિવક્ષિત છે કે પૂર્વકાલિકત્વમાત્ર? પ્રથમ પક્ષ (કારણત્વ) યોગ્ય નથી. ઉપર કહ્યું તેમ અને હવે કહેવાશે તેમ ''વેદાન્તકૃત અને વેદવિદ્ હું છું'', ''પ્રથમ વેદના શબ્દોથી જ પૃથક્ સંસ્થા બનાવી'' ઇત્યાદિ ગીતા અને મનુસ્મૃતિ જેમ પ્રમાણમૂર્ધન્ય એવા ગ્રન્થોના સેંકડો વચનોથી સમ્પ્રદાયો ઈશ્વરે જ પ્રકટ કર્યા છે એમ સિદ્ધ થતું હોવાથી અને એ જ રીતે આશ્રમોનું પણ ભગવત્કૃતત્વ હોવાથી, જેમને પ્રજા નથી એવા આશ્રમો (બ્રહ્મચર્ય, વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસ) એ ત્રણ પ્રભુના ત્રણ ચરણ ત્રિલોકીથી બહાર છે અને એક ચરણ જે ગૃહસ્થાશ્રમ તે ત્રણે લોકમાં છે, એમ દ્વિતીય સ્કન્ધમાં કહ્યું છે. એકાદશ સ્કન્ધમાં પણ– ''મારા (પ્રભુના) જઘનમાંથી ગૃહસ્થાશ્રમ, હૃદયમાંથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, વક્ષઃસ્થલમાંથી વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને મસ્તકમાંથી સંન્યાસાશ્રમ પ્રકટ થયા છે'', એમ કહેલું હોવાથી એ આશ્રમો પ્રભુએ જ પ્રકટ કર્યા છે એમ નિશ્ચય થતો હોવાથી, તેમ જ એકમાં બીજાને કારણ માની શકાતું ન હોવાથી આ તમારો પ્રશ્ન અસ્થાને છે.

દ્વિતીય પક્ષ સ્વીકારતા હો તો, સમ્પ્રદાય અને આશ્રમ એ બંને પણ પ્રભુએ સૃષ્ટિના આરમ્ભકાલમાં જ પ્રકટ કરેલા હોવાથી તેઓ સમકાલિક સિદ્ધ

થાય છે. તેથી તેમાંથી એકને પૂર્વકાલિક કહેવું યોગ્ય નથી.

અથવા આશ્રમનું ગ્રહણ કર્યા પછી સમ્પ્રદાયનું ગ્રહણ થાય કે સમ્પ્રદાયનું ગ્રહણ કર્યા પછી આશ્રમનું ગ્રહણ થાય? એવી જ જો વિચિકિત્સા હોય તો અમે બંનેનો સ્વીકાર કરીએ છીએ. કારણ કે તે અનુભવસિદ્ધ છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં, બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં અનુષ્ઠિત સમ્પ્રદાયધર્મનું ઉત્તરકાલિકત્વ છે અને ગૃહસ્થાશ્રમનું વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં અનુષ્ઠેય સમ્પ્રદાયધર્મનું પૂર્વકાલિકત્વ છે જ. એવી રીતે બધું સમજી લેવું. જો એમ માનો તો બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં સમ્પ્રદાયનું પૂર્વકાલિકત્વ આવતું ન હોવાથી દોષ પ્રાપ્ત થાય. પણ આ દોષ નથી. ''બાલ્યાવસ્થાથી જ હરિભક્તિ'' ઇત્યાદિ વાક્યોથી સર્વ શિષ્ટોમાં જન્મપ્રભૃતિ હરિભક્તિનો સ્વીકાર હોવાથી અને ધ્રુવ, પ્રહ્લાદાદિમાં અત્યન્ત બાલ્યાવસ્થાથી જ સમ્પ્રદાયગ્રહણપૂર્વક ભગવદ્ભક્તિ પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી દોષ આવી શકે નહિ. ખરી રીતે તો પ્રશ્નકર્તાએ પણ્ડિતતા દેખાડવા પૂરતી જ ધૂર્તતા વાપરી છે.

ઉપર જણાવેલા આ આઠે પ્રશ્નો અજ્ઞાનીઓને કષ્ટ દેનારા અને શિષ્ટોને ઉપહાસ દેનારા છે. આ પહેલો પ્રશ્ન અનિષ્ટ છે. તેનો જવાબ આપ્યો છે.

પ્રથમાષ્ટક સમાપ્ત.

d

દ્વિતીય પ્રશ્ન

(૨) (સમ્પ્રદાય) કેટલા સમયથી પ્રવૃત્ત છે ?

ઉત્તર-

અહીં કાલાત્ પદ થી જણાતા પ્રભૃતિ પદના યોગે પઞ્ચમી વિભક્તિ છે. અપાદાને પઞ્ચમી આ સૂત્ર માં 'કાર્તિક્યાઃ પ્રવૃતિ' એમ મહાભાષ્યનો પ્રયોગ હોવાથી પ્રવૃત્તિ-આરભ્ય-વગેરે પદનો યોગ હોય તો પઞ્ચમી થાય એમ સ્વીકાર્યું છે, તેથી અવધિત્વ પઞ્ચમીનો અર્થ થયો. હવે જિજ્ઞાસાબોધક કિમ્ થી ઘ પ્રત્યયનિષ્પન્ન પરિમાણવાચક વતુપ્થી કિયત્ શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. તેનો સામાનાધિકરાણ્યે કાલમાં અન્વય થાય. તેથી સમ્પ્રદાય-પ્રવૃત્તિ-અવધિભૂત-કાલથી આરમ્ભી-વર્તમાન-કાલપર્યન્ત-કાલનિષ્ઠ -પરિમાણ (સંખ્યાવિશેષ-વિશિષ્ટ-સંવત્સરયુગાદિરૂપ (કાલગણના) પ્રશ્નકારને જિજ્ઞાસિત છે એમ જણાય છે. તેના ઉત્તરમાં અમે જણાવીએ છીએ કે-

આનાદિસિદ્ધ એવા વેદોક્ત સમ્પ્રદાયો અનાદિ છે. તેથી કાલની પ્રવૃત્તિનો પ્રશ્ન, અનાદિ વસ્તુને માટેનો ત્યાં ઉચિત નથી. સમ્પ્રદાયો કલ્પે કલ્પે હરિની ઈચ્છાથી જગત્ની સૃષ્ટિ સાથે જ પ્રવર્તે છે. તે (સમ્પ્રદાયો) વેદની પેઠે સિદ્ધ જ છે. જ્યારે જગત્નો લય થાય ભગવત્સ્વરૂપમાં તિરોભાવ થાય, ત્યારે તે (સમ્પ્રદાયો) પણ તિરોધાન પામે. તેથી વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયો અનાદિકાલિક છે, એવું અનાદિસિદ્ધ એવા વેદમાં કહેલા છે તથા કલ્પે કલ્પે પ્રવર્તે છે. બ્રહ્મ-રુદ્રાદિ દેવોએ, નારદાદિ વૈષ્ણવોએ અને પૂર્વે થએલા અન્ય પ્રાક્તન મહર્ષિઓએ તેમનું સેવન કર્યું છે.

(૨/૧) ઘણાં સમયથી જો (સમ્પ્રદાય) પ્રવૃત્ત હોય, તો મન્વાદિક ગ્રન્થોમાં (સમ્પ્રદાયો) મન્વાદિ ગ્રન્થોમાં દેખાતા ન હોવાથી અને મન્વાદિ ગ્રન્થોથી તે (સમ્પ્રદાયો) વિલક્ષણ હોવાથી કેમ પ્રમાણ હોઈ શકે?

ઉત્તર-

ખરેખર તેં મનુસ્મૃતિ જ જોઈ છે, બીજું કાંઈ જોયું નથી. કારણ કે તું વેદોક્તસમ્પ્રદાયોમાં મન્વાદિ-અદૃષ્ટતા કહે છે. આ પ્રશ્નમાં સ્વરૂપાસિદ્ધ બે હેત્વાભાસો તેં કહ્યા છે, તેથી તારો આ પ્રશ્ન દત્તોત્તર છે. સમ્પ્રદાયો, પ્રમાણમૂર્ધન્ય એવા વેદાદિમાં વર્ણિત છે, હરિએ તે પ્રવર્તાવ્યા છે, તેઓ અનાદિ

છે. ''કેમ પ્રમાણ હોઈ શકે'' અહી બે હેત્વાભાસને આશ્રય હોવાથી તારો આ પ્રશ્ન શાસ્ત્રો જોયા ન હોવાથી કે દ્વેષથી છે એમ અમને જણાય છે.

(૨/૨) જો સમ્પ્રદાયો થોડા સમયથી પ્રવર્ત્યા હોય, તો ધર્માદિનિર્ણય, તેની વિધિ અને તેનાં ફલો સર્વત્ર (શાસ્ત્રોમાં) મળી આવતા હોવાથી (સમ્પ્રદાય) કેમ પ્રવર્ત્યા?

ઉત્તર-

અહીં યદિ ના અર્થવાળા ચેત્ અવ્યયથી, થોડા સમયથી પ્રવૃત્તિપક્ષવાળો જ આ પ્રશ્ન તમને ઈષ્ટ છે એમ જણાય છે. અમે તો ઘણા સમયથી સમ્પ્રદાયો પ્રવર્ત્યા છે એમ (સમ્પ્રદાયો) વેદસિદ્ધ હોવાથી સ્વીકારીએ છીએ. પ્રશ્નના બે પક્ષ થયા. તેમાં પ્રથમ પક્ષનું વેદાદિથી સમર્થન થતાં ઉત્તર મળી જાય છે. આ પ્રશ્નમાં ઉપલભ્યમાનત્વાત્ આ પદ સાથે અન્વિત થતા ધર્માદિ નિર્ણય, તેની વિધિ અને તેનાં ફલો આ પદોમાં ષષ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ જોઈએ, તે ઠેકાણે પ્રથમા વાપરી છે, તે કદાચ તમે ઘણા આર્ષ ગ્રન્થો વાંચ્યા છે તેથી આર્ષ પ્રયોગ હશે! ભલે હો, આવાં સંસ્કૃત ભાષાનાં તમારાં કૌશલ્યો (?) આ પ્રશ્નોમાં ઘણી જગ્યાએ છે જ. તેઓ નજરે પડતા જ વિદ્વાનોને સ્વર્તી સમજાઈ જાય છે, તેથી અમે પારકા છિદ્રોનું ઉદ્ઘાટન કરતા નથી.

ધર્માદિનિર્ણય, તેની વિધિ અને વેદમાં જણાવેલાં તેનાં ફલ લોકોને જણાવીને જ અને લોકોને જ્ઞાન અને ભક્તિમાં પ્રવૃત્ત કરવા માટે જ પ્રભુએ ધરાનો ઉદ્ધાર કરવા ધુરન્ધર એવા સમ્પ્રદાયો પ્રકટ કર્યા છે.

(૨/૩) વળી, વેદ-પુરાણ-ઈતિહાસમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં ધર્મનિર્ણય અને તેનો ફલ નિર્ણય છે જ. ફરીથી નવી રીતે અશાસ્ત્રીય રીતે (સમ્પ્રદાયનું) શું પ્રયોજન છે?

ઉત્તર-

એક એક રજુ કરેલા પ્રશ્નોથી જ આ પ્રશ્નની ગતાર્થતા થઈ જતી હોવાથી, માત્ર પોતે કલ્પેલી પ્રશ્નસંખ્યાની પૂર્તિને માટે જ આ પ્રશ્ન છે. ઉપરના પ્રશ્નોમાં અને આ પ્રશ્નમાં છે કાંઈ વિલક્ષણતા કે જેથી સામ્પ્રદાયિક રીતિમાં નવીનત્વ અને અશાસ્ત્રીયત્વનો ઉપક્ષેપ કર્યો ? સમ્પ્રદાયો અનાદિ એવા વેદથી સિદ્ધ છે, ઉદ્ધાર કરનારા પ્રભુએ શ્રુતિથી પ્રવર્તાવ્યા છે, તેમાં નવીનત્વ અને

અશાસ્ત્રીયત્વ કહેનાર તું પરબ્રહ્માદિથી પણ પોતાની જાતને પ્રાક્તન માનનારો જણાય છે. શું તને વેદાદિમાં શાસ્ત્રત્વ માન્ય નથી? જો એમ ન હોય તો વેદ જણાવેલામાં તું અશાસ્ત્રીયત્વ કેમ કહી શકે.

(૨/૪) આચાર્ય કોણ હોય?

ઉત્તર-

શું અહીં સમ્પ્રદાયપ્રવર્તક-આચાર્યલક્ષણ ઈષ્ટ છે કે તદ્વ્યક્તિવિશેષ? જો સમ્પ્રદાય પ્રવર્તક આચાર્યલક્ષણ વિવક્ષિત છે તો-

સારસંગ્રહમાં પદ્મપુરાણનું વચન છે કે- અસંખ્યશાખાઓનું અધ્યયન કરનાર અને સર્વ યજ્ઞોમાં દીક્ષિત હોય કે મોટા કુલમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તો પણ અવૈષ્ણવ હોય તો તે ગુરુ ન થઈ શકે. જે વૈષ્ણવ એ મન્ત્રો આપે તે ભવબન્ધનો વિનાશક આચાર્ય છે એમ જાણવું. અમારી આચાર્યપરમ્પરા-

आदौ श्रीपुरुषोत्तमं पुरहरं श्रीनारदाख्यं मुनिं
कृष्णं व्यासगुरुं शुकं तदनु विष्णुस्वामिनं द्राविडम्।
तच्छिष्यं किल बिल्वमङ्गलमहं वन्दे महायोगिनं
श्रीमद्वल्लभनाम धाम च भजेऽस्मत्सम्प्रदायाधिपम्।।

(૧) શ્રીપુરુષોત્તમ, (૨) મહાદેવજી, (૩) નારદમુનિ, (૪) કૃષ્ણ, (૫) ગુરુવ્યાસ, (૬) શુકદેવજી, (૭) વિષ્ણુસ્વામી, (૮) તેમના શિષ્ય મહાયોગી બિલ્વમંગલ, અને (૯) શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી એ રીતે શાડિલ્ય સંહિતામાં પણ જણાવેલી છે. આ પરમ્પરા પરમાત્મ પુરુષોત્તપુરઃસર છે, ચિરકાલથી ચાલી આવી છે. ચરાચરને અભીષ્ટ, પૃથ્વીપર ભક્તિમાં તત્પર છે. શ્રીગોપીપતિથી શરૂ થાય છે, વિષ્ણુસ્વામી તેની (પરમ્પરાનું) મધ્ય છે અને તે છેક શ્રીમદાચાર્યચરણ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી પર્યન્ત છે.

(૨/૫) તેમાં (ગુરુપરમ્પરામાં) વર્ણનિર્દેશ, દેશનિર્દેશ અને વંશપરમ્પરા નિર્દેશ પણ જણાવવો.

ઉત્તર-

પૂર્વવત્ અહીં પણ કયા વર્ણમાં, દેશમાં, વંશમાં આચાર્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે એમ પૂછો છો? કે તમારા સમ્પ્રદાયના પ્રવર્તક આાચાર્યો કયા દેશ-વર્ણ વંશમાં ઉત્પન્ન થયા તે પૂછો છો?

જો પ્રથમપક્ષ હોય તો દેશવિશેષ કે વંશવિશેષનો શાસ્ત્રસિદ્ધ નિયમ આચાર્યત્વપ્રયોજક નથી. તથાપિ બ્રાહ્મણવર્ણોત્પન્ન, મન્વાદિએ જેની પ્રશંસા કરી છે તેવા, ત્રૈવર્ણિકને રહેવા માટે યોગ્ય આર્યાયવર્તમાં ઉત્પન્ન થયેલો અને માતૃકુલ તથા પિતૃકુલ જેના શુદ્ધ હોય તેવો જ આચાર્ય થઈ શકે. આ બહુશિષ્ટસમ્મત સિદ્ધાન્ત છે. તે બ્રાહ્મણવર્ણમાં જ ઉત્પન્ન થયેલો હોવો જોઈએ, નહિ કે અન્ય વર્ણમાં. ધર્મોપદેશમાં બ્રાહ્મણને જ અધિકાર છે. મનુએ પ્રથમાધ્યાયમાં બ્રાહ્મણને જ આધિકારી માન્યો છે. મનુએ પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે- બ્રાહ્મણની ઉત્પત્તિ જ મૂર્તિમાન ધર્મ છે. તે (બ્રાહ્મણ) ધર્મને માટે જ ઉત્પન્ન થયો છે. તે (બ્રાહ્મણ) મુક્તિ મેળવે છે. ધર્મરૂપી ખજાનાનું રક્ષણ કરવા માટે, સર્વ ભૂતનો ઈશ્વર જ પૃથ્વીપર બ્રાહ્મણરૂપે અવતરે છે.

જો દ્વિતીયપક્ષ હોય તો સૌથી પ્રથમ આચાર્ય કે જે સર્વનુ કારણ છે, સર્વેશ્વર છે તેના વર્ણનો નિર્દેશ શી રીતે હોય? શિવ, નારદ, વ્યાસાદિક સ્વવંશ સહિત શ્રીમદ્વલ્લાભાચાર્ય સુધી સર્વ જ બ્રાહ્મણ છે. હવે દેશ નિર્દેશ પણ સાંભણો. સૌથી પ્રથમ આચાર્યના તો પોતાના જ રોમમાણ્ડલમાં અનેક બ્રહ્માણ્ડ હોવાથી અમે તેનો દેશનિર્દેશ ન કરી શકીએ. શિવનો દેશ ભગવદ્ધામ અથવા કૈલાશાદિ છે. નારદજીને તો દક્ષનો શાપ હોવાથી તે ભમતા જ છે એટલે તેમના દેશનો નિયમ નથી, કિન્તુ પર્યટન જ તેમનો દેશ છે. વ્યાસજી યમુનાતીરમાં પ્રકટ થયા અને બદરીકાશ્રમમાં રહ્યા. શુકદેવજી વ્યાસજીને ત્યાં પ્રકટ થતાં જ ચાલી નિકળ્યા તેથી તેમની સ્થિતિનો નિયમ નથી. આ સર્વ કાંઈ પુરાણોમાં તે તે સ્થલે પ્રસિદ્ધ જ છે. અન્ય આચાર્યો પ્રાધાન્યે દ્રાવિડ દેશમાં જ પ્રકટ થયા છે. અમારા આચાર્યચરણનો પ્રાદુર્ભાવ અગ્નિકુણ્ડમાંથી હોવાથી અગ્નિકુણ્ડ દેશ છે, તથાપિ ચમ્પારાણ્ય છે, એમ શાણ્ડિલયસંહિતામાં જણાવ્યું છે.

(૨/૬-૭-૮) બ્રાહ્મણ સિવાય અન્ય વર્ણ પણ નિજઆચાર્યત્વ કરી શકે કે નહિ? જો કરી શકે તો તે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે, ન કરી શકે તો તેનું આચાર્યત્વ કેમ? તેણે (બ્રાહ્મણેતરવર્ણો) ઉપદેશ્યો પણ હીન વર્ણના જ હોય, તેઓ કલ્યાણભાગી કેમ થાય?

ઉત્તર-

અમારા સમ્પ્રદાયમાં શ્રીમહાદેવાચાર્યથી શુરૂ કરી સ્વરૂપે અને અત્યારે સ્વવંશરૂપે સ્વસમ્પ્રદાયનું અનુશાસન કરનાર શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય પર્યન્ત કોઈ

પણ બ્રાહ્મણાતિરિક્ત આચાર્ય થયો નથી. આ પ્રણાલિકા શાસ્ત્રસિદ્ધ છે. સર્વ વર્ણનો ગુરુ બ્રાહ્મણ છે. ઈત્યાદિ વચનો શાસ્ત્રમાં મળી આવે છે. આટલાથી જ ત્રણે પ્રશ્નોનો ઉત્તર આવી જાય છે. જેમના સમ્પ્રદાયમાં સ્વેચ્છાથી કે શાપને લીધે ક્ષત્રિયાદિ વર્ણમાં ઉત્પન્ન થઈને પણ મહાનુભાવો ભગવદ્ આજ્ઞાથી ભક્તિધર્મોપદેશ કરે છે, તેવા પુરુષોને જ તમારો આ પ્રશ્ન મૌન ધારણ કરાવે. અમને આ પ્રશ્ન સાથે કંઈ લાગતું વળગતું નથી.

એ રીતે સમ્પ્રદાયની ઉત્પત્તિના સમયથી આચાર્યપર્યંત સુધીનો બીજો પ્રશ્ન–આઠ પ્રશ્નો સાથે દત્તોત્તર છે.

દ્વિતીયાષ્ટક સમાપ્ત.

d

ત્રીજો પ્રશ્ન

(૩) તમારા ઉપદેશ્ય ચારે વર્ણ છે, ત્રણ છે કે બે છે?

ઉત્તર–

જગત્નો ઉદ્ધાર કરવામાં ચતુર એવા પ્રભુએ ચારે વર્ણોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે નિજ સમ્પ્રદાયનો ઉપદેશ સૌથી પ્રથમ મહાદેવજીને કર્યો. ભગવન્મન્ત્રનું ગ્રહણ કરવામાં, પ્રભુની નિત્ય સેવામાં, અધિકારને અનુસરી ગુરુએ દેખાડેલા જ્ઞાનમાં, મુક્તિમાં અને ભક્તિમાં ચારે વર્ણને અધિકાર છે, તેથી ચારે વર્ણ ઉપદેશ્ય છે.

આ સર્વ ''વર્ણનિષ્ઠ'' પ્રશ્નમાં આવી જાય છે. છતાં જુદો પ્રશ્ન કરવાનું કારણ ચોસઠની સંખ્યાની પૂર્તિ વિના અન્ય દેખાતું નથી.

(૩/૧–૨) ત્રણ વર્ણો દ્વિજ છે, તેમાં ગર્ભાધાનાદિસંસ્કાર પૂર્વક યજ્ઞોપવીત ગ્રહણ અને સાવિત્રીગ્રહણ મુખ્ય છે. તે વિના દ્વિજાતિત્વના અભાવમાં જેમ વ્રાત્યત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તમારા ઉપદેશના અભાવે પણ વ્રાત્યત્વ પ્રાપ્ત થાય કે? જો તેમ હોય તો તમારા ઉપદેશના અભાવે સ્નાનાદિક વૃથા થાય, પણ તેમ શાસ્ત્રને સમ્મત નથી. જો વ્રાત્યત્વ પ્રાપ્ત નથી થતું એમ કહો તો પછી ઉપદેશ માટે વિશેષ આગ્રહ શા માટે?

ઉત્તર–

આ પ્રશ્નના પણ બે ભાગ છે. પહેલા ભાગમાં જિજ્ઞાસા બોધક કિમ્ શબ્દના અભાવે પ્રષ્ટવ્યાંશ સ્ફુટ થતો નથી. જો ત્રૈવર્ણિકને એ મુખ્ય છે કે નહિ એમ તમારો ભાવ હોય તા બે કોટિમાંથી કોઈ પણ એકનો નિર્ધારિ થઈ શકે તેવા કોટિદ્વયની ઉદ્ભાવના માટે 'ન' 'વા' ઈત્યાદિ વિકલ્પબોધક પદનો ઉલ્લેખ અપેક્ષિત છે. (આ તો થયું પ્રશ્નકારની ભાષાનું દૂષણ)

હવે ઉત્તર પણ સાંભણો – ત્રૈવર્ણિકને ગાયત્રીગ્રહણ મુખ્ય છે તેમાં કયો પ્રામાણિક પુરુષ ના પાડે? પણ આટલું જ મુખ્ય છે તેથી વિશેષ કાંઈ જ નથી એમ પ્રામાણિક પણે ન કહી શકાય.

જો પ્રશ્નનો બીજો ભાગ એ જ પહેલો છે એમ કહો તો અંકલેખન પ્રમાદથી છે.

અથવા જેમ ત્રૈવર્ણિકને ગાયત્રીગ્રહણ વિના દ્વિજત્વ સિદ્ધ થતું નથી અને વ્રાત્યત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તે અનિષ્ટ છે તેથી ગાયત્રી ગ્રહણ આવશ્યક છે. તેમ તમારા વૈષ્ણસામ્પ્રદાયિક મન્ત્રોના ગ્રહણ વિના તેવું અનિષ્ટ શું છે કે જેથી ઉપદેશનું ગ્રહણ આવશ્યક છે એમ સિદ્ધ થાય? એવો જો અર્થ હોય તો અમે કહીએ છીએ–

શ્રીકૃષ્ણના મન્ત્રોનો વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયથી ઉપદેશ ન થયો હોય તો વૈષ્ણવત્વ સિદ્ધ થતું નથી. વૈષ્ણવત્વ સિદ્ધ ન થાય તો ભક્તિ અને જ્ઞાન અત્યન્ત દુર્લભ છે. જ્યારે ભક્તિ અને જ્ઞાનનો જ અભાવ હોય ત્યારે પ્રભુની કૃપા શી રીતે થાય? જેને ભગવત્પ્રસાદ જ પ્રાપ્ત નથી તેન મુક્તિ પણ કયાંથી હોય અને સુખ પણ કેમ હોય? તેથી મોક્ષાદિની સિદ્ધિ માટે ઉપદેશ આવશ્યક છે.

વળી, તમે જ કહ્યું ને કે ત્રૈવર્ણિકને ગાયત્રી આવશ્યક છે. પણ ગાયત્રીનો ઉપદેશ થયા પછી પણ ગાયત્રીના અર્થની અપેક્ષા તો રહે જ કે જેના જપથી ફલસિદ્ધિ થાય. એ ગાયત્રીનો અર્થ તો સ્વયં હરિ જ છે. ગાયત્રી દ્વારા બુદ્ધિ કૃષ્ણને અર્પવાની છે. આ પ્રકારે સમન્વયાધ્યાયમાં (બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયમાં), અને અન્યત્ર પણ નિર્ણય કરેલો છે. તેથી ગાયત્રીનું પણ ફલ મેળવવા માટે વૈષ્ણવત્વપ્રાપક દીક્ષાની જરૂર છે. તે વિના સેવામાં અધિકાર નથી. સેવા ચારે પુરુષાર્થ માટે છે. આ ઉપરાંત બીજા પણ ધન્ય અને વિમલ ફલો ઘણાં છે. એ સર્વનો નિર્ણય પ્રાચીન ઋષિઓએ કર્યો છે. તે તમારે હૃદયના દ્વાર ઉઘાડી જોઈ લેવો. એ રીતે વૈષ્ણવમન્ત્રોનો ઉપદેશ અત્યન્ત આવશ્યક છે. જગત્ના નાથ, બ્રહ્મરુદ્રાદિકના પણ ઈશ્વર એવા શ્રીહરિ પ્રસન્ન થાય તેથી વિશેષ અમારા ચિત્તનું બીજું કૃત્ય શું હોઈ શકે?

(૩/૩) જેમ વર્ણાશ્રમધર્મનું અને તેના ફલનું વર્ણન સર્વ ગ્રન્થોમાં છે, તેમ તમારા સમ્પ્રદાયનું અને તેના ફલનું વર્ણન કેમ નથી?

ઉત્તર–

સર્વ ગ્રન્થોમાં વર્ણાશ્રમનું વર્ણન છે એ લેખ પ્રમાદથી છે. કારણ કે શિક્ષા, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છન્દ, વિગેરે અંગ ગ્રન્થોંમાં અને પ્રતિશાખ્ય, નિઘણ્ટુ વગેરે ઉપાંગ ગ્રન્થોમાં, તેમજ આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાન્ધર્વવેદ, સ્થાપત્યવેદ વગેરે ઉપવેદ ગ્રન્થોમાં અને તે ઉપર લખાયેલા અસંખ્ય ગ્રન્થોમાં વર્ણાશ્રમનું વર્ણન નથી. વળી કાવ્યશાસ્ત્ર, નાટ્યશાસ્ત્ર વગેરેમાં પણ નિયમથી તેનું વર્ણન નથી.

સર્વ ગ્રન્થોમાં વર્ણાશ્રમનિરૂપકત્વે વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થતી નથી. ઉક્ત સર્વ ગ્રન્થોમાં ગ્રન્થત્વનો સર્વવેત્તાઓ દ્વારા વ્યવહાર છે જ.

જો ગ્રન્થ શબ્દથી સ્મૃતિપુરાણાદિનું જ ગ્રહણ કરો તો તેમાં અમારા વૈષ્ણવસમ્પ્રદાયનું અને તેને અભિમત એવા સિદ્ધાન્તનું - ભકિત, જ્ઞાન, ભગવત્સેવા, ઊર્ધ્વપુણ્ડ્ર, તુલસીકાષ્ઠમાલા, શઙ્ખચક્રાદિધારણ વગેરે ધર્મોનુ અને ભગવત્પ્રસાદ અને પરમપદપ્રાપ્તિ વગેરે સમ્પ્રદાયનાં ફલ છે તેમના વર્ણનોના મહાકલ્લોલો તે તે સ્થળે વારંવાર દેખાય છે જ. પણ તે તો તેજ જોઈ શકે કે જેઓ બહુ ગ્રન્થરૂપી સાગરનાં કર્ણધાર હોઈ સત્પુરુષ હોય. માટે કાંઈ દોષ નથી.

સર્વ જ પ્રમાણો એક ઠેકાણે લખી શકાય નહિ. તેથી તમારા સન્તોષની ખાતર દિંગ્માત્ર દેખાડયું છે. સર્વ ગ્રન્થોનું બહાનું કહી પોતાને મોઢે જ સર્વજ્ઞ હોવાનો દાવો કરે તેવા બૌદ્ધ-વૈભવશૂન્યને (બુદ્ધિના વૈભવ રહિતને, અથવા બૌદ્ધ મતના ચિહ્ન રહિતને) ઉત્તર શું હોય?

(૩/૪) તમારા આચાર્યોથી પૂર્વના આચાર્યો વ્યાસાદિક ન્યૂન છે, સમાન છે કે અધિક છે?

ઉત્તર-

વ્યાસાદિકથી અમારા આચાર્યો કોઈક અંશે ન્યૂન છે, કોઈક અંશ તુલ્ય છે અને કોઈક અંશ અધિક પણ છે. અમારા પૂર્વાચાર્યોએ વ્યાસાદિકને અનુસરીને ધર્મ અને બ્રહ્મનો નિર્ણય કરીને જીવના ઉદ્ધાર માટે પ્રત્યેક શાસ્ત્રોના અર્થો-પ્રમેયો પ્રવર્તાવ્યા, તેમ જ ઘણાં સ્થળોમાં તેમણે પોતાના ગુરુત્વે પણ વ્યાસાદિકને સ્વીકાર્યા, તેથી અમારા આચાર્યો વ્યાસાદિકથી ન્યૂન છે. વળી જેમ પૂર્વાચાર્યોએ સાઙ્ખ્ય-પાતઞ્જલ, તર્ક અને દિગમ્બરાદિ અર્વાચીન અવૈદિક સિદ્ધાન્તોના નિરાસપૂર્વક ચતુર્લક્ષણિ વગેરેનું પ્રણયન કર્યું, તેમ અમારા આચાર્યોએ તેને માટે ભાષ્ય, સુબોધિની, તત્ત્વદીપનિબન્ધ વગેરે ઘણા મોટા ગ્રન્થો, અનેક અર્વાચીન માયાવાદિકૃત કુસિદ્ધાન્તોના નિરાસ માટે પ્રકટ કર્યા, તેથી વાણી અને મનને અગોચર એવા અર્થો-પદાર્થો-પ્રમેયોનુ નિરૂપણ કરેલું હોવાથી અમારા આચાર્યોનું વ્યાસાદિકની પેઠે સર્વજ્ઞત્વ પણ નિર્મત્સર હૃદયવાળા સહૃદય પુરુષો સ્વીકારે છે. વળી વ્યાસાદિકની પેઠે તેઓ અત્યારે સર્વને દેખાતા ન હોવા છતાં વ્યાસાદિવત્ બહુજનમાન્ય પણ તેઓ છે જ એમ સર્વનો અનુભવ

તમે જાણો છો. આથી અમારા આચાર્યોનું વ્યાસાદિતુલ્યત્વં સુસ્થ જ છે. તેમ જ વ્યાસાદિકના અનેક ગ્રન્થો હોવા છતા ચતુર્લક્ષણિના અર્થમાં પ્રવેશ કરવાની ક્ષમતા ન હોવાથી, અને તેથી સુગમ પુરાણાદિકમાં વિવિધ વિચિત્ર દેવાદિકના વર્ણનો જોઈને ભ્રમમાં પડતા અલ્પમતિવાળાઓને, કલિકાલથી કલુષિત કલહે સત્કર્મ અને જ્ઞાનાદિકનો નાશ કર્યો હોય તેવા સમયમાં અમારા જેવાઓના ઉદ્ધાર માટે ભાષ્ય, સુબોધિન્યાદિ દ્વારા હાથ લમ્બાવનારા અને શ્રીનન્દનન્દનના ચરણકમલમાં સ્થાપનારા આચાર્યો વ્યાસાદિકથી શ્રેષ્ઠ પણ છે જ.

(૩/૫) જો વ્યાસાદિક તમારા આચાર્યોથી ન્યૂન હોય તો સર્વ ધર્મમાર્ગનો વિપ્લવ થાય, જો સમાન હોય તો તમારા ગ્રન્થોનો પ્રચાર સર્વત્ર થાય તેવું કેમ નથી?

પ્રથમ કોટિનું ઉત્તરઃ

પ્રથમ કોટિનો અર્થ એવો હોઈ શકે કે જો તમારા આચાર્યોથી વ્યાસાદિક ન્યૂન હોય તો તેમના માહાત્મ્યનું પ્રતિપાદન કરનારા શાસ્ત્રોનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય. સકલધર્મમાર્ગના વ્યાસાદિક કર્તા છે, ત્યારે તે જો ન્યૂન હોય તો વિપ્લવ થાય. આનો જવાબ નીચે મુજબ છે–

આધ્યાત્મિકજ્ઞાન અને સન્મન્ત્રના દાનથી પ્રભુને પમાડનારા આચાર્યો સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, આચાર્યો સાક્ષાત પરબ્રહ્મરૂપ છે, તેથી તેઓ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એમ માનવું એવો નિર્ણય વ્યાસાદિકે જ ધર્મમાર્ગમાં કર્યો છે. તેથી વ્યાસાદિક જ જો આચાર્યોને શ્રેષ્ઠ માનવા માટે કહેતા હોય તો વિપ્લવનો ગન્ધ પણ ધર્મમાર્ગમાં ન જ હોય.

હવે દ્વિતીય કોટિ–

સમાન હોય તો....ઈત્યાદિનો અર્થ એવો હોઈ શકે કે વ્યાસાદિકૃત મહાભારતાદિની પેઠે તમારા આચાર્યોના ગ્રન્થોનો સર્વત્ર પ્રચાર નથી તેનું શું કારણ?

સાદશ્યમાં વ્યાસાદિગત સર્વધર્મ, ઉપમેય અસ્મદાચાર્યમાં ન સમ્ભવે કેમકે સાદશ્યનું રક્ષણ–તેથી ભિન્ન હોવા છતાં તેમાં રહેલા ધર્મો પૈકી કેટલાક ધર્મો તેમાં હોવા એ છે. તેથી ગ્રન્થપ્રચારરૂપ ધર્મ ન હોય તો પણ ક્ષતિ નથી. ગ્રન્થપ્રચાર હોવા છતાં તુલ્યતામાં હાનિ નથી. જો તેમ ન માનો તો વ્યાસે જ જાતે પોતાના જેવા જે આચાર્યોનાં નામ પોતાના ગ્રન્થમાં જણાવ્યાં છે જેમકે

આશ્મરથ્ય, ઔડુલોમિ, કાશકૃત્સ્ન આદિ. તેમના ગ્રન્થોનો અત્યારે પ્રકાશ ન હોવાથી તેઓ અધમ ઠરે. જ્યારે તેઓ વેદાન્તના આચાર્યો હતા એમ લગભગ બધા જ આચાર્યો સ્વીકારે છે. હવે પ્રચાર શબ્દથી તમારે શું તેમના પ્રામાણ્યના સ્વીકારપૂર્વક તેમના ગ્રન્થોનું અધ્યયન ઈષ્ટ છે કે તેવા ગ્રન્થોનું પર્યાલોચનમાત્ર? જો પ્રથમ સર્વત્ર ઈષ્ટ હોય તો વ્યાસના પણ ગ્રન્થોનો તેવો પ્રચાર સર્વત્ર કયાંયે નથી. જો એમ કહો કે વેદનું પ્રામાણ્ય માનનારાઓમાં તેમનો પ્રચાર છે, તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારનારા પૂર્વમીમાંસકો, તાર્કિકો વગેરે બીજા દર્શનોને અનુરસનારા વ્યાસના વેદાન્તદર્શનનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારતા નથી.

જેમ જૈમિનિએ નવમા અધ્યાયમાં, કર્મ જ ફલ અર્પે છે નહિ કે ઈશ્વર એમ નિર્ણય કર્યો છે. તેમ જ તાર્કિકો ઈશ્વરને નિમિત્તકારણ માને છે નહિ કે ઉપાદાનકારણ. એટલું જ નહિ પણ પ્રકૃતિશ્ચ પ્રતિજ્ઞાદૃષ્ટાન્તાનુપરોધાત ઈત્યાદિ અનેક સૂત્રમાં વ્યાસે ઈશ્વરનું ઉપદાનકારણત્વ દેખાડ્યું, છતાં તેઓ સ્વીકારતા નથી. જો એમ કહો કે વ્યાસદર્શનના અનુયાયીઓમાં તેનો પ્રચાર છે, તો વ્યાસદર્શનાન્તઃપાતિ અમારા સમ્પ્રદાયમાં અમારા આચાર્યોના ગ્રન્થોનો પ્રચાર છે જ. હવે જો દ્વિતીય કોટિનો આશ્રય લેતા હો તો, કેટલાક તટસ્થવૃત્તિથી, કેટલાક પ્રિયવૃત્તિથી અને તમારા જેવા કેટલાક દ્વેષવૃત્તિથી પણ અમારા આચાર્યોના ગ્રન્થોનું પર્યાલોચન કરે છે જ. આથી જ તમે પણ સાતમા પ્રશ્નમાં લખ્યું છે કે પ્રમાણ હોય તો કેમ તમારા જ ગ્રન્થોમાં વિરુદ્ધ રીતે વર્ણવ્યું છે ઈત્યાદિ, તેમ જ તમારા ગુરુત્વે જાણમાં આવેલા સચ્ચિદાનન્દગિરિએ સહસ્રાક્ષ નામના ગ્રન્થામાં અમારા મતરૂપી સૂર્યપર ધૂલિપ્રક્ષેપ કરવાનુ શુરુ કર્યું છે, એમ કિમ્વદન્તી સંભળાય છે, આથી અમારા ગ્રન્થોનો પ્રચાર છે, તેમાં આ તમારો પ્રશ્ન જ પ્રમાણ છે. જો તેમ ન હોય તો તમે ભારત અને ભાગવતની ટીકાઓથી વિરુદ્ધ અમારો મત છે એવો આક્ષેપ શી રીતે કરી શકો? જો તમે અમારા ગ્રન્થોના પર્યાલોચન વિના જ લખ્યું હોય તો એ તમારી ધૃષ્ટતા છે માટે આવા પ્રશ્નો બસ કરો.

બૃહત્પરાશરસ્મૃતિમાં જણાવ્યું છે કે પ્રત્યેક કલ્પમાં કે કલ્પોના મધ્યમાં ધર્મને ઋષિઓ સ્મરે છે. સત્યયુગનો ધર્મ ત્રેતામાં અને ત્રેતાનો દ્વાપરમાં ફરી ફરીને ઋષિઓ સ્મરે છે. એ રીતે યુગે યુગે ધર્મમાં વૈલક્ષણ્ય હોવાથી તે તે યુગમાં તેવી તેવી પ્રવૃત્તિને માટે આચાર્યોનો આવિર્ભાવ થાય છે. યુગે યુગમાં જે ધર્મો

હોય અને તે તે ધર્મોમાં જે બ્રાહ્મણો હોય તેમની નિન્દા કરવી નહિ. તેમ જ તે તે યુગના સિદ્ધોની, વ્રતીઓની કે યતિઓની પણ નિન્દા કરવી નહિ.

(૩/૬) જો વ્યાસાદિકથી અધિક તમારા આચાર્યો હોય તો તેમાં પ્રમાણ આપો.

ઉત્તરઃ

જો અહીં વ્યાસાદિકની અપેક્ષાએ અમારા આચાર્યોના ઉત્કર્ષમાં પ્રમાણની જિજ્ઞાસા હોય તો, તમારી સામે પણ એ જ પ્રશ્ન રજુ કરી શકાય. તમારા આચાર્યોથી વ્યાસાદિક ન્યૂન છે, સમાન છે કે અધિક છે? તેમાં અમે જે પ્રથમ કોટિમાં ઉત્તર આપ્યું છે તેથી જ તમારે સન્તોષ માનવો ઘટે છે. બીજા કોટિ મુજબ જ આડું ચાલવું હોય તો પૂર્વાચાર્યોના ઉત્કર્ષમાં તમારે સ્મૃતિપુરાણાદિની અસમ્મતિ દેખાડવી રહી. માટે આવો કુત્સિત પ્રયાસ ન જ કરવો.

અમે વ્યાસાદિકથી અમારા આચાર્યોની ન્યૂનતા તુલ્યતા અને અધિકતા દેખાડી આપી છે, માન્ય હોય કે ન હોય. તમારા ભ્રમનું નિવારણ અન્ય રીતે ન જ થાય.

(૩/૭) જો શૂદ્રો પણ ઉપદેશ્ય છે તો સત્શૂદ્રો જ કે અસત્શૂદ્રો પણ? સાધારણ શૂદ્રો જ ઉપદેશ્ય હોય તો અધમ કેમ નહિ? તે પણ ઉપદેશ્ય હોય તો વૈષ્ણવત્વે તેમની સાથે તુલ્યતા છે કે ન્યૂનતા? જો ન્યૂનતા છે તો તમારી દીક્ષાથી શુ? જો તુલ્યતા છે તો તેમણે (શૂદ્રોએ) કરેલા પાકાદિકનો અંગીકાર કેમ કરતા નથી? જો શૂદ્રે કરેલા પાકનો અંગીકાર કરો છો તો સર્વવર્ણની સમાનતા કહેનારા તમે ધન્ય છો..!!

ઉત્તરઃ

ઉપદેશ્ય શૂદ્રસામાન્ય છે એમ અમે પહેલાં કહ્યું છે. ભક્તિશાસ્ત્રમાં સામાન્ય રીતે શૂદ્રને પણ અધિકાર છે. આ વસ્તુ ર્ઇં મઞૂરુણશ્રછઃ આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આવી જાય છે. છતાં જ્યારે તમે અવસર જ આપો છો તો કાંઇ કહેવું જરૂરી લાગે છે. હવે, તમે જે પ્રશ્નવાક્યમાં જણાવ્યું કે શૂદ્ર ઉપદેશ્ય જ છે તો તેમની સાથે વૈષ્ણવત્વે તુલ્યતા છે કે ન્યૂનતા? જો ન્યૂનતા છે તો તમારી દીક્ષાથી શું? તુલ્યત્વ છે તો તેમનું રાંધેલું કેમ ખાતા નથી? આનો જવાબ સાંભળો. અમે ચાણ્ડલાદિકને ઉપદેશ્ય માન્યા નથી. જો શૂદ્રોને ઉપદેશ્ય માનતા જ આ પ્રશ્નને

અવસર છે એમ કહો તો વૈષ્ણત્વે તુલ્યતા હોવા છતાં જાતિથી પાકાદિકમાં અયોગ્યતા છે, તેથી અમે તેમનું રાંધેલું ખાતા નથી. દીક્ષાથી જે ઉત્કર્ષ થાય છે, તેનું, સમાનરીતે મોક્ષાધિકારમાં પર્યવસાન છે. તેથી કાંઇ જાતિમાં ઉત્કર્ષ થતો નથી. વસન્તઋતુમાં સર્વ વૃક્ષો પુષ્પવાળાં બને, નવાં પાંદડાં ધારણ કરે, પણ લીંબડાની કડવાશનો નાશ થતો નથી. મન્ત્રથી યુક્ત શરીર પ્રભુના ચરણમાં સમાનરીતે પ્રાપ્ત થાય છે આ સિદ્ધાન્ત સર્વ મુનિઓને માન્ય છે.

(૩/૮) જો સત્શૂદ્રો જ ઉપદેશ્ય હોય તો તેવા સત્શૂદ્રો કયા? તેમનું લક્ષણ કહો?

ઉત્તરઃ

અમે તો સામાન્યરીતે સત્ શૂદ્ર અને અસત્ શૂદ્રને ઉપદેશ્ય માનીએ છીએ તેથી અમારે આ પ્રશ્નનો વિચાર કરવાનું પ્રયોજન નથી.

તૃતીયાષ્ટક સમાપ્ત.

d

ચોથો પ્રશ્ન

(૪) ઉપદેશમાં રામકૃષ્ણાદિના મન્ત્રો સમાન છે કે તેમાં પણ ન્યૂનાધિકતા છે?

ઉત્તર-

તમે તર્કબન્ધુ છો. રામકૃષ્ણાદિના મન્ત્રોમાં સમાનતા છે, ન્યૂનતા પણ છે અને અધિકતા પણ છે. એ ન્યૂનાધિક્ય તે તે પ્રકારની અપેક્ષા ઉપર આધાર રાખે છે.

(૪/૧) જો સમાનતા છે તો તમે અન્ય મન્ત્રને ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ કેમ કરો છો?

ઉત્તર-

અહીં નિષેધ શબ્દથી કોઈ પણ અધિકારીએ અમુક મન્ત્ર ગ્રહણ ન કરવો એમ કહેવા ઈચ્છો છો કે અમારા સમ્પ્રદાયમાં અમારૂં ઈષ્ટ ફલ જે પુરુષોત્તમ સાયુજ્ય તે આપનાર અમારી આચાર્યપરમ્પરાથી પ્રાપ્ત થતા મન્ત્ર વિના અન્ય મન્ત્ર ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ કહો છો? પ્રથમ પક્ષ અયોગ્ય છે. કારણ કે અમારા આચાર્યોએ તેવો નિષેધ ક્યાંય કર્યો નથી. જો દ્વિતીય પક્ષ ઈષ્ટ હોય તો આ પ્રશ્ન હવે આવનાર પ્રશ્નથી જુદો નથી. તેથી તેનો જવાબ પણ ત્યાં જ મળશે. તમે માત્ર ૬૪ ની સંખ્યાપૂર્તિ માટે જ આવા અસમ્બદ્ધ પ્રશ્નો ઉમેર્યા છે.

(૪/૨) અન્ય મન્ત્રનું દાન તમારા શિષ્યને કેમ કરતા નથી?

ઉત્તર-

અમારું અભીષ્ટ ફલ પુરુષોત્તમ સાયુજ્ય છે, તે અમારી આચાર્યપરમ્પરાથી ઉપદેશાતા કૃષ્ણમન્ત્રોથી જ સિદ્ધ થાય છે. તેથી અન્ય મન્ત્રગ્રહણનું પ્રયોજન રહેતું નથી. તેમ તેવો સદાચાર પણ નથી. તેથી અમે ગોપાલાદિત્રય મન્ત્રો વિના અન્ય મન્ત્રો ગ્રહણ કરતા નથી. અમારા સમ્પ્રદાયમાં સ્વીકારેલા કૃષ્ણમન્ત્રનું ઉત્કર્ષ ઘણા પ્રમાણોથી સિદ્ધ જ છે. તેથી અમારા સમ્પ્રદાયમાં સ્વીકારેલા ગોપાલમન્ત્રાદિ ત્રણ મન્ત્રો જ અમારી આચાર્યપરમ્પરાએ પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ્યા છે. અમારું અભીષ્ટ તેટલાથી જ

સિદ્ધ થઈ જાય છે. અન્ય મન્ત્રોનું પ્રયોજન બાકી રહેતું નથી. છતાં અન્ય મન્ત્રો જો ઉપદેશાય તો અમારા સમ્પ્રદાયની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થાય છે અને સદાચારનો પણ વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે. અમારા સમ્પ્રદાયમાં પુરુષોત્તમથી આરમ્ભી અત્યાર સુધીના આચાર્યોએ સામ્પદાયદિક કોઈ પણ શિષ્યને ઇતર મન્ત્રનો ઉપદેશ કર્યો નથી. આથી સામ્પ્રદાયિક મન્ત્ર જ પોતાના શિષ્યને અપાય છે.

(૪/૩) અન્ય મન્ત્રો જો ન્યૂન હોય તો સર્વ મન્ત્રો મોક્ષ આપનાર છે, એ શાસ્ત્રસમ્મત સિદ્ધાન્ત હોવાથી ન્યૂનતા શી રીતે ?

ઉત્તર-

અમે રામકૃષ્ણ આદિના મન્ત્રોની ન્યૂનતા કે અધિકતા પાછલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવી દીધી છે. ભગવન્મન્ત્રોમાં તે તે મન્ત્રોનું મોક્ષદાતૃત્વ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલું હોવા છતાં પણ તે મન્ત્રના સામર્થ્યથી મોક્ષદાતૃત્વ નથી, કિન્તુ તેની અધિષ્ઠાતા દેવતાના સામર્થ્યથી છે. જ્યારે રામકૃષ્ણાદિના મન્ત્રોનો એ રીતે વિચાર કરીએ ત્યારે તે તે મન્ત્રોથી તે તે ભગવદ્ અવતાર સાથે સાયુજ્યરૂપી મોક્ષ થાય. આ વસ્તુ તૈત્તરીય ઉપનિષદ્માં જણાવી છે જ. તેથી તે તે અવતારો સાથે સાયુજ્યની ઇચ્છાવાળાઓએ તે તે મન્ત્રોનું ઉપાસન કરવુ યોગ્ય છે. પણ ભગવદવતારોમાં પણ પૂર્ણત્વ, અંશત્વ, કલાત્વનું તારતમ્ય શાસ્ત્રસિદ્ધ છે. તે રીતે તેવા દેવતાના મન્ત્રો માટે પણ સમજવું. આથી અમે પૂર્ણપુરુષોત્તમના જ મન્ત્રોનું ઉપાસન કરીએ છીએ. આનું તારતમ્ય સૂક્ષ્મમતિવાળાઓએ જાતે સમજી લેવું.

(૪/૪) મન્ત્રોની પ્રશંસા ઉપરથી જો તમે તમારા ઇષ્ટ મન્ત્રોની ન્યૂનાધિકતાનો વિચાર કરો તો પ્રશંસાથી પ્રાપ્ત થતી ઉપપત્તિ અન્ય મન્ત્રો માટે પણ સમાન જ છે?

ઉત્તર-

આ પ્રશ્નનો એવો અર્થ થાય કે જો તમે તમારા ઇષ્ટ મન્ત્ર માટે જ શાસ્ત્રસિદ્ધ મોક્ષદાતૃત્વરૂપી પ્રશંસાને વાસ્તવિક માનો અને તેવા જ અન્ય વાક્યો ને અર્થવાદ માનો તો અન્ય મન્ત્રોને પોતાના ઇષ્ટમન્ત્રત્વે સ્વીકારનારને પણ તમારા મન્ત્રો માટેની પ્રશંસાને અર્થવાદ કહેવાનો હક છે. તેથી એકને વાસ્તિક

અને અન્યને અવાસ્તવિક કહેવાય નહિ.

પણ અમે કયાં સર્વમન્ત્રોને માટે તમે કહો છો તે રીતે અર્થવાદરીત્યા સ્વીકારીએ જ છીએ. અમે તો મન્ત્રનિષ્ઠ દેવતાના તારતમ્યથી તેનો નિર્ણય કરીએ છીએ. તેથી તમે કરેલા પ્રશ્નનું મૂલ જ વિશીર્ણ થઈ જાય છે.

(૪/૫) શૈવ, શાક્તાદિ મન્ત્રોનું મોક્ષાદાતૃત્વ સ્વીકારો છો કે નહિ?

ઉત્તર-

મન્ત્રોમાં મોક્ષદાતૃત્વ દેવતાના પ્રસાદથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. મોક્ષને આપનાર તો સર્વવન્દિત મુકુન્દ જ છે. તે જ પ્રભુના અંશો સર્વ દેવો છે. સકામપુરુષો જ તેમનો આશ્રય કરે છે. પ્રભુ જ સકામ પુરુષોને તે તે દેવતાઓ દ્વારા, માહાત્મ્યબુદ્ધિથી ફલ અર્પે છે. આથી કેવલ વૈષ્ણવી મન્ત્ર જ મોક્ષને આપનાર છે. અન્ય ભક્તાોને કામના અર્પે છે. અન્ય દેવતાઓના મન્ત્રો સાક્ષાત્ મોક્ષ આપનારા નથી. તેમને પ્રભુના તે તે સ્વરૂપો દ્વારા ત્રૈવર્ગિક ફલ જ મળે છે. આથી, મોક્ષને આપનાર કેવલ શ્રીકૃષ્ણની સેવા જ છે. એ જ કૃષ્ણ, દેવોને આનન્દ પમાડનાર છે. શિવભક્ત્યાદિ મુક્તિને આપનાર નથી. તેથી તે વિના અમારું અન્ય દૈવત નથી. તેથી વૈષ્ણવમન્ત્રો જ મુક્તિને આપનારા છે એમ શાસ્ત્રો સારી પેઠે કહે છે, નહિ કે શૈવશાક્તાદિ મન્ત્રો.

(૪/૬) જો અન્ય મન્ત્રોનું મોક્ષદાતૃત્વ સ્વીકારો છો તો તેમની નિન્દા શા માટે કરો છો?

ઉત્તર-

આ પ્રશ્નમાં અસ્તિ અને ચેત્ શબ્દોથી શૈવશાક્તાદિ મન્ત્રોના મોક્ષદાતૃત્વના પક્ષનું જ અવતરણ થાય છે. તેથી આ પ્રશ્ન ઉપરના પ્રશ્નના ઉત્તર- તે મન્ત્રો મોક્ષ દેનારા નથી- તેથી જ દત્તોત્તર છે.

હવે તમે નિન્દાને માટે પૂછો છો, તો નિન્દા શબ્દથી શુ અવિદ્યમાન દોષનું કીર્તન તમને વિવક્ષિત છે કે વિદ્યમાન દોષનું કીર્તન? અથવા અમે તે મન્ત્રોનું ગ્રહણ અને જપાદિક કેમ કરતા નથી તે વિવક્ષિત છે?

પ્રથમ પક્ષ - અવિદ્યમાનદોષકીર્તન યોગ્ય નથી. કારણ કે અમારા બ્રહ્મવાદમાં સર્વ જ બ્રહ્મરૂપે છે. નદી, સમુદ્ર વગેરે સર્વ જ પ્રભુનું શરીર છે, તેથી સર્વને અનન્ય રીતે પ્રણમે, ઈત્યાદિ વાક્યોથી સર્વને પ્રણામ કરવાનું જણાવેલું

હોવાથી અમારા સમ્પ્રદામાં કોઈની નિન્દાને અવકાશ જ નથી.

દ્વિતીય પક્ષ – વિદ્યમાનદોષનું કીર્તન પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે જો કોઈ વિદ્યમાનદોષ કહે તો તે નિન્દા થતી નથી. જો તેમ ન હોય તો સર્વ વસ્તુઓમાં તાત્ત્વિક રીતે જે ગુણદોષ છે તેનું વર્ણન કરનારા જ્યોતિષ અને આયુર્વેદાદિ શાસ્ત્રો પણ નિન્દા કરનારા હોવાથી અગ્રાહ્ય ઠરે.

ત્રીજો પક્ષ – અમે તે મન્ત્રોનું કેમ ગ્રહણ કરતા નથી, પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે પરધર્મનું આચારણ ન કરવું એ તો શાસ્ત્રસિદ્ધ જ છે. આથી જ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિના તૃતીયાધ્યાયમાં આપત્તિને સમયે પણ બ્રાહ્મણ હીન-હીનતર-હીનતમથી પણ પ્રતિગ્રહ કરવો શ્રેષ્ઠ છે પણ ક્ષાત્રવૃત્તિરૂપ પરધર્મ સેવવો નહિ એમ જણાવ્યું છે. આથી શ્રીનન્દનન્દન એવા પ્રભુના ચરણને સાનન્દ અમન્દરીતે નમીએ છીએ. અન્ય દેવો પ્રભુ સાથે શુદ્ધ અદ્વૈતવાળા હોવાથી અમે તેમને નિન્દતા નથી.

(૪/૭) જો શૈવાદિ મન્ત્રો મોક્ષ આપનારા નથી, તો તેમ પ્રતિપાદન કરતા શાસ્ત્રની સંગતિ શી રીતે થાય?

ઉત્તર-

તમે જણાવો છો તેવું શાસ્ત્રવચન જ દુર્લભ છે. કદાચિત્ તેવું વાક્ય સમ્ભવે, તો તે વાક્ય તામસજીવ પરત્વે છે, એ રીતે તેવા શાસ્ત્રાર્થની સંગતિ થાય છે. બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રીતિ ગોપીપતિ એવા પ્રભુના ચરણમાં જ હોય છે.

(૪/૮) જેને પત્ની નથી, તેવાઓને દીક્ષા આપવાનો અધિકાર છે કે નહિ?

ઉત્તર

ગુરુ પત્નીયુક્ત હોય કે અપત્નીક હોય, જીવોના ઉદ્ધાર માટે યત્નવાળો જ હોય છે. દયાથી તે જો દીક્ષા આપે તો તેને દોષ નથી. જે હંમેશ જ બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરનારા છે, એવા સનકાદિને પણ દીક્ષાદાનમાં અધિકાર છે. ઉદ્યોગપર્વ મહાભારતમાં તેમણે વિદુરજીને દીક્ષા આપી એમ જણાવ્યું છે. વળી તેમણે જ ધૃતરાષ્ટ્રને વિજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો છે એ તો પ્રસિદ્ધ જ છે. તેમ જ ભાગવતના ચતુર્થસ્કન્ધમાં પૃથુરાજાને સનકાદિકે ઉપદેશ કર્યો એમ જણાવ્યું છે. નારદપઞ્ચરાત્રમાં પણ નારદજીને સનકાદિકે ભગવન્મન્ત્ર-કવચાદિનો ઉપદેશ કર્યો એમ જણાવ્યું છે. નારદજીએ પણ કે જે આજન્મ બ્રહ્મચારી છે, વ્યાસજીને

ભગવન્મન્ત્રની દીક્ષા આપી એમ નારદપઞ્ચરાત્ર અને બ્રહ્મવૈવર્તાદિમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી ભાગવત અને ગૌતમીતન્ત્રમાં પણ નારદે ધ્રુવને દ્વાદશાક્ષર મન્ત્રનો ઉપદેશ કર્યો એમ જણાવ્યું છે. વળી વ્યાસાદિને નારદે જ્ઞાનોપદેશ કર્યાનો ઉલ્લેખ પણ ભાગવત, વગેરેમાં સ્પષ્ટ છે. એ રીતે અપત્નીક નારાયણ મહર્ષિએ સિંહથી લીધેલા બ્રાહ્મણ બાલકને ભગવન્મન્ત્રનો ઉપદેશ કર્યો તે પણ નારદપઞ્ચરાત્રમાં છે. એ જ રીતે પુરાણોમાં અન્યત્ર પણ તેવા ઈતિહાસો આંખ ઉઘાડીને જોઈ લેવા.

વળી, જે દિવસે વૈરાગ્ય થાય તે જ દિવસે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો. અવિપ્લુત બ્રહ્મચર્ય જે આશ્રમમાં ચાહે તેમાં પ્રવેશ કરે ઈત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિવાક્યોથી આશ્રમસમુચ્ચય પક્ષ સ્વીકારી સંન્યાસાશ્રમ ગ્રહણ કરનારને પણ દીક્ષાદાનનો અધિકાર છે. જેમ શંકારાચાર્યને દક્ષિણામૂર્તિની દીક્ષાનો અધિકાર છે. આથી જ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિના પ્રાયશ્ચિત્તાધ્યાયના વાનપ્રસ્થપ્રકરણમાં ''सुतन्यस्तपत्नीक'' ઈત્યાદિ વાક્યની મિતાક્ષરામાં વાનપ્રસ્થાશ્રમીને વૈતાનાગ્નિ સાધ્યકર્મમાં અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. દીક્ષા પણ દાન જ છે. દાન, ગાય, પૃથ્વી અને સરસ્વતી ભેદે ત્રણ પ્રકારે સામવેદના સાંહિત્ય ઉપનિષદ્માં અને બૃહસ્પતિસ્મૃતિમાં જણાવ્યું છે. આથી અમારા સમ્પ્રદાયમાં પરમ્પરાથી નારદ-શુક-અને દેવાદિ આચાર્યો પત્ની રહિત હોવા છતાં દીક્ષા આપે છે, તેમાં શાસ્ત્રનો પણ વિરોધ નથી તેથી પત્ની રહિતને પણ દીક્ષાદાનનો અધિકાર છે.

ચતુર્થાષ્ટક સમાપ્ત.

d

પાંચમો પ્રશ્ન

(૫) અત્યાવશ્યક, તમારો કયો ધર્મ છે?

ઉત્તર-

સ્વગુરુના મુખથી શ્રીકૃષ્ણના મન્ત્રોનું ગ્રહણ, પ્રભુનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વન્દન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન, સ્વાચાર્યદર્શિતરીત્યા અનુષ્ઠિતિ આ ધર્મ અમારો આવશ્યકધર્મ છે, કે જે વેદવેદાન્તમાં કહ્યો છે. આ ધર્મ વૈષ્ણવત્વપ્રયુક્ત છે. તેમ જ અધ્યાપનાદિ, પ્રજારક્ષણાદિક, વ્યાપારાદિક અને દ્વિજસેવાદિક વર્ણપ્રયુક્ત ધર્મ છે. તે જ રીતે તે તે આશ્રમપ્રયુક્ત ધર્મો પણ છે. તે સર્વ જ આવશ્યક છે. તેમનું અનુષ્ઠાન યથાર્થ રીતે થાય છે જ. તેમાં વર્ણાશ્રમથી પ્રાપ્ત ધર્મ પ્રત્યવાયની નિવૃત્તિ માટે કરીએ છીએ. જ્ઞાનમાં અધિકાર પ્રાપ્ત થવા માટે તેમની જરૂર છે, તેથી તેવા ઉજ્જ્વલ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરીએ છીએ. તેમના વડે ચિત્તને શુદ્ધ કરીને તે વર્ણાશ્રમધર્મોનું અનુષ્ઠાન જ્ઞાનભક્ત્યાદિની સિદ્ધિ માટે છે. પ્રભુની સેવાદિક ધર્મો સાક્ષાત મોક્ષને માટે આચરીએ છીએ. આથી જ અમારા આચાર્યચરણે પણ તે બન્ને ધર્મો જણાવ્યા છે. વર્ણાશ્રમાદિક જે ધર્મો વૈષ્ણવત્વપ્રયુક્ત છે તે જ આચરીએ છીએ. અન્ય દેવતાના મન્ત્રો કે તેમની ઉપાસના અથવા પુત્રેષ્ટ્યાદિ કામ્ય હોવાથી તેમને વર્જ્ય માનીએ છીએ. તે આવશ્યક નથી. અન્ય દેવતાઓની ઉપાસના કરતા નથી તેમાં હેતુ યજ્ઞ વૈ સ્વાં દેવાતાં ઇત્યાદિ શ્રુતિથી પ્રાપ્ત થતો નિષેધ જ છે. તેમ જ વાયવ્યં શ્વેતમાલભેત ભૂતિકામઃ ઇત્યાદિ કેવલ કામ્યકર્મો પણ કરતા નથી. કારણ કે કામના જ નથી. આ બધું અમે વેદાન્તચિન્તામણિમાં વર્ણવ્યું છે જ.

(૫/૧) જો હરિધ્યાનાદિકને તમે આવશ્યક કહો ત્યારે તમારે સન્ધ્યાગાયત્ર્યાદિને અનાવશ્યક કહેવું જોઈએ. ત્યારે તમારા મતમાં વર્ણાશ્રમની ગણના છે કે નહિ?

ઉત્તર-

અંગાંગિત્વે ઉભયમાં વિરોધ કહેવાને કોઈ પણ શ્રુતિયુક્તિને જાણનાર શક્ત નથી. ત્યારે ધ્યાનાદિકની આવશ્યકતાના વિધાનમાં સન્ધ્યાદિકની અનાવશ્યકતા શી રીતે હોય? પરસ્પર વિરુદ્ધમાંથી કોઈ પણ એકનો સ્વીકાર

કરતાં અન્યનું અનાવશ્યકત્વ પ્રાપ્ત થાય. અહીં સન્ધ્યાવન્દન, ગાયત્રીજપાદિક કાંઈ પ્રભુના ધ્યાનમાં વિરુદ્ધ નથી, પ્રત્યુત અંગાંગિભાવે હોવાથી અનુકૂલ જ છે. તેથી અમે ઉભયને આવશ્યકત્વે સ્વીકારીએ છીએ ત્યારે તમારો આ પ્રશ્ન અવિચારે જ કરાયલો છે.

જેમ જેમ શાસ્ત્રકથા વિચારાય છે તેમ તેમ યોગ્ય વચનો મળતા જ આવે છે. બહુ લખવાથી થાક્યો છુ માટે પ્રભુના માર્ગમાં નકામો વાદ ન કરો . ગતિ આપનારા સમ્પ્રદાયમાં વર્ણાશ્રમનું વર્ણન પ્રભુમાં રતિના સુન્દર વિચારના સગ્ચયોથી કરવામાં આવ્યું છે, તે જ સત્સમ્પ્રદાય છે અન્ય નહિ, એમ સમજો.

(૫/૨) જે સન્ધ્યાદિવિહીન હોય તેમાં અબ્રાહ્મણત્વ તમને સમ્મત છે કે નહિં?

ઉત્તર–

સૂતકાદિ પ્રતિબન્ધ વિના, નિત્ય સન્ધ્યાદિનો લોપ થતાં બ્રાહ્મણ્ય તિરોધાન પામે છે. તેમ જે દેવના દેવ એવા રમાપતિ પ્રભુની સેવાદિમાં જે રોકાયલો નથી તેવાનું બ્રાહ્મણ્ય લોપાય છે અને જે વૃથા કર્મલોપ કરે છે તેનું પણ બ્રાહ્મણ્ય નષ્ટ થાય છે એમ શાસ્ત્રથી સુસમ્મત છે.

અહીં બ્રાહ્મણ્ય એટલે બ્રહ્માનન્દં ક્ષત્રભુજો મહાત્મા આ દ્વિતીયસ્કન્ધ શ્લોકના સુબોધિનીજીમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે દેખાડી છે તે દિશાએ બ્રાહ્મણબીજથી પરિણીત બ્રાહ્મણક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા શરીરમાં ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કારો વડે ઉત્પન્ન થનારા દેવતા છે. સન્ધ્યાવન્દનાદિના લોપથી, મ્લેચ્છાન્ન–ભક્ષણથી, પ્રતિકૂલ આચરણથી પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો તેનું તિરોધાન થાય છે. ફરીથી તેના પ્રાદુર્ભાવ માટે સ્વલ્પ વૈગુણ્યે સ્વલ્પ અને ગુરુ વૈગુણ્યે પુનઃસંસ્કારાદિરૂપ ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્તો છે. જેમ શાસ્ત્રોક્તિવિધિએ પ્રતિમામાં પ્રતિષ્ઠા કરવાથી દેવતાનો આવિર્ભાવ થાય અને કોઈ કારણે દેવતાનું તિરોધાન થતાં સ્વલ્પ વૈગુણ્યે પ્રોક્ષણ, પગ્ચામૃતસ્નાનાદિકથી પુનઃ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. જો મ્લેચ્છાદિના સંસર્ગથી અતિશય અનાચાર થતાં પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરતાં દેવતાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય. તેથી જ્યાં સત્ શાસ્ત્રોના વિચારથી સ્વચ્છાચારવાળો સત્પુરુષનો માર્ગ છે, ત્યાં અસત્ તર્કના સમ્પર્કથી કર્કશ અકસ્માત્ શાથી આવો પ્રશ્ન થાય?

(૫/૩) સન્ધ્યાવન્દનાદિ ન કરવાથી પ્રાપ્ત થતું પ્રાયશ્ચિત્ત તમને સમ્મત છે કે

નહિ?

ઉત્તર-

તમે બલાત્કારે દેખાડેલું પ્રાયશ્ચિત્ત સમ્મત નથી કારણ કે તમે બાળકની પેઠે આવા સર્વસમ્મત વિષયમાં પ્રશ્ન કરો છો. ઉપરના પ્રશ્નમાં સન્ધ્યા ના કરવાથી બ્રાહ્મણ્યનો અભાવ થાય છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. હવે સન્ધ્યા ન કરવાથી કેવલ પાપ જ થાય એમ પૂછનારની આ પૂર્વાપરાનુસન્ધાનની ચતુરતા છે. અસ્તુ. સન્ધ્યાનો લોપ સકૃત્ કે અભ્યાસથી થતાં જુદા જુદા પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તો શાસ્ત્રસિદ્ધ છે. તે તે અધિકારીએ પાપનો નાશ કરવા માટે તેવાં પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાં. આવા સર્વસમ્મત વિષયમાં કયા આસ્તિકની સમ્મતિ ન હોય? સન્ધ્યાદિ નિર્મલ કર્મ નિત્ય કરનાર એવા અમને પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રસંગ જ નથી. કારણ કે અમારા ચિત્તમાં હંમેશ હરિ સ્થિતિ કરે છે.

(૫/૪) ગૃહસ્થાશ્રમીઓને પઞ્ચદેવનું પૂજન આવશ્યક છે કે નહિ?

ઉત્તર-

સર્વ જ ગૃહસ્થાશ્રમીઓને પઞ્ચદેવનું પૂજન આવશ્યક નથી. તેવો શિષ્ટાચાર પણ નથી. પોતાને જે ઈષ્ટ હોય તે જ દેવનું હંમેશ પૂજન કરવું, એમ પ્રામાણિક ઘણા નિબન્દોમાં નિર્ણય કર્યો છે. જેમને પઞ્ચદેવની દીક્ષા હોય તેમને જ નિત્ય પઞ્ચદેવના અર્ચનની વિધિ છે. જે સમ્પ્રદાયોમાં એકેક જ દેવનું પૂજન છે, તે સમ્પ્રદાયના અનુયાયીઓએ તેનું ઉલ્લંઘન સર્વથા ન જ કરવું. હંમેશ દેવાર્ચન કરવું. પણ બહુ દેવની ભક્તિ નિન્દિત છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્માં પણ એક જ દેવનું અર્ચન પુણ્યરૂપ છે એમ જણાવ્યું છે. તે જ રીતે સાયણમાધવપ્રભૃતિએ પરાશરસ્મૃતિની વ્યાખ્યામાં નિર્ણય કર્યો છે. કિન્તુ કલિયુગમાં વિષ્ણુ કે શિવ એ બેમાંથી એકનું અર્ચન જ મુખ્ય છે. તેમનું જ કીર્તન કરવાથી કલિના મલનો નાશ થાય છે. વળી સન્ધ્યાવન્દનાદિની પેઠે નિત્યત્વ હોવાથી અને સર્વ વૈદિક કર્મો દેવપૂજામૂલક હોવાથી દરેકે તે અવશ્ય કર્તવ્ય છે જ. તેથી બધાએ શાલિગ્રામશિલા અને દ્વારવતી ચક્રનું પૂજન કરવું. અથવા પ્રતિમા સાથે તેમનું પૂજન કરવું. પ્રતિમાનું પૂજન કરવાનો સર્વને અધિકાર છે. ત્યારે શાલિગ્રામનું પૂજન કરવાનો અધિકાર સ્ત્રીઓને અને શૂદ્રોને નથી. માટે તેમણે બ્રાહ્મણ દ્વારા પૂજન કરવું. જે નિત્ય અર્ચન કરતો નથી તે પ્રત્યવાયી થાય છે. દેવાર્ચન વિના માણસ નરકનો અધિકારી બને છે, પણ જે શાલિગ્રામાદિકનું

અર્ચન કરે છે તે નહિ. શાલિગ્રામનો મહિમા વર્ણવી શકાતો નથી. સૂતકાદિમાં પણ નિત્ય દેવાર્ચનનો લોપ નથી. ગુરુએ પધરાવી આપેલ સ્વરૂપની સેવા નિત્ય કરવી. એ જ સર્વ દેવનો દેવ છે. મૂર્તિનો ઉત્કર્ષ ભારતવર્ષમાં છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિનું સેવન કરવું, નહિ કે દુર્ગાદિ ઉગ્ર દેવોનું કે જે મોક્ષ આપી શકતા નથી.

અન્ય દેવોની સેવા કામ્ય છે અને સાન્ત ફલ છે, અનિત્ય છે. તે અવૈધયાગરૂપા હોવાથી વૈષ્ણવોને માટે નિષિદ્ધ છે. આથી જ શાસ્ત્રસેતુરૂપ હેતુઓવડે વિદ્વાનોમાં પતાકરૂપ પણ્ડિતોએ શ્રીપતિ પુરુષોત્તમની સેવા કરવા જણાવ્યું છે.

(૫/૫) પાર્થિવ પૂજા વિના ભોજન કરવું ઉચિત છે કે નહિ?

ઉત્તર-

આ પ્રશ્નનો જવાબ ઉપરના પ્રશ્નમાં જ આવી જાય છે. તથાપિ તથ્ય અને મનુષ્યોને પથ્ય થાય તેમ કહીએ છીએ. કોઈ પણ ઠેકાણે પાર્થિવ પૂજાને નિત્ય કહી નથી, કામ્ય જ કહી છે. તેથી પાર્થિવ પૂજા વિના પણ ભોજન કરવાનો ગૃહસ્થને દોષ નથી, ત્યારે પ્રભુના અનન્ય દાસ એવા વૈષ્ણવોને તો દોષ હોય જ કયાંથી? શૈવને પાર્થિવ પૂજા આવશ્યક છે. અન્યને કામ્ય છે. તે વિના જો ગૃહસ્થાશ્રમી ભોજન કરે તો દોષ નથી.

(૫/૬) બલિ વૈશ્વદેવાદિ કરવું કે નહિ?

ઉત્તર-

પ્રથમ તો સ્થલભેદે અનાવશ્યક જ છે. છતાં શાસ્ત્રોક્ત રીતે કરવાનું છે. કારણ કે ન કરવાથી પ્રત્યવાય થાય છે અને કરવાથી સત્ફલની પ્રાપ્તિ છે. સત્ફલ મોક્ષોપયોગી હોવાથી પ્રભુના પ્રસાદથી વૈષ્ણવે વૈશ્વદેવાદિક કરવા. અધિકારને અનુસરીને માણસોએ વૈશ્વદેવાદિક કરવા કારણ કે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો આવશ્યક છે. જ્ઞાનનિષ્ઠ દ્વિજો જો વૈશ્વદેવાદિક ન કરે તો પણ પ્રત્યવાય નથી એમ મન્વાદિકના વચનથી સિદ્ધ થાય છે. તેથી તેવો અધિકારી ન કરે તો પણ ક્ષતિ નથી. કાર્ય અને અકાર્યનો વિચાર તો એક પ્રભુ જ જાણે છે. પણ પોતાના આચારને અનુસરી, કુલધર્મને અનુસરી યથાશકિત અને યથાબુદ્ધિ કર્મ કરવું. નિર્મલ સત્કર્મ નિરાકુલ રીતે જ બધાએ કરવું. આથી જ પ્રભુએ પણ કહ્યું કે कर्मणो गहना गतिः.

(૫/૭) ભગવન્નિવેદિતના ગ્રહણમાં વિધિનિષેધની સંગતિ શી રીતે થાય?

ઉત્તર–

પ્રભુએ નિવેદન કરેલી વસ્તુ પ્રસાદરૂપે પ્રાપ્ત થાય તે માહાભાગ્ય છે. સર્વને તે અત્યન્ત દુર્લભ છે. તેનો ત્યાગ કરે તે અભક્ત કહેવાય. અભક્તને તે અપાય પણ નહિ. નિર્માલ્યાદિનો નિષેધ અન્ય દેવતાપરક છે. શિવનિર્માલ્યનું ગ્રહણ નથી. નિષેધભ્રમ કરતાં વાક્યોનો નિર્ણય શિવનિર્માલ્યપરત્વે કર્યો છે. તેથી, નિત્ય ભગવદ્ભક્તોએ તો પ્રભુનો પ્રસાદ જ લેવાનો છે. નિવેદન કર્યા વિના કોઈ વસ્તુનું ગ્રહણ નથી. ભગવન્નિવેદિત વસ્તુનું ભોજન કરવા માટે શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં વિધાન છે. નિવેદિત પદાર્થના ગ્રહણથી પુણ્યાતિશય થાય છે તે ચિત્તશુદ્ધ કરે છે. પાપનો નાશ કરે છે. તેથી પ્રભુનો પ્રસાદ જ લેવો, કે જે અનેક સત્ફલોનો સાધક છે. નિવેદન કર્યા વિના કાંઈ પણ ખવાય જ નહિ. નિવેદન કર્યા વિના લેવાથી અત્યન્ત દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વસાધારણ ગ્રન્થોમાં પણ તેનું વર્ણન વિસ્તાર સાથે મળે છે. પ્રભુને અર્પણ કરેલી વસ્તુઓંનુ ગ્રહણ કરવાના જે વિધિવાક્યો છે તેની વ્યવસ્થા પણ કહી છે. આથી પ્રભુનો પ્રસાદ ગ્રહણ કરીને પ્રસન્નતા મેળવવી.

(૫/૮) અન્યદેવાતઓને નિવેદિત અન્ન ભોજ્ય છે કે નહિ?

ઉત્તર–

અન્ય દેવતાઓને નિવેદિત અન્નના ભોજનનો નિષેધ છે. સૌરશાક્તાદિનાં નૈવેદ્યના ભોજનનું પ્રાયશ્ચિત્ત નિબન્ધ ગ્રન્થોમાં જણાવ્યું છે. તેમાંય શિવનિર્માલ્યનો સંસર્ગ ન જ કરવો. શિવને નિવેદિત અન્નના ભક્ષણનો પણ કોઈક ઠેકાણે વિધિ છે તે પણ પઞ્ચદેવાર્ચનના અંગત્વે છે, કારણ કે પઞ્ચદેવમાં શાલિગ્રામ હોવાથી દોષનું શોધન થઈ જાય છે. વૈષ્ણવોએ તે લેવાનું નથી. કારણ કે વૈષ્ણવોએ અનન્યવ્રત ગ્રહણ કરવાનું છે. વૈષ્ણવોની તેવી પરમ્પરા પણ નથી. તેથી અમારે અન્ય કોઈ પણ દેવને સમર્પેલું અન્ન લેવાય નહિ. રમાપતિ પ્રભુની અધરસુધાથી મિશ્રિત અન્ન જ અમારે ગ્રાહ્ય છે. અમારે તો કન્દર્પના દર્પનું હરણ કરનાર, આનન્દના સન્દોહનું મન્દિર એવા પ્રભુનો જ પ્રસાદ લેવાનો છે.

પઞ્ચમાષ્ટક સમાપ્ત.